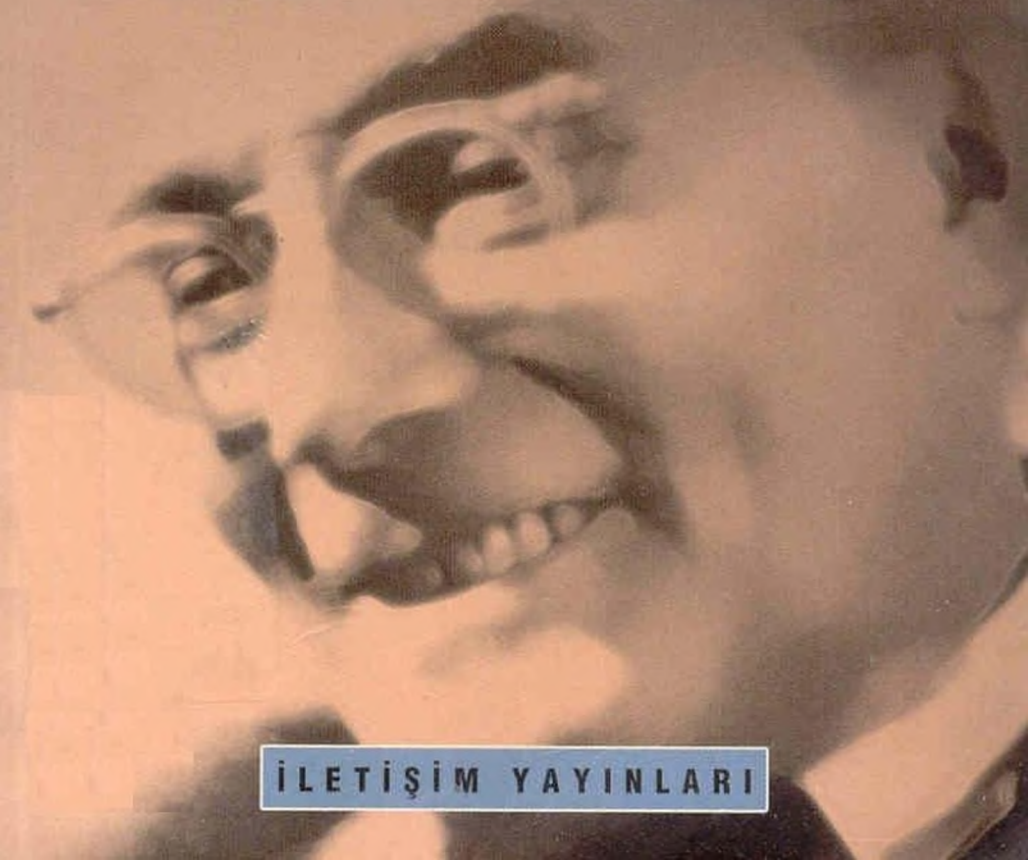
Derleyenler
Ayşe Buğra - Kaan Ağartan

21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak

Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi

İLETİŞİM YAYINLARI

Derleyenler
AYŞE BUĞRA - KAAN AĞARTAN

21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak

Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century
Market Economy as a Political Project

İletişim Yayınları 1415 • Araştırma İnceleme Dizisi 236
ISBN-13: 978-975-05-0701-4
© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2009, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak
YAYIN SEKRETERİ Murat Bozluolcay
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Kari Polanyi Levitt arşivinden
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Cem Tüzün
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
AYŞE BUĞRA - KAAN AĞARTAN

21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak

Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi

Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century
Market Economy as a Political Project

ÇEVİREN *Azer Kılıç*

iletişim

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ *7*

Önsöz / ANDREW SAYER *9*

Teşekkür *13*

Giriş / AYŞE BUĞRA *15*

BİRİNCİ BÖLÜM
Ekonominin Toplumdan Kopması Üzerine Düşünceler: Refah Devleti ve Ötesi *29*

1. **Finans Diktatörlüğünün Muhafazası için Çifte Hareketin Bastırılışı**
MANFRED BIENEFELD *31*

2. **1970'ler ve Sonrası: Enflasyonun Ekonomi Politiği ve Sosyal Demokrasinin Krizi**
PAT DEVINE *57*

3. **Hafif Dönüşüm: Karl Polanyi'nin Mirasına İtiraz**
HANNES LACHER *77*

İKİNCİ BÖLÜM
Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (1): Bugün Çalışma *99*

4. **Küresel Dönüşümde Emeğin Yeniden Metalaşması**
GUY STANDING *101*

5. Çalışma Hakkı, Toplumsal Dışlanma Yolu Mu? Çalışma Hakkı Güvencesi Olarak Temel Gelir
JOSÉ LUIS REY PÉREZ ... 139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (2): Bugün Bilgi ... 161

6. Hayalî Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları
BOB JESSOP ... 163

7. Neoliberal Dünyada Bilimin Ticarileşmesi
GÜROL IRZIK ... 187

8. Fikrî Mülkiyet: Metalaşma ve Bundan Hoşnut Olmayanlar
VIRGINIA BROWN-KEYDER ... 211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Direniş ve Uyum Örnekleri ... 235

9. Polanyi'nin Çifte Hareket Kavramı ve Günümüz Piyasa Toplumunda Siyaset
AYŞE BUĞRA ... 237

10. Doğu Asya Emek Sistemlerinde Reform: Çin, Kore ve Tayland
FREDERIC C. DEYO – KAAN AĞARTAN ... 261

11. Zayıf Aktörlerin Sımsıkı Sarılması: Avrupa Birliği'ndeki Küçük Ölçekteki İşletmeler Örneği Üzerinden Ekonomik Serbestleşmeye Yönelik Toplumsal Desteği Açıklama
KEVIN YOUNG ... 297

12. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Piyasa Toplumu: Brezilya'da Kredi ve Bankacılık İçerimi
MARIA ALEJANDRA CAPORALE MADI – JOSÉ RICARDO BARBOSA GONÇALVES ... 317

Sonuç / AYŞE BUĞRA – KAAN AĞARTAN ... 341

YAZARLAR ... 349

DİZİN ... 353

TABLO LİSTESİ

Tablo 6.1 Toprak, Emek Gücü, Para, Bilgi ve Metalaşma Biçimleri 179

Tablo 12.1 Ekonomik Sektörler, Ekonomik Büyümeye Katılım: Brezilya, 1965-1967 323

Tablo 12.2 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Nüfus, Emek Gelirlerinin Dağıtımı ve Yeni İşlerin Yaratılması: Brezilya, 1960-1980 (%) 324

Tablo 12.3 Ekonomik Sektörler, Büyüme Oranı: Brezilya, 1995-2002 (%) 326

Tablo 12.4 Sermaye Gelirleri, Emek Gelirleri ve İşsizlik: Brezilya, 1999-2003 (%) 327

Tablo 12.5 Mali Sistemdeki Başlıca Kurumsal Değişiklikler: Brezilya, 2000-2005 332

Tablo 12.6 Mali Sisteme İlişkin Başlıca Göstergeler: Brezilya, Aralık 2002-Ağustos 2005 333

Tablo 12.7 Mikrokredi Borçları: Brezilya, Aralık 2004 335

Tablo 12.8 Makaslar, Serbest Kaynaklar: Brezilya, 2003-2005, Yüzde İtibariyle Yıllık Ortalama 336

Tablo 12.9 Faiz Oranı ve Banka Kârlılığı: Brezilya, 2003-2004 (%) 337

Önsöz

Karl Polanyi siyasal iktisat ve ilgili alanlarda ilginç, az görülen bir konuma sahiptir: Kendisi geleneksel Marksist olmamakla beraber (böylece sermaye ve sınıf yerine piyasalara vurgu yapar) Marksizm'e yakındır; kapitalizm eleştirisinde etik sosyalist literatüre yakındır, ancak normatif bir tartışmaya odaklanmaktan ziyade söz konusu olgunun ampirik ve tarihsel bir yorumunu geliştirmiştir; son olarak da kapitalizme yeni perspektiflerden bakmayı sağlayacak bir şekilde iktisadi antropolojiden faydalanması sayesinde hem ana akım iktisat teorisinin piyasa toplumunu doğallaştırmasına karşı çıkmada hem de iktisat sosyolojisine bazı anahtar kavramlar kazandırmada faydalı olmuştur. Polanyi, zamana ve mekâna yayılmış çok çeşitli ekonomik örgütlenme biçimlerini görebilen bir konumdan bakarak çeşitli disiplinlerde uzmanlaşmış akademisyenlere, Marksistlere ve sosyal demokratlara hitap edebilmiştir. Bu nedenle, çalışması bütün bu konulardan farklı da olsa, hepsiyle konuşabilecek kadar yakın bir mesafededir. Bu durum, özellikle de "hayalî metaların gelişmesi" ve "kendi kurallarına göre işleyen piyasalar" fikrine ilişkin özgün bir eleştiri geliştirmesine imkân tanımıştır. Söz konusu eleştiri geçen birkaç on yıl zarfında gelişen neoliberal projeye karşılık olarak tekrar gündeme

gelmiştir. Piyasanın, toplumsal örgütlenme biçiminin en iyi ya da standart biçimi olarak görülmesi ve piyasa mantığının çeşitli kurumlar aracılığıyla toplumsal hayata, küreselleşen bir ölçekte daha da nüfuz etmesiyle birlikte, Polanyi'nin piyasa toplumu eleştirisini anlayıp değerlendirmek ve güncelleştirmek daha da önem kazandı. Bu doğrultuda elinizdeki kıymetli derleme önemli analizleri bir araya getiriyor: Finansal sermayenin olağanüstü büyümesi; refah devletine karşı neoliberal saldırı; gelişmekte olan ülkelerde emeğin (yeniden)metalaşması; sözümona gelişen "bilgi temelli ekonomide" fikrî mülkiyet haklarının gelişmesiyle birlikte bilginin hayalî meta olarak değerlendirilmesi; bu gelişmelerin insanların refahı ve toplumsal kurumlar açısından sonuçları.

Büyük Dönüşüm'ün "iyi bir kötü kitap" olarak tarif edildiğini duymuşumdur: İyi bir kitaptır, çünkü vardığı sonuçlar ya da verdiği ders hâlâ önemini korumaktadır. Öte yandan kötü bir kitaptır da, çünkü söz konusu sonuçlara yönelik savlarını açık ve sistematik bir şekilde sıralamaz, bunun yerine çoğunlukla cesur iddiaları tekrarlayıp sadece bu iddiaları destekleyebilecek kanıtlara işaret ederek konuyu "tartışmaktadır;" bu nedenle kitabı ders kitabı olarak kullanmak zordur. Kimi temel kavramlar –mesela piyasanın yayılmasına tepki gösteren "toplum"– tanımlarını sorunlu hale getirecek bir şekilde kaba terimlerle ifade edilmiştir. Kitabın bu gibi özellikleri Polanyi uzmanlarına şüphesiz birçok alan açmıştır. Örneğin, Polanyi'nin [toplumsal ilişkiler içine] "yerleşiklik (embeddedness) metaforu", düşkırıklığı yaratan bir sınırlılık ve muğlaklığa sahip. Ayrıca Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın yol açtığı "sosyal felaket"in "öncelikle ekonomik değil de kültürel bir olgu" olduğunu iddia ederken –ki bu, şüphesiz ayrıksı, ilginç bir kanaattir– şaşırtıcı bir biçimde bu kültürel zararın bir tür "parçalanma" oluşu dışında herhangi bir niteliğine eğilmemektedir. Parçalanma konusunda piyasalar ve piyasa toplumlarına ilişkin çok daha kapsamlı ve analitik eleştirileri siyaset felsefesi ile Hobson, Tawney, Ruskin gibi etik sosyalistler ve bir kısım çağdaş eleştirmenlerin çalışmalarında zaten bulmak mümkün. Öte

yandan, daha normatif yaklaşan bu teorisyenlerin aksine, Polanyi "çifte hareket" gibi kavramlar üzerinden piyasa toplumlarının tarihsel eğilimlerine ilişkin zorlu, kapsamlı ve teoriden haberdar bir anlatı sunmaktadır. Zaman zaman retorik analize galip geliyorsa da, temel kavramlar ile sonuçlar muazzam bir başarı göstermiştir: Söz konusu olan, en iyi anlamıyla bir "büyük anlatıdır." Pratikte ise çifte hareket, farklı aktörleri içeren karmaşık bir süreçtir; her iki tarafta da iç çatışmalar barındıran sayısız biçim alabilir ve gayriihtiyari önemli sonuçları olabilir. Kimi aktörler metalaşmanın genişlemesini bilinçli olarak destekleyebilir ya da buna karşı mücadele verebilir; diğerlerinin daha sınırlı gündemleri olabilir. Ayrıca bu kitaptaki bazı çalışmaların da gösterdiği gibi çoğu aktör çelişkili etkileri olacak biçimde hareket edebilir.

Büyük Dönüşüm'ü her okuyuşumda, Polanyi'yi takip edenlerin çoğunlukla gözden kaçırdığı bir şeye takılıyorum. Bu sadece bir teori değil, kapitalizmin eğilimlerinin tutkulu bir eleştirisi de ancak tam olarak neyin sorunlu olduğu konusunda da oldukça muğlak bir eleştiri. Polanyi'nin ekonomik sosyoloji çerçevesindeki fikirlerinin keyfe göre seçilerek kullanımı –özellikle de yansızlığı nesnellikle karıştıran bir kullanım– meseleyi "yerleşikliğin" yavan bir kabulüne indirgeme tehlikesini barındırıyor; bu kabul ekonomik pratiklerin toplumsal ilişkiler, normlar ve gelenekleri içerme ve kurumsallaşmayı gerektirme şeklini öngörür, ancak eleştirisini depolitize edip, etik gücünü gözardı da eder. Bu nedenle Polanyi'nin çalışmasının politik yönünü vurgulayan bu kitap bilhassa memnuniyet verici; kitap hem iktidarla hem de insan refahı üzerindeki etkileriyle ilgileniyor, bu ikinci vurgu da söz konusu çalışmanın politik yönünün etik boyutunu belirginleştiriyor.

Bu kitaba katkıda bulunanlar, Polanyi'yi sulandırmak ya da olduğu gibi saklamak yerine onun projesini toparlamaya ve geliştirmeye yardımcı oluyor; bunu da hürmetkâr bir tefsirden ziyade eleştirel bir şekilde yapıyorlar. Günümüz gelişmelerini yorumlamada Polanyi'nin çalışmasının ne kadar yararlı olduğunu değerlendiriyor; uygun gördükleri yerlerde bu yaklaşımı

değiştirip, ilavelerde bulunuyor ve politik önemini inceliyorlar. Sonuç olarak, elinizdeki kitap sadece Polanyi üzerine bir derleme değil, aynı zamanda günümüz siyasal iktisadına ilişkin yeni bir dizi eleştirel analizi de sunuyor.

ANDREW SAYER
Lancaster, Mart 2007

Teşekkür

Bu kitapta ele alınan temalar, 14-16 Ekim 2005'de Boğaziçi Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Toplumu ve Doğayı Meta Efsanesinden Korumak" başlıklı Onuncu Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'na dayanıyor. Kitapta bir araya getirilen makalelerin çoğunluğu konferansta sunulan bildiriler arasından seçilmiş, hepsi de katılımcıların oluşturduğu verimli entelektüel atmosferden faydalanmıştır. Kari Polanyi-Lewitt'e açılış konuşması ve Giovanni Arrighi'ye özel konuşması için müteşekkiriz. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu üyelerine konferansın organizasyonuna katkıda bulundukları için ve üniversite rektörü Ayşe Soysal'a desteği ve takdiriyle konferansın başarıyla gerçekleşmesinde paha biçilmez katkısı için minnettarız. Ayrıca Concordia Üniversitesi Karl Polanyi Enstitüsü'ne, özellikle de enstitü yöneticisi Marguerite Mendell'e teşekkür etmek istiyoruz.

AYŞE BUĞRA
İstanbul

KAAN AĞARTAN
Binghamton

Giriş

AYŞE BUĞRA

Geçen otuz sene içinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası düzene meydan okuyan bir dizi gelişme görüldü. Bu gelişmeler sayesinde kendi kurallarına göre işlediği varsayılan piyasa ekonomisi, devlet müdahalesi gibi suni engeller kaldırıldığında ortaya çıkan kendiliğinden bir süreç gibi algılanmaya başlandı. Benzer bir şekilde siyasi irade aracılığıyla ekonomiyi toplumsal hedeflerle uyumlu biçimde şekillendirme olasılığı piyasanın mantığı tarafından sınırlandırıldı.

Ancak bu şekilde oluşan siyasi ortam istikrardan yoksundur. Finansal krizler, tüm dünyada yüz milyonlarca insan için yoksulluk ve sosyal dışlanma riski anlamına gelen muazzam sosyo-ekonomik güvensizlik, gitgide büyüyen çevre felaketi tehlikesi şeklinde kendini gösteren sorunlar ya da bilimsel bilgi uğraşının şirket çıkarlarının boyunduruğuna girdiğini gösteren, her geçen gün sayısı artan kanıtlarla ortaya çıkan sorunların önemini yadsımak mümkün değil. Kendi kurallarına göre işleyen piyasanın hayata ve insanların geçim kaynaklarına karşı yönelttiği tehditlerle doğan siyasi gerilimler, gerek toplumların içinde gerek uluslararası alanda barış içinde birlikte yaşama açısından büyük önem taşıyor. Ancak bunu değerlendirmeye ve anlamamıza yardım edecek tutarlı, analitik bir çerçeve hâlâ mevcut değil.

Bu kitap, rakip teorik geleneklere kıyasla Karl Polanyi'nin katkısının, günümüz gerçeklerini anlamlandırmak ve bunlarla baş etmek için daha büyük bir potansiyeli barındırdığı inancını yansıtıyor. Ancak bu kitabın amacı mevcut dünya düzenini Polanyici bir perspektiften analiz etmekle sınırlı değil; şimdilerde 20. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olarak görülen bir yazarın çalışmalarına ilişkin teorik bir soruşturma sunmak.

İnsan toplumunun, piyasa mantığına siyasi iradeyi baltalayacak şekilde boyun eğmesi, Polanyi'nin ilkel ve antik ekonomiler üzerine yapılmış antropolojik araştırmaların bulgularından yararlanarak 19. yüzyıl piyasa ekonomisini karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle ele aldığı çalışmalarında merkezî sorunu oluşturur. Polanyi'nin ekonomik antropoloji üzerine çalışması biçimselci-içeriksel tartışmasında önemli bir yere sahiptir. Ancak Polanyi sadece bir akademik figürden ibaret değildir; siyasi gündemi olan bir araştırmacı, karmaşık bir toplumda bireysel özgürlüğün temeli ile derinden ilgilenen, Marksist olmayan bir sosyalisttir. Bu kitapta yer alan bütün yazılar, kimi zaman çatışan yorumlarıyla Polanyi'nin çalışmasının politik niteliğini vurgulamaktadır. Piyasayı kendiliğinden bir düzen olarak gören neoliberal anlayışın hüküm sürdüğü bir çağda, politik olanı ön plana taşıyan bir mesajla kitabın farklı bölümlerini birbirine bağlayan ortak tema budur.

Polanyi ve siyasi bir proje olarak piyasa ekonomisi

Polanyi piyasa ekonomisinin kendiliğinden ya da doğal bir olgu olmadığını, aksine emek, toprak ve parayı meta olarak gösteren birtakım kurumsal değişiklikler aracılığıyla gerçekleştirilen bir "siyasi proje" olduğunu güçlü bir biçimde savunmuştur. Bu kitapta söz konusu metalaşma sürecinin günümüzdeki dinamikleri inceleniyor. Bu incelemede Polanyi'nin "hayalî metalar" dediği listeye toprak, emek ve paranın yanı sıra bilgiyi de dahil etmesiyle elinizdeki kitap daha önceden yapılmamış bir şey yapıyor. Bu girişim, "bilgi ekonomisinin" gerçeklerini dikkate alacak bir teorik çerçeve içinde Polanyi'nin yaklaşımının gözden geçiril-

mesi için çağrıda bulunuyor; çünkü bilginin metalaşması üretici düzen için artık Polanyi'nin incelediği diğer "hayalî metalardan" daha önemli bir unsur olarak kendini göstermektedir.

Polanyi'nin meta efsanesine ilişkin analizi, onun teorik katkısının merkezini oluşturan "[toplumsal ilişkiler içine] yerleşiklik" (embeddedness) teriminin gelişmesi bakımından önemlidir. Polanyi'ye göre tüm insan toplumlarında üretim ile dağıtım belirli sosyoekonomik entegrasyon ilkeleri tarafından düzenlenir; bu ilkeler yeniden dağıtım, karşılıklılık ve değişim ilkeleridir. Yeniden dağıtım, kurumsal bir kalıp olarak devletin tipik özelliği olan "merkezleşme" çerçevesinde işler. Karşılıklılık, toplumsal olarak mecburi sayılan armağan vermeye denk gelir; akrabalık ve arkadaşlık gibi "simetrik" ilişkilerde ifadesini bulur. Değişim için söz konusu olan kurumsal kalıp ise piyasadır; piyasalar tarih boyunca birbirinden farklı birçok toplumda görülebilir. Ancak değişim ilkesini diğer ilkelerden ayrı kılan bir şey vardır. Polanyi'nin de belirttiği gibi diğer ilkeler sadece "karakteristiktir"; tek bir işleve yönelik kurumlar oluşturmazlar. Akrabalık ve arkadaşlık gibi toplumsal olarak mecburi sayılan armağan vermeye dayalı simetrik ilişkilere dayanan gruplar, gördükleri ekonomik işlevler öncesinde de var olur. Merkezîleşme kalıbı aracılığıyla yeniden dağıtım yapan devlet için de aynısı geçerlidir. Öte yandan piyasa kalıbı, başka toplumsal bir amacı ve önemi olmayan sadece ekonomik niteliğe sahip bir kurum oluşturur. "Sonuçta," der Polanyi,

> ekonomik sistemin piyasa tarafından kontrolünün toplumsal düzenin bütününü etkileyen sonuçlar vermesi de buna bağlıdır: Bu da, bütün toplumun piyasanın bir parçası olarak işlemesi anlamına gelir. Ekonomi toplumsal ilişkiler içine yerleşeceğine, sosyal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşirler. Ekonomik unsurun toplumun varoluşu açısından taşıdığı hayati önem başka bir sonuca varılmasını engeller.[1]

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston, MA: Beacon Press, 1944), s. 57. [*Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, 7. baskı, 2008, İletişim Yayınları]

Bunun sonucu, her şeyden önce piyasa ekonomisinin kurumsal çerçevesinin en önemli özelliğinde kendini gösterir: Emek, toprak ve paranın meta olarak kavramsallaştırılması. Aslında hiçbiri satılmak üzere üretilmemiş olan sanayinin bu unsurlarının meta olarak tanımlanması tamamen hayalîdir; ancak bu hayal sayesinde piyasa toplumunun merkezî öğeleri olarak emek, toprak ve para piyasaları örgütlenebilmiştir. Polanyi'ye göre bu tür bir ekonomik örgütlenme sürdürülemezdi, çünkü "piyasa mekanizmasının, insanın ve onun doğal çevresinin kaderinin, hatta satın alma gücünün miktarı ve kullanımının, tek yönlendiricisi olmasına izin vermek toplumun yıkımıyla sonuçlanırdı."[2]

Polanyi'ye göre insan toplumunun piyasa mantığına siyasi iradeyi baltalayacak şekilde boyun eğmesi, meta efsanesi temelinde örgütlenen bir ekonomik düzenin doğal sonucu olarak görünür. Ancak Polanyi bu ekonomik düzenin kendiliğinden meydana gelmediğini, aksine yasama faaliyetleri ile kurulduğunu da vurgular. Aynı sırada toprak, emek ve paranın metalaşmasının toplum üzerindeki yıkıcı etkisi, sınıf ayrımlarını aşan, farklı toplulukları aynı noktada buluşturan yaygın bir tepkiye yol açar; bu tepki söz konusu hayalî metaları piyasanın yörüngesinden çıkarmak amacıyla koruyucu düzenlemeler talep eder. Polanyi şöyle der:

> "Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan karşı bir hareketle karşılanıyordu. Bu karşıt hareket, toplumun korunması açısından hayati önem taşımakla birlikte, son tahlilde piyasanın kendi kurallarına göre işleyişiyle ve dolayısıyla piyasa sisteminin kendisiyle çelişiyordu."[3]

Koruyucu yasama faaliyeti çeşitli biçimler almıştır: Sosyal yasalar, fabrika yasaları, tarım tarifeleri, toprak yasaları ya da para arzının Merkez Bankası tarafından denetlenmesi gibi düzenle-

2 *A.g.e.*, s. 73.

3 *A.g.e.*, s. 130.

meler hep birlikte piyasa ekonomisinin kendi kurallarına göre işleyişini zayıflatmıştır. "Toplumun piyasa mekanizmasının ihtiyaçlarına uymak durumunda bırakılmasıyla, bu mekanizmanın işleyişindeki aksaklıklar da toplumsal yapıda büyüyen gerilimlere yol açmıştır."[4] 19. yüzyıl uygarlığının çöküşü bu gittikçe artan gerilimlerin sonucudur.

Büyük Dönüşüm, "19. yüzyıl uygarlığı çöktü." cümlesiyle başlıyor. Kitabın son bölümünde ise Polanyi şöyle diyor: "Yüzyıl süren kör bir 'ilerlemeden' sonra insan 'yaşam alanını' yeniden kuruyor."[5] Yaşam alanını yeniden kurmaya yönelik bu çaba her şeyden önce devletin, yaşamın ve geçim biçimlerinin maddi koşullarına aktif şekilde müdahil olmasıyla birlikte siyaset ile ekonominin kurumsal olarak ayrılmasına son vermeyi gerektirmiştir. Gerek refah devleti uygulamaları gerek kalkınma planlamasında ve sosyalist ekonomide görülen diğer çeşitli deneyler, bunların hepsi geliştikleri ülkelerin toplumsal özellikleri ile şekillenmiş ortak bir çabanın tezahürleridir. Ekonomiyi toplumsal ilişkiler içine yeniden yerleştirmeyi amaçlayan bu girişimlerde evrensel olduğu iddia edilen kâr dürtüsü yerine, toplumsal ve siyasi olarak belirlenen bir çeşitlilik hüküm sürmüştür.

Ancak söz konusu girişimler pek de uzun ömürlü olmamıştır. 1970'lerden bu yana ekonomiyi toplumun bütününden koparmaya yönelik bir dizi politika, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan ekonomik düzeni tehdit etmiş ve ciddi ölçüde bu düzeni dönüştürmüştür. Yakın dönemde yaşanan bu gelişmeler sayesinde Polanyi'nin ilk listesine yeni bir hayalî meta eklenmiştir; bu noktada, bilimsel faaliyetin sürdürülme ve bu faaliyetin ürünlerinin kullanılma şartlarını dönüştüren TRIPS'in (Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları) etkisi önemlidir. Elinizdeki kitapta işlenen temalar, piyasa ekonomisinin yeniden belirdiği bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

4 *A.g.e.*, s. 201.

5 *A.g.e.*, s. 249.

Günümüz dünya düzeninde Polanyi'yi ziyaret

Günümüz dünya düzenini Polanyici bir perspektiften analiz etmeye yönelik bir girişimin [toplumsal ilişkiler] içine yerleşiklik kavramının yöntemsel güçlüğünü ve tarihsel açıdan ne kadar yerinde olduğunu dikkate almak gerekir. Kimi önemli düşünürlerin kavrama yönelttiği eleştiriler göz önüne getirilirse, bu ihtiyaç kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin D. North ile M. Granovetter, Polanyi'nin hem piyasadışı ekonomilerin toplumsal ilişkiler bütünü içine yerleşik olma düzeyini hem de modern piyasa ekonomisinin toplumun bütününden kopmasının (disembeddedness) boyutunu abarttığını çeşitli şekillerde savunmaktadır. Bu yazarlara göre, değişim ilişkileri piyasadışı toplumlarda da önemli bir yere sahipti ve güvene dayalı kişisel ilişkiler gibi ekonomik olmayan ilişkiler piyasa toplumlarında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir.[6] Başka bir bağlamda Fred Block, Polanyi'nin "çifte hareket" tanımına dayanarak "toplumsal ilişkiler içine her zaman yerleşik olan piyasa ekonomisi" kavramını geliştirmiştir; buna göre, hem piyasanın yayılması hem de bu yayılmanın toplum üzerindeki zararlı etkilerine karşı koyan girişimler önemli ölçüde müdahale içerir. Böylece Polanyi'nin tezi, ekonomik faaliyetin tamamen metalaşmasını sınırlayan toplumsal mekanizmaların günümüzde hâlâ sürdüğünü ve ekonominin toplumun bütünü içine her zaman yerleşik olduğunu öne sürmek için kullanılmaktadır.[7]

Bu kitapta yer alan yazılar, ekonominin toplumun bütününden kopması fikrine odaklanmalarıyla bu tür eleştirilere bir cevap vermektedir. Ekonominin toplumsal ilişkiler bütününden kopması, Polanyi için sosyolojik bir olgudan ziyade siyasi bir projeydi; bu proje, yasama faaliyeti aracılığıyla gündeme gelen kurumsal değişiklikler ile gerçekleştirilmiş, liberal iktisat teori-

6 Douglas North, "Non-Market Forms of Economic Organization: The Challenge of Karl Polanyi", *Journal of European Economic History* 6 (1977), s. 703–716; Marc Granovetter, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *The American Journal of Sociology* 91 (1985), s. 481–510.

7 F. Block, "Karl Polanyi and the Writing of *The Great Transformation*", *Theory and Society* 32 (2003), s. 275–306.

sinin önemli bir rol üstlendiği ideolojik bir saldırıyla da meşrulaştırılmıştır. İşte tam da bu noktada Polanyi'nin çalışması, "hararetli bir yasama faaliyeti" ve "devletin idari işlevlerinin muazzam bir şekilde artışı" –ki bu, 19. yüzyılda olduğu gibi hayalî metaları piyasanın yörüngesine çekmeye hizmet eder– sayesinde piyasa ekonomisinin yakın zamanda yeniden belirmesini incelemede faydalı görünüyor. Kitap bu bakımdan toplumsal ilişkiler bütününden kopma, hayalî metalar ve çifte hareket gibi Polanyi'nin bazı kavramlarının analitik içeriği üzerine bir inceleme sunmayı; bugün farklı toplumlarda yaşanan ancak benzer tarihsel süreçlerden kaynaklanan ekonomik, sosyal ve politik engellerin analizinde bu kavramlardan yararlanma yollarını ya da bu kavramların yetersiz kalıp kalmayacağını araştırmayı amaçlıyor.

Kitabın ana hatları

Kitabın dört bölümünden ilki, "Ekonominin Toplumdan Kopması Üzerine Düşünceler: Refah Devleti ve Ötesi" üç makaleden oluşuyor. Bu makaleler, İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası düzenden mevcut neoliberal döneme geçişi bir siyasi projenin sonucu olarak inceliyor. Bu proje, toplumun piyasa değişiminin bireyci mantığına boyun eğmesini sağlayacak bir dizi girişime dayanmış, aynı zamanda geleceğe ilişkin alternatif sosyal projelerin niteliğini ve başarı şansını da etkilemiştir.

İlk makalede Manfred Bienefeld, kapitalist Altın Çağ'ın 1948-1973 yılları arasındaki nihai ifadesi olarak refah devletinin, "sermayenin mantığının hem insanların güvenlik ve boş vakit ihtiyaçlarıyla hem de istikrar ve hakkaniyete duyulan toplumsal ihtiyaçla uzlaştırılabileceğini gösterdiğini" savunuyor. Dolayısıyla yazar, söz konusu dönemin kapitalizmi ile devletlerin politik ve toplumsal olarak belirlenmiş hedef ve öncelikler doğrultusunda ekonomiyi yönetme-düzenleme kapasitesinin sistematik olarak tasfiye edildiği geçen otuz yıl içerisinde ortaya çıkan güncel küresel kapitalizm arasında bir fark olduğuna işaret ediyor. Yakın zamanda gerçekleşen bu gelişmelerin insan

ve çevre üzerindeki yıkıcı sonuçlarını tartışın Bienefeld, özellikle de Polanyi'nin kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisinin, verimli örgütlenme mantığıyla bağdaşmaz olduğunun er ya da geç görüleceği tezini hatırlatarak paranın metalaşmasının yol açtığı krizlere değiniyor. Bienefeld, çift yönlü hareketin bugünkü işleyiş biçimi konusunda gelecek açısından ise pek iyimser olamıyor; yazar, piyasanın yayılmasını önleyip, toplum ile doğa üzerindeki tahribatlarına son verecek bir karşı hareketin er geç çıkacağından emin değil.

İkinci makalede Pat Devine, Keynesyen refah devletinin çöküşüne ve neoliberal gündemin ezici bir hâkimiyete sahip olduğu İngiltere'de mevcut toplumsal düzenin yükselmesine yol açan dağınık kaynaklı çatışmaları etraflı bir şekilde tartışıyor. Makale, Thatcherizmin sosyal demokrat gündemi değiştirip, onun yerine neoliberal zihniyeti koymayı amaçlayan bilinçli bir girişim olduğunu söylüyor. Ayrıca yeni toplumsal uzlaşma için ideolojik bir temel arayışında olan Yeni İşçi Partisi'nin serbest piyasa stratejisini uyarlayıp güçlendirerek ve piyasa ilkelerini refah devletinin merkezine başarılı bir şekilde yerleştirerek ekonomiyi toplumdan koparma sürecinde önemli bir rol oynadığı belirtiliyor. Devine'in, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisine dair İngiltere'nin izlediği yola yönelik değerlendirmesi, direniş hareketlerine yapılan sivil toplum, devlet ve ekonomiye ilişkin radikal demokratik bir gündem etrafında ifade edilecek yeni bir "tarihsel blok" kurma çağrısıyla son buluyor.

Bölümdeki son makale olan Hannes Lacher'in yazısı ise İkinci Dünya Savaşı sonrası refah kapitalizmine ilişkin yorumu bakımından önceki iki makaleden ayrılıyor. Lacher'e göre savaş sonrası ortamda söz konusu olan şey büyük bir dönüşümden ziyade "serbestleştirme ile korumacılık arasındaki diyalektiğin devamıdır." Polanyi'nin yazılarına dayanarak "toplumsal ilişkiler içine yerleşik piyasalar"a yönelik bir dizi kriter saptamaya koyulan Lacher, bu kriterlerden hiçbirinin savaş sonrası refah kapitalizminde yerine getirilmediğini söylüyor. Savaş sonrası toplumlar politik ve ekonomik örgütlenme konusunda *laissez-*

faire anlayışına bağlı olmasalar da, Lacher meydana gelen değişikliklerin, sadece seviye bakımından değil bizatihi doğaları bakımından da, Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de öngördüğü niteliksel değişikliklerin çok gerisinde kaldığını ileri sürmektedir. Yazar, refah kapitalizminin Polanyi'nin toplumsal ilişkiler içine yeniden yerleşen ekonomiler dediği şeyle yaygın bir şekilde eş tutulmasının, eleştirel sosyal kuramcıların Polanyi'nin kendisinin aslında kökten karşı olduğu bir toplum biçimini "Polanyici" olarak benimsemelerine yol açtığını savunuyor.

"Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (1): Bugün Çalışma" adlı ikinci bölüm de ilk bölümde ele alınan bazı soruları, özellikle de emeği yeniden metalaştırmayı amaçlayan yasa değişiklikleri aracılığıyla kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa ekonomisi kurmaya çalışan bugünkü girişimleri inceliyor. Bölümdeki ilk makalede Guy Standing, Polanyi'nin hayalî bir meta olarak emeği nasıl gördüğünü kapsamlı bir yöntemsel değerlendirmeye tâbi tutarak modern kapitalist toplumlarda sosyal politikanın yaşamı ve geçim yollarını etkilemede oynadığı rolü incelemeyi amaçlıyor. Bu bağlamda Standing, emeğin metalaşma derecesini görece belirleyen tarihsel değişiklikleri dikkate alarak bir kimsenin sosyal gelirini oluşturan farklı unsurlarından oluşan teorik bir model geliştiriyor. Bu modelin yardımıyla da şu hususları araştırıyor: a- İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde refah devleti uygulamalarının emeğin metalaşmasını ne şekilde sınırladığı b- Emeğin yeniden metalaşmasına yönelik güncel eğilimlere ilişkin denetim süreçleri c- Emeğin metalaşmasının gerçekten özgürleştirici bir biçimde sınırlandırılması için çifte hareketin şu an neyi dikkate alması gerektiği. Standing'e göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "endüstriyel vatandaşlık" çerçevesinde emeğin metalaşmasının sınırlanması, "hayalî" bir sınırlamadır; çünkü işçileri işverene ya da devlete bağlayacak şekilde tasarlanmış olan ücret dışı haklar üzerinden işlemiştir. Yazar, günümüzdeki emeğin yeniden metalaşma sürecinin, toplumsal ve endüstriyel hayatta yıkıcı etkisi olan bir güvensizlik çağının öncüsü olduğunu söylemekte. Ancak daha yaşanabilir bir gelecek için, metalaşmayı hayalî bir şe-

kilde sınırlandıran geçmiş mekanizmaların ötesine geçip, çalışmanın (ki emekten farklı bir şeydir) özerklik ve zanaat fikirleriyle olan ilişkisi çerçevesinde düşünüldüğü gerçek bir özgürlük alanını genişletme yolları aranmalıdır.

Sonraki makalede José Luis Rey Pérez, yüksek oranlarda işsizlikle sonuçlanan ekonomik koşullar karşısında sorunlu görünen, birçok uluslararası hukuki metinde yer alan çalışma hakkını ele alıyor. "Çalışma hakkı", "çalışma özgürlüğü" ve "emeğin hakları" arasında kategorik ayrımlar yapan yazar, tartışmayı özellikle "çalışma hakkı" üzerinde sürdürüyor. Rey'e göre, çalışma hakkının genişletilip, toplumsal entegrasyon ve tutunma aracı olarak savunulması gerekmektedir. Sonuç olarak yazar, "çalışma hakkını" gerçekleştirmek için en etkin yolun doğrudan iş yaratılması ya da asgari tutunma gelirleri yerine emek piyasası düzgün bir biçimde çalışmadığında da toplumun bütün üyelerinin tanınmasını güvenceye alacak bir temel gelir sistemi yaratılması olduğunu belirtiyor.

Üçüncü bölüm, "Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (2): Bugün Bilgi" Polanyi'nin analizini eleştirel bir yeniden değerlendirmeye tâbi tutarak, ileriye götürebilecek şekilde konuyu daha geniş bir teorik alana açıyor. Bölümdeki üç makale Polanyi'nin hayalî metalar üzerine yaptığı tartışmayı ilk kez bilimsel bilgiye uyarlıyor. Bu çaba, hem Polanyici analize hem de fikrî mülkiyet haklarının günümüz kapitalizminin niteliğini belirlemedeki önemi ve bilimsel cemaate atfettiği rol üzerine süregelen tartışmalara ilişkin orijinal bir perspektif sunuyor.

Bölümdeki "Hayalî Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları" adlı ilk makalede Bob Jessop, Polanyi'yi etraflı bir yeniden okumaya tâbi tutarak, "kurgusal sermaye", "gayri metalar" ve "yarı metalar" gibi kavramları hayalî metalar arasına dahil ediyor. Daha sonra bilgiyi bu geniş analiz çerçevesinde ele alan yazar, bilgiyi metalaştıran mekanizmaları, bu mekanizmaların günümüz bilgi ekonomisinde arz ettikleri çelişki ve ikilemleri araştırmaya koyuluyor. Jessop, bu kavramsal incelemeden elde ettiklerini emek, toprak ve pa-

raya uygulayarak ortaya kapitalist ekonominin doğası üzerine daha genel teorik sorular çıkarıyor.

Gürol Irzık'ın "Neoliberal Dünyada Bilimin Ticarileşmesi" adlı makalesi kapitalist bilgi ekonomisinin çelişkileri üzerine tartışmayı sürdürüyor. Irzık, üniversiteler ile özel şirketler arasındaki neoliberal döneme özgü yeni ilişki biçimlerinin bilimsel araştırmayı hiç şüphesiz teşvik ettiğini, ancak endişe verici sonuçlarının da olduğunu belirtiyor: Emsalsiz çıkar çatışmaları, bilim insanlarının araştırmaları üzerinde kontrolü yitirmeleri, bilimin *ethos*'unun ve bilimsel araştırmanın toplumsal faydasının aşınması. Makale bu tehditlerin nasıl karşılanabileceğine dair de bazı öneriler getiriyor.

Bölümün son makalesinde ise Virginia Brown-Keyder, TRIPS üzerine tartışmayı uluslararası ilişkilerin ekonomi politiği çerçevesinde ele alıyor. Brown-Keyder, günümüz dünyasında fikrî mülkiyetin servet birikiminin esas aracı olarak toprak ve fabrika mülkiyetinin yerini aldığını belirtiyor. Ayrıca bu mülkiyet biçiminin özellikle de "dünyanın geri kalan tek süper gücü" olan Amerika Birleşik Devletleri için, onun da kalan son ihracat kalemleri olan yazılım, biyoteknoloji ve eğlence alanında önemli olduğuna dikkat çekiyor. ABD dış politikası ile dünyanın geri kalanına dayatılan yeni fikrî mülkiyet yasaları arasındaki kesişim noktası böylece bilginin metalaşmasına yönelik eğilimlerin önemli bir cephesi olarak beliriyor. Makale, bu eğilimlere karşılık fikrî mülkiyet yasalarına karşı gittikçe güçlenen ve daha yüksek sesle dile getirilen yaygın muhalefete de değiniyor. Brown-Keyder'in çalışması böylece ekonomiyi toplumdan koparmaya yönelik neoliberal projenin tezahür ettiği belki de en önemli alanlardan birinde ibreyi tersine çevirme potansiyeline sahip gerçek bir karşı hareket için iyimser bir açıklamayla son buluyor.

Toplumsal varoluşun metalaşmasına yönelik mevcut eğilimlere direnmede başarılı olabilecek sürdürülebilir karşı hareketler mümkün müdür? Kitapta yer alan bütün makalelerde farklı şekillerde dikkat çekilen bu soru, dördüncü bölümdeki yazıların esas konusunu oluşturuyor. Bölümdeki dört yazı, Avrupa

ve Doğu Asya'dan Brezilya'ya uzanan çeşitli coğrafi mekânlarda ekonominin toplumdan kopma süreçlerine karşı gelişen farklı "Direniş ve Uyum Örnekleri"nin analizini sunuyor.

Günümüz kapitalizminin düzenleyici çerçevesi ile ideolojik ortamını inceleyen Ayşe Buğra, bu noktada merkezî öğelerden biri olarak, "iyi yönetişim" amacıyla karmaşık özel-kamu ortaklıklarına yönelik sivil girişimlere yapılan vurguya işaret ediyor. Yazar bu vurgunun, yaşamın ve geçim yollarının eşi görülmemiş bir şekilde metalaşmış olduğu gerçeğini değiştirmeden piyasa ekonomisini insan toplumu ile bağdaştırma girişimlerinin bir parçası olduğunu savunuyor. Buğra, günümüz şartları çerçevesinde Polanyi'nin çalışmasını yeniden ele alarak, bu girişimlerin sınırlarını ve politik sonuçlarını sorguluyor. Yazara göre, "ekonominin toplumdaki yerini" ve dolayısıyla "insanın geçim yollarını" belirleyen farklı sosyoekonomik entegrasyon ilkelerinin tarihsel olarak oynadığı role dayanan Polanyi'nin analizinin, bu ilkeler temelinde işleyen kurumsal alanlar arasındaki sınırların artık akışkan ve muğlak olduğu günümüz küresel bağlamında belirli sınırlamaları olması muhtemel. Bununla birlikte, yazar Polanyi'nin çalışmalarını, özellikle de "karmaşık bir toplumda özgürlüğün" temeli üzerine fikirlerini, günümüz yönetişim rejimine dair politik bir değerlendirme için güçlü bir düşünce kaynağı olarak ele alıyor.

Bu bölümün ikinci makalesinde Frederic C. Deyo ile Kaan Ağartan geçen yirmi sene içinde "Asya Kaplanları"nda gerçekleştirilen piyasa güdümlü ekonomik reform ve yeniden yapılandırma amaçlı çeşitli deneyleri, özellikle de Tayland, Güney Kore ve Çin'deki Asyalı çalışma sistemleri üzerinde doğrudan etkisi olan politikalara odaklanarak değerlendiriyor. İşçilerin geçimini ve ekonomik güvenliğini nihai olarak tehdit eden piyasa reformlarıyla ilişkili toplumsal ve kurumsal gerilimlere işaret eden yazarlar, Polanyi'nin 19. yüzyıl İngilteresi'nde piyasanın serbestleştirilmesinin sonuçlarına ilişkin analiziyle paralellik kuruyor. Makale, reform gündemleri üzerinde etki yaratan aşağıdan siyasi muhalefetin yanı sıra ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde ekonomik ve politik aktörlerin stratejilerini bi-

çimlendiren ve çıkarlarını tehdit eden kurumsal sınırlamalara da dikkat edilmesi gerektiğine işaret ediyor. Böylelikle çeşitli toplumsal gruplar ve sınıflar tarafından deneyimlenen çıkar oyunları ve siyasi çatışmanın büyük ölçüde hem temeldeki kurumsal gerilimlerin birer tezahürü olarak hem de bu gerilimlerin kontrol edilip çözüldüğü politik mücadeleler olarak anlaşılması gerektiği belirtiliyor.

Avrupa Birliği düzeyinde Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeleri (KOBİ) temsil eden birkaç çıkar örgütü üzerine yapılmış ampirik bir çalışmaya dayanarak Kevin Young, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın yayılmasına karşı direnmesi muhtemel görülen ve zayıf sosyal kurumlar olarak algılanan KOBİ'lerin, aksine içinde bulundukları yoğun rekabete karşı politik-ekonomik bir strateji olarak neoliberal yeniden yapılanmanın yoğunlaşmasından yana mücadele verdiklerini gösteriyor. Young, bu eğilimin tamamen ekonomik bir hesaptan kaynaklanmadığını, birçok küçük firmanın özgül toplumsal örgütlenme şeklinden kaynaklandığını savunuyor; bu örgütlenme şekli hem rekabetin hem de düzenlemenin yarattığı sıkıntıları, Polanyi'nin kurulmuş bir süreç olarak ekonomi anlayışı ile kavranabilecek bir şekilde dönüştürüyor. Young bu örnekle, kurumsal gerilimlerin siyasi eyleme dönüşme yolları üzerine Polanyici bir analiz için ne gibi anlamlar ifade ettiğine dair sorular soruyor.

Kevin Young "zayıf olanın, koruma için değil de piyasa toplumu için mücadele verdiği" bir örneği ele alırken, Maria Alejandra Caporale Madi ile José Ricardo Barbosa Gonçalves çifte hareketi oluşturan karşıt yöndeki –bir yandan piyasa yayılırken, diğer yandan bu yayılmanın direniş güçleri tarafından frenlendiği– iki hareketi birbirine karıştırma ihtimaline dikkat çekiyorlar. Madi ve Gonçalves'in makalesi, yakın zamanda kalkınmacı Brezilya devletini neoliberal bir devlete dönüştüren süreçlerin önemli bir yönü olarak kredinin metalaşmasını anlatıyor. Bu bağlamda, "kurumsal sosyal sorumluluk" fikri, piyasa güdümünde olan bir toplumda önemli bir sosyal koruma mekanizması olarak destekleniyor. Finansal kurumların kredi

politikası bu mekanizmanın etkin olması beklenen alanlardan birini oluşturuyor; sıradan kanallar yoluyla kredi alma ihtimali sınırlı olan az miktarda borca gereksinim duyanlara ulaşılması hedefleniyor. Madi ile Gonçalves bu stratejinin sosyal dışlanmayla mücadelede yetersiz kaldığını, ancak insanları tüketiciler olarak para ağına sokmasıyla sosyal ilişkilerin gitgide ticarileşmesine katkıda bulunduğunu düşünüyor.

Kitap, günümüz piyasa ekonomisinin politik ortamının etraflı bir incelemesiyle Polanyi'nin fikirlerinin yeniden değerlendirilmesinden elde edilen önemli noktaların altını çizerek son buluyor. Piyasa ekonomisinin kendiliğinden, doğal bir düzen olduğuna dair liberal algının etrafındaki gizem perdesini dağıtmaya kitabın katkıda bulunacağını umut ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ekonominin Toplumdan Kopması Üzerine Düşünceler: Refah Devleti ve Ötesi

1

Finans Diktatörlüğünün Muhafazası İçin Çifte Hareketin Bastırılışı

MANFRED BIENEFELD

Karl Polanyi'nin insanın içinde bulunduğu zor duruma ilişkin öngörüsü, 21. yüzyılın tehditleriyle karşı karşıya geldiğimiz bugünlerde fevkalade anlamlı görünüyor. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa hayalinin bir kez daha kamu zihninin derinlerinde yer etmesi ve piyasa güçlerinin uluslararası hukukta iktidarını gittikçe tesis etmesiyle birlikte, bu imkânsız hayalin peşinde koşturmanın sadece bir felaketle sonuçlanacağına ilişkin Polanyi'nin uyarısını hatırlamamızı sağlayacak kanıtlar çoğalıyor. Toprak, emek ve para özlerinde asla birer meta olamayacaklarından piyasa güçlerine gitgide daha doğrudan tâbi olmaları insanlar, çevre ve toplumlar üzerinde devasa zararlara yol açmaktadır. Öte yandan büyüyen ekonomik çelişkiler ile dengesizlikler küresel ekonomik sistemin iç tutarlığını da tehdit etmektedir. Ancak değişim ihtiyacı gün geçtikçe daha açık bir hal almasına karşın, muhalefet güçleri bölünmüş durumda, ortak bir amaçtan yoksunlar. Bu durumda, piyasaların amansız, acımasız güçlenişinden hoşnut olmayanlar için Karl Polanyi'nin "çifte hareket" kavramının umut ve ilham kaynağı olarak görünmesi pek tabii ve yerinde bir gelişme.

Ancak "çifte hareketin" *her derde deva bir ilaç* olmadığını hatırlamakta fayda var. Gerçekten de Polanyi itinayla bize şunu

hatırlatmıştır: Ekonomileri üzerinde etkin bir şekilde yeniden toplumsal denetim kurmak isteyen toplumlar, bireyin özgürlük için duyduğu ihtiyaç ve arzu ile modern, karmaşık bir toplumun ekonomik faaliyetin içine yerleşip örgütleneceği çerçeveyi ve parametreleri tanımlama ihtiyacı arasında kaçınılmaz olarak belirecek temel çatışmayla mücadele ederken, nihayetinde faşist ya da sosyalist ilkeler arasında bir tercih yapmak zorundadırlar. Geçmişte olduğu gibi bugün de zenginler ve muktedirler, güçlerini ve imtiyazlarını daha etkin bir şekilde savunabileceklerini vaat ettiğinden faşist çözümü tercih etmeye daha yatkın olacaktırlar. Bu da, demokratik sosyalist bir çözümü destekleyecek olanlar için mücadelenin her zaman daha güç olacağı anlamına gelmektedir. Ne var ki, barış içinde, insani ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir dünya hayali gerçekleştirilecekse, kazanılması gereken mücadele budur. Dolayısıyla, "çifte hareket" hem bir umut hem de bir tehdit olarak gösteriyor kendini. Bu çifte hareket, bir yandan piyasaların yıkıcı ölçülerde güçlenmesine son verme umududur, öte yandan bunu faşist yollardan yapma tehdididir.

Ancak "çifte hareket" sadece sonuçları bakımından değil zamanlaması bakımından da belirsizlik arz ediyor. Polanyi, tarihi teleolojik bir şekilde okumamaktadır. Tarihsel olarak belirli çelişkilerin belirli çözümlere meylettiğini, fakat bunun hızının da çözümün doğasının da önceden asla tayin edilmediğini söylemektedir. Sorunlar ile şartların değişmesi durumunda çözümler gecikebilir ve yeni şekiller alabilir. Kısacası Polanyi bize cevabı doğrudan vermemektedir. 20. yüzyılın ortasına kadarki tarihin etkileyici bir yorumunu sunan Polanyi, bu tezlerini ve yargılarını daha yakın dönemin tarihi ışığında incelemeye davet etmektedir bizi. Bu doğrultuda neoliberal devrimi incelemeyi amaçlamayan bir makalede özellikle de şu ihtimale dikkat çekilmektedir: Değişmiş bir uluslararası finansal sistemin daha derine yerleşip kurumsallaşması, bu yeni dünyada çifte hareketin önemli ölçüde gecikebileceğini ve hatta sosyalist bir çözüme karşı saptırılabileceğini düşünmemiz için yeterli bir gerekçe sunmaktadır.

Sonuçta ortaya çıkan tez oldukça ciddi. Yukarıdaki iki ihtimale verilmesi gereken cevap şöyle olmalı: "Evet, bir dereceye kadar." Evet, sistem daha esnek ve kendini kolay toparlayacak bir hale gelmiştir. Ve evet, sosyalist ilkeler temelinde bir çözüm çok daha güç hale gelmiştir. Fakat demokratik sosyalist ya da sosyal demokrat bir çözüm için mücadele vermenin artık önemsiz olduğu ya da savunulabilir olmadığı gibi yenilgiyi kabul eden bir sonuca da varılmamaktadır. Yine de aşılması gereken engeller ve desteklenmesi gereken hedeflere ilişkin değişen algımızla birlikte, bu mücadelenin biçimi ve hedefleri de hiç şüphesiz değişecektir.

Ortak zemin

Bu makalede nihayetinde küresel kapitalist sistemde görülen bazı önemli değişikliklere odaklanacağımızdan, sistemin özünün değişmediğini vurgulayarak başlamakta fayda var. Gerçekten de, kaba hatlarıyla kapitalist sistemin geçen elli yıl içerisindeki evrimi, Polanyi'nin kapitalizm analizinin merkezinde yatan önermeyi yanlışlıp, onaylamıştır: Piyasa güçlerinin zincirlerinden boşanmış ya da toplumdan kopmuş şekilde işleyişinin, belli bir noktadan sonra insan, doğa ve en sonunda bizatihi kapitalist ekonomik rasyonel açısından son derece yıkıcı bir hal alacağı önermesini.

Bu makalenin yazıldığı 2005 senesi itibariyle küresel ekonominin yörüngesinin temelde kusurlu ve gitgide yıkıcı olduğu daha da belirgin. Neoliberalizme karşı son direniş örnekleri, 1998 finansal krizini takiben önce Doğu Asya'da, sonra Japonya ile Almanya'da –ki yerleşik ulusal değerleri ve öncelikleri doğrultusunda piyasalarını yönetme kabiliyetlerinin son seçimlerle birlikte radikal biçimde tasfiyesinin yolu "nihayet" açılmıştır– ve yakında Çin ile Fransa'da –benzer bir amaca yönelik güçler bu iki ülkede günden güne güçlenmektedir– örtbas ediliyorken, olumsuz eğilimlerin ilerlemesi muhtemel.

İnsanlar açısından, sonuçlar güçlü ve açık. İnsanların büyük çoğunluğu için hayat gittikçe daha zor, daha belirsiz ve daha güvensiz bir hal alıyor. Emek hakları gelişmekte olan dünyada sistematik bir şekilde geri çekilirken, kayıtdışı istihdam daha da güvenilmez biçimleriyle gelişmekte olan dünyanın önemli bir kısmında norm halini almış durumda. Ekonomilerini idare etme kabiliyetini büyük ölçüde muhafaza eden –ya da yakın zamana kadar muhafaza etmiş olan– ülkelerin –Güney Kore, Tayvan, Japonya, Almanya, Çin– deneyimlerini saymazsak, küresel gelir eşitsizliği hızla artıyor; küresel servet eşitsizliği neredeyse tahayyül edilemez ve muhtemelen eşi görülmedik boyutlarda; yoksulluk nispeten artıyor, bu artış dünyanın birçok yerinde mutlak nitelikte; çalışma şartları kötüleşiyor; kimi yerlerde görülen sosyal destek ağlarının çoğu genellikle hızla aşınıyor. Bunların hepsi bir araya gelince, aile ve cemaatlerde uzun vadeli sorumlulukların sürdürülebilmesi için gereken güvenliğe sahip olmanın ya da kişinin işe katkısının makul ve adil bir şekilde değerlendirilip tanınabileceği ve ödüllendirilebileceği bir ortamda kariyer kurup becerilerin geliştirilmesinin insanlar için çok daha güç bir hal aldığı bir dünya beliriyor. Sonuçlar, doğum oranları, intihar ve hepsinden önce strese ilişkin istatistiklere nihayetinde yansıyor. Bu tür karmaşık olgularla karşı karşıya kalındığında doğrudan neden ilişkisi kurmak kolay olmasa da, stresin, özellikle de işyeri kaynaklı stres ve depresyonun çok ciddi sorunlar haline geldiğini gösteren kanıtlar gittikçe artıyor.

Söz konusu beşeri sonuçlar, piyasa ekonomisinin hızlı, sürekli teknolojik değişim temelinde verimlilik artışı sözüne bağlanmış umutlarla karşılaştırıldığında özellikle vahimdir. 1960'larda profesyonellerin ve vasıfsızların "boş zaman toplumu" için neredeyse hep birlikte beslediği umudun bugünün insanları tarafından anlaşılması güçtür. Ohio Akron'da lastik işçileri 1964'te haftada dört iş günü için ilk kez anlaştığında bunun kısa zamanda yaygınlaşacağına dair genel bir mutabakat vardı. Şöyle düşünülüyordu: Ne de olsa işçiler kısa zamanda maddi

ihtiyaçlarını tatmin edebilecek hale geleceklerinden verimlilik sayesinde elde edilecek müstakbel kârların daha büyük bir payını boş zaman şeklinde kullanmayı tercih edeceklerdi. Sonuç olarak, daha kısa iş günü ve haftası, daha uzun tatiller ve erken emeklilik hepsi bu dünyada doğal, hatta kaçınılmaz görülüyordu. Ancak verimlilik büyümesi gerçekten de olmasına rağmen, beşeri sonuçlar özellikle de Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere gibi piyasa güçlerinin en erkenden ve en radikal biçimde toplumdan koptuğu yerlerde oldukça farklı görüldü. Örneğin Birleşik Devletler'de imalat işçilerinin gerçek ücretleri 1973'te olduğundan bugün daha düşük olduğu gibi, bu işçiler daha stresli ve güvensiz işlerde, daha az sosyal koruma ve daha kötü sosyal hizmet imkânlarıyla daha uzun süre çalışıyorlar. Bu tablonun bazı detayları tartışılabilir, ancak yine de gerçek ile hayal arasındaki bu belirgin karşıtlık, bize Polanyi'nin piyasa güçlerinin kontrol edilmemesi halinde insanları sırf "emek güçlerine" indirgeyeceği uyarısını hatırlatmalıdır.

Dünyada bu süreçlerin bastırılabildiği ya da pek görülmediği bazı yerlerin varlığı bu sonucu geçersiz kılmaz. Doğrusu, bu örneklerin çoğunda söz konusu alternatif sonuçların mümkün olması, piyasa güçlerinin bu farklı sonuçlara izin verecek kadar toplumsal ilişkiler içine yerleşik kalmasıyla alakalıdır. Ama neredeyse bütün örneklerde bu istisnaların direnme yeteneği, uluslararası sermayenin bu tür "sorumsuz" büyümeyi ve kâr etmeyi engelleyen politikalara son verilmesi yönündeki ısrarlı talepleri karşısında zayıflamaktadır. Hatta bu makale yazıldığı sırada Almanya'nın direnci kırılmaktadır. Schroeder'in SPD'sinin Blair'in Avrupa'da daha esnek bir emek piyasası için başlattığı seferberliğe katılmasının ardından, SPD şimdi de çoğu kimse tarafından Almanya'nın Margaret Thatcher'ı olarak anılan Angela Merkel öncülüğünde bir koalisyona zorlanıyor. Bu arada Japonya'daki son seçimler piyasa güçlerinin ülkede hızla güçlenmesinin önünü açtı. Fransa'da Sarkozy'nin muhtemelen cumhurbaşkanı olacak olması, benzer bir sürece yol açacaktır.

Neoliberalizmin emek açısından sorunlu sonuçlarından belki de en dikkat çekicisi Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma

Örgütü'nün (OECD), Güney Kore'nin bu "gelişmiş ülkeler kulübüne" tam üye olmasının hemen ardından yayımladığı bir raporda görülebilir. Çoğunlukla çalışanların böylesi bir toplumda nispeten iyi ücretler almayı ve işyerinde iyi muamele görmeyi bekleyebilmelerinden dolayı kalkınmanın önemli bir politika hedefi olduğuna hâlâ inananları şaşkına uğratacak bir şekilde bu OECD raporu, Güney Kore'ye kulübe "hoş geldin" dedikten sonra artık bir üye olarak mevcut politikalarının çoğunu, özellikle de emek politikalarını –gerçek maaşların ve keyfî işten çıkarmalara karşı koruma düzeyinin şu an çok yüksek olması nedeniyle– değiştirmesi gerektiğini açıklamaya koyuluyor.

Son olarak, neoliberal dönem boyunca emek şartlarının iyileştiği bazı ülkeler de var; bunun nedeni, sendikaların ve/veya güçlü, ses getiren sivil toplum örgütlerinin desteğini alan güçlü devletlerin, gittikçe denetimden çıkan piyasaların rekabet gücünden emeği bir nebze koruyabilmiş olmaları değildir. İrlanda'nın şu anda en iyi örneği olduğu bu istisnai ülkeler müsait şartlardan yararlanabilmeyi başarmış; iş güçlerinin büyük çoğunluğunu halen oldukça iyi ücretler ödeyen, gittikçe daha fazla vasıflı işlere çekmelerine yetecek kadar yabancı sermayeyi çekebilmiştir. Ancak bunun nispeten küçük birkaç ülkede belli bir zaman dilimi için mümkün olmuş olması, tezimizi çürütmez; birçok ülkede, genellikle en güçlü ve en başarılı ekonomi olarak tarif edilen Birleşik Devletler'de bile, emeğin deneyimlerinin böyle olmadığı gerçeğine de ters düşmez.

Doğa

Çevre bakımından yakın zamanda yaşananlar da Polanyi'nin toplumdan ziyadesiyle kopmuş piyasa güçlerinin doğayı genellikle bir meta olarak görmeye yatkın olduklarından doğa için bir tehdit oluşturduğu korkusunu haklı çıkarmaktadır. Büyük ölçüde, uzman bilimsel fikirlere dayalı yakın tarihli çok sayıda uluslararası rapor, zaten sorunlu olan bir eğilimde neoliberal dönemle birlikte daha da fazla kötüleşme yaşandığını gösteriyor. Bu raporların uyardığı kadarıyla, birçok kritik alanda yer-

yüzünün dayanma kapasitesi şiddetle sınanmakta; bu, özellikle de iklim, okyanus akımları ve kaynaklara erişimde potansiyel olarak çok pahalıya mal olacak, süreksiz değişiklikler meydana gelmesi riskini artırır nitelikte. Bu raporların ardındaysa denetleyici düzenlemelerden gittikçe daha çok özerkleşen bir dünya yer alıyor. Bu dünyada şiddetli rekabet koşulları, borca saplanmış hükümetlerden "daha fazla kazanç elde etmek isteyen hırslı spekülatörlere" kadar çeşitli aktörleri yeryüzündeki okyanuslardan elde edilecek deniz mahsulü ile ham kereste üretimini ve/veya ihracatını maksimize etmeye teşvik etmekte ve imkân tanımaktadır.

Elbette buradaki bazı sebep-sonuç ilişkilerinin doğası üzerinde de bir mücadele söz konusudur; şüphesiz, insan ile doğa arasındaki ilişki öyle girilir ki bu alanda piyasa güçlerini bastırmak ya da idare etmek için daha geniş bir yer mevcut olduğunda dahi çözüm bulmak güçtür. Ancak bu, piyasa güçlerinin bu haliyle nispeten kısa vadeli düşünmeye meyledeceği gerçeğini değiştirmez. Bu durum özellikle de borç yükünün ve diğer ekonomik çelişkilerin tehlikeli boyutlarda birikmesine izin verilen bir dünyada geçerlidir; böylelikle şartlar gereği aktörler baskı altında ekonomik kararlar almaya zorlanır ki, bu da genellikle söz konusu kararların nispeten dar, ekonomist bir gündem çerçevesinde ele alınacağı anlamına gelir.

Bunların hiçbiri piyasa güçlerinin çevreyle uyum içinde olumlu amaçlar doğrultusunda kullanılamayacağı anlamına gelmez. Karmaşık toplumların doğası gereği, fiyat politikası bir toplumda şüphesiz hem üretimi hem de tüketimi şekillendirmektedir. Bu bize meselenin bizatihi piyasa güçleri olmadığını, aksine bu güçlerin hareket biçimini yönlendiren çerçeve olduğunu hatırlatmalıdır. Ancak neoliberal devrimin damgası olarak piyasa güçlerinin aşırı güçlenmesi, şirket çıkarlarının çevre politikası üzerinde gittikçe daha fazla etkide bulunabildiği, aynı zamanda da devletin düzenleyici ve yaptırım gücünün köreldiği bir ortama yol açmıştır. Gelecekte oluşacak bir "çifte hareketin" dikkate alması gereken sorun tam da budur. Söz konusu olan apaçık bir şekilde ammenin trajedisidir.

Çevre sorunları, çoğunlukla diğer iki alanda olamayacağı kadar uluslararası bir niteliğe sahip olmalarının da etkisiyle, bazı açılardan çözülmesi en güç sorunlar olarak belirebilir. Bu da demek oluyor ki söz konusu alanda toplumların piyasalar üzerinde denetim sağlaması gerektiği kadar, bunu işbirliği içinde, kolektif bir çerçevede yapmaları da gerekmektedir. Bu da şüphesiz işi daha da güç kılmaktadır. Bu bakımdan şunu not düşmekte fayda var: Bazı şirketler yakın zamanlarda bağlayıcı nitelikte olan çevre düzenlemeleri için çağrıda bulundular, bunun nedeni olarak ise bu tür düzenlemelerin yokluğunda rekabetten kaynaklanan baskılar yüzünden kendilerinin de gerekli olduğunu bildikleri sınırları aşmalarıdır.

Çevre mevzusunu kapatmadan önce, son olarak oldukça önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor: Dünya üzerindeki toplumlarda toplam tüketim düzeylerini belirleyen güçlere, ki bu da meseleyi piyasaların fazlasıyla serbest bırakılmasına bağlıyor. Son olarak, insan faaliyetlerinin dünyanın dayanma kapasitesiyle uzlaştırılması –özellikle de Çin, Hindistan ile gelişmekte olan dünyanın diğer bazı yerlerinde gerçekleşen büyümeye izin vereceksek– için gelişmiş dünya halklarını boş vakit toplumu hayalinin vaat ettiğini yapmaya ikna etmenin ve hatta buna imkân tanımanın bir yolu bulunmalıdır; yani, boş zamana odaklanmış bir yaşam biçimi benimsemekten söz ediyoruz. Böylece tüketim kalıpları daha az materyal-yoğun hizmetlere ve piyasadışı faaliyetlere yönelirken insanlar da daha az çalışır. Neoliberaller devletlerin insanlara onlar için neyin en iyisi olduğunu söylemelerinden şikâyetçi olacaklarsa da, şüphesiz bu tür bir dönüşüm vatandaşlarının uzun vadeli çıkarları doğrultusunda hareket edecek devletlerin öncülüğünü gerektirecektir. Aksi halde bu dönüşümün piyasa güçleri sayesinde ya da şirket öncülüğünde gerçekleşmeyeceğinden emin olabiliriz. Ancak bu dönüşüm gereklidir. Polanyi'nin bireysel özgürlüğün modern karmaşık toplumlarda görülen kolektif ihtiyaçlarla uzlaştırılması gerektiği şeklindeki yalın saptamasının özü budur. Bunun için de şu ikisi arasında tercih yapmalıyız: Çözümlerin keskin bir şekilde kolektivist, yabancı düşmanı dev-

letler tarafından dayatıldığı faşist rejimler ile piyasaların ancak demokratik olarak belirlenen sınırlar içinde işlemeye devam ettiği bir tür demokratik sosyalizm ya da sosyal demokrasi rejimi.

Para

Son olarak, para alanında da diğer iki alanda olduğu gibi değişmeyen çok şey var. Burada da aşırı derecede liberalleşen piyasaların temel çelişkileri, Polanyi'nin 1920'ler ve 30'larla ilgili olarak gayet açık bir şekilde tarif ettiği şeylere birçok açıdan benzer şekillerde tezahür etmektedir. Bir kez daha para fiilen kamu otoritelerinin kontrolünden çıkmış, bu otoriteleri dünya üzerinde çokça kaotik ve mantık dışı bir hareket sergileyen spekülatif finansa ellerinden geldiğince uyum sağlamak durumunda bırakmıştır. Bir kez daha döviz kurları ekonomik savaş silahları halini almıştır. Bir kez daha idare edilemez bir hal almış borç yığınları, aynı anda birçok cephede yaratılmakta; spekülatörler bahse girerken hayal ettikleri, çoğunlukla hiç de gerçekçi olmayan gelecek tasavvurlarını bugünün sırtına yüklemektedir. Bir kez daha, söz konusu borçlar toplumsal ilerleme taleplerini mali sorumluluk gerekçeleriyle tarumar etmenin aracı olmuştur. Bir kez daha, büyüme oranları durgunlaşmış, kamu maliyesi perişan bir hal almış ve ödemeler dengesindeki açıklar büyümektedir; buna karşılık toplumsal ve politik gerilimler ise artmaktadır. Bu yeni gerçekliğe karşı başka bir alternatif olmadığı ve de istikrarsızlık, aşırılıklar ile kaynakların hesapsızca yanlış tahsis edilmesinin kamu çıkarına uygun görülmesi gerektiği gibi iddialara insanlar itiraz etmektedir.

Kısacası, Polanyi'nin analizinin aşağı yukarı hâlâ geçerli olduğunu söylemek için birçok neden var. Piyasaları serbestleştirmeye yönelik neoliberal girişim bir "çifte hareket" için gerekli şartları şüphesiz hazırlamış, yükselen muhalefet emareleri de bolca görünmektedir: Çoğunlukla Latin Amerika'da görüldüğü üzere sosyalist ya da sosyal demokrat eğilimde olanlar kadar Birleşik Devletler ile eski Doğu Asya'nın yeni sanayileşen ülkelerinde düpedüz faşist eğilimde olan örnekler de mevcut.

Ancak bu tür bir yorum yanlış olmamakla birlikte, eksik kalmaktadır. Geçen elli sene zarfında meydana gelen önemli bazı değişimlere daha yakından bakmamız gerekiyor; bu değişimler günümüz "çifte hareketlerinin" zeminini oluşturan maddi ve politik şartların doğasını da şüphesiz değiştirmiştir. Sonraki bölümde bu değişimlerin bazılarına değineceğiz; en son bölümdeyse söz konusu gelişmelerin mevcut sorunu anlamamız ve vatandaşlar olarak geleceğin "çifte hareketlerine" katılma çabalarımız açısından muhtemel sonuçlarına eğileceğiz.

Küresel kapitalizmde kritik değişimler?

Küresel kapitalizmde meydana gelen değişikliklerin bir "tür" değişikliği değil de "derece" değişikliği olduğunu iddia ederek başlamak cazip görünüyor. Ancak bu şekilde, bu iki kavram arasında her zaman keskin bir ayrım olduğunu ima etmiş olurduk; oysa gerçekte aralarındaki sınır her zaman bulanık ve belirsizdir. Kapitalizmin şüphesiz temel bir içsel mantığı var ama aynı zamanda inşa edilmiş bir sistem; öyleyse bu mantık, söz konusu inşa süreçlerinin doğası tarafından şekillendirilen biçimlerde ortaya çıkacaktır. Su bayır aşağı akar fakat nehrin akış yönü gerek toprağın hatları ve jeolojik yapısıyla, gerekse insanın yaptığı setler ve yönlendirmeler ile belirlenir; öte yandan sonuncu faktör olağandışı şartlar altında radikal değişime de uğrayabilir.

Buna en iyi örnek, kabaca 1948'den 1973'e kadar görülen "Altın Çağ"ın güdümlü kapitalizmi ile geçen otuz yıl zarfında yükü bulan neoliberal kapitalizmin toplumsal ve insani etkileri arasındaki olağandışı farklılıktır. Altın Çağ döneminde söz konusu olan sadece daha hızlı bir büyüme ve daha fazla üretken yatırım değildi; ayrıca artan verimliliğin getirilerinin sermaye, emek ve diğer toplumsal çıkarlar arasında daha eşit bir şekilde paylaşılmasıyla birlikte insani ve toplumsal gelişme de olumlu bir doğrultuda sürdürülmüştür.[1] Esasında refah devleti bu kü-

1 Küresel eşitsizlik tablosu daha az cesaretlendirici olmakla birlikte, geriye dönüp baktığımızda bu dönemin, gelişmekte olan dünyanın büyük çoğunluğu

resel kapitalizm biçiminin nihai ifadesidir; sermayenin mantığının, güvenlik ve boş zamana duyulan insani ihtiyaç ile istikrar ve hakkaniyete duyulan toplumsal ihtiyaçla uzlaştırabileceğini göstermiştir.

Polanyici bir perspektiften, bu iki kapitalist dönem arasındaki karşıtlık şu tezi şiddetle desteklemektedir: Toplumsal ilişkiler içine daha fazla yerleşmiş olan piyasalar, toplumsal ve insani sonuçları bakımından toplumsal bağlamdan nispeten kopmuş olan diğer piyasalara kıyasla muazzam farklılıklara yol açabilir. Dolayısıyla kapitalizmin sorunu ilişkisel bir sorundur: "ya-ya da" sorunu değil. Kapitalizmin doğası önemlidir, çünkü insani, toplumsal ve çevresel sonuçları değiştirmektedir. Sonuçta esas meselemiz de bu olmalıdır.

Daha basitçe ifade edersek, küresel kapitalizmin "Altın Çağ" ile neoliberal modelleri arasındaki temel yapısal farklılık önceki modelde sermayenin adresi olmasından kaynaklanmaktadır. Özünde bu ifade şu anlama gelmektedir: O zamanın hukuki, mali ve politik yapıları sermayeyi belirli bir çerçevede hareket etmeye zorlamıştır ki, bu çerçevede ekonomik çıkarların nihai bölüşümünü belirleyen temel değişkenler –faiz oranı, ücret oranı ve döviz kuru- sermaye, emek ve devlet arasında gerçekleşen bir tür üçlü müzakere ile çokça ulusal düzeyde belirlenmekteydi. Her ne kadar biçimleri ve bir dereceye kadar da sonuçları farklılaşsa da bu genel yapı tüm ülkelerde bölüşüm meselelerinin eskiden olduğundan daha fazla hakkaniyete uygun ve tahmin edilebilir bir doğrultuda çözülebilmesini sağlamıştır. Bu durum hem toplumsal düzeni ve siyasi istikrarı desteklemiş, hem de daha yüksek yatırım ve büyüme seviyelerini garantilemiştir.[2] Bu küresel sistemin başlıca "inşa edilmiş" unsurları

için sonraki 30 senelik deneyimine kıyasla nispeten olumlu bir dönem olduğu açıktır. Diğer yandan, çevre tablosunun oldukça sorunlu olduğu söylenebilir; fakat bu durum, tehdidin büyüklüğünün o zaman henüz yeterince kavranmamış olmasıyla kısmen açıklanabilir. Ancak muhtemelen şöyle bir gerçek de söz konusu: Altın Çağ'ın ulusal egemenlik vurgusu, uluslararası boyutu her zaman daha fazla olan çevre sorunlarından ziyade ekonomik büyüme, istikrar ve gelir bölüşümü gibi alanlardaki sorunlarla baş etmeye daha müsaittir.

2 Maalesef bu "model", belirli bir Fordist seri üretim modeline (yani montaj hattı) özgü olduğu imasıyla "Fordist model" olarak anılır hale geldi. Daha da so-

–bunlar söz konusu sonuçları verecek kadar sermayenin "bir adresi olmasını" garantilemiştir– erken Bretton Woods modelinin iki temel özelliğidir; yani nispeten sabit, güdümlü döviz kurları ve kısa vadeli, spekülatif sermaye hareketlerini dizginleyecek ulusal sermaye kontrollerinin hazır bulunması.[3]

Üstelik bu sırada ulus-devletler 1920 ve 1930'ların kargaşasına cevap olarak riskten kaçınan mali denetim yapıları geliştirmiştir. Bu yapılar şu gibi unsurları içermiştir: Mali piyasanın çeşitli kısımları arasında güvenlik duvarları; bankaların kredi yaratma yeteneğini denetlemeye yönelik katı banka düzenlemeleri ve ulusal paranın nispeten daha yakından idare edilip

---

runlu bir şekilde, bu iddia bir ileri noktaya taşındı ve bu modelin artık sürdürülebilir olmadığı çünkü modelin dayandığı seri üretim teknolojisinin "tükendiği" ve dolayısıyla model için kritik öneme sahip üretim artışlarının artık gerçekleştirilemeyeceği iddia edildi. Ne yazık ki bu "analiz", "tükenen modelden" radikal bir kopuşa ihtiyaç olduğunu kabul etmesi sebebiyle doğrudan neoliberallerin işine yaradı. Gerçek şu ki, söz konusu model, küresel ekonominin yapısal özelliklerine dayanan, politik olarak inşa edilmiş bir modeldi hep; politik nedenlerle savunulması gerekenler de bu özelliklerdi. Daha küçük çalışma yerlerinde daha esnek bir üretime geçişle ilişkilendirilen endüstriyel işçi sınıfının zayıflaması olgusunun, söz konusu politik mücadelede emeğin nispi gücünü etkilemesi beklenebilir bir sonuçtu, bu doğru; ancak bu etki uluslararası sermaye akışlarının serbestleştirilmesinin yol açtığı etkiden çok daha hafifti. Diğer etki ise emeğin ayağının altındaki zemini kaydırmış, ulusal anlaşmaların sermaye için bağlayıcılığını yitirmesiyle ciddi üç taraflı müzakere olasılığı da etkin bir şekilde baltalanmıştır.

3 Bu model, uluslararası sermayenin serbest dolaşımının ulusal hükümetlerin ekonomilerini tam istihdama dayalı büyüme rayında tutmak için ihtiyaç duydukları politika özerkliği ile bağdaşmaz olduğu şeklindeki Keynesyen bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu perspektife göre sermaye kontrolleri, gerekli asgari ulusal politika özerkliği düzeyiyle uyumlu bir uluslararası sistemin temel unsurudur. Ironik bir şekilde yıllar sonra Robert Mundell şu görüşü için yaygın bir destek bulmuştur: Mundell'e göre bütün ülkeler imkânsız bir üç yönlü çelişkiyle karşı karşıyadır, hepsi de üç şeye –yani sabit döviz kurları, bağımsız bir para politikası ve uluslararası sermayenin serbest akışı– fazlasıyla ihtiyaç duymaktadır, ancak bunların sadece ikisine sahip olabilirler; bu durumda üçüncü ise bağımlı değişken olarak piyasanın kontrolüne bırakılmak durumundadır. Esasında bu, Keynesyen tezin anlamı ideolojik olarak saptırılarak yeniden söylenmesinden ibaretti; uluslararası sermayenin serbest akışının bütün ülkeler için sabit döviz kurları ve bağımsız para politikası ile eşit derecede önemli bir politika hedefi olduğu iddiası sapma noktasıydı. Dünyanın serbest uluslararası sermaye akışlarına yönelmesiyle birlikte elbette artık bu serbesti halinde, Keynes'in de ifade edebileceği gibi, ülkelerin ne sabit döviz kuruna ne de bağımsız para politikasına sahip olabileceği açık bir hal almıştır.

kontrol edilmesini sağlayan güçlü merkezî bankalar. Bu denetim yapılarının önem ve etkinliğinin en çarpıcı göstergesi belki de şu gerçekte yansımaktadır: Birçok açıdan oldukça karışık bir uluslararası dönem sayılabilecek 1948 ile 1973 arasında Dünya Bankası tarafından tanımlandığı şekliyle bir tane bile "ciddi bankacılık krizi" görülmemiştir; öte yandan neoliberal dönemin 1974'ten 1992'ye kadarki erken aşamalarında, her biri söz konusu toplum için ağır maliyetlere ve yüke yol açmış bu tür en az 69 kriz görülmüştür.[4]

Maalesef neoliberal devrim küresel kapitalizmi öyle bir şekilde yeniden inşa etti ki, son derece serbest bırakılmış bir kapitalizmde görülen temel özelliklerin çoğunu da yeniden üretmiş oldu. Böylelikle piyasa güçlerinden mükemmel uşaklar ama öte yandan da felaket efendiler olacağını anlayacak kadar tarih bilgisi olan Bretton Woods Antlaşması'nın esas mimarlarını dehşete düşürecek bir durum yaratılmış oldu. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa hayalini gerçekleştirmeye yönelik bu yenilenmiş girişimin sonuçları, gerek onların korkularını gerekse Polanyi'nin tarihsel görüşünü haklı çıkardı. Doğrusu bugün birçok açıdan piyasalar, toplumsal ilişkiler bütününden tarihte olduğundan daha kapsamlı bir biçimde kopmuş durumdalar. Böylece her ne kadar dünyanın şu an 1920'lerin belli başlı şartlarını yeniden oluşturmuş olduğu doğru ise de –bu şartlar nihayetinde 1930 bunalımına ve daha sonra savaşa yol açmış, diğer yandan ise Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de incelediği "çifte hareketi" körüklemişti- mevcut şartlarda geleceğin "çifte hareketlerinin" gelişimini ciddi ölçüde etkileyebilecek önemli farklılıklar da görülmektedir.

Burada üç farklılıktan bahsetmek mümkün. İlki bir "çifte harekete" ihtiyacı azaltabilecek türden, çünkü piyasalar artık daha makul sonuçlar doğurabiliyor. Diğer ikisi ise başarılı bir "çifte hareket" olasılığını azaltabilecek türden; bunun nedeni ya sistemik çelişkilerin daha iyi yönetilebilmesi ve böylece

4 Bu "hesap", 1990'ların başında Dünya Bankası tarafından gerçekleştirilen bir çalışmadan kaynaklanıp, Joseph Stiglitz'in 1998'de Helsinki'de senelik WIDER konuşmasında etraflıca tartışılmıştır.

mali krizlerin siyasi krizlere dönüşme ihtimalinin düşük olması ya da muhalif güçlerin, piyasa güçlerini politik olarak tanımlanmış egemen toplumların içine yeniden yerleştirmek için gerekli uyum ve birliği sağlama kabiliyetlerini dizginlemenin veyahut bastırmanın daha da kolaylaşmış olması.

Bu makalenin geri kalan kısmı bu üç olasılıktan sadece son ikisine odaklanacak, ancak ilkinde sağlanacak bir gelişmenin diğer ikisini tartışma ihtiyacını potansiyel olarak bertaraf edeceğini kabul etmek gerek. Buraya kadar yaptığımız tartışma günümüzün toplumdan kopmuş piyasa sonuçlarının yenilenmiş bir "çifte harekete" hâlâ ihtiyaç duyduğunu gösterdiğini anlatmayı amaçlıyordu. Bunun ötesinde ise gelecekte "piyasaları toplumsal çıkarlar doğrultusunda yönetmenin" daha verimli yollarını geliştirme ihtimali, ileride gelişebilecek "çifte hareketlerin" doğasını ve kapsamını düşünürken ele alınması gereken bir soru olarak beliriyor.

Söz konusu soruları ele alırken, bu makalede esas olarak piyasa güçlerinin yörüngesini belirlemede gittikçe baskın bir rol oynayan küresel mali sistemdeki değişikliklerin yol açtığı engellere odaklanmayı amaçlıyoruz. Bu tartışmanın çıkış noktasını, ulusal düzeyde belirlenen politika süreçlerinin piyasa güçlerini kamu çıkarı doğrultusunda yönetip yönlendirebilmesine imkân tanıyan belirli mali düzenlemeler sayesinde Altın Çağ'ın mümkün olduğu fikri oluşturuyor. Bu, şu anlama da geliyor: Toplumların söz konusu piyasa güçlerini kamu çıkarı doğrultusunda yönetmede gittikçe artan kifayetsizliğinin –samimi bir demokratik değerlendirmede neredeyse herkesçe kınanacak türden ters sonuçların birikiminde görüldüğü gibi– kredi yaratma ve tahsis gücünün, toplumun ortak çıkarlarını temsil ve korumakla yükümlü olan kamu otoritelerinin gittikçe kontrolünden çıkmış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi bu gelişmenin temel nedenleri daha önceki örneklerle çokça aynı. Belki de bu nedenleri en iyi Keynes'in şu görüşünü hatırlayarak özetleyebiliriz: Faiz oranı ekseriyetle ulusal düzeyde belirlenmediği sürece, hiçbir ulusal toplum gözde "toplumsal deneylerini" gerçekleştirebilecek

–yani bağımsız bir ekonomik ve sosyal politikaya sahip olabilecek– konumda olamaz.

Amacımız burada söz konusu standart tezleri yeniden gözden geçirmek değil. Ancak artık yeni ya da farklı bir hal aldığı söylenebilecek şeyleri düşünmeyi amaçlıyoruz. Dolayısıyla makalenin bu bölümünde günümüzde gittikçe denetimden çıkan piyasaların yörüngesini değiştirme kapasitesine en fazla sahip olan, birbiriyle ilişkili üç farklılığa odaklanacağız. Bunlar şöyle sıralanabilir: Tarihte ilk kez, altın gibi bir metaya –doğrudan ya da dolaylı– bir bağla sınırlanmaksızın, neredeyse bedavaya yaratılan kağıt paraya dayalı bir dünya ekonomisiyle baş ediyoruz. İkinci olarak, uluslararası mali piyasaların işleyişi, artık çoğu hükümetin şimdiye kadar egemenlik gücünü büyük ölçüde teslim ettiği bir dizi uluslararası kurum tarafından desteklenıyor ve bu güç, söz konusu kurumların bağlayıcı nitelikte ve gittikçe davetsiz hareket eden uluslararası kural ve sözleşmeleri uygulamalarını ve anlaşmazlıklar üzerinde küresel ekonomik rasyonalite tanımlarına bağlı kalarak hüküm vermelerini gerektiriyor. Son olarak, bugünün mali piyasaları sınırlar arasında, firmalar ile bireyler arasında ve gelecekle şimdi arasında neredeyse tasavvur edilemez bir derecede bölünmüş ama birbirine de bağlı mülkiyet yapıları ve risk profilleri içeriyor.

Bu yeni dünyanın ana akım mimarları besbelli ki, bu nitelik ve yeniliklerin küresel ekonomiyi daha esnek ve yönetilebilir bir hale getirerek daha verimli kıldığını savunuyorlar. Büyümenin daha yavaş olduğu ve gelir eşitsizliklerinin arttığı kabul ediliyor ancak bunlar geride kalan piyasa başarısızlıklarına bağlanıyor ki, bu da Polanyi'nin ifadeleriyle emek, toprak ve paranın henüz saf metalara dönüştürülmediğini söylemeye varıyor. Benzer bir şekilde mali krizlerin hem özgün olduğu hem de aşırı derecede pahalıya mal olduğu yaygın bir şekilde kabul ediliyor fakat bunların "daha verimli" bir dünyada lüzumlu bela oldukları da söyleniyor. Bu iddia tarihsel kayıtlarla hatta kanıtların neoklasik bir okumasıyla[5] dahi bağdaşır nitelikte olma-

5 Önde gelen neoklasik iktisatçıların gittikçe artan bir kısmı –Krugman, Bhagwati, Sachs, Stiglitz, Lance Taylor ve diğerleri– mali serbestleşmenin en sınır-

dığından ötürü ciddiye alınabilecek gibi değil; öte yandan yine de eleştirel, Polanyici bir perspektiften bile dikkate alınması gereken bir takım sorunlara da işaret etmektedir.

Artık saf kâğıt paraya dayalı bir dünyada yaşıyor oluşumuzun olağanüstü bir sonucu oldu: Dünya tastamam likidite ile kaplanmış bir halde; geçen yirmi sene boyunca da durum bu oldu. Ancak karbonun okyanuslar tarafından emilip karbon deposu olarak muhafaza edilmesi gibi, bu likiditenin esas kısmı da dünya üzerinde patlak vererek hızla çoğalan türev piyasalarının dipsiz derinliklerine emilerek etkisiz kılınmaktadır. Bu piyasalardaki büyüme ile ölçek tanımlanmaya direniyor ama en geçerli tahminlere göre bu piyasalar şu an kesinlikle çok büyük ve özellikle de dot.com çöküşü ile Asya mali krizinden sonra hızla büyümüş durumdalar. Ve büyümeleri akıl almaz bir şekilde devam ediyor. İki sene önce London School of Economics'te bu konu üzerine bir konuşma için hazırlanırken döviz türevleri piyasasının ilk kez bir trilyon doları aştığını öğrendiğimde hayrete düşmüştüm fakat o zaman dinleyicilere de söylediğim gibi beni esas hayrete düşüren bu piyasanın geçen altı ay içerisinde yüzde 58 büyümüş olması ve bunun pek kimse tarafından fark edilmemiş olmasıydı. Ancak bu artık sıradan bir şeye dönüştü. Birleşik Devletler'de gayri menkul türevleri piyasası, geçen birkaç sene içinde özellikle de dot.com çöküşünden sonra çok düşük bir düzeydeyken ülkedeki en önemli mali piyasalardan biri haline geldi. Ve şimdi de "kredi türevleri" için yeni bir piyasa –bankalar ile diğer mali kuruluşların kendilerini varsayılan riske karşı sigortaladıkları bir piyasa– benzer derecede olağanüstü bir şekilde ortamın içine doğru infilak etti.

> Bankalar, hedge fonlar ve benzerlerinin bu karmaşık mali araçları çok daha fazla kullanmaya başlamalarıyla birlikte kredi türevleri piyasası bu sene hızla genişledi... Bütün kredi türevi sözleşmelerinin toplam farazi değeri 12.430 milyon dolara erişti. 2005 Haziranı'nda Ocak ayından itibaren yüzde 48 artış

lı neoklasik anlamıyla bile olsa ekonomik fayda ürettiği şeklindeki bir iddiayı destekleyecek önemli ya da inandırıcı kanıt olmadığını dillendiren ve gittikçe büyüyen bir koroya seslerini katmıştır.

yaşandı, bir yıl öncesine kıyasla yüzde 128 artış görüldü... Daha beş sene önce varlığından güç bela bahsedebilinecek sektörde görülen bu büyüme, küresel mali sistemde yaşanmakta olan değişimlere dikkat çekiyor; bankacılar ve yatırımcılar bu araçları bilançolarını riskten arındırıp, riski hedge fonları gibi diğer yatırımcılara devretmek için kullanıyorlar.[6]

Bu faaliyetin bir kısmı "gerçek" ticaret faaliyetlerinde kaçınılmaz olarak alınan riskleri hakikaten uygun bir şekilde dağıtabiliyor; öte yandan bu gelişmelerin büyüklüğü, söz konusu gerekçelerle makul sayılabilecek bir düzeyden çok uzakta. Gerisi esasen spekülatif bir etkinlik ki, bu da genellikle tam da kendisinin oluşmasına katkıda bulunduğu bir belirsizlik ortamına arbitraja dayanıyor. Ne de olsa, 1997'de tam da Asya krizi patlak vermek üzereyken yazan mali bir raportörün ifadesiyle, "spekülatörler için kargaşa ortamı cennettir."[7]

Güvenilir tek uluslararası mali denetleyici olan Uluslararası Ödemeler Bankası'ndan bir görevliye geçen sene şunu sordum: Meşru, denetlemeye tâbi mali kurumlar ile ana akım şirketlerin, hileli davranışları basitçe standart maliyet-kâr hesaplarıyla gerçekleştirilen normal birer ticari faaliyet olarak benimsedikleri bir ortamda, insanlar ile kurumların özünde denetlenmeyen türev piyasalarında giriştikleri faaliyetlerin makul yasal veya etik sınırları düzenli bir şekilde çiğneyeceğini varsaymak mantıklı değil midir? Cevap basitçe "evet, elbette" oldu.

Bugüne kadar bu piyasaları uluslararası düzeyde bir denetime tâbi kılmaya yönelik tüm girişimler ABD ile İngiltere Merkez Bankaları tarafından anında şiddetle engellenmiştir. En son görülen bir örnekte, ABD Merkez Bankası başkanı, bu piyasaların finansal piyasalar için hayati önemde likidite yarattığı ve denetimden muaf olmadıkları durumda yapmaları gereken işi yapamayacakları gerekçesiyle bu yöndeki talepleri büsbütün geri çevirmiştir.

---

6 Richard Beales, Jennifer Hughes ve Gillian Tett, "Credit Derivatives Market More than Doubles in a Year", *Financial Times*, 29 Eylül 2005, 17.

7 Brian Milner, "For Speculators, Pandemonium is Paradise", *Toronto Globe and Mail*, 29 Ekim 1997, B1.

"Kapak hikâyelerini", yani gerçek ekonomide söz konusu olan bazı risklerin yönetimini sağlayan faaliyetler haricinde bu piyasalar ne işe yarıyor? Alışılagelmiş cevaba göre piyasa kusurlarına arbitraj ediyorlar; bu ise neredeyse hiçbir denetime tâbi olmayan oldukça likit aktörler olarak ayrıcalıklı konumları sayesinde piyasa kusurlarından yararlandıkları anlamına geliyor. 2002'de *Toronto Glove and Mail* için yazan mali bir raportör Kanada'daki faaliyetlerinin küçük bir bölümünü şöyle tarif ediyor:

> En güzel işti. İki kuşaktan türev uzmanı her gün işe geliyor, Ottowa'nın yabancı yatırımlar üzerindeki gülünç kısıtlamalarından yatırımcıları kurtarmak için yeni yollar keşfediyor, yüklü miktarda para yığıyor ve eve dönüyordu. Hem kurumsal hem de bireysel müşterilerin daha az riskle daha fazla kâr edinmesine yardımcı olmak geçimini sağlamak için harika bir yoldu... Ancak türevlerin böylesi karmaşık ve tamamen yasal olan kullanımı federal yabancı hacim sınırlarıyla alay edip, emeklilik planları ile çeşitli yatırım fonu türlerinde lüzumsuz masraflara yol açmıştır.[8]

Oysa belli ki, bu buzdağının sadece görünen kısmı. Bu şekilde arbitraja konu olan sadece ulusal kanunlar değil. Ayrıca cehalet, zayıflık, yeterince güçlü olmayan ticari faaliyetler, zayıf sendikal sözleşmeler, aşırı miktarda ("sorumluluk içinde" diye de okunabilir) fon tahsis edilen emeklilik fonları, çevre düzenlemeleri ve elbette belirsizlik; özellikle de piyasaların kendilerinin oluşmasına katkıda bulundukları türden bir belirsizlik. Ve kimse dolandırılma riskinden muaf değil. Bu hırsızların onuru yok. Mesela Procter & Gamble 1990'ların başında parasının bir kısmını görünüşte bu piyasalarda yüklü miktarda para kazanıldığı için türevlere yatırmaya karar verdiğinde, parasını sektörde uzman kabul edilen Bankers Trust'a teslim etmişti. Birkaç yıl boyunca uğranılan ağır kayıplardan sonra, teminat görevlerini yerine getirmekte de başarısız olmakla suçlayarak

8 Andrew Willis, "Derivatives—Banks Lose on Budget's Foreign Investing Changes", *Toronto Globe and Mail*, 25 Şubat 2005.

Bankers Trust'a karşı dava açtı. Dava umutsuz görünüyordu, ta ki Bankers Trust'ın elemanları ile müşterileri arasındaki bütün görüşmeleri düzenli olarak banda kaydettiği keşfedilene kadar. 6.500 bant, delil olarak mahkemeye çıkartıldığında bu kayıtların düzenli olarak daha müşteriler gelmeden önce başlatıldığı ortaya çıktı. Böylece dünya ciddi ve saygın bir mali kuruluşun bu piyasaları nasıl "işlettiğini" ilk elden görebilmiş oldu. *Business Week*'te verilen detaylı haberlere de bakınca vaziyet oldukça aşikâr bir hal aldı. Bantlara ilişkin mahkeme kayıtlarında yer alan bir cümleyle bu durumu aslında özetlemek mümkün: "Hile o kadar yaygındı ki... Bankers Trust çalışanları bir müşteri kazıklama yöntemini ROF –çalma faktörü ifadesinin İngilizce kısaltması– diye adlandırıyordu."[9]

Halihazırda canavar olarak görünen bu düzenbaz varlık tüm yükünü Alman kapitalizminin üzerine yıkmak üzere. Bu sistem yakın zamana kadar neoliberal saldırıya bir dereceye kadar direnebilmişti. Şimdiyse birçok unsuru acımasız bir saldırı altında: Alman refah devleti, bankalarla sanayi arasındaki ilişki; senelerce fiyat yerine kaliteye dayanan rekabette başarılı olmasına imkân tanıyan oldukça kalifiye işçileri sağlayan ünlü insan kaynakları geliştirme programlarının işleyişi ve finansmanı; çalışanlara yönelik emeklilik fonlarının birçoğunun muhafazakâr modelde finansmanı ve sendikaların sanayi kurullarında yer alma hakkı. Hedge fonları zafiyeti hissedip, kamu varlıklarının satılması ve eski pratiklerin altüst edilmesiyle oluşacak yüklü miktarda meblağa arbitraj için şimdi saldırıyor. Bu fonların müdahil olmasıyla değişim ihtimalinin bir imkâna dönüşmesi muhtemel, çünkü muazzam likidite havuzlarına özgü devasa bir gücü kontrol ediyorlar ve bu güç eskiden tahayyül edilemeyecek ölçülerdeki finansal kaldıraç kullanabilme yetenekleri ile daha da katlanıyor. Bir rapora göre hedge fonları ellerindeki Alman hisselerini yakın zamanda o kadar artırdılar ki, şimdi "Almanya'nın en büyük şirketlerinin öz sermayesinin yüzde 25 kadarına sahipler." Güven verircesine bir fon yöneticisi hızla

9 Holland, Himmelstein ve Schiller, "Cover Story: The Bankers", *Business Week*, 16 Ekim 1995, 106–11.

ekliyor: "Almanya saldırı için seçilmiş değil, sadece piyasa çevrimi Almanya'da doğru işliyor."[10]

Peki bu Almanya için ne anlama geliyor? Bu durumdan faydalanmayı umut edenler de dâhil olmak üzere birçok mali uzmana göre, bunun Alman ekonomik faaliyetlerinde oluşacak bir devrimden farkı yok. *Financial Times*'da yazan Gillian Tett'in ifadesiyle:

> Geçtiğimiz yıllarda çok yüklü miktarda bir alacak bankalar ve emeklilik fonları gibi geleneksel aktörlerden hedge fonları kurumlarının eline geçti... Bu değişmenin sonuçları hâlâ toplumun önemli bir kesimi için yeterince görünür değil; bu çokça Avrupa'nın birkaç senedir sanayiye yayılan bir yeniden yapılanma sürecinden geçmemiş olması ve hedge fonlarının reklamdan nefret etmesinden kaynaklanıyor. Ancak yakın zamanda gerçekleşen yeniden yapılanmalar... geleneksel bankaların kontrolünden çıktı. Ve... bunun yatırımcılar, denetleyiciler ve şirketler [çalışan insanlardan bahsedilmiyor-MAB] için önemli sonuçları söz konusu... Anglo-Sakson bankerler için bu değişme tamamen arzulanır bir şey, hatta geç kalmış. Bu değişimlerin fiilen yaptığı şey, Avrupa şirket dünyasına daha fazla sermaye piyasası disiplini aşılamak ve dost bankaların birçok firmaya geleneksel olarak yaptığı kıyağa son vermek... Ancak özellikle de Fransa ile Almanya'dakiler olmak üzere çoğu Avrupalı politikacı ya da şirket yöneticisi için girişken hedge fonlarının şirketlerden pay edinmesi büyük bir endişe kaynağı. Bir hedge fonu oyuncusu da şunu kabul ediyor: "Bu, Avrupa'da ticaretin geleneksel olarak yapılış şekline karşı bir saldırı olarak algılanıyor."[11]

Yapbozun son parçasını son dönem çalışmalar tamamlıyor; bu çalışmalar gayet ikna edici bir şekilde gösteriyor ki, ABD mali piyasalarının esas kısmı şu an Birleşik Devletler'deki otoriteler tarafından tehlikeli veya zor zamanlarda krizlerin ya da ani çö-

10 Jenkins ve Milne, "Hedge Funds Hold a Quarter of Germany's Blue-Chips", *Financial Times*, 2 Eylül 2005, 21.

11 Gillian Tett, "Who Owns Your Loan? Why Europe's Businesses Will Face Surprises if Trouble Hits", *Financial Times*, 29 Temmuz 2005, 11.

küşlerin önüne geçebilmek için düzenli olarak manipüle ediliyorlar.[12] Elbette bu teyit edilmiş olsaydı ABD ekonomisinin, yakınlarda sıfıra düşmüş ulusal tasarruf oranı, rekor düzeylerdeki tüketici borçları ve şüphesiz sürdürülemez boyutlardaki iç ve dış (kamu sektörü) açıklara rağmen nispeten daha sakin bir şekilde işleyebilmiş olmasını açıklamamıza yardımcı olurdu.

Önümüzdeki tabloda küresel ölçekte etki alanı olan, ABD temelli bir uluslararası mali sistem görüyoruz. Bu sistem toplumsal gözetimden kopmuş bir halde, gittikçe daha fazla etkin ve sert bir biçimde neoliberal gündemi uyguluyor. Bu sistem şüphesiz hoşnutsuzluğu artıracak ve geleceğin "çifte hareketi" için temel sağlayabilecek türden yıkıcı ve çelişkili sonuçlar doğuruyor; ancak aynı zamanda bu sistem, çalışanlar ve gerçek dünya ekonomilerini düzenli olarak ziyaret eden krizlerden kendi içinde etkilenmeden kalabilecek olağanüstü bir kapasite de edinmiş durumda. Birçok açıdan 1929 bunalımını oldukça geride bırakmış olan dot.com balonunun çöküşünü böylesine aşikâr bir kolaylıkla atlatma yetenekleri, şüphesiz hayranlık uyandırıyor.

Sistemin geçen on seneler zarfında gösterdiği dikkate değer esnekliğinin açıklaması burada yatıyor. Büyük mali krizler, bölgesel istikrarsızlık ile artan ölçülerde toplumsal ve beşeri güvensizlik yaratma yönündeki süregelen tartışılmaz eğilimine karşın, bu altüst oluşların kendi içsel uyumunu ya da egemenliğini baltalamasını, hatta tehdit etmesini dahi engellemeyi başarabilmiştir. Doğrusu bu krizler, genellikle insanları ve toplumları bu sistemin her zaman yaratmaya istekli ve kadir olduğu ve sonra da yol açtığı krizlerin peşinden dağıttığı kredilere daha bile fazla bağımlı kılmıştır. Ancak tarih gösteriyor ki, tarihin gidişatını değiştirecek "çifte hareketler" için fırsat, genellikle sadece krizler mevcut sistemin işleme kapasitesini çökert-

12 Kanıt, ilk olarak Robert Bell tarafından 23 Nisan 2005 tarihinde financialsense.com sitesinde yayımlanan "The Invisible Hand (of the U.S. Government) in Financial Markets" adlı makalede sunulup tartışılmıştır (bkz. www.financialsense.com/editorials/reality/2005/0403.html). Daha sonra Kanada'nın en saygın ve başarılı yatırım kuruluşlarından biri olan Sprott Investments'ın üst düzey personeli tarafından hazırlanan bir rapor ile bu tez desteklenip, onaylandı.

tiğinde ve bunun sonucunda çıkan çatışmalar tarihten ders çıkarmaya istekli insanlar tarafından içinde yeni bir dünyanın yaratılabileceği bir boşluk yarattığında belirmektedir.

Tartışmanın bu bölüme son verirsek, neoliberalizmin yörüngesini tersine çevirecek yeni bir "çifte harekete" açıkça artan bir ihtiyaç olmasına rağmen, piyasa güçlerini etkin bir toplumsal ya da demokratik gözetim dışında işleyebilecek şekilde pekiştirme dürtüsünün çoğu kişinin tahmin edebileceğinden ve de umduğundan çok daha uzun bir süre devam ettiği konusunda pek az şüphe vardır. Mali krizler sık sık ve büyük maliyetlerde gerçekleşmiş ise de bu habis projede önemli sapmalara yol açmamıştır. Doğrusu, Asya mali krizi Doğu Asya'nın mali piyasalarının kriz öncesinde olabileceğinden çok daha hızlı ve kapsamlı bir şekilde serbestleştirilmesine neredeyse tamamen imkân tanımıştır. Üstelik toplumsal ilişkiler bütününden kopan bu piyasa güçlerinin pekişmesinin bir süre daha devam edebileceğine inanmak mümkün; ta ki bu projede tarihsel bir sapmaya izin verecek kadar derinden ve masraflı bir kırılma olana kadar.

Bu küresel piramit şeması bir gün çökecek olsa da, gerçekleştiğinde muhtemelen bunu kutlamaya izin veremeyecek bir maliyete yol açacaktır. Şüphesiz mevcut dengesizliklerin çapı öylesine büyük, borç dağları öylesine muazzam ve çevresel ile politik sorunlar o kadar şiddetli ki, ciddi krizler ve altüst oluşlar muhakkak kaçınılmaz. Üstelik içinde yaşadığımız andan çok uzak bir tarihte de değil. Ancak mevcut sistemin bu tür şokları, cidden zayıf bir noktaya varacak kadar iç tutarlılığını kaybetmeden içine çekme kapasitesi de şüphesiz bu güne kadar görülmemiş bir şey.

Politik sonuçlar

Büyük bir krizi tahmin edip bunu bir fırsat olarak sunmaya çalışmak yenilikçi analistler ile aktivistler için her zaman kötü bir pazarlama stratejisi olmuştur. Bu stratejinin tercih sonucu değil de, şartların dayatması olması işi kolaylaştırmaz. Böyle bir

krizin muhtemelen bazı ülkelerde faşizme yol açacağını, ekonomik bunalım hatta savaş getirebileceğini söyleyen bir analiz ile karşı karşıya kaldığımızda sorun daha da başa çıkılmaz bir hal alıyor. Bu noktada vatandaşlar ve analistler olarak bizim bu tip bir krizin önüne geçmek ve potansiyel olarak "imkânsız hayalimiz" –yani dünya önce çok derin ve uzun süreli politik ve ekonomik bir kriz ile dizlerinin üzerinde çökmek zorunda kalmadan başarıya ulaşmak için bir "çifte hareketi" olanaklı kılma hayali– yolunda mücadele etmek için yorulmadan çalışmamız gerektiği konusunda kararlı olmamız önemli. Bu kulağa iradeci ve naif geliyor ise bu sıfatlarla yaşamamız gerekiyor; çünkü alternatifler tasavvur edilemeyecek kadar korkunç.

Bu durumda ilk yapmamız gereken şey başka bir dünyanın mümkün olduğu bilgisini canlı tutmak. Bu sadece kelimenin her anlamıyla daha verimli olan bir dünya değil; ayrıca her açıdan daha insani ve daha arzulanır bir dünya. "Özgürlük" kelimesinin, sadece başkalarının yarattığı artı değere el koyabilecek kadar şanslı olanlar için değil, tüm vatandaşlar için tekrardan gerçekten olumlu bir anlam edinebileceği bir dünya. Ve bu bilgiyi canlı tutmak için en iyi başlangıç noktası Karl Polanyi'nin kapitalizmin tarihi üzerine sunduğu "panoramik görünüm."

Yapmamız gereken ikinci şey, tarih ile kanıtların bugünün denetimden çıkmış piyasaları hakkındaki iddialarını desteklediğini ileri sürenlerin foyasını bıkmadan, usanmadan ortaya çıkarmak. Bu konuda hiç şüphesiz bir ilerleme kaydediliyor; bunda kanıtların neoliberal teze son derece elverişsiz oluşu ve "diğer taraftan" bazı önde gelen kişilerin alternatif bir tasavvura desteklerini vermelerinin katkısı var.

Yapmamız gereken diğer şey, Fred Block'un yakın zamanlarda yaptığı uyarıyı ciddiye almak: Küresel kapitalist tehdidin sistemik doğası üzerine aşırı bir vurgu insanları güçsüzleştirmeye yarayabilir[13] ve neoliberalizme "bir alternatif olmadı-

13 Fred Block, "Deconstructing Capitalism as a System", *Approaches to Varieties of Capitalism* konulu uluslararası sempozyum için makale, University of Manchester, Mart 1999.

ğı" şiarını pazarlayanların ekmeğine yağ sürebilir. Sorunun sistemik doğasını vurgulamadaki tehlike, her şey mümkün olmadıkça hiçbir şeyin mümkün olmadığı, merkez devrilmedikçe – ki bu felce karşı kesin bir reçetedir– hiçbir şeyin yapılamayacağı gibi bir izlenimine yol açabiliyor olmasıdır. İşte bu nedenle gerekli olan sistemik analizi, kapitalizmin inşa edilmiş doğasını ve kapitalizmin sonuçlarının tam da bu inşa edilme biçimine dayandığı gerçeğini vurgulayan bir bağlama oturtmak elzem.

Bunun ötesinde mücadelenin her düzeyde ilerlemesi gerekiyor: Neoliberalizmin ilerleyişini her alanda yavaşlatmak ya da durdurmak; suyun özelleştirilmesine karşı çıkmak; söz konusu değişiklikleri haklı gösterecek kanıt, hatta teori bile olmadığı müddetçe piyasa ilkelerinin kamusal hizmet alanlarına gittikçe yayılmasına karşı çıkmak; hesap verebilirliği olmayan organların uluslararası yasaları ulusal hukuk alanına yaymasına karşı çıkmak; özellikle medyada olmak üzere işletme sahipliğinde sürekli merkezleşmeye karşı çıkmak ve sorumlu kamu yayıncılığı hizmetlerini desteklemek.

Ancak nihayetinde şu ihtiyaçlara özellikle dikkat edilmesi gerekiyor: Parayı tekrardan kamu otoritelerinin denetimi altına almak; kredi yaratımının özelleştirilmesine son vermek; demir para basma hakkını –ve buradan kaynaklanan oldukça yüksek kârı– özel bankaların elinden alıp, ait olduğu yere yani devlete teslim etmek ve toplumları bir kez daha gözde, demokratik olarak belirlenmiş sosyal deneylerini yapabilecek şekilde özgürleştirmek; bunun için de kamu çıkarı doğrultusunda denetlenen ve başarısı büyüme ve kârlılık dürumlarına göre değil de hızlı ve hakkaniyete uygun gerçek ekonomik büyümeyi asgari maliyette destekleyip finanse edebilme kabiliyetine göre değerlendirilen mali sistemler oluşturmak. Bu standarda göre, Anglo-Sakson mali sistemleri son derece verimsiz olmuştur. Gerçekten de Birleşik Devletler'de mali sektör tarafından kazanılan tüm kârın payı 1948'teki yüzde 7 oranından yüzde 40'a çıkmıştır. Ancak finans dünyası gücünü ve kârını muntazam bir şekilde artırırken, gerçek ekonomik büyüme zayıf, ülkenin imalat temeli oldukça aşınmış, çalışanların kazançları durgun ya da

düşüşte idi; öte yandan gelir eşitsizliği, yoksulluk, güvensizlik ve borçluluk önemli ölçüde artmıştı.[14]

Belki de neoliberallere kahramanları Adam Smith'in şu görüşünü hatırlatmakta fayda var: Mali hizmetler idari bir gider olarak görülmeli ve dolayısıyla ulusun zenginliğinden *çıkartılmalıdır*. Bu, tartışma için iyi bir zemin sağlayıp, bir başlangıç noktası sunabilir. Hali hazırda mali sistem çoğu üretken sektörün uzun vadeli çıkarlarına pek hizmet etmiyor; bu durum nihayetinde dünyanın tekrardan ayakları üzerine basmasını sağlayabilecek geniş bir koalisyonun zeminini oluşturabilir.

Artık bir klişe olmuşsa da, 1944'te anlaşıldığı şekliyle erken Bretton Woods sisteminin temel unsurlarını yeniden yakalamaya çalışacak bir mücadeleye ihtiyacımız var. Bu anlaşma, sermaye hareketleri üzerinde kalıcı ulusal kontrol gereği ile sabit ve denetlenen bir kur sistemine özel önem vermiştir; çünkü anlaşmanın esas mimarları temel olarak tam istihdama dayalı ekonomiler arasında ticareti destekleyecek bir uluslararası mali sistem kurmakla ilgileniyordu. Ancak bu şekilde böyle bir sistemin istikrarının sağlanabileceğine ve bunun egemen demokratik toplumlarda insanların çıkarına işleyeceğine inanıyorlardı. ABD Hazinesi'nin o zamanki sekreteri olan Henry Morgenthau bu girişimi şöyle özetliyordu: Müzakerelerin esas konusu uluslararası ekonominin tekrardan uluslararası spekülatörlerin pençesine düşmesini engellemek arzusuydu. Bir kuşak için bu oldukça faydalı sonuçlarla başarıldı. Ama sonrasında bunun çok uzağına düştük; tekrardan yolumuza tutunmanın zamanı şimdi. Bu görev ağır görünüyorsa, bunu yapmamanın maliyetinin çok daha ağır olduğunu belirtmek gerek.

---

14 Hane borç düzeyi 1900'den 1925'e kadarki dönemde vergi sonrası gelirin yüzde 20'si kadar kalmışken, sonra hızla artarak iflas ile büyük buhranın yükselmesinin hemen öncesinde 1929'da yüzde 40 ile zirveye ulaşmıştır. Sonra 1940'da yüzde 20'ye düşmüş ve ardından muntazam bir yükselme başlamıştır. Böylece 2000 yılından hemen önce yüzde 100'ün üstüne çıkmış ve o zamandan beri de yükselmektedir. *Left Business Observer*, No. 97, Mayıs 2001 (der. Doug Henwood).

2

1970'ler ve Sonrası: Enflasyonun Ekonomi Politiği ve Sosyal Demokrasinin Krizi*

PAT DEVINE

1970'ler, solun Fransız Devrimi'nden bu yana gururla taşıdığı tarihsel rolü, özgürlük ve ilerlemenin esas taşıyıcısı rolünü kaybettiği bir dönem oldu. Değişim dinamiği "yeni sağ"ın hegemonyası altındaki bir on yıl söz konusu idi. İşte bu nedenle 1970'ler mevcut durumu anlamak için ve yeni binyılda sağduyu halini alma tehlikesi olan hâkim neoliberal ideolojiyi aşmaya yönelik tartışmalar için çok önemli.

Ne var ki, geçen yüzyılın son yarısında görülen siyasal iktisada ilişkin yaygın bir tarihsel bellek yitimi söz konusu. Dolayısıyla bu bölüm söz konusu tarihi yeniden ele geçirmeye yönelik bir alıştırma. Öncelikle 1945 sonrası Keynesyen sosyal demokrat refah devletini mümkün kılan şartlardan başlanacak; 1970'lerin büyük enflasyonu etrafında gelişen sosyal demokrasinin krizi ve bunu zapt etmeye yönelik girişimler incelenecek; Thatchercı "yeni sağ"ın tarihsel başarısı olarak 1945 sonrası uzlaşının dayandığı, toplumsal güçlerden oluşan tarihsel blokun yıkımı gösterilecek ve Yeni İşçi Partisi'nin tarihsel misyonu ise neoliberal ideolojiyi pekiştirme sürecini bu ide-

(*) Daha önce Lawrence & Wishart tarafından yayımlanmıştır: "The Political Economy of Inflation and the Crisis of Social Democracy", *Soundings*, 32, Bahar 2006. Yazarın ve yayıncının izni ile yeniden basılmıştır.

olojiyi çağın yeni sağduyusu olarak tamamlamak –Cameron Muhafazakârları'na intikal etmiş olması muhtemel bir miras– şeklinde tanımlanacak. Sol, ekolojik sürdürülebilirlik ve toplumsal adalete dayalı bir ekonomi, sivil toplum ve devlet amaçlayan, radikal demokratik bir gündem etrafında eklemlenecek yeni bir tarihsel blok oluşturacak ise bu tarihi bilmenin gerekli olduğuna işaret ederek bölümü bitireceğiz.

Bu değerlendirme, hem Polanyi'nin hem de Gramsci'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Polanyi, 19. yüzyıl Britanyası'nda kapitalist, serbest piyasa ekonomisinin oluşumuna yol açan hareketin kapitalizmin sürekli varoluşu için gerekli şartların altını oyduğunu ve böylece toplumun kendisini korumasını amaçlayan bir karşı harekete sebep olduğunu savunur. Gramsci ise gelişmiş kapitalist ülkelerde herhangi bir tarihsel konjonktürde sermayenin hegemonyasının zor ve rızaya dayalı bir dengeye yaslandığını savunur; bu dengeye göre toplumdaki önemli güçler çağın sağduyusu haline gelen bir ideoloji etrafında bir araya gelerek tarihsel bir blok oluşturur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan sosyal demokrat refah devleti Polanyi'nin karşı-hareket kavramının nihai noktası olarak yorumlanabilir; toplum, serbest piyasanın en yıkıcı tahribatlarına karşı kendini etkin bir şekilde korumada başarılı olmuştur. Bu refah devletini olanaklı kılan toplumsal güçler dengesi iki savaş arası dönem ile savaş döneminden kaynaklanan bir tarihsel blok olarak yorumlanabilir.

Ancak sermaye hareketi yasalarının denetime tâbi tutulması, sistemin çalışmamasına yol açar; bu da bir organik krize ve önceki tarihsel blokun dağılmasına neden olur. Bu organik krizin çözülme biçimi, meydana gelecek yeni tarihsel blokta hangi toplumsal sınıfın hegemonik olacağını belirler. Bu çerçevede 1970'ler bir organik kriz dönemi olarak görülebilir; radikal sol ile radikal sağ arasında toplumun gelecekteki istikameti üzerine verilen bir mücadele dönemidir. Sonuçta kapitalist hegemonya, radikal sağın zaferiyle yeniden tesis edildi; neoliberal serbestleştirme ve özelleştirme çağı ile yeni bir tarihsel blok kurma ve çağ için yeni bir sağduyu oluşturma projeleri öncülü-

günde gerçekleşti bu. Fakat kapitalist piyasanın üstünlüğünün yeniden iddia edilmesi, hemen ardından yeni direniş hareketlerine de yol açtı. Bu direnişler, ikinci bir Polanyici karşı hareketin başlangıcı olarak düşünülebilir; ancak bu sefer küresel kapitalizmin mevcut aşamasına paralel olarak, daha başlangıç aşamasında da olsa, küresel bir ölçekte görülüyor bu.[1]

Savaş sonrası uzlaşma, hızlı büyüme ve kaçınılmaz kriz

Savaş arası dönemde görülen ve İkinci Dünya Savaşı'yla doruğuna yükselen kitlesel işsizlik ile faşizm, savaş sonrası uzlaşmada Keynesyen sosyal demokrat refah devletinin oluşumuna yol açtı; bu model dünyada değişen toplumsal güçler dengesini yansıtan yeni bir tarihsel bloku bir araya getirmiştir. Sağın önemli bir kesimi faşizmi desteklemiş ve gözden düşmüştü. Müttefikler cephesinde savaşın esas yükünü Sovyetler Birliği çekmişti ve savaştan ekonomik olarak zayıflamış fakat askerî, politik ve manevi olarak güçlenmiş şekilde çıkmıştı. Çok geçmeden Doğu Avrupa ile Çin, kapitalizme küresel bir alternatif sunmada bu cepheye katılacaktı. Batı Avrupa'daki komünist ve sosyal demokrat partiler de savaş sonucunda oldukça güçlenmişti. Bunun nedeni, Kıta Avrupası'nda bu partilerin direnişe katılmış olmaları, Britanya'da ise İşçi Partisi'nin savaş dönemindeki mücadelenin ardındaki zımni toplumsal sözleşmenin temsil ettiği enerjinin mirasçısı olmasıdır.[2]

Refah devleti Keynesçiliği, savaş sonrası uzlaşmaya şu hedefler doğrultusunda varmıştır: Tam istihdamın sağlanması, refah devletinin esas dayanaklarının kurulması (sağlık, eğitim, sosyal hizmetler, sosyal güvenlik ve emekli aylıkları) ve verimli bir kapitalizm için gerekli altyapıyı oluşturmada elzem olan sa-

1 Polanyi ile Gramsci arasındaki ilişki üzerine bir tartışma için bkz. M. Burawoy, "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi", *Politics and Society* 31, no. 2 (2003), s. 193–261.

2 Savaş sonrası uzlaşmanın detaylı bir incelemesi için bkz. P. Addison, *The Road to 1945: British Politics and the Second World War* (Londra: Cape, 1975).

nayilerin kamulaştırılması (kamu hizmetleri, enerji, ulaşım ve iletişim). Britanya'daki belli başlı politik partileri bölen tek tartışma konusu demir-çelik sanayisinin 1951'te kamulaştırılması olmuştur. Bu sanayi 1953'te Muhafazakârlar tarafından özelleştirilmiş, 1967'de İşçi Partisi tarafından tekrar kamulaştırılmıştı. Bunun haricinde daha az merkezî konularda ayrılıklar görülse de önemli konuların hepsinde partiler arası yaygın bir anlaşma mevcuttu.

1944'te gerçekleşen Bretton Woods Konferansı, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası tarafından idare edilecek yeni bir dünya düzeni kurmuştur. Bu sistem sabit bir döviz kuru ile olası ödemeler dengesi sorunlarını düzeltecek bir mekanizmayı içeriyordu. Ancak Keynes'in bu düzeltme yükünün bütçe açığı ve fazlası olan ülkelere eşit olarak paylaştırılması yönündeki önerisi Birleşik Devletler tarafından reddedilmişti. Bunun yerine söz konusu yükün açık sahibi ülkelere tamamen düştüğü ve Birleşik Devletler'in o zamanki ekonomik hâkimiyeti ile çıkarlarını yansıtan bir sistem ortaya çıkmıştı. Ulusal ölçekte refah devleti Keynesçiliği gibi Bretton Woods sistemi de böylece kendi çöküşünün tohumlarını içinde barındırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan bu uzlaşma ortamı 1950'ler ile 1960'ların ilk yarısına kadar sürmüştür. Bu uzun büyüme dönemi ya da "Altın Çağ" Macmillan'ın şu sözlerinde ölümsüzleşmiştir: "Hiç bu kadar iyisini görmediniz." Macmillan haklıydı. Tam istihdam ile kitle üretiminin kitle tüketimi için gerekli temeli oluşturmasıyla birlikte, 1950'ler Britanya'da ve diğer yerlerde işçi sınıfının hayatında ciddi dönüşümlere denk düştü. Ayrıca tam istihdam, işçi sınıfı tarafında itaatin bitmesi ve artan isteklerin aşamalı gelişimi için gerekli şartları yaratmıştır. Bu dönemde İngiliz kapitalizmi savaş sonrası tarihsel blokun başlıca unsurlarını –sermaye, emek ve siyasal sınıfları– tatmin edebilmekteydi. Ancak 1960'ların ikinci yarısıyla birlikte sorunlar belirmeye başlamıştır.[3]

3 Savaş sonrası "Altın Çağ" üzerine bir inceleme için bkz. A. Glyn, A. Hughes, A. Lipietz ve A. Singh, "The Rise and Fall of the Golden Age", *The Golden Age of Capitalism* içinde, der. S. Marglin ve J. Schor (Oxford: Clarendon, 1990).

Almanya ile Japonya'nın kendilerini toparlaması ve nispeten daha hızlı olan büyüme oranları, buna sömürgelikten çıkma süreci ve imparatorluğun sona ermesi de eklenince, uluslararası rekabetin artmasına yol açmıştır. Uzun süredir devam eden tam istihdam dönemi, ulusal düzeyde emek piyasasında sermaye ile emek arasındaki güç dengesini değiştirmişti. Aynı zamanda, eski sömürgeler ile sanayileşmiş kapitalist ülkeler arasındaki güç dengesi de değişmişti; bu kısmen siyasal bağımsızlık hareketlerinden, kısmen de hızlı büyümenin hammadde talebi üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktaydı. Bunun sonucu, bölüşüm üzerindeki çatışmanın yoğunlaşması ve enflasyon oranlarında ivme şeklinde görülmüştür. Başlıca kapitalist ülkelerden en zayıfı olan Britanya'da bu duruma gittikçe derinleşen bir ödemeler dengesi sorunu eşlik etmiştir; bunun sonucunda meşhur dur-kalk politikası ile stagflasyon görülecekti.

İngiliz kapitalizminin, savaş sonrası tarihsel blokun başlıca unsurlarını artık tatmin edememesiyle birlikte toplumsal ve politik krizler dönemi baş gösterdi. İlk tepki, Muhafazakâr hükümet ile başlayan ve 1964'te iktidara gelen İşçi Partisi ile devam eden modernleşme girişimleri şeklinde oldu. Bu modernleşme stratejisinin başlıca üç ayağı vardı: Ulusal Plan ve Endüstriyel Yeniden Örgütlenme Kurumu ile desteklenen sanayi politikası; Donovan Komisyonu ve çatışmanın yerini alan düzenlemelerle birlikte sanayi ilişkileri reformu; Fiyat ve Gelir Politikası'na yönelik çeşitli girişimler. Bu politikalar, meşruiyetlerini korumak ve başarılı olabilmek amacıyla tarihsel blokun başlıca unsurlarını –İngiliz Sanayi Konfederasyonu, Sendika Kongresi ve hükümet– temsil eden, özellikle de Ulusal Ekonomik Kalkınma Konseyi gibi üç taraflı organlarca gerçekleştirilmiştir.

Sonuçta Britanya'da modernleşme girişimi başlıca iki nedenden ötürü başarısız oldu. Sosyal demokrat Keynesyen refah devletinin ekonomi politikalarının temelinde makroekonomik yönetim (ki bu, tam istihdamın sağlanması ve derinleşen ödemeler dengesi sorunlarıyla mücadele edebilmek için gerekliydi) ile verimli bir altyapının devlet tarafından sağlanması söz

konusuydu. Bu durum ekonominin mikro düzeyde kâr amaçlı özel sermaye tarafından işletilmesine uygun bir ortam sunmuştur. Mikro düzeyde verimlilik, faktör ve ürün piyasalarındaki kapitalistler arası serbest rekabet ile emek piyasasında sermaye ile emek arasındaki serbest toplu pazarlık sayesinde sağlanacaktı. Britanya'da sanayi politikası, hükümet ile sermaye arasında olası çıkar çatışmalarını engelleyecek türden bir ilişki olması nedeniyle başarısız olmuştur; yani politikalar ancak sermayenin onayıyla uygulanmak durumundaydı. Hükümet, politikaları kararlılıkla belirleme konusunda ya isteksiz ya da güçsüzdü. Endüstriyel ilişkiler reformu ile gelir politikaları ise emek kesiminin serbest toplu pazarlık alanında her türlü gaspa karşı direnmesi nedeniyle başarısız kalmıştır. Bu durum emek hareketinin ekonomizminden kaynaklanmıştır; emek hareketi ücretler ve şartlarla meşgul olmuş, ekonomik performans konusunda hiçbir sorumluluk kabul etmemiştir. Britanya'da sosyal demokrasinin krizine öncülük eden, modernleşme stratejisinin bu çifte başarısızlığı olmuştur.

Enflasyonla ilgili çatışma kuramı

Kriz her şeyden önce hızla yükselen enflasyon oranlarında (1975 yazında yıllık enflasyon yüzde 25'e kadar çıkmıştı) kendini hissettirdi. Ayrıca kâr oranlarının düşüşünde de etkisi oldu.[4] Marx'ın çok önceden ifade ettiği gibi, kapitalist üretim biçimi kendine özgü bir mantığa ve hareket yasasına sahiptir; tarihsel olarak bu yasanın merkezinde ticaret döngüsü yer almıştır ki, bu hızlı büyüme ile durgunluk döngüsüne kitlesel işsizliğin, nam-ı diğer yedek sanayi ordusunun, muntazaman yeniden yaratılması eşlik eder. Marx'a göre kitlesel işsizlik bir tür piyasa kusuru değildi, aksine işçi sınıfını boyunduruk altında tutmak için bir araç sunması sebebiyle kapitalizm için işlevsel bir role sahipti. Kalecki'nin de 1943'te işaret ettiği gibi, sürekli bir tam istihdam hali kapitalizm için bir sorun teşkil ederdi,

4 Kârların düşüşüyle alakalı olarak bkz. A. Glyn ve R. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze* (Harmondsworth: Penguin, 1972).

çünkü bu durumda emek piyasasındaki güçler dengesini değiştirir ve işçiler nominal ücretlerin artmasını sağlarsa enflasyonist bir baskı yaratırdı. Nitekim öyle de olmuştur.[5] Ticaret döngüsünün etkin bir şekilde durdurulması şu anlama gelmiştir: Emek piyasasında ve işyerinde işçi sınıfını disipline sokmanın bir aracı olarak kitlesel işsizliğin muntazaman yaratılması bir son bulup, enflasyon tedrici hız kazanmıştır. 1970'lerde sosyal demokrasinin içinde bulunduğu krize ne tür politikalar cevap olarak geliştirilmeli sorusu etrafında sol hakkında yapılan tartışmalarda enflasyonun nedenleri ve dolayısıyla onunla baş etmeye uygun politikalar hararetle tartışılmıştır. Enflasyonla ilgili çatışma kuramı böyle bir bağlamda, sadece sağda değil solda da genel kanı halini almakta olan hâkim parasalcı teorilere karşı geliştirilmiştir.

Çatışma kuramının temel yapısı şu şekildedir: Keynesyen sosyal demokrat refah devleti belli başlı dinamiklerin olduğu bir durumu yaratıp, yönetmeyi amaçlamıştır. Bu dinamikler için şunlar söylenebilir: (a) Tam istihdam koşullarında işçiler, verimlilik büyümesinin üzerinde gerçek ücret artışı talebinde bulunmaktan alıkonulamamıştır (b) Kapitalist bir ekonomide bu hedef, yalnız nominal ücretlerde artış talep ederek sağlanabilirdi (c) Oligopolistik piyasalarda rekabet kapitalistlerin kârları sürdürebilmek amacıyla nominal fiyatları artırmasını engellemedi ve (d) Tam istihdamı muhafaza edebilmek için devlet, yüksek ücretleri ve fiyatları desteklemek üzere para arzını artırmıştır; böylelikle tam istihdam düzeyinde de ürünün daha yüksek fiyatlarda satılmasını sürdürmeyi amaçlamıştır. Ancak toplam ürün talebi, tam istihdam halindeki ürün düzeyini aşmaya devam ettiğinden ücret-fiyat sarmalı durmak bir yana, tedrici olarak hızlanmıştır.

Yaklaşık tüm sanayileşmiş kapitalist ülkelerde farklı şekillerde de olsa görülen bu temel dinamiğe ek olarak, özellikle başta Britanya olmak üzere bazı ülkelerde başka iki unsur daha belirmiştir. İlk olarak, hem işçiler hem de kapitalistler devletten ta-

5 M. Kalecki, "Political Aspects of Full Employment", *Political Quarterly* 14, no. 4 (1943), s. 322-31.

lepte bulunmuşlardır. Bu durum devletin ek harcama yapmasını gerektiriyordu, ancak devlet bu masrafı vergileri yükselterek karşılamaya direniyordu. İşçiler, gerçek ücretlerinin kolektif kısmı sayılabilecek refah devleti hizmetlerinin iyileştirilmesini isterken kapitalistler ise altyapı ile sübvansiyonların iyileştirilmesinden yanaydılar. Böylelikle işçiler özel tüketimde artış taleplerinin yanı sıra kolektif tüketimde de artış istemiş; kapitalistler ise özel yatırım ve kişisel tüketimlerine ek olarak kolektif yatırımda da artış talep etmiştir. Fakat ne işçiler ne de kapitalistler artan devlet harcamalarının karşı çıktıkları gibi daha fazla vergilendirme yöntemiyle ya da sonuçta olduğu gibi artan para arzıyla finanse edilmesi gerektiğini kabul etmeye hazırdı. Böylece ücret-fiyat sarmalı, ücret-kamu harcamaları-fiyat-vergi sarmalına dönüştü.

İkinci unsur ise eski sömürge ülkeler ile merkez kapitalist ülkeler arasındaki değişen güçler dengesinden kaynaklanmıştır. Sürekli ekonomik büyümenin arzı aşacak şekilde hammadde talebini artırmasıyla birlikte, hammadde üreten ülkelerin fiyatları artırması ve ticaret haddini kendi lehlerine çevirmesinin, dolayısıyla da metalarının gerçek fiyatını artırmalarının önüne geçilememiştir. Bu durum merkezî kapitalist ülkelerde ithalat fiyatlarının artışına neden olmuştur. Bu ise yurtiçi kullanım için mevcut gerçek gelirin daha az olduğu anlamına geliyordu; böylelikle tam istihdama dayalı gerçek ulusal gelirin bölüşümü üzerindeki çatışma şiddetlenmiştir. Ücret-kamu harcamaları-fiyat-vergi sarmalı bundan böyle artan ithalat fiyatları ile yurtiçi fiyatları da içermiştir. Bu sürecin en çarpıcı örneği elbette 1970'lerde petrol fiyatlarındaki birbirini izleyen artışlardır.[6]

Enflasyona ilişkin parasalcı teorilerin hâkimiyeti düşünülünce, para arzının bu dönemde şüphesiz arttığını fark etmekte önem var. Fakat bu artış 1970'lerin yüksek enflasyonunun temel nedeni olmamıştır. Para arzındaki artış, tam istihdam ha-

6 Enflasyonla ilgili çatışma kuramı üzerine daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. P. Devine, "Inflation and Marxist Theory", *Marxism Today* (Mart 1974), s. 70–92 ve P. Devine, "The 'Conflict Theory of Inflation' Revisited", *Political Economy and the New Capitalism* içinde, der. J. Toporowski (Londra: Routledge, 2000); ayrıca R. Burdekin ve P. Burkett, *Distributional Conflict and Inflation: Theoretical and Historical Perspectives* (Basingstoke: Macmillan, 1996).

lindeki ürünün paylaşımı için sermaye ile emek arasındaki verilen mücadelenin bir sonucuydu. İşçilerin ürünlerden daha büyük bir pay almak için nominal ücretleri artırdığı, kapitalistlerin ise bunu önlemek için fiyatları artırdığı böylesi bir mücadele ortamında, tam istihdam halindeki ürünler ancak para arzı artırılsaydı daha yüksek fiyatlara satın alınabilirdi. Dolayısıyla para arzındaki artış tam istihdam taahhüdünün gerekli bir sonucuydu. 1970'lerin sonunda bu taahhütten vazgeçilmesiyle birlikte ancak para arzını kontrol etmek mümkün olmuştur. İşçiler gerçek üründen daha fazla ya da bazı durumlarda aynı oranda talep etmede kendini zapt etmiyor ise para arzına ilişkin sınırlayıcı bir politika, emeği kitlesel işsizliğin kabulü ile disipline sokma aracından ibarettir. Bundesbank'ın (Almanya Merkez Bankası) sonradan Avrupa Merkez Bankası'na devredilen, enflasyonu kontrol etme amaçlı öncelikli hedefi ve Yeni İşçi Partisi'nin İngiltere Merkez Bankası'na hükümetin kontrolünde olacak bir düşük enflasyon hedefi amacıyla "bağımsızlık" verme kararı, bunların her ikisi de enflasyonun işsizlikten daha ciddi bir sorun olduğu şeklindeki politik bir karardan kaynaklanmaktadır. İşsizlik, işgücünü disipline sokmanın tek yoluysa, öyle olsundu. Elbette bu politikanın mümkün olabilmesi için savaş sonrası güçler dengesinde önemli bir değişiklik gerekliydi. 1970'lerin sonralarından itibaren yeni sağ neoliberalizminin tarihsel misyonu bu değişimin sağlanması olmuştur.[7]

1970'ler: Sosyal demokrasinin sonu

1970'te savaş sonrası uzlaşmanın temeli kalmamıştı artık. Kapitalizm; tam istihdam, artan beklentiler ve emek hareketinin bu tür hedefleri kovalama gücü gibi unsurlar barındıran Keynesyen refah devletini ele geçirmeye başlamıştı. Kapitalist üretim biçimi içindeki yenilenme imkânları gittikçe azalıyordu. Durgunluk döneminde en verimsiz sermaye donanımı üzerin-

7 Yüksek işsizlik oranlarıyla ilişkilendirilen düşük büyüme oranları tesadüfen hammadde talebini zayıflatan bir etkide de bulunmuştur; böylece ticaret haddini hammadde üreten ülkelerin aleyhine çevirmiştir.

de bile bir kapışma söz konusuydu ve kitlesel işsizlik sonucunda ücretler azalmıştı. Aynı zamanda Almanya ile Japonya'nın iyileşmesi ve kapitalist gelişme dinamiği, gittikçe daha fazla bütünleşen bir küresel ekonomi oluşturmaktaydı; bunun sonucunda sermaye içindeki rekabet de artıyordu. 1973'te Bretton Woods'un sabit kur sistemi çökmüştü. Böylesi bir tarihsel konjonktürde sosyal demokrasi sonrası dönem için iki alternatif yörünge belirmiştir: Uzun süreli büyümenin kazanımları üzerine inşa edilen, sosyalizme geçici bir aşama olarak ekonomik demokrasi yönünde bir hareket ya da 1945 sonrası kazanımları tersine çeviren neoliberalizm yönünde bir hareket.

1970'lerde gelişen radikal bir alternatif ekonomik strateji, ilk hareket için bir çerçeve sunma girişimiydi. Bu yaklaşım, 1945 sonrası kapitalizm koşullarında enflasyonun sınıflar ile gruplar arasında bölüşümsel çatışmanın bir sonucu olduğunu kabul ediyordu. Söz konusu kesimler ister istemez diğer sınıf ya da grupların aleyhine olacak şekilde gerçek üründen daha büyük bir pay talep edebilecek kadar güçlüydü, ancak bu talepleri diğerlerine dayatabilecek kadar güçlü değillerdi. Bu strateji yaklaşımı enflasyonu kontrol etmek için fiyat ve gelir politikalarının belirli şartlar altında kabul edilmesini savunuyordu. İşçiler verimlilik artışlarına paralel gerçek gelir artışlarını kabul edecek idiyse, iki şey gerekliydi: İlk olarak, ücretler ile kârlar arasındaki ilk bölüşüm konusunda anlaşılmalıydı. Zira mevcut bölüşümün başlangıç noktası olarak kabul edilebilir olduğu düşünülemezdi. İkinci olarak, gerçek ücret artışları böylece verimlilik artışlarına bağımlı olduğunda, emeğin verimlilik artışı oranlarını belirleyen kararlara, yani yatırım ve yenilik kararlarına katılması zorunluydu. Dolayısıyla, fiyat ve gelir politikalarını kabul etmenin sonucunda, endüstriyel demokrasiye yöneliş, planlama anlaşmaları ve nihayetinde artan sosyal mülkiyet ile yönetici sınıfın ayrıcalıklarına müdahale söz konusuydu.[8]

Bu radikal stratejiye sadece sermaye ve temsilcileri karşı çıkmadı, ayrıca bir yandan İşçi Partisi ile sendikalarda bir araya ge-

8 Alternatif ekonomik strateji için bkz. S. Aaronovitch, *The Road from Thatcherism: The Alternative Economic Strategy* (Londra: Lawrence & Wishart, 1981).

len sağın melun bir ittifakı, diğer yandan da ekonomik laborizme (İşçi Partisi yandaşlığı – e.n.) dalmış eski sol karşı çıkanlar arasındaydı. Serbest toplu pazarlığı savunmak ve gelir politikalarına karşı çıkmak amacıyla, Komünist Parti ile İşçi Partisi militanları sendika ve sendika temsilcileri hareketi üzerindeki nüfuzlarını başarıyla kullanmıştı. Sonuçta 1975 yazında enflasyon en yüksek orana, yüzde 25'e çıkmıştı. Şüphesiz dönemin İşçi Partisi hükümetinde, alternatif stratejinin bazı unsurlarını, özellikle de planlama anlaşmalarını savunan, önde gelenleri arasında Teknoloji Bakanı Tony Benn'in yer aldığı, azınlık bir sol grup vardı. Ancak radikal alternatif ekonomik stratejinin savunucuları da dahil olmak üzere sol hâlâ esas olarak ulusal ekonomi çerçevesinde düşünüyordu; ödemeler dengesi sorunlarını zapt etmek için ithalat ve döviz kontrolünü savunurken, Avrupa Ortak Pazarı'na da karşı çıkıyorlardı. Solun iktidar için şansını kaybetmesini ve radikal alternatif ekonomik stratejinin benimsenme ihtimalinin, ne kadar küçük bir ihtimal de olsa, ortadan kalkmasını en iyi simgeleyen olay, Britanya'nın Ortak Pazar'da kalıp kalmayacağı üzerine 1975'te yapılan referandumda "Hayır" kampanyasının başarısız olmasıdır. Bunun hemen ardından Benn'in rütbesinin indirilmesi gündeme gelecektir.

Elbette radikal alternatif ekonomik stratejisinin benimsenme ihtimali gerçekten çok düşüktü. Bunun gerçekleşmesi için örgütlü emek hareketinin Gramscici bir hegemonik bilinç ile bir ulusal demokratik yenilenme ve gelişme projesi etrafında yeni bir tarihsel blok oluşturma stratejisi geliştirmiş olması gerekirdi. Böylesi bir ilerici hegemonik bilinç, bütün toplumun liderliğini amaçlardı; kapitalist şartlar altında geçerli olan işçi sınıfının sınırlı çıkarları ve savunmacı bilincini aşıp, yeni konjonktürde tüm toplumsal sınıf ve grupların acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik politikaların dönüştürücü bir proje ve söylem etrafında nasıl eklemlenebileceği üzerine kafa yorardı. Sendikaların ekonomizmi ve İşçi Partisi'nin reformist yapısı ise böyle bir bilince meydan vermemiştir.

Sonuç itibariyle sosyal demokrasi sonrası dönem için ikinci alternatif yörünge olan neoliberalizme sapma dışında bir şey

görülmemiştir. 1975 referandumundaki solun sembolik yenilgisinden sonra militan laborizm bu çözüme direnmiş; bunun sonucunda 1978-79 "hoşnutsuzluk kışı" görülmüşse de bir sonuca varılamamıştır. İşçi Partisi hükümeti tam istihdam taahhüdünden vazgeçip, bunun yerine enflasyonun kontrolünü öncelikli ekonomik hedef olarak benimsemiştir. İşsizlik artmaya başlamıştır. Bu sahne 1980'lerin neoliberal Thatcherizmi için kurulmuştu; böylelikle militan laborizm kararlılıkla yok edilip, İkinci Dünya Savaşı sonrasında emek lehine oluşan güçler dengesindeki değişim kökünden tersine çevrilecekti.

Karanlık yıllar: 1980'ler ve 1990'lar

Her ne kadar çoğunlukla Thatcher dönemi ile yakından ilişkilendirilse de neoliberalizm yoktan var olmadı. Thatcherizmin hazırlığı, başta Friedrich Hayek'in çalışmalarından etkilenen ve özellikle de ilk başlarda Ekonomik İşler Enstitüsü gibi sayıları gittikçe artan sağcı düşünce kuruluşları tarafından uzun bir dönem boyunca yapılmıştır. Bu ideolojik saldırı Hayek'in düşüncesinin iki temel unsuru etrafında yoğunlaşmıştır: Devletin keyfî uygulamalarının özgürlüğü tehlikeye soktuğu ve bireysel özgürlüğü korumak için en uygun kurumlar olarak piyasaların rolü. İkinci Dünya Savaşı sonrası sosyal demokrat refah devletinin paternalizmine karşı radikal sağın alternatif tahayyülü bu şekildeydi. Gerçek gelirlerin yükselmesi ve iki savaş arası döneme dair anıların pas tutmasıyla birlikte, insanların hayatları üzerinde daha fazla kontrol sahibi olma ve refah devletinden daha duyarlı hizmet alma isteklerine paralel bir şekilde söz konusu tahayyül de artan bir yankı bulmuştur. Ancak bu istekleri, radikal bir ekonomik, sosyal ve politik demokrasiye geçiş ile gerçekleştirmek yerine, hegemonik bir neoliberal bireyciliğe eklemlemeyi amaçlamıştır.[9]

1970'ler ile 1980'lerin başında İngiliz siyaseti başlıca iki boyuta sahip görünüyor: Sol-sağ ve radikal-muhafazakâr. Savaş son-

9 Thatcherist politikaların bir incelemesi için bkz. A. Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism* (Basingstoke: Macmillan, 1988).

rası sosyal demokrat uzlaşma, muhafazakâr sol ile sağ arasındaydı. Sosyal demokrasinin krizi bu uzlaşmanın artık mümkün olmadığı anlamına geliyordu. Radikal bir değişim gerekliydi. Radikal alternatif ekonomik strateji, soldaki bir azınlığın bu tehdide karşı cevap verme ve insanların artan isteklerini sol bir perspektif içinde tüm toplumu kapsayan daha güçlü bir demokrasi projesine eklemleyerek hegemonize etme girişimiydi. Gördüğümüz üzere bu girişime, muhafazakâr İşçi Partisi sağı ile eşit derecede muhafazakâr olan ekonomist militan sol tarafından da karşı çıkılmıştır. Radikal alternatif ekonomik stratejinin elbette zayıf yönleri vardı: Devletçilik ve üretkenlik vurgusu; yeni toplumsal hareketlerin (feminist, ırkçılık karşıtı ve çevre hareketleri gibi) gündeme taşıdığı meselelerin yeterince farkında olunmaması ve ulusal ekonomi üzerine fazlasıyla dar bir şekilde odaklanılması. Bu, cesur bir çaba olmakla birlikte başarısızlığa uğramasıyla meydan neoliberal radikal sağa kalmıştır.[10]

1980'lerin ilk yarısı militan laborizmin etkili bir şekilde yıkımına tanık oldu. Bu yıkım, 1984-85'te görülen maden işçilerinin son büyük grevinin yenilgisiyle doruğuna varmıştır. Sendika karşıtı yasama faaliyeti ile birlikte sendika hareketinin niteliği, işçilerin emek piyasasında ve işyerlerinde çıkarlarını koruyan bir rolden üyelerine kişisel hizmetler sunan bir role geçmiştir. Sendika üyeliği ciddi oranlarda düşmüştür; bunda yeni mevzuatın kısmen etkisi olduğu kadar sendikalaşmanın daha yoğun olduğu sanayileri oransız bir ölçüde etkileyen sanayisizleşme sürecinin de etkisi olmuştur. 1970'lerde ortalama yüzde 3,8 civarında olan –ki bu, 1960'lardaki oranın iki katıydı– işsizlik, 1980'lerde ortalama yüzde 9,6'ya çıkmıştır. Buna karşılık, 1970'lerde ortalama yüzde 13,9 olan enflasyon 1980'lerde ortalama yüzde 6,4'e düşmüştür.[11] 1970'lerde gelir politikaları başarısız olmuşken, 1980'ler kitlesel işsizliğin emeği disipline sokma aracı olarak ye-

10 Bu stratejinin zayıf yönleri üzerine bir tartışma için bkz. S. Aaronovitch, "The Alternative Economic Strategy: Goodbye to All That?", *Marxism Today* 30, no. 2 (1986), s. 20-6.

11 Makaledeki tüm rakamlar Avrupa Komisyonu verilerine dayanmaktadır. *European Economy: Annual Report for 2004* (Brüksel: Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 2004).

niden yaratıldığına şahit oldu. Bu aynı zamanda insanların kendilerini vatandaşlar olarak değil de bireysel işçiler ve tüketiciler olarak düşünmesine yol açan bireysel bir bilincin, kolektif bilinç ve dayanışmanın yerini almasını sağlayan süreç için gerekli şartların oluşturulmasında merkezî bir rol oynuyordu.

Toplumdaki güçler dengesini doğrudan değiştiren politikalara ek olarak, çağın gelişmekte olan yeni bireyci sağduyusunu benimsemeyi teşvik edecek politikalar da mevcuttu. Sermaye piyasası hareketleri ve üst düzey yönetim yetkilerinin alınması aracılığıyla yapılan özelleştirmeler, kamu mülkünü özel sektöre çok düşük fiyatlarda aktarmış ve böylece skandal boyutlarda sermaye kazancına yol açmıştır; ancak hisse sahibi nüfusun oranını önemli miktarda artırmasıyla bir halk kapitalizmi yanılsaması yaratmayı da amaçlamıştır. Aynı zamanda en büyük holdinglerde hisse senetlerinin belli ellerde yoğunlaşması da şüphesiz artmaya devam ediyordu. Fakat bunun ideolojik bir etkisi yine de olmadı. Benzer bir şekilde kiracılara kiraladıkları evi satın alma hakkının tanınması da mülk sahibi bir demokrasi ideolojisine katkıda bulunmuştur.

Savaş sonrası uzlaşmayı ve sosyal demokrasi dönemini destekleyen emeğin tarihsel kazanımlarının geri alınması için uzun zaman gerekti; bugün dahi bu süreç değişik ülkelerde farklı düzeylerde gerçekleşmiş durumda. Britanya'da ancak 1990'ların başlarında değişen güç dengesi ve zayıflayan beklentiler (ve buna mütekabil enflasyon oranında bir azalma) pekiştirilmiştir. 1990'ların ortasında enflasyon oranı, 1980'lerin ortalama yüzde 6,4 oranından, yüzde 2 ile 3 oranına düşmüştü; o zamandan beri de bu düzeyde kalmıştır. 1980'lerde ortalama yüzde 9,6 olan işsizlik oranı ise 1990'larda ortalama yüzde 7,9'a düşmüştür. Bu oran 2001'den bu yana yüzde 5 civarında görülmektedir ve enflasyonda artışa neden olmamıştır.

Nispeten düşük işsizlik ve düşük enflasyon oranlarına sahip bu son dönem şunu göstermektedir: Kimilerinin işaret ettiği gibi işsizlik ile enflasyon arasında içinde bulunulan dönemden bağımsız olarak bir ters ilişkinin olduğunu savunmak yanlış olur. Bu ilişki sosyal demokrasi dönemindeki uzun büyüme

süresince, oynamaların ufak olmasına rağmen, gerçekten görülmüştür. Ancak yeni neoliberalizm döneminde değişen güçler dengesi ve bunla ilişkili olarak isteklerin azalması, söz konusu ilişkinin artık geçerli olmadığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte yüzde 5 civarındaki işsizliğin 1960'ların yüzde 1,7 oranından ve 1970'lerin 3,8 oranından hâlâ oldukça yüksek olduğunu hatırlamakta fayda var. Bu ise ideolojinin gücünü bir ders olarak hatırlatmaktadır: İdeoloji yaygın olarak kabul edildiği durumda davranışları şekillendirip, sınırları mümkün olduğu düşünülen düzeylere getirerek toplumda maddi bir güç olarak hareket eder.

Britanya'da 1980'ler ile 1990'ların ilk yarısında yeniden ortaya çıkan ve bugün Kıta Avrupası'nın çoğu yerinde hâlâ devam eden kitlesel işsizlik, neoliberalizmi destekleyen değişen güçler dengesine katkıda bulunan tek yeni faktör değil şüphesiz. Başka üç büyük gelişmeye de dikkat edilmesi gerekiyor. İlk olarak, küresel rekabette büyük bir artış yaşandı. Kapitalistlerin artan ücretler ve ithalat fiyatları karşısında fiyatları artırma kabiliyeti çokça aralarındaki rekabet düzeyine bağlı. İleri gelen kapitalist ülkelerin ulusal hükümetleri tarafından teşvik edilen ve çokuluslu şirketler tarafından hayat verilen küreselleşme süreci, ulusal ekonomi içindeki sermaye grupları arasında bulunan eski oligopolistik ilişkinin altını oymuştur; bu durum ise dünya etrafında rekabetin yoğunluğunu büyük ölçüde artırmıştır. İkinci olarak, her ne kadar yeni ABD emperyalizmine karşı gelişen bir muhalefetin emareleri şu an görülüyor ise de, sömürgelikten çıkma süreci sonucunda güçler dengesinde oluşan değişiklik IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Üçüncü Dünya'ya dayattığı neoliberal politikalar ile baltalanmıştır. Son olarak, kitlesel işsizliğin yeniden ortaya çıkışı ve ABD güdümlü özelleştirme ile düzensizleştirme politikalarının hâkimiyeti, hiç olmazsa kısmen Sovyetler Birliği ile müttefiklerinin önce zayıflaması sonra da çöküşü sayesinde mümkün olmuştur ki, böylece Birleşik Devletler şimdilik tek süper güç olarak, kapitalizm ise mevcut tek oyun olarak belirmiştir.

Yeni İşçi Partisi'nin rolü: Sosyal demokrasi için gelecek?

1980'ler savaş sonrası uzlaşmanın temelini oluşturan tarihsel blokun hezimete uğratıldığı bir dönem oldu. Fakat bu süreç masraflıydı ve artan muhalefete yol açtı. Thatcher'ın seçmenler nezdinde gittikçe gözden düşmesi, Muhafazakâr Parti'nin 1990'da bir saray darbesi ile onun yerine John Major'ı getirmesiyle sonlandı. Ancak sonradan 1992'de beklenmeyen bir şekilde seçimlerde galip gelmesine rağmen, Major geçici bir figür olarak görülebilir; on sekiz yıllık Tory (İngiltere'de Muhafazakâr Parti destekçilerine verilen ad – e.n.) iktidarından sonra 1997'de ülke artık usanmıştı. Yeni İşçi Partisi'nin bu yeni bağlamda rolü üzerine ne söylenebilir? Sosyal demokrasiye yeni bir şevk kattığını söylemek ne kadar mümkün?

Yeni İşçi Partisi, neoliberalizmle ilişkilendirilen politikaların kısmi bir reddinin esas varisi olarak iktidara gelmiş ise de, Thatcherizmin çağın yeni sağduyusu haline getirmede büyük bir yol kat ettiği neoliberal gündeme başlangıçtan itibaren kendini tamamen adamıştır. Bu yeni sağduyuyu devirmek gibi bir amaçtan çok uzak olan Yeni İşçi Partisi tamamıyla farklı bir projeye girişti. Thatcherizm eski tarihsel bloku yıkıp, yeni neoliberal dönemin temelini atmıştı, ancak neoliberal ilke ve politikaların genel kabul gören ideolojik bir tutkal olarak bir arada tuttuğu yeni bir tarihsel blok kurmayı başaramamıştı. Yeni İşçi Partisi'nin tarihsel misyonu bunu başarmak olacaktı.[12]

Ekonomik açıdan Yeni İşçi Partisi amansız bir neoliberal serbest piyasa stratejisi gütmüş, şirket dostu ulusal ve küresel bir ortam yaratıp pekiştirmeyi amaçlamıştır. Ancak Yeni İşçi Partisi'nin neoliberalizminin ayırt edici yönü, esas olarak refah devletiyle kurduğu ilişkide görülür. Muhafazakârların kamu harcamalarına ilişkin planlarını kabul ettiği ilk dönemde Yeni İşçi Partisi kamu harcamalarını büyük ölçüde artırmış, yalnız bunu katı şartlar altında gerçekleştirmiştir. Bu şartları iktidarın aralıksız merkezîleştirilmesi, hesap veremez nitelik-

12 Bkz. S. Hall, "New Labour's Double-Shuffle", *Soundings* (Kasım 2003).

teki hayır kuruluşlarının ya da kâr amaçlı olmayan kuruluşların hızla çoğalması ve yerel yönetimin dışlanması ile dayatmayı amaçlamıştır.

Artan kamu harcamalarının gerektirdiği bir maliyet olarak Yeni İşçi Partisi'nin üzerinde ısrarla durduğu "modernleşme reformlarının" temel ilkesi, kamu sektörünün kamu hizmeti temelinde işleyişinden piyasa ilkeleri temelinde ve "hesaplı" bir şekilde işlemesine geçiştir. Bu yaklaşımın, özel sektör ile iş adamlarının, kamu sektörü ile kamu görevlilerinden daha verimli olduğu şeklinde bir ideolojik dayanağı vardır. Hastalar, öğrenciler, yolcular, müşteriler ve vatandaşlar, artık tüketiciler olarak yeniden tanımlanır. Kamu görevlilerinin yerini iş adamları, piyasalaşmış devlet ile devlet-dışı kurumların yöneticileri ve toplumsal girişimciler alır. Bu değişikliklerin ardındaki ideolojik açıklamaya göre bürokrasi ile müktesep profesyonel çıkarların iktidarına son verme, iktidarı üreticilerden tüketicilere aktarma ve insanlara seçenek tanıyarak onları yaşamları üzerinde kontrol sahibi yapma gibi arzular söz konusudur. Thatcherizm ile başlamış olan bu dalga Yeni İşçi Partisi ile yaygınlaştırılıp evrenselleştirilmiş ve artan kamu harcamalarıyla buna maddi bir temel sağlanmıştır.

Paternalist "dadı devletten" özgürleşme fikri –yani piyasa seçenekleri üzerinden kişinin kendi hayatı için kişisel sorumluluk üstlenmesi– devletin bir bütün olarak toplum adına, vatandaşlardan oluşan halk adına kolektif hizmet ve dayanışma sağlama rolünden, "insanlara kendilerine yardım etmeleri için yardım etme" rolüne geçişi için bir paravan işlevi görmüştür. Çalışmayanların işgücüne katılmasını teşvik eden politikalar yoksulluğun, özellikle de çocuk yoksulluğunun biraz azaltılmasına yol açtı. Fakat buna eşitsizliğin artışı eşlik etti; sonuçta şirket yöneticileri de şirket başarısına aldırmadan muazzam primler, sermaye kazançları ve yüklü miktarda tazminata olanak tanıyacak şekilde kendilerine yardım ediyordu. Vatandaşlık temelli dayanışma ilkesinden geriye kalan, kendilerini koruyabilecek hale getirilemeyenler için bir güvence ağının sağlanmasından ibaret. Böylece Yeni İşçi Partisi bilinçli bir şekilde iki

ayaklı bir sistem kuruyor. Buna göre kendilerine bakabilenler bakacaklar; kendilerine bakamayanlar ya da ileride bakamayacak olanlar ise gönülsüz ve bu durumu tasvip etmeyen bir devletin hayırseverliğiyle idare edecekler.

Yeni İşçi Partisi'nin ekonomik neoliberalizm stratejisine ve devletin neoliberal piyasalaştırılmasına karşı devam eden direnişe rağmen, bu stratejinin çeşitli veçhelerinin potansiyel cazibesini küçümsemek hata olur. Reformist sosyal demokrasiyle ilişkilendirilen devletçilik, paternalizm, toplum mühendisliği, verimsizlik ve tüketici çıkarları karşısında üreticilere öncelik tanınması; bunların hepsi gittikçe daha fazla gözden düşmektedir. Temsili demokrasinin işleyiş biçimi (seçmenlerin düzenli aralıklarla bir hükümet seçip, sonra onu politika geliştirip uygulaması için kendi haline bırakmaları), sonuçların gittikçe daha az fark yarattığı uzlaşma döneminde, siyasal süreçler konusunda hayal kırıklığına ve seçimlere katılımda düşüşlere neden oldu. İnsanlar radikal bir değişimin gerekli olduğunu anladı. Bu bölümün başında belirtildiği gibi 1970'lerin mevcut durumu anlamak için çok önemli olmasının nedeni, bu dönemde gerekli değişim için dinamiğin neoliberal gündem tarafından hegemonize edilmesidir. Bu, değişim gerekli değildi anlamına gelmiyor. Yeni İşçi Partisi'nin hayatın her alanını neoliberal bir doğrultuda piyasalaştırmasına karşı alternatif Eski İşçi Partisi'nin paternalist sosyal demokrasisine geri dönüş olamaz. Bunun yerine radikal demokratikleşmeye doğru bir hareket olması gerekmektedir.

Yeni binyıl: Geçmişin ekonomi politiğinin gösterdikleri

Yeni binyılda siyaset neoliberal gündemin ezici ağırlığı altında. Her zamanki gibi direniş hareketleri ve başka bir dünyanın mümkün olduğuna dair hayaller mevcut. Polanyici karşı hareket ilerlemekte. Ancak ileriye bakan, radikal demokratik bir yenilenme ve yeniden inşa projesi belirene kadar bu hareketler uzun vadede sürdürülebilir, kökten değişim amaçlayan, tu-

tarlı bir güç haline gelemeyecek. Gezegenin karşı karşıya kaldığı durum bundan daha fazla endişe verici olamazdı; küresel kapitalizm, toplumsal adalet, ekolojik sürdürülebilirlik ve gerek ulusal gerek uluslararası düzeyde hukukun üstünlüğü ile gittikçe daha fazla bağdaşmaz nitelikte olduğunu kanıtlıyor. 1970'ler ve sonrasının ekonomi politiğinden çıkartılacak başlıca ders tarihsel bir perspektif ve hegemonik bir strateji gereği. Gördüğümüz gibi Thatcherizm yoktan var olmadı. Yeni İşçi Partisi'nden farklı olarak, mevcut bir gündeme uyum sağlayıp bunu pekiştirmeyi amaçlamıyordu. Aksine gündemi ve zamanın sağduyusunu değiştirmeyi amaçlayan bilinçli bir çaba doğrultusunda dikkatli bir şekilde hazırlanmıştı ve bizzat bu çabayı temsil ediyordu. Oldukça başarılı bir hegemonik stratejiydi.

Politikalar şüphesiz gereklidir, ancak yeterli değildir. Politikaların toplumda mevcut ve gelişmekte olan sosyal güçler ile ilişki içinde şekillenmesi gerekir. Bu, söz konusu güçleri dönüştürücü bir şekilde yeniden yapılandırmayı amaçlamalıdır ki, böylece bu güçler sivil toplum, devlet ve ekonomiye ilişkin radikal demokrat bir gündem etrafında eklemlenebilecek yeni bir tarihsel blok oluşturmak için bir araya gelebilsinler. Böylesi bir blokun temel ilkeleri piyasalaşma yerine demokratikleşme; tüketiciler yerine vatandaşlar; bencillik yerine dayanışma; yabancılaşma yerine katılım; ekolojik bozulma ve artan eşitsizlik yerine ekolojik sürdürebilirlik ve toplumsal adalet olabilir. Böylesi bir yeni tarihsel bloku kurmak için potansiyel olarak bir araya gelebilecek, örtüşen ve kesişen, toplumsal güçler bakımından bir kıtlık söz konusu değil. Ancak içinde bulunduğumuz toplumsal-tarihsel bellek yitimi çağında eksik olan şey, geçen yarım yüzyıldan çıkarılan derslere dair bir kolektif bilinç ve stratejik bir tahayyül sayesinde başka bir dünyanın gerçekten mümkün olduğuna dair bir güven gibi görünüyor.[13]

Bugün için hegemonik bir stratejinin radikal katılımcı demokrasiye dayanması gerekmektedir. Geleneksel temsili siya-

13 1970'lerden itibaren sol politikalar üzerine bir inceleme için bkz. N. Thompson, *Left in the Wilderness: The Political Economy of British Democratic Socialism since 1979* (Chesham: Acumen, 2002).

sete olan inancın yitirilmesinin yanı sıra, aynı zamanda insanların kendilerini doğrudan etkileyen ya da şiddetle önemsedikleri meselelerle ilişkili olarak hayatları üzerinde kontrol sahibi olma çabalarına dair sonsuz örnekler de görülüyor. Çevrenin bozulmasına karşı ve daha iyi bir yaşam kalitesi için mücadele veren hareketler Üçüncü Dünya'nın yoksulları kadar sanayileşmiş dünyanın daha müreffeh yaşayanları arasında da görülebilir.[14] Küresel ekolojik sürdürülebilirlik ile küresel sosyal adaletin birbiri için gerekli şartlar olduğu gittikçe aşikâr bir hal alıyor. Aynı şekilde eşitsizlik üreten ve sürekli ekonomik yayılma dinamiği ile hareket eden küresel kapitalist bir sistemde ikisinin de mümkün olmadığı aşikâr. Hepimiz adına daha iyi bir yaşam kalitesi elde etmek için gereken değişiklikler o kadar büyük ki, bunlar yalnızca müzakere ile varılacak bir uzlaşmayı amaçlayan katılımcı bir süreç ile gerçekleştirilebilir. Bu perspektif etrafında hegemonik bir stratejinin geliştirilmesi sol ile yeşil hareketlerin –gerekli köklü dönüşümlere ilgi duyan iki toplumsal gücün– bir araya gelmesini gerektiriyor.

14 Bkz. J. Martinez-Alier, *The Environmentalism of the Poor–A Study of Ecological Conflicts and Valuation* (Northampton, MA: Edward Elgar, 2002).

3

Hafif Dönüşüm: Karl Polanyi'nin Mirasına İtiraz*

HANNES LACHER

Giriş

Ulusal ve uluslararası düzenin savaş sonrasında yeniden inşa edilmesi, kapitalizm için yeni bir siyasal iktisada yol açmıştır. Bu durum, toplumsal ilişkiler ile ekonomik kurumların geniş kapsamlı bir şekilde yeniden örgütlenmesini gerektirmiş ve devlete, ekonominin yönetilmesinde önemli bir rol atfetmiştir. Klasik liberalizmin birçok kurumunun yerini müdahale mekanizmaları almıştır. Refah devleti, emek için çeşitli koruma araçlarını pekiştirip, yaygınlaştırmıştır. Emek piyasasının düzenlenmesi ve kamu hizmetlerinin sağlanması konusunda bu yeni yaklaşım, insanların çalışma ve yaşama koşullarını dönüştürmüş, toplumun büyük kesimleri için daha yüksek gelirlere yol açmış ve hem işyerinde hem de işyeri dışında daha fazla güvenlik sağlamıştır. Ayrıca refah devletlerinin üstlendiği düzenleyici görevleri kolaylaştırmak amacıyla uluslararası kurumlar oluşturulmuş, uygun bir kur rejimi ve sermaye hareketleri üzerinde kısıtlamalar ile bu sistem desteklenmiştir.

Böylelikle kapitalizm, hem kurumları hem de birikim ve top-

(*) Yazar, Julian Germann'a bu makalenin tamamlanmasındaki yardımlarından ötürü teşekkür eder.

lumsal mücadele mantığı açısından önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Ancak bu değişikliklerin hiçbiri, Karl Polanyi'nin ekonominin toplumsal ilişkiler içine "yeniden yerleştirilmesine" yönelik tasavvurunun kısmen olsa bile başarıldığı şeklinde yorumlanmamalıdır.[1] Bu makalede, *Polanyi'nin öngördüğü büyük dönüşümün asla gerçekleşmediğini* savunuyorum. Polanyi'nin böylesi bir dönüşüm için belirttiği kriterleri ciddiye almamız halinde, savaş sonrası dönemde yaşananları, her ne kadar önemli gelişmeler olsalar da, toplumsal ilişkiler bütününden kopmuş piyasaların toplumsal ilişkiler içine yeniden yerleşik hale gelmesi şeklinde kavramsallaştırmamız mümkün değildir. Aşağıda Polanyi'nin piyasa ekonomisi ile piyasa toplumunun ortaya çıkışına ilişkin görüşlerine dayanarak söz konusu kriterleri yeniden kurmayı amaçlıyorum. Ancak bundan önce, Polanyi'nin savaş sonrası dönemden tam olarak ne beklediğini ve sonrasında "yerleşik liberalizm" olarak adlandırılacak şey ortaya çıktığında verdiği ilk tepkiyi yeniden ele alacağız.

Polanyi, 1945'te *Büyük Dönüşüm*'ü yazarken zorunlu bir gelişme olarak düşündüğü piyasanın yeniden yerleşik hale getirilmesinin, kaçınılmaz bir sonuç olmadığını fark etmiştir. Böylesi bir gelişmeye Birleşik Devletler'in kökten karşı olduğunu anlamaya başlar. Birleşik Devletler'de New Deal liberal piyasa ütopyasına bağlılığı yerinden oynatamamıştı. "New Deal sanayi toplumu sorununa bağımsız –Amerikan– bir çözüm için bir başlangıç noktası ve Avrupa'nın önemli bir kısmını mahveden toplumsal çıkmaza karşı bir çıkış yolu sunabilir. Ancak bunun zamanı henüz gelmedi."[2] Sonuçta New Deal, Polanyi'nin hayalini kurduğundan çok daha farklı bir bağımsız çözüm için temel sağladı. Polanyi'nin gerekli gördüğü gibi New Deal'in daha

1 Manfred Bienefeld, "Karl Polanyi and the Contradictions of the 1980s", *The Legacy of Karl Polanyi: Market, State and Society at the End of the Twentieth Century* içinde, der. Marguerite Mendell ve Daniel Salée (New York: St. Martin's Press, 1991), s. 3–28; Eric Helleiner, "Great Transformations: A Polanyian Perspective on the Contemporary Global Financial Order", *Studies in Political Economy* 48 (1995), s. 149–64.

2 Karl Polanyi, "Universal Capitalism or Regional Planning?", *London Quarterly of World Affairs* 10, no. 3 (1945), s. 87.

da radikalleştirilmesinden ziyade, bu siyasetin ciddi bir şekilde daraltılıp kısıtlandığı bir biçimi üzerinde uluslararasılaşmıştır. Küresel kapitalizmin yeniden inşası için radikal düzeyde bir evrenselleştirme programı olarak, demokratik sosyalizm ve bölgesel planlamaya (ki bunlar Polanyi'ye göre yeni büyük dönüşümün iki temel unsuru olacaktı ve bu, bir süre için mümkün de görünmüştü) yönelik hareketi ortadan kaldırmıştır.

Gayet ironik bir şekilde bu yeniden inşa edilmiş, *laissez-faire* tarzında olmayan liberalizm biçiminin Polanyi'nin savunduğu ilkelere karşı kazandığı zafer, o zamandan beri Polanyi'nin büyük dönüşümü ile ilişkilendirilir, hatta eş tutulur oldu. Bunun, yerleşiklik kavramının yanlış anlaşılmasından ve kavramın korumacılık ya da "kendini koruma" kategorisinden niteliksel ve doğrusu ontolojik olarak farklı olduğunun anlaşılmamasından kaynaklandığını savunuyorum.

Piyasayı diriltmek: Kapitalist evrensellik ve ABD hegemonyası

Polanyi, "Evrensel Kapitalizm ya da Bölgesel Planlama?" adlı çok bilinmeyen bir makalesinde savaş sona ermeden hemen önce küresel durumun muhasebesini yaparak, liberal kapitalizmin çöktüğü iddiasını tekrarlamıştır. Ulusal düzeyde "demokratik sosyalizm ihtimalinin" hem kapitalizmin can damarında hem de Sovyetler Birliği'nde "oldukça arttığını" düşünüyordu. Polanyi uluslararası düzeyde "bölgesel sistemlerin yan yana var olduğu" "dünya ilişkilerinde yeni bir kalıcı modelin" ortaya çıktığı saptamasında bulunur.[3] Birleşik Krallık'tan SSCB'ye bu yeni toplum türlerini farklı kılan şey, dünya piyasalarının entegrasyonuna dayalı bir evrenselcilik yerine bir tür planlamaya dayanıyor olmaları nedeniyle ya ulusal ya da bölgesel nitelikte olmalarıdır.

Bu iyimser tarife rağmen, Polanyi'nin makalesinin genel kanısı karamsardır. Bunun nedeni, 1945 sonrası uluslararası ekonomik sistemin temelini oluşturan belgede görülebilir: Yani Atlantik Şartı; deyim yerindeyse savaş sonrası "yerleşik li-

3 *A.g.e.*

beralizmin" kurucu belgesi. Bu belgenin liberal dünya ekonomisini yeniden kurmaya yönelik taahhüdünün ne kadar ciddiye alınacağı konusunda emin olmayan Polanyi, yine de uyarıda bulunma zorunluluğu hisseder: "Atlantik Şartı bizi gerçekten serbest piyasaları ortadan kalktıkları yerlerde yeniden tesis etme taahhüdü altına sokuyorsa, bu şekilde çılgın bir milliyetçiliğin yok olduğu bölgelere tekrardan girişi için kapıyı aralıyor olabiliriz."[4] Birleşik Krallık bu belgeye sadık kalsaydı, Rusya ile işbirliğinden kaçınmak mümkün olabileceği gibi, en sonunda planlı ekonomiler arasında bölgeler arası işbirliğinin temelini yok edecek bir eylem biçimiyle uğraşmak da söz konusu olabilecekti. (Demokratik) sosyalizm ihtimali ile karşı karşıya gelen Britanya seçkinleri "ulusal çıkarların aksine... bölgesel planlama yolunda çekinmeden ilerlemek yerine, evrensel kapitalizmi restore etmeye girişebilirler."[5]

Ancak bu şekilde piyasaya geri dönme güdüsü, esas olarak Birleşik Krallık içerisinden kaynaklamazdı. Bölgesel planlamaya tamamen karşı bir ilkeyi temsil eden, Birleşik Devletler idi: "ABD, 19. yüzyıl toplum modeline uyuyor, Britanya da dahil olmak üzere tüm diğer güçler ise yeni bir biçime geçiş aşamasındaki başka bir modele dahil."[6] Bu tez, *Büyük Dönüşüm* yazıldıktan sonra New Deal'ın esas itibariyle yeniden değerlendirildiğini gösteriyor. New Deal'ı "yeniden yerleştirmeye" ve planlamaya yönelik genel bir harekete bağlamak yerine, Polanyi şimdi çok daha dikkatli görünmektedir: "Amerikalılar yaşam biçimlerini neredeyse hemfikir bir şekilde özel girişim ve işletme rekabeti ile tanımlıyorlar; tamamen klasik *laissez-faire* ile tanımlamasalar da... Otuzların başında görülen Büyük Buhran bu hayranlığa zarar vermedi, sadece *laissez-faire* iktisadı etrafındaki aşırı övgü havasını bulanıklaştırdı."[7]

Polanyi'nin New Deal'a ilişkin yorumundaki bu değişiklik, New Deal'ın kendisinin savaş yıllarında geçirmekte olduğu ciddi

4 *A.g.e.*, s. 89.

5 *A.g.e.*, s. 91.

6 *A.g.e.*, s. 86.

7 *A.g.e.*, s. 87.

dönüşümü fark ettiğini gösteriyor olabilir. Brian Waddell, önemli çalışması *The War Against the New Deal: World War II and American Democracy*'de (New Deal'a Karşı Savaş: İkinci Dünya Savaşı ve Amerikan Demokrasisi) New Deal refah devletinin başlangıçta, destekleyicileri tarafından ABD toplumundaki bitmek bilmeyen birikim ve yönetişim sorunlarına tam kapsamlı bir çözüm olarak görüldüğünü ortaya koyar. Ona göre New Deal, çatışmalara boğulmuş toplumu bütünleştirmek için özel alana ait ekonomik karar alma sürecinin kutsal karakterini de çiğneyerek kamusal alanın demokratikleştirilmesini içeren bir geç ulus inşa projesi olarak da algılanmıştır. Bununla birlikte, New Deal koalisyonu devlet ve sanayideki muhafazakâr güçler tarafından sekteye uğratıldı; önemli reformların önü kesildi ve hatta bir kısmı geri alındı. Çoğu sermaye lideri ve girişimciler tarafından desteklenen devlet karşıtı, *laissez-faire* yanlısı ekonomik politikaya ve kurumsal yapıya bir dönüş gerçekleşmedi; bunun yerine "ulusal devlet için sınırlı bir Keynesyen role" geçildi.[8]

Polanyi'nin şüphesiz 1945'te fark ettiği gibi bu devlet "New Deal döneminde inşa edilmekte olan düzenleyici refah devletinden nitelik olarak farklıydı."[9] ABD toplumunun içinde bulunduğu kriz New Deal'da kök salan bir refah devletinden ziyade, ulusal düzeyde müdahaleciliği bastırıp, uluslararası düzeyde müdahale etmek üzere kapasitesini geliştiren bir ulusal güvenlik devleti ile çözülmüştür. Evrensel bir kapitalizm programını destekleyen dış müdahalecilik önemli bir yer tutuyordu, çünkü savaş sonrası ekonomik istikrar ve büyüme, ülke içinde hak ve hizmetleri daha da genişleterek değil de dünya piyasasının yayılması ve entegrasyonu ile sağlanabilecekti.[10] Başlangıçtaki New Deal'ın güçlü düzenleyici çerçevesinin uluslararasılaştırılmasından çok ötede, uluslararası politik ve ekonomik

8 Brian Waddell, *The War Against the New Deal: World War II and American Democracy* (DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 2001), s. 138; krş. Alain Brinkley, "The New Deal and the Idea of the State", *The Rise and Fall of the New Deal, 1930–1980* içinde, der. Steve Fraser ve Gary Gerstle (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989), s. 85–121.

9 Waddell, *War Against the New Deal*, s. 163.

10 *A.g.e.*, s. 142.

düzenin ABD öncülüğünde inşası başka bir küresel stratejiye dayanıyordu; bu strateji ülke içinde New Deal'ı yönetişim merkezinden uzaklaştırıp, ülke dışında "yumuşak" liberal müdahale mekanizmalarını yaymayı amaçlıyordu. Bu arada ülke içinde New Deal'ın yenilgisini temsil eden bu şirket dostu Keynesyen model etrafında küresel yönetişim kurumları oluşturulmuştur.

Polanyi, Birleşik Devletler'in istisnai yönünü, değişen toplumsal güçler dengesi yerine "Amerikalıların" liberal (ama *laissez-faire* olması gerekmiyor) kapitalizme devam eden inançlarına bağlamışır. Bununla birlikte 1945'e gelindiğinde Polanyi, Birleşik Devletler'in altın standardı dâhil olmak üzere piyasa ütopyasını yeniden canlandırmayı amaçladığı sonucuna varmıştır. "Birleşik Devletler liberal kapitalizmin hâlâ anavatanı ve böylesine önemli bir istisnai konum için söz konusu olan ütopyacı politika çizgisini tek başına izleyebilecek kadar güçlü."[11] 1914 öncesi altın standardının imkânsız olduğu şeklindeki itirazı "boş laf" olarak gören Polanyi şunu ileri sürer: "*Eski* standart elbette ölmüş bir uygulama ve kimse bunu diriltmenin hayalini kurmayacaktır... Ancak maalesef Amerika'nın gayret ettiği şey, altın standardının salt bir gölgesi ya da boş ismi değil, bilakis özüdür."[12] Polanyi'ye göre bu stratejinin –ki bu arada 1944 Temmuzu'nda Bretton Woods Anlaşması ile dolar-altın standardı biçiminde kanunlaştırılmıştı– nihai amacı bölgesel planlamaya ve dolayısıyla da toplumun piyasa üzerindeki kontrolüne karşı savaşmaktı. Ancak Charles Maier'in de işaret ettiği gibi, 1944 ile 1947 arasında "Bretton Woods anlaşmalarında ve Britanya'ya yapılan yardımda öngörüldüğü gibi para birimlerinin ve sabit döviz kurlarının serbest çevrilebilirliği üzerindeki vurgu, kısmen Londra'nın ayrı bir ticaret bloku kurma kapasitesini kısıtlamak amacıyla tasarlanmıştır."[13] Polanyi'nin de korktuğu şey oldu ve Birleşik Krallık, ABD'nin ticaret ve kur re-

11 Polanyi, "Universal Capitalism or Regional Planning?" 87.

12 *A.g.e.*, s. 90.

13 Charles S. Maier, "The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy after World War II", *International Organization* 31, no. 4 (1977), s. 631.

jimlerini serbestleştirme yönündeki bitmek bilmeyen baskısına boyun eğdi.

ABD'nin savaş sonrası stratejisi, öyleyse nihayetinde Polanyi'nin kafasında canlandırdığı büyük dönüşümün eşiğinden dünyayı döndürmeye yönelikti. Bölgesel planlama ve demokratik sosyalizm –Polanyi'nin büyük dönüşüm kavramını dayandırdığı iki umut– savaştan hemen sonra ölü bir haldeydi. Bretton Woods, Polanyi'nin umutlarının gerçekleşmesinden ziyade kapsamlı bir şekilde yenilgiye uğramasına işaret eder. Birçok ülkede, 1930'lar ile 1940'ların başında düzenleyici yaklaşımların kimi unsurları varlığını sürdürmüştür (gerçi tek başlarına ekonominin yeniden yerleşik hale getirilmesinin kriterlerini karşılamaktan çok uzaktaydılar), ancak bunlar da piyasa temelli yaklaşımlara tâbi unsurlar haline gelmişlerdir. Böylece Polanyi'nin terimleriyle ifade edersek, savaş sonrası meydana gelen değişiklikler sadece bir "hafif dönüşüm" olarak düşünülebilir.

"Yerleşikliğin" anlamı

Savaş sonrası toplumlar klasik ekonomik *laissez-faire* kavramı üzerine artık açıkça dayanmasaydı, merkantilist Fransa ya da emperyal Çin'in olduğu şekilde "piyasaları olan toplumlar" bile pek sayılamazdı. Piyasalar bu toplumlar için her zamankinden daha fazla ve daha radikal bir şekilde, merkezî bir rol oynuyordu. Polanyi'nin toplumsal ilişkiler içine yerleşiklik ve bu ilişkilerden kopma ile ne kastettiğini çözersek, bu düzenin onun umut ve beklentilerinden neden uzaklaştığını daha iyi anlamaya başlayabiliriz. Ekonominin başlangıçtaki bu kopuşu, Sanayi Devrimi ile birlikte piyasa ekonomisine yol açan ilk büyük dönüşümün muhtevasını oluşturmuştur. Polanyi'ye göre geçmişten radikal bir kırılmaya işaret eden bu büyük dönüşümün doğası ne idi? *Büyük Dönüşüm*'de toplumsal ilişkiler bütününden "kopmuş" bu piyasa sisteminin bir dizi bağlantılı yönünü görebiliriz; böylece tersinden bakarsak savaş sonrası sistemi "yerleşiklik" açısından incelememize yarayacak kriterler edinebiliriz.

Kâr güdüsünün merkezîliği

Bütün toplumlar, kadınlarla erkeklerin doğa ile etkileşimi üzerinden maddi yeniden üretimlerini güvenceye almak zorundadır. Ancak en eski toplumlarda bireylerin ve bir bütün olarak toplumun kendisini idame etmesine imkân tanıyan malların üretim ve dağıtımı özellikle ekonomik güdüler ile yönetilmez. Bu toplumlarda hem üretimi hem de dağıtımı, beklenilen kârlardan ziyade politik, dinî veya kültürel güdüler düzenlemektedir.[14] Bu bakımdan söz konusu "ekonomiler" belirli bir ekonomik rasyonaliteye dayalı, kendini referans gösteren etkinlik sistemleri oluşturmamışlardır. Dolayısıyla ekonomi, toplumun genel yapıları içine "gömülüdür."

Polanyi'ye göre, 19. yüzyıl başında insanlık ile doğa arasındaki yeniden üretime yönelik ilişkinin bu şekilde düzenlenmesinden radikal kopuş makine çağının ihtiyaçlarına cevap olarak gelişmiştir. "Bütün toplum türleri ekonomik faktörlerce sınırlıdır. Tek başına 19. yüzyıl uygarlığı farklı ve ayrıksı bir anlamda ekonomikti, çünkü insan toplumları tarihinde yalnız nadiren geçerli kabul edilen bir güdüye dayanmayı tercih etmişti... yani kâr güdüsü."[15] Klasik siyasal iktisat ve neoklasik iktisat için kâr güdüsü verilidir, insan doğasından ya da rekabetin yapısından kaynaklanır. Polanyi için ise mesele aksine bu kadar belirli bir biçimde ekonomik olan bir çıkarın nasıl meydana geldiğidir. Polanyi bunun kadın ve erkekleri, geçimlerini sağlamak için üretim yapma imkânından mahrum bırakan bir siyasal eylem gerektirdiğini belirtir; bu ise devlet ve cemaat korumasının bu kişilerden çekilmesi, emeklerini satmak zorunda bırakılmaları, toprağın satılması ve paranın kullanımını düzenleyen kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması ile gerçekleşir. İşte bu şekilde mantığı ve dinamiği

14 Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston, MA: Beacon Press, 1957), s. 46; krş. Karl Polanyi, "Our Obsolete Market Mentality", *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* içinde, der. G. Dalton (Garden City, NY: Double Day, 1968), s. 59–77 (ilk olarak yayımlandığı yer: *Commentary* 3, no. 2, 1947).

15 Polanyi, *Great Transformation*, s. 30.

modern öncesi ürün piyasalarından temelde farklı olan piyasa ortaya çıkar.

19. yüzyıl başlarında görülen büyük dönüşüm böylece kâr güdüsünü toplumun doğa ile etkileşiminin merkezine koymuştur. "Dönüşüm, toplum üyeleri bakımından eylem güdüsünde bir değişikliği ifade eder: Geçim sağlama güdüsü yerine kâr güdüsü ikame edilmelidir. Bütün işlemler, para işlemine dönüştürülür ve bunlar da endüstriyel hayatın her alanına bir değişim aracının sokulmasını gerektirir. Bütün gelirler şu ya da bu şeyin satılmasından kaynaklanmalıdır."[16] Kâr güdüsünün merkezî nitelik kazanması salt bir "zihniyet" değişikliği meselesi değildi. Toplumun bizatihi yapısında yaşanan kökten bir dönüşümün sonucuydu bu; söz konusu dönüşüm, insanları hayatta kalabilmek ve toplumsal konumlarını muhafaza edebilmek için kârlı ekonomik girişimler peşinde koşmaya ya da ücret kazanmaya zorlamıştır. Bu tip yapısal şartlar altında kadınlar ile erkeklerin doğa ile yeniden üretimleri için giriştikleri etkileşime artık rehberlik eden ilke, dolayısıyla tamamıyla "ekonomik" bir ilkedir.[17] Maddi yeniden üretim faaliyeti ve süreci dayandığı değerler bakımından artık toplumsal olarak belirlenmemektedir, aksine enerjisini kendi içinden alır: Ekonomik değerlerin sürekli artan üretimi, "insanın doğa ile etkileşiminin" öncelikli hedefini oluşturuyor. Eleştirel bir perspektifle toplumun bütünü bakımından bu, toplum ile toplumun yeniden üretiminin şartlarını güvence altına alma yeteneği arasına artık kârlılık hesabının girmesi demek oluyor.

Burada mesele, savaş sonrası dönemin, kâr güdüsünün ekonomik faaliyetin rehber ilkesi olmayı bırakışı çerçevesinde tanımlanmasının mümkün olup olmadığıdır. Savaş sonrası yerleşik liberalizmden daha ötesi söz konusu olamazdı.[18] Bu düzen, beklenilen kâr hesaplarına dayandırılan yatırımlar

16 *A.g.e.*, s. 42.

17 Polanyi, "Our Obsolete Market Mentality" 64; James Ronald Stanfield, *The Economic Thought of Karl Polanyi: Lives and Livelihood* (Londra: Macmillan, 1986), s. 58–60.

18 Brinkley, "New Deal and the Idea of the State" 110.

üzerindeki özel hakların yeniden savunulması üzerine kurulmuştur tam da; söz konusu kârlar savaş sonrası devletler tarafından çekirdek işgücü için bir miktar koruma ve sınırlı refah kazanımları karşılığında söz verilmiştir. Maier'e göre Fordist pazarlığın temelinde "endüstriyel otoritenin restorasyonu karşılığında maddi isteklerin artan oranlarda tatmin edilmesi" söz konusudur.[19] Öte yandan bunu Polanyi'nin şu iddiası ile karşılaştırabiliriz: "Bireylerin güdüleri sadece istisnai durumlarda maddi istekleri tatmin etmeye yönelik ihtiyaçlar tarafından belirlenir. Bu tip bir motivasyonun evrenselleştirilebileceği varsayımına göre düzenlenmiş olan 19. yüzyıl toplumu o çağa özgü bir durumdu."[20] Bu bakımdan da savaş sonrası sistem 19. yüzyıl piyasa toplumunun devamını temsil ediyordu.

Burada Polanyi'nin tarihsel-kültürel antropolojisinin esas itici gücünü kendimize hatırlatmakta fayda var: Polanyi piyasa sisteminde asıl sorunun, sömürü ve düşük ücretler (hem Marksist hem de sosyal demokrat politik projeleri ilgilendiren bir *sorunsal*) değil de, toplumsal ilişkilerin bozulması, insanlığın özünün ve doğal çevresinin yıkımı olduğunu bize tekrar tekrar hatırlatır.[21] Polanyi'ye göre piyasa toplumunun esas başarısızlığı emeğin sömürülmesinden ziyade, metalaşan emeğin taşıyıcılarının artık piyasaya eklemlenmiş olmalarıdır. "Emeği diğer yaşam etkinliklerinden ayırıp piyasanın kanunlarına tâbi kılmak, bütün organik varoluş biçimlerini yok etmek ve bunların yerine parçalara ayrılmış, bireyci bir örgütlenme türünü koymak anlamına geliyordu."[22] Piyasa toplumunun, bireyleri, çeşitli değerleri, çıkarları ve pazarlanamaz yetenekleri olan insanlar olarak değil de metalar olarak görmekte ısrar etmesi nedeniyle insani yönlerinin tamamıyla geliştirilememesi karşısında insan ilişkileri bozulmaya mahkûmdu. Böylece Polanyi'ye gö-

19 Charles Maier, *In Search of Stability: Explanations in Historical Political Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 184.

20 Polanyi, *Great Transformation*, s. 153.

21 A.g.e., s. 73.

22 A.g.e., s. 163.

re "toplumsal felaket, ekonomik değil, öncelikle kültürel bir olgudur... Öyleyse sıkça varsayıldığı gibi ekonomik sömürüden ziyade kurbanın kültürel çevresinin parçalanması bozulmanın nedenidir."[23]

Bu noktada şunu kabul etmemiz gerekiyor: Polanyi, kimilerince iddia edilen çeşitli siyasal iktisat yaklaşımlarına uymaz. Onun derdi, güncel siyasal iktisat, ekonomik sosyoloji ve kurumsalcı iktisadın yaslandığı "kim, ne zaman, nasıl, ne elde ediyor" sorusu kesinlikle değildi; daha yüksek ücretler, satın alma gücü ile makroekonomik istikrarı (bir piyasa sistemi bağlamında) kolaylaştırma ve bir kitle tüketim toplumu yaratmaya yönelik bir siyasal proje de değildi. Savaş sonrası düzen yukarıdaki tartışmadan varabileceğimiz yerleşiklik kriterlerine de uymuyordu. Polanyi'nin hiç onaylamadığı, kâr güdüsünün merkezî bir yer işgal etmesinden kaynaklanan bu materyalizm, Fordist kitle üretimi/tüketimi ile birlikte liberal kapitalizmin önceki dönemlerinde olduğundan daha fazla bu düzenin derinlerine işlemiştir. Kitlesel tüketime dayalı yeni entegrasyon biçimleri bireycilik ile atomizmin üstesinden gelmek bir yana, bunları daha da kökleştirmiştir. Burada önemli birkaç nokta ise işçiler ile vatandaşların tüketiciler olarak yeniden kurulmaları, bireyci bir sağduyunun oluşturulması ve kapitalist sosyal kurumların toplumsal tahayyülün sınırları olarak kabul edilmesidir.[24]

1967-68 öğrenci isyanlarının nedenleri arasında Fordizmin insanlıktan çıkartan yönleri bekleneceği üzere hiç de az yer kaplamıyordu. Polanyi'nin "piyasa toplumuna ilişkin gerçek eleştiri... burada ekonominin kişisel çıkara dayandırılmış olmasıdır"[25] diye ısrar etmesi doğru ise bu eleştiri savaş sonrası yerleşik liberalizm için de şüphesiz geçerlidir. Başka bir deyişle, piyasa toplumunun oluşturulmasında belirleyici hamle geçimden kâra geçiş idiyse, o zaman yeni büyük dönüşüm ta-

23 A.g.e., s. 157.

24 Mark Rupert, *Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power* (New York: Cambridge University Press, 1995), s. 60, 102.

25 Polanyi, *Great Transformation*, s. 249.

rım toplumlarına bir geçişi gerektirmemekle birlikte, kâr güdüsünün ekonomik alandaki ve toplumun genelindeki merkezî konumundan uzaklaştırılmasını şüphesiz gerektirirdi. Ancak 1945'ten sonra bu tür herhangi bir şey gerçekleşmedi.

Toprak, emek ve paranın metalaşması

Polanyi'ye göre 19. yüzyıl uygarlığında (ve sonrasında) kâr güdüsünün hâkim konumu, toprağın, emeğin ve paranın metalaştırılmalarının bir sonucuydu. Bu süreç eşi olmayan bir materyalist topluma yol açmıştır ancak ekonomik ve maddi güçler bu tarihsel dönüşü açıklayamazlar. Ekonomik davranış, madem böyle bir şey vardı, fiyatları koyan bir piyasanın katlanmış etkisini yaratamazdı. Çünkü modern öncesi toplumların "sosyal kalıpları" buna izin vermezdi. Öyleyse bu tarihsel kırılma nasıl oldu? Polanyi'nin değerlendirmesinin temel unsurlarını belirlersek, 1945'ten sonra ikinci bir büyük dönüşümün gerçekleşip gerçekleşmediğine dair yapacağımız inceleme için gerekli kriterleri elde etmiş oluruz.

Polanyi'ye göre en önemli adım, Sanayi Devrimi ile atılmıştır. Sanayi Devrimi, artık gerekli olan büyük ölçekli yatırımları mümkün kılabilmek için endüstriyel üretime lazım tüm girdilerin satılık olmasını gerektirmişti. Bu ihtiyaca cevap olarak Birleşik Krallık, 19. yüzyılın ilk otuz yılında toprak ile paranın kullanımı üzerindeki sınırlamaları kaldırmanın yanı sıra, emeğin tamamen metalaştırılmasını destekleyen liberal bir ekonomik ve sosyal politika benimsemiştir. Bu dönüşümle birlikte geçim, artık maddi hayat için baskın bir güdü olamazdı. Geçim aracı olmayanlar, emeğin kullanım biçimleri üzerinde en azından başlangıçta birkaç kısıtlamaya izin veren şartlar altında ücretler için bundan böyle çalışmak zorundaydı. Çalışma kapasitesi metalaştırılmıştı ve her bir bireyin geçimini sağlama yeteneği, emek piyasasında istihdam edilebilmek için rekabet etme yeteneğine tâbi hale gelmişti. Öte yandan, şimdi toprak ve araçları kontrol edenler, satılık mal üretiminde çeşitli "üretim faktörlerinin" kârlı bir şekilde birleştir-

mekle uğraşabilecek durumdaydılar. Ama bu kimseler de, diğer üreticilerle rekabet halindeki gelirlerini güvenceye almak için, kendilerini kârlı bir şekilde üretimde bulunmak zorunda hissettiler.

Dolayısıyla 19. yüzyıl uygarlığının ortaya çıkışı ve kâr güdüsünün ekonomik örgütlenmenin merkezine yerleşmesi basitçe *laissez-faire*'e doğru ideolojik bir değişimin ürünü değildi. Üstelik tam da toprak, emek ve paranın metalaştırılması ile kurulan bu piyasanın kendi kurallarına göre işlemesi, insanların ona inanmayı bırakmasıyla kaybolacak bir liberal yanılsama ya da ideolojiden de ibaret değildi. Üretken "girdilerin" metalaştırılması ile piyasa, liberal itikadı ciddiye alan insan sayısı çok az olduğunda dahi şartlarını topluma dayatabilecek bir kurum olarak inşa edilmiştir. Gerek kâr güdüsü gerek kendi kurallarına göre işleyen piyasa, toplumsal örgütlenmenin bizatihi doğasına ilişkin bir dönüşüme yaslanmıştır; böylelikle piyasa toplumunu diğer tüm toplumlardan ayıran tarihsel kırılma da gerçekleşmiştir. Polanyi de yeni bir dönüşüm beklentisini tam da bu önem sıralamasına dayandırır:

> Piyasa sistemi artık prensipte dahi kendi kurallarına göre işlemeyecek, *çünkü bundan böyle emek, toprak ve parayı kapsamayacak*. Emeğin piyasa dışına alınması rekabetçi piyasaların kurulması kadar kökten bir dönüşüm anlamına geliyor. Ücret sözleşmesi, ikincil ve yan noktaları dışında özel bir sözleşme olmaktan çıkıyor. Yalnız fabrikadaki koşullar, çalışma saatleri ve sözleşme biçimleri değil, temel ücretin kendisi de piyasanın dışında belirleniyor... Toprağın piyasa dışına çıkması, onun aile işletmesi, kooperatif, fabrika gibi belirli kurumlarla birleşmesi ile aynı anlama gelir... Çiftliklerin özel sahipliği ne kadar yaygın olursa olsun toprak mülkiyeti ile ilgili sözleşmelerin, temel konular piyasa dışına çıktığı için, yalnızca yan noktalar üzerinde durması gerekir. Aynı şey temel gıda maddeleri ve organik hammaddeler için de geçerlidir, çünkü bunlarla ilgili fiyat saptamaları artık piyasaya bırakılmaz... Bu tür önlemlerin sonucunda mülkiyetin doğası şüphesiz te-

mel bir değişim geçirir, çünkü *artık mülkiyet hakkından kaynaklanan gelirlerin, yalnızca istihdamı, üretimi ve toplumdaki kaynakların kullanımını sağlamak amacıyla sınırsızca artmalarına gerek yoktur.*[26]

Bu durumda böylesi bir toplumsal yeniden yapılanmanın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kısmen bile olsa, gerçekten vücut bulduğunu kim iddia edebilir ki? Elbette fabrika koşulları ya da çalışma saatleri devlet müdahaleleri ile şekillendi (1840'lardan beri olduğu gibi). Ancak emek, piyasanın dışına kesinlikle alınmadı ve ücretler çokça piyasanın içinde belirlendi; sözleşmeler "ikincil" noktaların çok ötesinde de özel kaldı; toprak özel denetim altında kaldı ve kullanımı da sanayi gibi özel kâr artırma stratejilerine tâbi tutuldu. Çoğu temel gıda maddesi ile hammaddenin fiyatları, birkaç (genellikle geçici) istisna dışında piyasa fiyatları olarak devam etti. Ve mülkiyet: Gördüğümüz gibi, Polanyi'nin umduğundan çok farklı bir toplumsal içeriğe sahip olmasıyla şimdi ayırt edilebilen savaş sonrası uzlaşmanın niteliği, tam olarak üretken mülkiyet ve yatırım kararları üzerinde özel denetimin yeniden ileri sürülmesine karşılık geliyordu. Doğrusu savaş sonrası "verimlilik siyaseti" kesinlikle "mülkiyet hakkından kaynaklanan gelirlerin" tam istihdamı ve yatırımı sağlamak amacıyla sınırsızca artmalarına izin verilmesi gerektiği fikrine dayanıyordu.

Mevcut şekliyle refah devleti, her zaman özel yatırımların kârlılığını artırma kabiliyetine bağımlı kalıp bununla sınırlanmıştır. Esping-Anderson gibi refah devleti üzerine çalışan kimi akademisyenler refah devletinde sosyal politikanın esas amacının emeğin "metalaşmasının nispeten sınırlandırılması" (Esping-Anderson bu kavramı esasen Polanyi'nin aklımdaki "proleterleşmenin sınırlandırılması" olgusundan ayırt eder) olduğunu iddia ediyor, ancak öte yandan bu sistemin hâlâ piyasaya dayalı olduğunu da açıkça belli ediyorlar.[27] Refah devleti, piyasayı maddi yeniden üretimin esas kurumu olarak kabul edecek bir

26 *A.g.e.*, s. 251–2; vurgu bana ait.

27 Gosta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990).

şekilde piyasa sistemine katkıda bulunmuştur ve büyümesi (ki bu, özel yatırım kararlarından kaynaklanacak özel kârlara dair makul bir beklentiyi önceden varsayıyordu) sayesinde sınırlı alternatif gelir biçimlerini finanse etmek mümkün olmuştur. Piyasadışı gelirler, böylelikle piyasa sisteminin büyümesi ve özel kâr edinilmesi şartına bağlı kalmıştır. Son olarak kimileri, Bretton Woods rejimi altındaki sermaye hareketleri üzerine konulan kısıtlamaların paranın "ulusallaştırılmasına" katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür; ancak şunu da belirtmek gerekir ki savaş sonrası toplumlarda "para ilişkisinin" rolü artmıştır.[28] Yine de refah devletinin gerektirdiği devlet müdahalesi biçimleri şüphesiz *laissez-faire* iktisadı ile bağdaşmaz. Ama zaten aşağıda da göreceğimiz gibi Polanyi *laissez-faire*'in piyasa sisteminin özünü oluşturduğunu hiçbir zaman ileri sürmemiştir.

Kendi kurallarına göre işleyen piyasa

Refah kapitalizmi sıklıkla yanlış bir şekilde (*piyasa toplumlarından* ziyade) *piyasalara sahip toplumlar* olarak düşünülmektedir. Bu, Polanyi'nin yeni büyük dönüşümden sonra piyasaların artık kendi kurallarına göre işlemeyeceği yönündeki görüşüne dayandırılmaktadır. Ancak Polanyi'ye göre piyasaların kendi kurallarına göre işlemelerinin ardındaki nedenin toprak, emek ve paranın metalaştırılması olduğunu gördük ve bu metalaşma 1945'ten sonra kesinlikle ortadan kaybolmadı. Öyleyse ekonomide kendi kurallarına göre işleme ifadesi ile, Polanyi devlet müdahalesinin yokluğundan çok daha farklı bir şey kastetmiş olabilir mi?

Polanyi piyasa ekonomisini şöyle tanımlar: "Sadece piyasalar tarafından denetlenip, düzenlenen ve yönetilen bir ekonomik sistem; malların üretim ve dağıtımında düzen bu kendi kurallarına göre işleme ilkesine emanet edilir."[29] Savaş sonrası eko-

---

28 Daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Hannes Lacher, "Embedded Liberalism, Disembedded Markets: Reconceptualising the Pax Americana", *New Political Economy* 4, no. 3 (1999), s. 343–60.

29 Polanyi, *Great Transformation*, s. 68.

nomiler şüphesiz sadece piyasalar tarafından denetlenip, düzenlenmiş ve yönetilmiş *değil*. Devletler ekonomik düzenlemede önemli bir rol oynamış, piyasa üzerinde bazen bir dereceye kadar yönetim ve denetim bile üstlenmiştir. Bununla birlikte piyasa ekonomisini kurucu nitelikteki emek, toprak ve paranın metalaşması esası sonuçlandırılmadığında, piyasa işleyişi *zayıflamış* olsa bile prensipte kendi kurallarına göre işlemeye devam etmiştir. Şüphesiz bu iddia, diğerlerinden de daha fazla, kendini Polanyici ilan eden çoğu kimse tarafından kızgınlıkla karşılanacaktır. Dolayısıyla ekonominin piyasa tarafından düzenlenmesinin ne anlama geldiği ve yeniden dağıtım gibi başka bir mekanizma tarafından düzenlenmesi için ne gerektiği gibi soruları daha derinlemesine araştırmamız gerekiyor.

Bu noktada piyasanın kendi kurallarına göre işlemesinin Polanyi için tam olarak ne anlama geldiğini hatırlamamız lazım: Ekonomik faaliyet için ekonomik nitelikte bir güdünün varlığı; bu güdü, kişinin sahip olduğu malları artırmayı amaçlaması sebebiyle ekonomik bir niteliktedir.[30] Bu mevcut ise "ekonomik güdülere dayalı ayrı ve farklı bir kuruma" yol açar.[31] Peki ya ekonomi, yani insanlığın doğa ile yeniden üretim ilişkisi, başka ne şekilde örgütlenebilirdi? Polanyi'ye göre bu, üç davranış kalıbına göre yapılabilir; bu kalıplardan hiçbiri "ekonomik" sayılamaz çünkü hepsi, mal birikiminden ziyade başka temel kaygılarla hareket eder. Bu ilkeler karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresidir ki, piyasa sistemi sonuncusuna değişimi de ekler (ya da "takas, trampa ve ticaret"). Öyleyse bu davranış ilkelerinden hangisinin belirli bir tarihsel toplumda hâkim olacağı şeklinde bir soru beliriyor. Polanyi'nin de işaret ettiği gibi, "Bu gibi ilkeler, mevcut kurumsal kalıplar uygulanmalarına izin vermedikçe etkin olamazlar. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım, sadece söz konusu toplumların örgütlenmesi *simetri* ve *merkezleşme* gibi kalıpların yardımıyla böyle bir çözümün şartlarını yerine getirdiklerinden dolayı, yazılı kayıtlar ve ayrıntılı idarenin yardımı olmadan ekonomik bir sistemin işlemesini

30 A.g.e., s. 46.

31 A.g.e., s. 47.

sağlayabilirler."[32] Değişim ilkesine karşılık gelen kurumsal kalıp piyasadır; kendine yeterlilik ise ev idaresine karşılık gelir.[33]

Toplumsal kalıplar ile *ekonomik davranış ilkeleri* arasındaki fark, Polanyi'nin birinci ve ikinci büyük dönüşümlerin niteliğine ilişkin görüşlerini yorumlamak açısından büyük bir önem arz ediyor. Merkantilist dönemde var olduğu şekliyle bu tip ticaretin neden emek, toprak ve paranın metalaşmasına dayalı piyasa ekonomisine yol açmadığını ve açamadığını anlamamıza yardımcı olabilirler.[34] Çünkü bu ticaret kurumsal kalıp olarak merkezleşme içinde yer almış, bu da ticarete sadece yardımcı bir görev tanımış ve toplumun maddi yeniden üretimi üzerinde kontrol sağlayarak kâr güdülmesini engellemiştir. Bir toplumun sosyal kalıbı, o toplumdaki ekonomik örgütlenmenin niteliği ve rolünü oluşturur. Kalıba tekabül eden ekonomik ilke hâkim ilkeyse ekonominin bütünlüğünü sağlayan o olacaktır, ama diğer ilkeler de ikincil bir konumda varlıklarını sürdüreceklerdir. Böylece merkezîliğe dayalı bir ekonomide ekonomik süreci düzenleyip bütünleştirecek olan yeniden dağıtım ilkesi olacaktır (ya da olmalıdır). Bir miktar değişim yapılacak, ancak bunun anlamı ve dinamiği piyasa kalıbına dayalı bir toplumda olduğundan farklı olacaktır.[35]

Ancak, toplumsal kalıpla hâkim davranış ilkesi arasında bir uyumsuzluk olduğu takdirde sorunlar ortaya çıkacaktır. Buna en iyi örnek piyasa toplumlarıdır, çünkü "takas ilkesi, öteki üç ilkeyle aynı düzeyde değildir. Bağlı olduğu piyasa kalıbı, simetri, merkezleşme ya da kendine yeterlilikten daha belirgindir – piyasa kalıbının aksine diğer kalıplar sadece 'özelliktir' ve yalnızca tek işlev gören kurumlar oluşturmazlar."[36] Piyasa kalıbı içinde toplumun bütünlüğünü sağlayan ekonomik davranış ilkesi olarak değişim diğer kalıplara tekabül eden ilkelerden

32 *A.g.e.*, s. 48.

33 *A.g.e.*, s. 47–55; Karl Polanyi, *The Livelihood of Man* (New York: Academic Press, 1977); daha sistematik bir açıklama için bkz. Hannes Lacher, "The Politics of the Market: Re-reading Karl Polanyi", *Global Society* 13, no. 3 (1999), s. 313–26.

34 Polanyi, *Great Transformation*, s. 61.

35 *A.g.e.*, s. 56.

36 *A.g.e.*

çok daha dışlayıcı bir rol oynar. Yeniden dağıtım ve karşılıklılık gibi ilkeler yalnızca katı sınırlar içinde varlık gösterebilirler. Çünkü piyasa kalıbı, sadece kendine özgü bir biçimde, belirli bir kuruma, piyasaya yol açar.

> Sonuçta ekonomik sistemin piyasa tarafından kontrolünün toplumsal düzenin bütününü etkileyen önemli sonuçlar vermesinin nedeni budur: Bu, toplumun piyasanın bir parçası olarak işlemesinden başka bir şey değildir. Ekonomi toplumsal ilişkiler içine yerleşeceği yerde, toplumsal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşirler... Çünkü bir kez ekonomik sistem belirgin dürtülere dayanan ve özel sosyal konumlara yol açan ayrı kurumlar halinde düzenlenince, toplumun da bu sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek biçimde düzenlenmesi gerekir.[37]

Polanyi'nin burada işaret ettiği nokta çok önemli: Bir kez piyasa sistemi emek, toprak ve paranın metalaşması üzerinden kurulunca, devlet ve toplum da piyasa güçlerinin emirlerini kabul etmek zorunda kalacak ve piyasaya fiyat koyma işlevi engellenecek şekilde müdahale etmekten kaçınacaktır. Polanyi'ye göre bu basitçe, politik alanla ekonomik alanın ayrılmasına ilişkin, olumsuz sonuçlara varmadan reddedilebilecek, ideolojik bir savunma değildir. Çünkü bu metalaşma süreçlerine neden olan ilk olarak piyasanın yararlarına dair ideolojik bir inanç ise de; toplum yapısının, insanlığın temel sosyal ilişkilerinin bu dönüşümü bir kez gerçekleşti mi toplumun maddi yeniden üretimi ve üyelerinin geçimi artık varoluşsal bakımından ona bağımlı hale gelir. Böylece "meta efsanesi", yine de çok gerçek bir nitelik kazanmış bir efsane, "insanın ve doğanın kaderini, kendi rutinine göre işleyen ve kendi yasalarıyla yönetilen bir robotun oyununa teslim etmiştir."[38]

Şüphesiz sonuçta 1945'ten sonra piyasaların Polanyi'nin tam kastettiği anlamda bütünüyle kendi kurallarına göre işlemediğini belirtmemiz gerek. Polanyi'nin kendi kurallarına göre işle-

37 *A.g.e.*, s. 57.

38 Polanyi, "Our Obsolete Market Mentality".

me hususundaki çeşitli tariflerinden hangisini seçtiğimize bağlı olarak, savaş sonrası düzen "kendi kurallarına göre işleme" olgusuna yakın olmaktan ziyade daha uzak görünebilir. Örneğin bu piyasaların işleyişinde fiyatların merkezî bir rol oynamasına karşın, devletler arz ve talebin yönetilmesinde fazlasıyla yer almaktaydılar. Batı'daki işçilerin çoğu için, "yaşam gereksinimlerini" karşılama yetenekleri çokça piyasaya bağlı kalmış olmasına rağmen hayatları artık ani bir tehlike ile karşı karşıya değildi. Temeli savaş sonrasının "verimlilik siyasetine" dayanan Fordist kitle tüketim kültürü, Polanyi'ye göre toplumsal bozulmanın nihai biçimi olan materyalizmin sürekliliğini ve yükselmesini artık alttan destekliyordu.

Dolayısıyla savaş sonrası düzen saf bir piyasa modelinin taleplerinden oldukça önemli bir ölçüde ayrılır. Bununla birlikte, Polanyi'nin kullandığı eşit düzeyde sınırlayıcı anlamıyla ekonominin toplumsal içine yeniden gömülü olduğu bir toplum ile bunun çok daha az alakası vardır. Savaş sonrası bağlamda "piyasaya sahip bir toplumun" Polanyi'ye göre şartlarını düşünelim: *Büyük Dönüşüm*'ün son sayfalarında, öngördüğü meta efsanesinin sona ermesine karşılık şuna dikkat çekiyor: "Piyasa toplumunun sona ermesi kesinlikle piyasaların yokluğu anlamına gelmez. Kendi kurallarına göre işleyen ekonomik bir organ olmayı topyekûn bırakırken, bu piyasalar tüketicinin özgürlüğünü sağlamak, değişen talebi göstermek, üreticinin gelirini etkilemek ve bir hesap verme aracı olarak hizmet etmek amacıyla çeşitli şekillerde varlıklarını sürdürürler."[39]

Bu piyasaların önemli bir farklılığı -ki bu, onları toplumsal hayatın efendileri yerine, bir kez daha toplumsal dokusunun bir parçası yapacak türden bir farklılıktır- *ürün* piyasaları ile sınırlanacak olmalarıydı. Ürün fiyatları arz ve talebe boyun eğebilirdi (tarihin modern öncesi dönemlerinde olduğu gibi). Bununla birlikte piyasa yeniden yerleşik hale getirilecekti ise emek, toprak ve para fiyatlarını piyasa dışında tespit etme zorunluluğu bu sistem için mutlak bir koşul olurdu.[40] Piyasa artık kendi kuralla-

39 Polanyi, *Great Transformation*, s. 252.

40 *A.g.e.*

rına göre işlemeyecek, ancak bu, hükümet müdahalesi –bu durum, Polanyi'nin de kitabında gösterdiği gibi 19. yüzyıl uygarlığında başlangıçtan beri görülen serbestleştirme eğilimine eşlik etmiştir– sayesinde değil de başka bir nedenle olacaktı: "[Piyasa sistemi] bundan böyle emek, toprak ve parayı kapsamayacak. Emeğin piyasa dışına alınması rekabetçi emek piyasalarının kurulması kadar kökten bir dönüşüm anlamına geliyor."[41]

Böylece piyasanın artık tüm müdahale, düzenleme ve işletme biçimlerine boyun eğecek oluşu, özellikle de emek metalaşmış konumunu sürdürdüğü ve kâr güdüsü ekonomik faaliyetin temelini oluşturmaya devam ettiği sürece kendi kurallarına göre işleme olgusunu ortadan kaldırmaz. Refah kapitalizminde görülen piyasaları sadece "muhasebe araçları" olarak düşünmemiz hiçbir şekilde mümkün görünmemektedir. Bu nedenle piyasa sistemi, kendi kurallarına göre işleyişi "zayıflaşmış" da olsa 1945'ten sonra yerini muhafaza etmiştir. Bu durum elbette yeni bir şey değildi: Zayıflamış piyasalar, 1870'lerden beri görülen korumacılığın sonucuydu. Bu bakımdan Polanyi'nin 1870'ten 1930'a kadarki dönemin niteliğine ilişkin görüşü gibi, savaş sonrası dönem de aynı zamanda hem serbestleşme hem korumacılık ile şekillenmektedir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın hem öncesi hem de sonrasında bu tür bir korumacılığın, piyasayı yeniden yerleşik hale getirmekten dikkatle kaçınması gerekmektedir. Buradaki fark bir derece farkından ziyade nitel, hatta ontolojik bir farktır.

Burada varılacak sonuç, savaş sonrası kapitalizmin piyasa sistemi ile yerleşiklik arasında orta bir yerde durması değil de, Polanyi'nin terimleriyle ifade edersek, serbestleşme ile korumacılık diyalektiğini sürdürmesidir. Savaş sonrası kapitalizm nispeten geniş kapsamlı koruma biçimlerine yol açmıştır fakat toplumu, piyasa sistemi içerisinde korumacılığı ayıran uçurumdan diğer tarafa, piyasa sisteminin yürürlükten kaldırılmasına doğru hiçbir şekilde hareket ettirmeden yapmıştır bunu.[42] Böylesi bir sonuç şüphesiz çok tatmin edici değil; savaş sonrası

41 *A.g.e.*, s. 251.

42 Bu konuda bkz. Lacher, "Embedded Liberalism, Disembedded Markets".

dönüşüm, "büyük" sayılamayacak olmakla birlikte, "hafif" olarak ya da önceden gelen serbestleşme ile korumacılık ikiliğinin salt bir değişmesi olarak da tam anlamıyla kavranamaz. Sonuçta refah kapitalizminin/işletimci kapitalizmin tarihsel önemini anlamamıza olanak verecek kavramsal ve tarihsel araçları Polanyi'nin analizi sağlayabilir mi ya da ABD hegemonyasının niteliği ve tarihsel olarak yeni sayılabilecek sosyal ve uluslararası koruma ile devlet müdahalesinin bileşimini anlamak için başka bir yöne mi dönmeliyiz diye sormak zorundayız.

Sonuç

Son analizde, Maier'in de işaret ettiği gibi savaş sonrası siyasal iktisat, "gerek bilimsel işletme, ticari planlama, endüstriyel işbirliği gerek korporatist gruplaşmalar aracılığıyla üretken verimliliği artırarak, Amerikan toplumunun az bulunurluktan/kıtlıktan (scarcity) kaynaklanan sınıf çatışmalarını aşabileceğini vurgulayan"[43] fikirler üzerine kurulmuştur. 1947'ye gelindiğinde, Polanyi piyasa ütopyasının bu uyanışını fark etmiş görünüyor. Polanyi, 1945 makalesinin izleğinde devam ederek son bir kez daha yenilenen piyasa zihniyetinin eskimişliğini kanıtlamaya çabalıyor: "Bazıları seçkinlere ve aristokrasilere, işletmeciliğe ve şirketlere inanıyor. Toplumun bütününün, değişmeden muhafaza etmek istedikleri ekonomik sisteme daha yakından uyarlanması gerektiğini düşünüyorlar. Cesur Yeni Dünya'nın ideali budur... Öte yandan diğerleri, tamamen demokratik bir toplumda sanayi sorununun üreticiler ile tüketicilerin bizzat kendi planlı müdahaleleri ile çözüleceğine inanıyor."[44] Ancak işletmecilik galip geldi. Ne ironik ki, biz de (ve özellikle "eleştirel" sosyal kuramcılar) Polanyi'nin kendisine karşı tam da onun ısrarla uyardığı bir toplumsal düzeni, onun görüşünün gerçekleşmesi olarak benimser olduk!

---

43 Maier, "Politics of Productivity", s. 613.

44 Polanyi, "Our Obsolete Market Mentality", s. 76.

İKİNCİ BÖLÜM

Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (1): Günümüzde Çalışma

4

Küresel Dönüşümde Emeğin Yeniden Metalaşması*

GUY STANDING

Giriş

20. yüzyıl *endüstriyel vatandaşlığın* yükselişi ve çöküşüne tanıklık etti. Bu dönüşümün toplumsal ilişkiler içine yerleştirilmesi aşaması, emeğe dayalı hakların ilerlemesi, bir bakıma emeğin metalaşmasının sınırlanması anlamına geliyordu.[1] Yüzyılın son çeyreğinde, bu adlandırmalar neredeyse her yerde aşınarak, endüstriyel vatandaşlığın sonunun geldiğine işaret etti.

Nasıl Polanyi 19. yüzyılın *laissez-faire*'e sürüklenmesinin planlı olduğunu anladıysa, bugün de "neoliberalizm" çağı, küresel ölçekte bir piyasa toplumu yaratma girişimi öyle planlıdır. Polanyi, "toplumun insani ve doğal özünü" yok edeceği için "kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisini" sürdürmenin imkânsız olduğunu düşünmüştü. Gerçi bu, güçlü çıkarla-

(*) İstanbul Konferansı'nda bu konuşmayı yapmam için teşvik eden Polanyi Vakfı'na, özellikle de Kari Polanyi-Levitt, Margareth Mitchell ve Ayşe Buğra'ya müteşekkirim. Elbette hiçbiri burada belirtilen görüşlerden sorumlu tutulamaz.

1 Guy Standing, *Beyond the New Paternalism: Basic Security as Equality* (Londra: Verso, 2002).

rın bu tür bir "karanlık ütopya"[2] yaratmaya çalışmaktan vazgeçeceği anlamına gelmiyordu. Ama yapıtındaki kilit savlardan biri, devlet o yönde ilerleyecek olursa, piyasa toplumunun aşırılıklarının devletin ekonomiyi yeniden toplumun içine yerleştirmesine dönük tepkilere yol açması suretiyle bir karşı hareketin ortaya çıkacağı iddiasıdır.

Şu anda içinde bulunduğumuz dönem, küresel bir hegemonik kültürün uygarlığı tehdit ettiği bir toplumun bütününden kopukluk dönemidir. Bu dönem, finansallaşma, tüketimin standartlaşması, varoluşu uygarlaştırmak için gerekli birçok kimlik biçimlerinin ortadan kalkması ve üretim teknikleri, ekonomik ve sosyal politikaların çakışması anlamına geliyor.[3] Kitabın bu bölümü, merkezinde emeğin yeniden metalaşmasının bulunduğu bu değişmelerin yol açtığı bir hayalet gibi üzerimizde dolaşan krizlere dair. Bu durumu tersine çevirmek, 21. yüzyıl için siyasetin cevap vermek zorunda olduğu bir meydan okuma, yeni dönüşümün ekonomiyi yeniden toplumun içine yerleştirme aşamasının gerektirdiği bir görevdir. Gereken şeyin ne olduğunu anlamak için Polanyi'nin iki kavramını –emeğin metalaşması ve hayalî meta– yeniden ele almamız gerekiyor.

Çalışma, emek ve metalaşmanın hayalî sınırlanması

Emeğin metalaşmasına ilişkin her analizde, *çalışma* (work) ile *emek* (labor) ve *emek* ile *emek gücü* (labor power) arasında ikili bir ayrım yapmak gerekir.

Yorumcuların çoğu ilk ayrımı görmezden gelir. Ama her çalışma emek olmadığı gibi her emek de üretici etkinlik değil-

2 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, MA: Beacon Press, 2001 baskısı), s. 3.

3 Birçok kişi bu çakışma görüntüsüne karşı çıkıyor. Şüphesiz bütün ülkelerin aynı noktada olduğu ya da eş "son noktalara" hareket ettiğini ima etmeden de genel eğilimler gösterilebilir. "Kapitalizm türleri" üzerine bkz. J. R. Hollingsworth ve R. Boyer, *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); der. T. Iversen, J. Pontusson ve D. Soskice, *Unions, Employers and Central Banks: Macroeconomic Coordination and Institutional Change in Social Market Economies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), vd.

dir. Ayrım yapılmadığında, emek olmayan çalışma anlamı tümüyle yitirilmiş olur, gözden yitip gider. 20. yüzyılın emek istatistiklerinde olan da budur. Daha çok sayıda insanın daha uzun süre yaptığı çalışma, yani *bakım işi (care work)*, görünmez oldu.[4]

İlerlemecilerin, 20. yüzyılda sosyal demokrat hedef olarak endüstriyel vatandaşlığın peşinden koşarken düştükleri hatalardan biri emeği, toplumsal koruma, düzenleme ve yeniden dağıtımın odağına yerleştirmekti. Maaşlı olarak çalışıyorduysanız, hastalık izni, annelik izni, özürlülerin yararlandığı yardımlar ve emekliliğe hak kazanıyordunuz. Amaç, mümkün olduğu kadar çok insanı "işe" yerleştirmekti. Emek performansı el üstünde tutuluyor, korunup idealize ediliyor, ödüllendirilip onurlandırılıyordu. *Laborism* canavarı önüne çıkanı ezip ilerlerken, Hannah Arendt'inki gibi çatlak sesler duymazdan geliniyordu. Büyük dönüşümün bu yerleştirme aşamasında bir müstahdem toplumuydu inşa edilen.

Emeğin aksine, kişinin kendi seçtiği *çalışma/iş*, kullanım değeri için gerçekleştirilir. Ayrıca kişinin kendi seçtiği gelişme ve tatmin hedefleri yolunda kendi isteğiyle gerçekleştirdiği çalışma, şüphesiz metalaşmayı sınırlamanın esasını oluşturmaktadır. Kitabının sonundaki notlarında, Polanyi etkinlik türleri arasında bir ayrım yapmadan çalışma ile emek arasındaki farkları vurgular. İlkel toplumlarda çalışmayı harekete geçiren nedenler üzerine olan görüşünü desteklemek için kuşağının antropolojik bilgeliğine başvurur; ona göre bunun nedeni ne kâr ne de ekonomik kazançtır, aksine *karşılıklılık, keyif, rekabet gücü* ve *beğenilme* gibi nedenlerin bir karışımı söz konusudur.[5]

---

4 Antik Yunan'da saygın ve üretken sayılan *tek* çalışma buydu. Çalışma kavramının evrimine dair bir inceleme için bkz. Guy Standing, "The Idea of Work", EU Greek Presidency Event'te sunulan tebliğ, "The Future of Work", Atina, Ocak 2003.

5 Polanyi'nin yorumları konuşma diline özgü görülebilir. Bahçemi neden kazırım ya da kuzukulağı çorbası yapmak için tariflerle neden uğraşırım? Polanyi konferansında yapacağım konuşma metninin kelimeleriyle niye oyalanırım? Bu etkinliklerin –çalışmanın– hiçbirinde ekonomik kazanç düşüncesiyle hareket etmem. Bunları zevk, gurur ya da benzeri şeyler için yapıyorum ama ticari kâr için değil. *Emeğin* nedenlerinden ne kadar da farklı. Emek icra ederken,

Çalışmanın bir diğer özelliği, çalışan kişinin irade sahibi olması, kendi kendine karar verme imkânına ve özerkliğe sahip olmasıdır. Bunun aksine *emek* icra etmek durumundaki bir işçi büyük ölçüde irdeden yoksundur. Ya kendisine söyleneni yapar veya yapmaya çalışır ya da kendisinden yapması beklenileni yapmamaya çalışır.

Polanyi, bir piyasa toplumu yaratmak için devletin emeğin icrasını hayatın diğer etkinliklerinden ayırmak zorunda olduğunu anlamıştı.[6] "Sözleşmeye dayalı olmayan akrabalık, mahalle, meslek veya inanç örgütlenmelerinin" tasfiyesi anlamına gelen "sözleşme özgürlüğü ilkesi" buna hizmet ediyordu. Oysa bu tür örgütlenmeler *çalışmanın* gerçek bir özgürlük içinde gelişebildiği bir ortamı sağlamak için gereklidir. Metalaşma – çalışmanın emeğe dönüştürülmesi- sosyal koruma kurumlarının yıkımını ve *statü*nün yerini *sözleşme*nin almasını gerektirir.

Şimdi *emek* ile *emek gücü* arasındaki ayrımı ele alalım. Polanyi *emek* kavramını kimi zaman etkinliği kimi zaman da itilip kakılan insanı anlatmak için kullanmıştır. Her ne kadar kimi Marksistler kelimeleri tam tersi anlamda kullanmak isteyebilirse de, *emek* kelimesinin emek piyasasında zaman, enerji, efor ve beceriyi harcama etkinliğini anlatmak için; *emek gücü*nün ise bir bireyin yeterlilik ve yeteneklerinin toplamını anlatmak için kullanılması makul görünüyor. Teorik olarak, gerek emek gerek emek gücü, her ikisi de metalaştırılabilir. Köle iki anlamda da metalaştırılır; proleter, emek gücünün sahibi olmaya devam eder. Bu anlamda Polanyi, Adam Smith'in insanın çalışmaya düşkün olduğu yolundaki iddiasını kabul etmemekte haklıydı.

Metalaşma her zaman için bir derece meselesidir. İnsanlar öncelikle *araçsal nedenlerle* çalışıyorsa ve de bu çalışma *ekonomik güvensizlik* içinde yapılıyorsa, emek daha da metalaşır. Diyelim ki bir göçmen, sözleşmesiz olarak, gündelik yahut saatlik ücretlerle ve eline pek bir şey geçmeden çalıştığında alabil-

---

gelir kaybı, işten kovulma, yaptırımlar, daha genç veya daha yetenekli işçilerin yerimi alması vb. korkularla karşı karşıyayım.

6 Polanyi, *Great Transformation*, s. 171.

diğine metalaşırken; aylıklı, uzun vadeli bir işte çalışan birisi daha az metalaşır. Fakat bu durumda bile, sırf "kariyer yaptığı" işi bırakmak çok pahalıya mal olacağı için kendisini neredeyse kalıcı işe hapsetmiş olan aylıklı "şirket adamı" kısmen metalaşmıştır.

Metalaşmanın tarihsel analizine yardımcı olmak amacıyla, *sosyal gelir* kavramını ele almak yararlı olacaktır. Her toplumda, ama en ilkelinde bile, her bireyin bir gelir kaynağı vardır, yoksa ölür.[7] Toplamda yetersiz veya havsalaya sığmayacak kadar büyük olabilir ama kimse hepten mülksüz değildir. Çeşitli türde kaynaklar vardır ve kaynakların bir araya gelme biçimi bir kişinin gelirinin yalnız düzeyini değil genel güvenliğini de belirler.[8]

Temel olarak, bazıları hiç bulunmasa bile, her toplumda her bireyin altı gelir kaynağı vardır; bunlar bir araya geldiklerinde kişinin sosyal gelirini oluşturur. Bu, şöyle tanımlanabilir:

$$SG = K\ddot{U} + \ddot{U} + AY + \S Y + DY + \ddot{O}G$$

Burada SG, bireyin toplam sosyal geliridir; KÜ, kendi hesabına üretimdir (tüketilebilir, takas edilebilir veya satılabilir); Ü, para cinsinden ücret veya işten elde edilen gelirdir; AY, aile, akraba veya içinde bulunulan yakın çevrenin sağladığı yardımların değeridir; ŞY, kişinin çalıştığı şirketin sağladığı yardımlardır; DY, devletin, çalışanlara veya şirketler aracılığıyla çalışanlara ödediği *sübvansiyonlar* da dahil olmak üzere sigorta veya diğer transfer ve sosyal hizmetler olarak sağladığı yardımların değeridir; ÖG ise kişinin yatırım, özel sosyal koruma gibi yollarla elde ettiği özel geliridir.

SG'in yapısının önemi, bir kişinin ne ölçüde piyasa güçlerine tâbi olduğunu göstermesinden ileri gelir. Metalaşmanın sınırlandığı bir dönemde, Ü'nün SG içindeki payı düşerken, (ye-

7 En basit toplumda dahi insanlar, üretim yapmalarına veya besin elde etmelerine yardımcı olan toprağa erişim sahibidirler veyahut erişim sahibi olanlardan armağan ve destek alırlar.

8 Bazıları *kazandıklarından* daha az *gelir* elde ederler, bunun nedeni vergiler değil de, aracıların erişimi kontrol etmesi ve kesinti yapmasıdır; böylece yoksulluklarını gizler. Kadınlar çoğunlukla bu şekilde yoksullaştırılır.

niden) metalaşma döneminde artar. İlk durumda, SG'nin nispeten güvenli unsurları, kurumsal müdahaleler sonucunda aşınırken, güvenilmeyen ve çalışma performansına bağlı unsurları nispeten artabilir.

SG'nin yapısı üzerine verilecek her mücadele, ekonomik güçlerle toplumun kendini yeniden üretme ihtiyacı arasında bir mücadeleyi içeren her dönüşüm için merkezî önemdedir. Polanyi'nin anlattığı öykü, piyasa mekanizmalarının ve bağlantılı güvensizliklerin yayılmasına tanıklık eden sanayi kapitalizminin doğuşuyla ilgiliydi. Faşizm ve devlet sosyalizmi dehşetlerini yaşadığından refah devletini piyasa mekanizmalarının sosyal bakımdan yıkıcı olmasını engelleyecek araç olarak öngördü.

Ulusal bir emek piyasası ortaya çıktığında devlet, toplumun *kurumlarını*, ekonomi kendi kendisini yok etmeyecek biçimde değiştirerek tepkisini göstermiştir. Bir başka deyişle, emek metalaşması geliştikçe, piyasayı en kötü aşırılıklardan arındıracak önlemler alınmıştır. Metalaşmanın sınırlanmasının başlangıcı 19. yüzyılın sonuna, İngiltere'de fabrika yasalarına, Bismarck'ın orta sınıfı Prusya devletine bağlama çabalarına ve sosyal güvenlik deneylerine kadar götürülebilirse de, bu süreç en çok 1940'lar, 1950'ler ve 1960'larda, yani refah devletinin çeşitli türleri inşa edildiğinde, ilerleme göstermiştir.

Refah devleti kapitalizmi veya *yasal düzenleme* dediğimiz dönem, *erkek* emeğinin metalaşmasının sınırlanması ve endüstriyel vatandaşlığın –yani endüstriyel emek (etkinlik anlamında) esasına dayalı haklar sisteminin– ilerlemesi anlamına geliyordu. Fakat bu metalaşmanın sınırlanması gerçek değildi, çünkü çalışanlar kendi refahları ve sosyal statüleri bakımından çalışma performanslarına *daha da* bağımlı kılınmışlardı.[9] Metalaş-

9 Bunun belirtisi emek sözleşmelerinin oluşturulma şekliydi. Birleşik Devletler'de 1950'lerden beri firmalar işçileri uzun vadeli sözleşmelerle bağlamışlardır; bunda ödemeyi verimlilik artışına bağlayan COLA (Cost of Living Adjustment) sözleşmeleri kullanılıyordu. Bu, sendikaların artığın mevcut bölüşümünü kabul ettiği anlamına geliyor. COLA sözleşmeleri sendikaların devlet yardımları için yaptığı baskıda düşüşe yol açmıştır. Bu sözleşmeler, Batı Avrupa'da DY, Ü ve ŞY'ye kıyasla artarken, neden ABD refah kapitalizmin-

manın sınırlanması hayalîydi çünkü *hak* olarak görünen şeyler (hak olarak adlandırılanlar) sadece *tahsis*tiler. Yani belirli bir deneyim ve davranış şartıyla veriliyordular. Çalışırsanız, "beşikten mezara" –veya "anne karnından mezara"– yardımlardan ve sosyal hizmetlerden yararlanıyordunuz. Yoksa başınız dertteydi. "Çalıştırma devletini" ilk geliştirenler İsveçlilerdir; sosyal demokratlar bu tuhaf olguya göz yumdular.

Metalaşmanın hayalî sınırlanması denilebilecek şey, küresel bir eğilimdi; gerçi sanayileşen ülkelerde metalaşma da bir yandan görülüyordu.[10] Metalaşmanın sınırlanmasının tanımlayıcı özelliği, devlet ve sermayenin çalışma performansı ile para cinsinden ücret arasındaki bağı zayıflatmasıydı.[11] Emeği asla olamayacağı bir şeye, "hayalî bir meta"ya çevirmeye çalışıyorlardı. Emek "satın alınıyordu" ama fiyatı, ücret, sağlanan hizmetin veya işverene maliyetin bir yansıması değildi. Tedavülden kaldırmalar, çalışmaya *teşvik* azaltı ve etkili kaynak tahsisleri için gerekli piyasa mekanizmalarını çarpıttı. Ama emeğe dayalı refah devleti paradoksal biçimde insanları bir işe girmiş ya da girmeye istekli olma durumuna daha bağımlı hale getirdi. Hannah Arendt'in en büyük korkusunu, "müstahdem toplumunu" hayata geçirmeye yönelik bir stratejiydi bu.[12]

Metalaşmanın sınırlanması piyasa mekanizmalarına "dayanmama" olarak tanımlanırsa, hem refah devleti kapitalizminde hem de devlet sosyalizminde 1950'lerde ve 60'larda bu yöne doğru bir hareket vardı, "maaşlar eriyor" ve şirket ile devlet

---

de ŞY'de DY ve Ü'ye kıyasla bir artış sağlandığını açıklamaya yardımcı olabilir. ABD'deki gelişmelerle ilgili olarak bkz. N. Lichtenstein, "From Corporatism to Collective Bargaining: Organized Labor and the Eclipse of Social Democracy in the Post-War Era", *The Rise and Fall of the New Deal Order* içinde, der. S. Fraser ve G. Gerstle (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989), s. 142–44.

10 Milyonlarca insan göçmen işçiye dönmüşken, bir kısım insana, özellikle de devlet memurlarına, zengin ülkelerdeki mütekabil çalışanlar için standart sayılanın kopyası niteliğindeki bir sosyal gelir paketi sağlanmıştır.

11 Bir ücret almak için kişinin işyerinde bulunması (ya da bunu yapmamak için meşru bir nedenin olması) zorunluydu. Sonrasında normun altında çalışıp çalışmadığı sosyal geliri bakımından sadece çok ufak bir fark yaratıyordu.

12 H. Arendt, *The Human Condition* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1957). [*İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 4. baskı, 2009]

yardımları ve hizmetlerine geçiliyordu.[13] Ama hâlâ proleterleştirme sürüyor, insanlar tam zamanlı, sabit gelirli çalışmaya bağımlı olmaya mahkûm ediliyordu.[14] Eğer işçi olarak şirkete ve sendikanıza *gönülden bağlı* idiyseniz, çalışma haklarınızı, belirli bir emeklilik maaşı, hastalık izni ve emek yeniden üretim yardımlarını (analık izni, çocuk yardımları vb) alırdınız. Bu, bir tür metalaşmanın sınırlanmasıydı ama gerçek özgürlük olmaktan uzaktı.

Kısacası metalaşmanın hayalî sınırlanması dönemini belirleyen şey, çalışanlara (ve onlara "bağımlı olanlara") sosyal güvenlik sağlayan yasal düzenlemeler sistemi; vergi politikası, sendikalaşma ve ücret farklarını kontrol altında tutmak için toplu pazarlık üzerine kurulu bir yeniden dağıtım sistemi ve katkı temelli bir sosyal koruma sistemiydi. Polanyi'nin terimini yeniden kullanırsak, söz konusu olan bir Altın Çağ değil, Aptallar Cenneti'ydi.[15] Süreç, emeğin metalaşmasının sınırlanmasının bir virajından öbürüne doğru ilerlerken, çalışmaya dönük teşvikler gitgide kurudu, piyasalar bozuldu, sübvansiyonlar anlamını yitirdi, işlerin ne kadarı kamu sektöründeyse, kadınlar o kadar "ikincil çalışan" olmaktan çıkıyordu (tam istihdam efsanesi inanılırlığını kaybediyordu), emek piyasasının sertlikleri artıyor ve toplumsal gerilimler müzminleşiyordu. Böyle devam edemezdi.

13 Emeğin metalaşmasının sınırlanmasını, Esping-Anderson'ın sık atıfta bulunan kitabında yaptığından daha geniş tanımlıyorum. Esping-Anderson, "bireylerin ya da ailelerin piyasaya kaulmalarından bağımsız olarak, toplumsal olarak kabul görebilir bir yaşama seviyesini sürdürebilme derecesi" olarak tanımlamaktır. G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare State Capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 37.

14 Sovyetler Birliği'nde emeğin metalaşmasının sınırlandırılmasında en ileri noktaya gidilmesi, 1980'lerde sistemin durmasında kısmen etkilidir. İşçiler alay ederek şöyle bir espri yapıyorlardı: "Onlar bize ödeme yapıyorlarmış gibi davranıyorlar, biz ise çalışıyormuşuz gibi." Devlet emeğin metalaşmasını tehlikeli bir biçimde sınırlar.

15 Bu, "efsanelere" sızmıştı. Bunlardan en büyüğü tam istihdam olduğu yolundaydı; bir mite dönüşerek birçok kişinin dönemi Altın Çağ olarak adlandırmasına olanak tanımıştır. Oysa 1968'de bu şekilde görünmüyordu.

Emeğin yeniden metalaşması: Sosyal gelirin parçalanması

Polanyi şunları yazdığında aklında 19. yüzyıl vardı: "Her şeyden önemlisi, insan toplumu ekonomik sistemin bir aksesuarı haline gelmişti."[16] Bu ifade pekâlâ günümüz için de kullanılabilir. Yeni dönüşümün bir sonraki bölümü gözlerimizin önünde cereyan ediyor, gerçi ilerici içgüdüler metalaşmaya karşı bir gündemi dile getirdikçe çifte hareket halini de alıyor. Özellikle geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde, finans sermayesi egemenlik kazandıkça, bu sermayenin (her ikisi de Ian Gough'dan ödünç alınan terimleri kullanmak gerekirse)[17] irade *gücü* ve *yapısal gücü*, 20. yüzyılın ortasındaki on yıllarda görülen emeğin metalaşmasının hayalî sınırlanmasının gerisingeri gitmesine ve SG'nin dağılımını değiştirip, ağırlığın öncelikle DY ve ŞY'den Ü'ye geçmesine neden oldu.

Bu dönüşümün bir özelliği, devlet ve şirket yardımlarının ve de onların yanı sıra büyüyen hizmetlerin aşınmasıdır. Hem *açıktan açığa* hem de *üstü kapalı hak kayıpları* yaşandı; bunların ilki hakları zayıflatan ya da silip götüren yasa değişiklikleriyle, ikincisi ise bu tür yardımlar ve hizmetlerin mümkün olmadığı statülerde daha çok insanın bulunmasıyla gerçekleşti. Sonuç, para cinsinden ücrete bağımlılığın artmasıydı.

Bütün gruplar yeniden metalaşmayı aynı ölçüde yaşamadı. Kimileri yeniden metalaşmanın farklı *biçimlerini* yaşadı.[18] Bu-

16 Polanyi, *Great Transformation*, s. 79.

17 I. Gough, *The Political Economy of the Welfare State* (Harmondsworth: Macmillan, 1979).

18 1990'larda refah devletinde yaşanan değişimlere dair kanıtların toplanmasıyla, bazı gözlemciler bunların sadece marjinal olduğu sonucuna vardı. Bir tanesi şunu ileri sürdü: "Refah devleti, nispi istikrar adası olarak göze çarpmaktadır." P. Pierson, *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 5. Pierson refah bürokrasilerinin statükoyu koruduğunu ve reform önerileri üzerinde veto güçlerini kullandıklarını, böylece izlenilen yolda sürekliliği sağladıklarını savunuyor. P. Pierson, "The New Politics of the Welfare State", *World Politics* 48, no. 2 (1994), s. 147. Esping-Anderson kurumsal ataletin, refah devletinin sadece meydan okumalara uyum sağlaması demek olduğunu, böylece "üç refah rejimimizin içsel mantığının kendini yeniden üretiyor görün(düğünü)" savunmuş-

nu göz önünde tutarsak, *toplam* harcamadan ziyade transferler ve hizmetlerin yapı ve tasarımının değişmesinin izinden gitmek daha önemlidir.[19] Bazı gözlemciler, yeniden metalaşmanın bir veçhesini, yeni mali politikaların yanı sıra, devlet yardımı düzeylerinin ve *asgari ücretin* düşürülmesi olarak gördü.[20] Ama bu aslında metalaşmanın esasını gözden kaçırır; bu esas, emeğin piyasa fiyatının bir işlevi olarak kendini göstermesidir ki, asgari ücret yeniden metalaşmanın bir parçası olarak pekâlâ *yükselebilirdi* de. İngiltere'de Yeni İşçi Partisi hükümetinin ulusal düzeyde geçerli bir asgari ücret için ilk defa harekete geçmiş olması tesadüf değildir.

Yeniden metalaşmanın bir başka kaynağı; ticarileşme, devlet ve işverenlerden maliyetlerin kullanıcılara aktarılması ve tedarik sürecinin özelleştirilmesi gibi hamlelerle *sosyal hizmetlerin* serbestleştirilmesi olmuştur. Bu da işçilerin sırtına yeni maliyetler yüklemiş ve ücretlerinin büyük bir kısmını üstü örtülü biçimde alıp götürmüştür.

Emek gücünün metalaşması aynı zamanda işçilerin çalışmaya bağlı pek çok güvenlik biçimini kaybetmesiyle pekişti. 1980'lerde ekonomik serbestleşme yayılırken, birçok yorumcu ücretli istihdamın –özellikle "istikrarlı" işlerin– en azından sanayileşmiş ülkelerde gitgide azalacağını öngördü. Bu "işin sonu" tezi, Keynesçi talep yönetiminin terk edilmesi ve arz ekonomisinin benimsenmesinin ardından işsizliğin arttığı bir zamanda, başta Avrupa'da olmak üzere her yerde popülerleşti. Kimileri işsizliği "teknolojik devrime", kimileri yük-

---

tur. G. Esping-Andersen, *Social Foundations of Postindustrial Economies* (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 165. Esping-Anderson şunu ileri sürer: "Çoğu ülkede gördüğümüz şey radikal bir değişim değil, daha ziyade 'donmuş' bir refah devleti manzarası." G. Esping-Andersen, "After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy", *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies* içinde (Londra: Sage, 1996), s. 24.

19 Şayet büyüme, ihtiyaç ya da talep büyümesinin oranından daha az ise sosyal harcamalar sabit ya da yükseliyor olsa dahi "kısıntı" söz konusu olabilir.

20 J. Neyer ve M. Seeleib-Kaiser, *Bringing the Economy Back In: Economic Globalization and the Re-commodification of the Workforce* (Bremen: University of Bremen, 1995); C. Holden, "Decommodification and the Workfare State", *Political Studies Review* 1, no. 3 (2003), s. 303-16.

şek istihdam maliyetlerine, kimileri ise "Eurosclerosis"e, yani yatırım ve iş olanaklarının yaratılmasına ket vuran esneklikten uzak emek piyasalarına bağladı. İş olanaklarının azalacağı, istikrarlı ve korunan istihdam daralmasını pekiştirecek güvencesiz işlerle emek piyasasının daha esnek bir hale geleceği öngörüldü.

İşsizlik arttıkça, emeğin "ortadan kaybolmasından" ziyade yeniden metalaşmasına tanık olduğunuz aşikâr.[21] "İşin sonu" görüşü, çalışma sürecinin ekonomik sisteme uyum gösteremeyeceğini varsaymakla, kapalı ekonomiye sahip refah devletinin küresel baskılar karşısında açık ekonomilere dönüşmeyeceğini sanmakla hata etmişti. Açık ekonomi sisteminde, eğer istihdam maliyetleri kimi ülkelerde nispeten yüksekse, işverenler ve onların aracıları istihdam maliyetlerini düşürmek için bazı adımlar atar, yani o güne kadar hep SG'in bir parçası olarak yararlanılan yardımlar ve güvencelere geri döner ve çalışanlar bunlara erişemezse başka ülkelere taşınmakla tehdit eder.

Olan da buydu zaten. Her yerde çalışanların SG'sinde düşüşler oldu; düşük gelirli ülkelerle rekabet edebilmek için umutsuzca çırpınan zengin ülkeler yardımları ve gerçek ücretleri düşürdü. Bunu "dibe doğru yarış" diye tasvir etmek yanlış olur; doğrusu "geri vites" demek olurdu. Politik fırsatçılar da bu tür kesintilerin ürettiği eşitsizlik ve güvensizliği meşrulaştırmak için "rekabet edebilirlik" retoriğini kullandı.

Emeğin yeniden metalaşmasına katkıda bulunan tüm değişimleri gereği gibi ele almak mümkün değilse de, başlıca mekanizmaları vurgulamak, ekonomiyi topluma yerleştirmek için sosyal patlamaya yol açabilecek eşitsizlik ve güvensizlikleri sınırlayacak düzenleme, sosyal koruma ve yeniden dağıtım sistemlerinin gerektiğini hatırlatmak gerekiyor.

---

21 Guy Standing, *Global Labor Flexibility: Seeking Distributive Justice* (Harmondsworth: Macmillan, 1999); Standing, *Beyond the New Paternalism*, 2002. Çalıştırmaya başvurulması, esnekliğe geçişin tahmin edilebilir bir sonucuydu. Standing, "The Road to Workfare: Alternative to Welfare or Threat to Occupation?", *International Labor Review* 129, no.6 (1990), s. 677-91.

Gelişmekte olan küresel emek düzenleme sistemi

Yeniden metalaşma dönemi, emek piyasası düzenlemelerinin ortadan kalktığı bir dönem değildir. Tersine, insanlık tarihinde her dönemden daha fazla düzenleme bu dönemde kabul edilmiştir. Gerçekte, bu yasama reformu endüstriyel vatandaşlık haklarını aşındırmış ve çoğunlukla koruyucu ve toplumdan yana olan düzenlemeleri daha bireyci ve terfici bir kılığa sokmuştur. Emek piyasası düzenlemeleri ortadan kalkmamışur ve kalkmayacaktır.

En çok tartışılan reform, istihdam koruma güvencesinin geriye götürülmesi olmuştur. Sosyal demokratlar ve sendikacılar bununla mücadele etmiş, sonra da razı olmuşlardır. Fakat güçlü bir istihdam güvencesi hem anlaşmazlık doğurucudur hem de emek gücünün metalaşmasının kaynaklarından biridir. Yaldızlı bir kafes yaratabilir, kişinin yapmak istediğini yapmak için harekete geçmesinin önünde bir korku doğurabilir. Ayrıca güvenliğin eşitlikçi olmayan bir biçimidir, çünkü aynı zamanda bir azınlığın –özellikle memurlar ve "emek aristokrasinin"– ayrıcalığıdır. Tarih boyunca çoğu işçi için, Polanyi'nin anladığı gibi, istihdam güvencesi olmamıştır.[22] Sisteme uyduğu zaman, istihdam güvencesi büyümüştür. Şimdiyse her şey, yasalar, imtiyaz pazarlığı ve de uzun zamandır emek güvencesinin kalesi olan kamu hizmetlerinin ticarileşmesi ve özelleşmesiyle küresel ölçekte terse döndü.

En güçlü yeniden düzenleme, toplu seslerin bastırılması, "sendikaların ıslah edilmesi" olmuştur. Hükümetler ve uluslararası mali kurumlar grev hakkı ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlandırdılar; 1920'ler ve 30'larda gerçek ücretleri düşürmek ve istihdamı artırmak için yapılanları tekrarladılar.[23] O kadar başarılı oldular ki, sözde güçlerini sınırlandırmak için kampanya yapan kimi mali kurumlar üsluplarını değiştirip, aslında gerekenin daha güçlü bir *yönetişim* olduğunu savundular.[24]

22 Polanyi, *Great Transformation*, s. 239.

23 A.g.e., s. 238-39.

24 Bu, devletin yeniden yapılanmasının ve küresel kapitalizmin üst yapısının bir

Fakat zamanla, işçilerin çıkarlarını savunacak organlar olmadan sermayeyi temsil edenlerin gereğinden fazla kibirli ve fırsatçı olduklarını, kontrolsüz güçleriyle caka satabileceklerini ve ne isterlerse kendilerine ödeyebileceklerini sandıklarını anladılar. İşçilerin pazarlık gücünü budamak, ABD'nin "en iyi on işvereni"nden biri olarak etiketlendikten hemen sonra batarak binlerce kişiyi yoksullaştıran Enron hastalığına yol açtı.

İşçilerin sesinin bastırılması, taşeron işçi çalıştırmanın ve geçicileştirmenin yeniden büyümesine de katkıda bulundu. Her ne kadar bazı eşitsizlikler kimi ayrımcılıkları ortadan kaldırmak için yasalarca sınırlanmışsa da, emek piyasasındaki eşitsizliklerin üzerine benzin döktü bu gelişme.[25]

Ulusal seslerin zayıflaması, *küresel* emek piyasasının ortaya çıkışını yansıtıyor. Yeniden düzenlemenin ve cılız seslerin pekiştirdiği eşitsizlik biçimlerinden biri de uluslararası göçle ilgili olanıdır. Kendilerini daha "açık" emek piyasalarının, daha çok da elle yapılan işlerin içinde bulan işçiler, yakın zamana kadar göçmen girişine maruz kalan öbür sektörler karşısında kaybetti. Buna karşılık, çoğu yasalar ve izinlerle güçlendirilmiş meslek örgütleri yüksek gelirli işlere girişi kontrol altında tutabiliyor. Bu durum da hizmet sektöründe ücretleri düşürmüş, hizmetler orta sınıf için daha ucuza yapıldığından eşitsizliği daha da arttırmıştır.

Yeniden metalaşmaya iki düzenleme daha katkıda bulunmaktadır. Dünya, düzenlemenin (regulation) özelleştirilmesine maruz kalırken neredeyse hiç analiz edilmemişlerdir. Bir iki Kredi Derecelendirme Kurumu, hükümetler ve şirketlerin neleri yapıp neleri yapamayacaklarını dikte edebilmekteler. Şayet bir şirketin işçi uygulamaları onların istediği gibi değilse, o

---

parçasıdır. Birleşik Devletler hegemon iken, ulus devletleri duyarlı yerel otoritelere çeviren uluslararası aracıları biçimlendirebilir, böylece ihtiyaçlarına karşılık gelen yönetişim sistemlerini kurumsallaştırabilir.

25 Tuhaf bir gelişme ise *sözleşmesizleşme*, yani daha az işçinin resmî sözleşmeye sahip olması yönünde, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde görülen bir eğilim. Bireysel istihdam sözleşmelerini genişletmeye dair bir söylem görülse de, bu gelişme toplu pazarlık ile imzalanan toplu sözleşmelerden uzaklaşılmasından kaynaklanıyor.

şirketin kredi derecesini düşürebilmekteler. Bu da şirketin hisse değerinin yere çakılmasına yol açarak, meseleyi yeniden düşünmeye teşvik etmektedir. Hükümetlerin başına da aynısı geliyor.[26] Kredi Derecelendirme Kuruluşları'ndan biri bir ülkenin emek piyasasını "esnekleştirmek" için yeteri kadar çaba göstermiyorsa, hazine bonolarının notunu düşürebiliyor ve kur dalgalanması yaratabiliyor.[27] Bu özel sektörün elindeki, hesaba kitaba gelmeyen düzenleme gücü gitgide artıyor ve yeniden metalaşmanın emrine amade bekliyor.

İkinci olarak, ekonomik hayatın *sözleşmeleştirilmesine* tanık oluyoruz. Söz konusu olan, daha fazla insanın yazılı sözleşme imzalaması değil. Sözleşmesel zorunluluklar sıkılaşıp, daha ölçülebilir kriterler getiriyor, özerklik alanını ve işlevler ile sorumluluklara dair yorumları daraltıp tahsis kararlarının denetimini artırıyor vs. Bu, neyin sözleşmelerde yer alıp neyin almayacağını dikte edenlerin gücünü pekiştirecektir.

Emek ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi aynı zamanda yeniden metalaşma üzerinde güçlü bir dolaylı etkide bulundu. Davranışları değiştirmesinde, önemli olan yalnızca kişinin çalışması gerektiği beklentisi değil, o beklentiyle ilişkili olarak yarattığı korku ve güvensizliktir. Dolayısıyla işçi kendisini güvende *hissederse*, işten çıkarılma veya gelirlerinin bir kısmını yitirme korkusunu duydukları yani güvensiz ve stresli çalışma koşullarına maruz kaldıkları zamanlara göre daha az metalaşmış olur.

Yeniden metalaşma için hayati olan da, daha çok insanın emek piyasasına katılmasının beklenmesi değil, işte bu güvensizlik atmosferidir. Metalaşma, emek piyasasına *güvencesiz* katılımdan kaynaklanır. Esping-Andersen gibi kimileri metalaşmanın artmasını talep ettiğinde, gerçekte istedikleri daha faz-

26 Kredi notlarını düşürmekle tehdit ederek ve böylece senet ihracı üzerinden para sağlamalarını güçleştirerek, KDK'lar ABD yerel hükümet otoritelerini kamu sektörü çalışanlarına yönelik sağlık yardımlarını kısmaya sevketmiştir. *The Economist* (2 Temmuz 2005), s. 74.

27 2004'te bir KDK, Güney Afrika'nın kredi notunu yükseltmeyi düşündüğünü duyurmuştur. Bunun duyurusu bile hisse senedi fiyatlarının ve Rand'ın değerinin oldukça yükselmesine yol açmıştır.

la iş güvencesizliğidir. Bu ne gerçek özgürlüktür ne de izlenecek bir eşitlikçi yol.

Sosyal içerme yoluyla metalaşma

Düzenlemelerin yönü belliyse, yeniden metalaşma lehine sosyal koruma sistemlerinin "reforma" uğradığını söylerken abartmak mümkün değil. Avrupa "sosyal modelini" korumaktan söz edenler uyuyor olmalı. Geçtiğimiz otuz yılda, hükümetler "refah devletini" un ufak etti. Kimi ülkelerde, yeni modeli şimdiden "çalıştırma devleti" diye tanımlamak uçuk olmaz; kimilerindeyse, hükümetler devlet yardımlarını zorlaştırıp değerlerini düşürdükçe, sosyal politikalar o doğrultuda zayıflıyor.

Ekonomik sistem ve sınıf yapısındaki değişmeler politikacıları devlete dayalı sosyal koruma yollarını azaltmaya ve sistemi daha piyasa dostu kılmaya itiyor. Polanyi'nin dönüşümü nasıl *ulusal* sistemlere ulaşmak için *yerel* sistemlerin çökmesine muhtaçsa, günümüzde uluslararası baskılar da ulusal sistemleri zora sokuyor. Emeğin yeniden metalaşması, sosyal politikaların zayıflamasıyla gitgide hızlanıyor. Emek yeniden ticaret meselesi haline getirildi. Şöyle bir çığlık duyuluyor: İstihdam maliyetlerinin en az olduğu yerlere gidin. Bu illa ücretlerin en düşük olduğu yerler anlamına gelmez; çünkü emek maliyetini fiyatın yanı sıra üretkenlik belirler. Fakat devlet ve şirket yardımları (DY ve ŞY) SG'in önemli bir parçası olduğunda, "rekabetçi" olma baskısı her ikisinin de kesilmesine yol açmıştır. Çoğu zaman, DY ve ŞY'deki kesintiler ücretlerdeki yükselmeyle kısmen dengelenir ve SG'deki küçülme gizlenir.

Daha şanslı olanlar için boşluğu özel sigorta doldurmaktadır. Ama sistem riskinin, ekonomik belirsizliğin ve de sigortalanamaz risk kategorisinde görülen kişilerin sayısının artması yüzünden, ayrıca sigorta primlerinin gitgide ödenemez olmasından da ötürü, çoğu insan birikimlerini silip süpüren bir kaza veya müzmin borçla yoksulluk uçurumundan aşağı düşen kalabalıkların yanı başında, uçurumun kenarında yaşamakta. Ki-

min desteklenip kimin desteklenmeyeceğine yerel bürokratların karar verdiği *keyfî devlete* (discretionary state) buyrun. *Küreselleşen hayırseverlik* eğilimine buyrun. Ekonominin toplumdan koptuğu bir önceki dönemde, mal sahipleri ile girişimcilerin yoksullara yardım gösterileriyle zaman zaman güvenlik sübabı gibi davranırlarken, bunun modern karşılığı tam bir sektördür: Ekonomik bakımdan kaygılı hangi kesimlerin bağışlarından yararlanacağına, hangilerinin yararlanmayacağına zengin hayırseverler karar veriyor. Sosyal koruma sistemlerinde yapılan reformlar gitgide daha çok insanın hayırseverliğe bel bağlamasına, çoğunun dinsel kurumlar ve sosyal şarlatanların eline düşmesine neden oluyor.

Devlet sistemleri baskı altında. En tipik değişmeleri hatırlatmak konumuz bakımından yeterli olacaktır. Evrensel *sağlık* sigortası ve kamusal evrensel sağlık hizmetleri yok olup gidiyor. 2005 itibariyle, ABD'de 48 milyon insan sağlık sigortası kapsamı dışında, yani beş yıl öncesine göre artış milyonlarca. Bu da işverenlerin daha fazla işçinin sigorta kapsamı dışında kalması için istihdam maliyetlerini kısma arzusunu yansıtıyor. İşe bağlı sağlık sigortasının kapsadığı işçilerin oranı yüzde 60'a düşmüştür. Bu konuda ABD yalnız değil. Gitgide daha çok Avrupalı sağlık yardımlarından yoksun kalıyor. Almanya'da, sağlık sigortası bulunmayanların sayısı 2004'te 300.000'e çıktı; bu rakam bir önceki yıl 188.000 idi.[28] Doğu Avrupa'da, sigorta kapsamındaki daralma felaket boyutlarına vardı.[29] Her yerde, sağlığın özelleştirilmesi "kullanıcı" için maliyetlerin yükselmesi ve erişim ile maliyetler bakımından daha büyük eşitsizlik anlamına geliyor.

Sağlık daha fazla ticarileşirken, en çok dikkati çeken yine de *emekli aylıklarının* aşınması oldu. Belirlenmiş olan devlet ve mesleki emekli aylıkları eriyor, "Pay As You Go" (Amerikan

28 *Wall Street Journal*, 15 Eylül 2005. Birçok küçük firmada işçiler sağlık ödemelerini karşılayamamaktadır. Ancak her ay ödenememesi halinde haklarını kaybedebilirler ve bu yeniden sigortalanmaya engel teşkil edebilir. Sicil etrafa dağıtılır. Ne de olsa kötü bir ödeme sicili riskli bir işçi anlamına gelir!

29 W. Afford, *Corrosive Reform: Failing Health Systems in Eastern Europe* (Cenevre: International Labour Organization, 2003).

sosyal güvenlik sisteminin isleyişini tanımlamak için kullanılan bir kalıp – e.n.) emekli aylıklarının erimesi işçilerin SG'deki DY oranını düşürüyor ve kuşaklar arası sosyal danışma ve karşılıklılığın gerilemesini yansıtıyor. Özelleştirilen bireysel hesaplar neredeyse norm haline geliyor.

Işssizlik yardımlarının başına gelenler de yeterince dikkat çekmedi. Erken dönem sosyal demokratlar için bu tür yardımlar emeğin meta olmaktan çıkmasını sağlayacak bir araçtı; işini kaybedenlerin onurlarını koruması ve kısmi bir rahatlık içinde başka işler aramasını sağlardı. Sigorta yardımı olarak, bu işsizlik yardımları kör talihin cilvesine maruz kalanlara ödenir, yıllar içinde ödenmiş olan ve gerektiğinden öngörülebilir bir aktarıma olanak sağlayan paylara karşılık gelirdi. Fakat bugünlerde programların çoğu, sosyal mühendislik araçları oluverdi. Çoğu ülkede, bugün için katkı payı ödenen biri, günün birinde işsiz kalırsa eline ne kadar geçeceğini ve bu yardımın ne kadar süre için ödeneceğini tahmin edemez. Hiçbir hükümet kuralları esnetme arzusundan muaf görünmüyor; bu esnetmeler sonucunda yardımları almak daha zorlaşıyor, çalışanların aldığı miktarlar azalıyor veya yardım alma bir *davranış şartına* bağlanıyor.

Devlet gitgide daha karmaşık bir görünüm alan sosyal mühendislik yöntemleriyle işsizleri metalaştırmaya yöneldi: Belli davranış türlerini ödüllendirmek veya cezalandırmak için vergi indirimleri kullanmanın yanı sıra, hükümetler kendi aracılarının (iş bulma kurumlarından çalışanlar, vaka yöneticileri vb.) toplumsal içermeye nasıl ulaşacaklarını da belirledi: Emek sürecinin en altında bulunanların, işsizler ve marjinalleşmiş "uyumsuzların" tutum ve davranışlarını manipüle ederek. Modern devlet artık belli bir mesafeden yönetiyor; yetkisini toplumsal olarak içerilmesini istediği kişilerin davranışını yoğurmaktan sorumlu aracılara devretti.[30] Yeni devlet metalaştırıcılarının, işsizleri; kusurlu, hataları ve başarısızlıkları yüzünden toplumsal olarak dışlanmış, ancak *vaka yönetimi* ile yardım edilebilecek kimseler olarak görmeleri bekleniyor. İşsizlere iş gö-

30 Örneğin bkz. N. Rose, *Powers of Freedom: Reframing Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

rüşmelerinde kendilerini nasıl takdim etmeleri, anket formlarını nasıl doldurmaları, kendilerini nasıl pazarlamaları, zaman çizelgelerine nasıl bağlı kalmaları gerektiği vb. öğretilmeli.[31] *Aktif vatandaş* olmayı öğretmek gerek.

Sözüm ona *aktivasyon politikaları* psikolojik baskı ve mali cezalardan mürekkep bir karışımdır; dolayısıyla bu eğilim işsizin "çalışan işsiz" durumuna sokulması olarak görülebilir. İşsizler metalaştırılıyor, emek sürecinin gereklerine göre şekillendiriliyor ve gönülsüz veya emek yoğunlaşmasına direnenlere karşı eğitimli bir tehdit haline getiriliyorlar. Yedek ordu işlevinin modern biçimidir bu. Ticarileşen istihdam hizmetlerinin vaka yöneticileri, yeniden metalaştırma sürecinin eğitim çavuşlarıdır. Fakat kendilerine musallat olan cinleriyle de savaşmaları gerekiyor; çünkü silah arkadaşlarını yanlış yönlendirmek, kandırmak, cezalandırmak ve sırtlarını sıvazlamanın psikolojik bedeli büyüktür.

Hemen her yerde, özellikle gençlerin emek gücü katılımını arttırmaya yönelik aktif emek piyasası politikaları için yapılan harcamalarda artış oldu. Esping-Andersen'in iddiasının tersine, yalnızca "sosyal demokrat" refah devletinde değil, her türden ülkede görüldü bu durum. Aynı şekilde yalnızca muhafazakâr denilen rejimlerde değil her türden ülkede bakım yükünden çok daha fazlası aile ve yerel topluluklara aktarıldı. Her türden ülke, sadece "liberal rejimler" değil, emek piyasalarının *yeniden düzenlemesine* (düzensizleştirilmesine değil), sosyal hizmetlerin özelleştirilmesine ve risklerin piyasaya devredilmesine tanık oldu. Sürat değişse de yön hep aynı oldu.

Aktif emek piyasası politikası, artık ABD, İngiltere, Avustralya, Avusturya, Hollanda ve Danimarka gibi pek çok ülkede yer etmiş klasik bir metalaştırma mekanizması olan *çalıştırma* sistemiyle iç içe geçmektedir.[32] Fransa'da ve diğer yerlerde

31 Avustralya'daki evrimi için bkz. C. McDonald ve G. Marston, "Workfare as Welfare: Governing Unemployment in the Advanced Liberal State", *Critical Social Theory* 25, no.3 (2005), s 374–401.

32 Bu konudaki birçok çalışmadan biri için bkz. J. Handler, "Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: From Status to Contract", *Promoting Income Security as a Right: Europe and North America* içinde,

uygulanan *asgari tutunma geliri (revenue minimum d'insertion)* ve benzeri programlar işsizleri aktifleştirme amacını gütmekte, ancak yeni bir bağımlılık biçimi yaratmaktadırlar.[33] Bu yakınlarda, Almanya'nın "Hartz IV" reformu, eğilime direnen az sayıdaki ülkeden birinde daha metalaşmayı güçlendirdi. Aktivasyon, bütün dünyada yeniden metalaşmanın merkezinde bulunmaktadır.

Son olarak, paternalistler ve "neoliberaller" sosyal kontrolü teşvik ederken iyi niyetli bir imaj iletmeye yönelik kelimeler ve ifadelerle kamuoyunun düşüncesini aldatmaya çalışmaktalar. Aktivasyon politikaları, bireyselleşme ve *sosyal sorumluluk* kavramlarını içeren *sözleşme* kavramının bir uzantısı olarak allanıp pullanır. "Pozitif"i oynama eğilimi de görülmekte. Refah devletlerini yeniden yapılandıranlar, büyük mali bedellerle, halkın *ahlâka*, doğru ve yanlış davranışa ilişkin düşüncelerini değiştirmek için çabalıyor.[34] Şu an için bunu dengeleyecek güçler zayıf. Ama böyle devam etmesi düşük bir ihtimal.

Metalaşmaya yönelik yeniden dağıtım

Devlet düzenlemesi döneminde, özellikle artan oranlı doğrudan vergilendirme sayesinde, gelir eşitsizliğinde küçük bir azalma olduysa da, şu anda sürmekte olan dönüşümün sekteye uğradığı aşamada, gelir eşitsizliği geleneksel olarak vergi rekabetçiliği diye meşrulaştırılan mali politikalarla iyice kötüleşti.

Hikâyenin özü iyi biliniyor. Doğrudan vergi oranları kesintiye uğradı ve vergi ağırlığı sermayeden emeğe kaydırıldı. Bu

der. Guy Standing (Londra: Anthem, 2005), s. 567–608.

33 der. Guy Standing, *Minimum Income Schemes in Europe* (Cenevre: International Labour Organization, 2003).

34 Başka bir yerde sosyal korumanın sekiz "krizinden" biri olarak ahlâki krize değinmiştim. Vivien Schmidt'in görüşünü benimsiyorum: "Temeldeki ahlâki uygunluğun tanımını değiştirmeyi de başaramadıkça, büyük ve başlangıçta popüler olmayan hiçbir refah devleti reformu orta vadede başarılı olamaz." V. Schmidt, "Values and Discourse in the Politics of Adjustment", *Welfare and Work in the Open Economy* içinde, c. 1, der. F. W. Scharpf ve V. A. Schmidt, *From Vulnerability to Competitiveness* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 231.

arada, evrensel ve emek temelli hakların erimesi de işçilerin SG'lerini azaltı, yaşam standartlarını düşürdü ve sermaye geliri sahiplerine kıyasla daha az müreffeh kıldı. İşi olanlar emeklilik ve sağlık gibi yardım hakları için katkıların işverenden çalışana kaydırılmasıyla net gelir kesintilerine maruz kaldı.

Ancak eşitsizlik artışının iyi belgelenmemiş bir kaynağı da devlet *desteklerinin* artması ve oranının değişmesidir. Her ne kadar Polanyi bu desteklerin rolünü kavradıysa da, devlet tarafından kullanılma biçimleri bugünün yeniden metalaşmasının bir veçhesi olarak dikkati hak ediyor. Geçim sınırının altındaki ücretlere izin vermek veya kârları katlamak, çoğu zaman sermayeye yönelik sübvansiyon anlamına gelen vergi indirimleri modern sosyal mühendisliğin bir parçasıdır.

Bu bakımdan yeniden metalaşma dönemi, İngiltere'de 19. yüzyılın başıyla kıyaslanabilir. O dönemin ünlü özelliği 1795 tarihli Speenhamland Yasası idi. Polanyi bu dönemi analizinin merkezine yerleştirmişti. Speenhamland, köy emekçileri için ekmek maliyetine dayalı olan ve kazançtan bağımsız olarak bir geçim kaynağı, "yaşama hakkı" sağlamayı amaçlayan bir ücret *desteği* getirmişti. Bu uygulama tam anlamıyla bir emek piyasasının ortaya çıkışını geciktirdiyse bile, ekonomik yıkıma bağlı gerilimleri düşürdü. Aslında işverenler için bir tür destek olan, ücretleri düşük tutan bu uygulama, şimdilerde olup bitenlere benziyor. Ücret desteği, işçilerin pazarlık gücünü sekteye uğratacak önlemlerle birleştirilmişti. Speenhamland Yasası'ndan daha uzun süre yürürlükte tutulan Birleşmeye Karşı Yasalar, işçilerin birlikte eylem yapmasını engelliyordu. Ücret desteği ve ortaklaşa hareketin reddedilmesi "geçimi" garantiliyor ama emekçilerin daha fazla kazanmasının da önünü kesiyordu. Speenhamland iki ayaklı bir stratejinin parçasıydı: Bir yandan işçilere kıt kanaat geçinme fırsatı verilirken, bir yandan da bundan fazlasını kazanmaları engelleniyordu.

Yoksullar Yasası, emeği tam anlamıyla metalaştırmaya yönelindiğinde, emekçileri ücretlere bağımlı hale getirdiğinde; koruyucu fabrika yasaları ve sosyal yasalar aracılığıyla, sendikaları ve ıslah edici siyasal hareketleri kabul etmek suretiyle devletin,

"toplumun kendisini koruması" amacıyla harekete geçmesine yol açacak büyük acılara neden oldu.[35]

Bunun modern karşılığı nedir peki? Hikâye 1950'ler ve 1960'larda, endüstriyel vatandaşlığın gelişmesiyle başladı. SG'de maaşın payını kısarak ve şirket ile devlet yardımlarını arttırarak esneklik azaldı ve ekonomik büyüme ve verimlilik artışı frenlendi. Fakat emek gücünü sağlaması beklenen kişiler arasında *çaba* ve *beceri* arzı için belirleyici uyaran *maaş*tır. ŞY ve DY oranları artarsa, bunun gerekçesi *istihdam ediliyor* olmalarıdır; o halde işçilerin "idare edebileceklerinden" daha fazla emek sarf etmeleri için bir neden kalır mı?

İmtiyaz pazarlığının yardımıyla 1980'lerden beri daha esnek emek piyasalarına ulaşılması, daha düşük sosyal gelirlere ve daha büyük ücret farklılıklarına yol açtı. Bunlara izin veren yasaların yardımıyla, şirket yardımları işçilerin elinden alındı, değerleri düşürüldü veya elde edilmeleri zorlaştırıldı.[36] Şirket yönetim kurullarını endişelendiren şey *miras maliyetler* (legacy costs) ya da "istihdam sonrası yararlar" ve diğer geçmiş vaatlerdir. Bunlar, GM ve Ford gibi büyük şirketler için bir tehdit halini aldı ve Amerikan çelik sanayisini, belli başlı Amerikan havayollarını perişan etti.[37] İşçiler için ücretlerin yükselme ihtimali daha fazla gelecek kaygısı ve daha düşük yaşam standardı gerçeğini gizleyemez.

Toplu pazarlık olanağının sağladığı korumadan yoksun olan pek çok işçi, ABD'de ve başka yerlerde, ücretlerinin alçakgönüllü bir geçim ve yaşam standardını karşılamaya pek yetme-

35 Polanyi, *Great Transformation*, s. 87.

36 Birleşik Devletler'de görülen bir hile de şirketlerin emeklilik ile sağlık sigortası masraflarından kaytarmalarına ve işçilerin büyük maaş kesintilerini kabul etmesini zorlamaya olanak veren rezil "11. bölüm"dür. Böylece "bankacıların desteğiyle işçiler üzerinde yönetim iradesinin yeniden ileri sürülmesinin bir aracı" olmuştur. J. Gupper, "The Danger of Rewriting Chapter 11", *Financial Times*, 13 Ekim 2005, s. 13.

37 General Motors şu an bir milyonun üzerinde emekli Amerikalı'ya sağlık sigortası sunuyor. Miras maliyetlerini kesmesi yönündeki baskının, Standard & Poor'un bu maliyetler nedeniyle kredi notunu düşürmesinden dolayı özel düzenleyicilerden geldiğine dikkat çekmek lazım. *The Economist*, 15 Ekim 2005, s. 73.

diğini fark etti. Buna karşılık devlet, destek fikrine geri döndü. Hükümetler *istihdam desteklerine* başvurdu; bu da özü itibariyle sermayeye yapılan bir transferdir, tüm diğer desteklemeler gibi verimsizliğe ve gerilemeye olanak sağlar. ABD'deki Kazanılmış Gelir Vergisi İndirimi (KGVİ) ülkenin en büyük transferi olduğu gibi, dünyanın da en büyük istihdam destek programı oldu. KGVİ verimliliği düşük firmalara geçim sınırının altında maaş ödeme imkânı vermektedir, çünkü maaşın üstü bir vergi indirimiyle tamamlanır. "İstihdam sırasında" gerçekleşen transferleri benimsemekte diğer ülkeler gecikmediler. Bu tür transferler, sermayeye "ucuz işgücü" istihdam etme imkânı sağlamanın yanı sıra, bu gibi yardımlar almayanların da pazarlık gücünü zayıflattı. Destekler yeniden metalaşma için bir kaldıraçtan başka bir şey değildir.

KGVİ ve çeşitli türevleri sermayeye verilen metalaştırıcı desteklerdir. Bir yandan emek piyasalarının dengelerini bozdukları ve yoksulluğa karşı etkisiz araçlar oldukları halde, yeniden metalaşmanın kaldıracı olarak gördükleri işlev muazzamdır. Bu nedenle bütün dünyada çok yayıldılar.[38] Fakat desteklerin işçiler ve aileleri için yaşam masraflarını azaltmayı amaçladığı devlet düzenlemesi döneminden farklı olarak, bugün desteklerden asıl yararlananlar, vergi indirimleri, vergi tatilleri ve bir dizi şirket desteği sayesinde büyük şirketlerdir.

Eşitsizliği arttırmada oynadıkları rol bununla da kalmıyor. İyi kazanan kimi işçiler, daha fazla kişiyi emeklilik günleri için para biriktirmeye teşvik etmek için icat edilen vergi ve tasarruf indirimlerinden de yararlanıyor aynı zamanda. Yeni programlar arasında, "risk değerlendirme testleri" sonucu "sağlık tasarrufları hesabı" açtıranlara vergi avantajları sağlamak da var. Üçüncü Yol'cu eski fıkralardan biri, işçileri sermaye piyasalarına girmeye teşvik eden programlar üzerine kuruludur. İngiltere'deki "bebek bonoları" gibi sermaye hibe hareketleri vardır. Bunlar *piyasa toplumuna* bağlılığı teşvik etmekle birlik-

38 International Labour Organization Socio-Economic Security Program. *Economic Security for a Better World* (Cenevre: ILO, 2004, yeni baskı 2005). Bu tür destekler gelişmekte olan ülkelerin GSMH'sinde önemli bir paya sahiptir.

te, genel gelir güvencesi veya yeniden dağıtım sağladıkları pek söylenemez.[39]

Kısacası, mali politikalar geriledi ve yeniden metalaşmanın motoru oldu. Ekonominin toplum içine yerleşik olduğu son aşamada, riskleri ve güvensizliği sermaye taşıdığı ve işçiler ise emeğe dayalı güvenlik karşılığında yönetim taleplerinden vazgeçmiş oldukları halde; içinde bulunduğumuz ekonominin toplumun bütününden koptuğu bu yeni aşamada, sermaye daha çok gelir ve güvenlik kazanırken, işçiler gelirden daha az, güvensizlikten daha büyük pay almıştır. Bu da eşitsizliğin geleneksel istatistiklerle görülebileceğinden çok daha büyük bir boyuta ulaştığı anlamına gelmektedir.

Metalaşmanın önündeki engellerin kaldırılması

Aracıları eliyle devlet, metalaşmanın önünde bir engel olabilir, fakat sonuçta metalaşmayı teşvik eder oldu. Ancak ele alınması gereken üç tane başka engel var: Aile, eğitim sistemi ve meslekler. Bunların her biri tarihsel olarak piyasa güçlerinin iktidarını sınırlayan ilişkiler üretmiştir.

Son birkaç on yılda, aile birimlerinin sıkı bağları özellikle gelişmekte olan ülkelerde, emek piyasalarının ortaya çıkışına eşlik eden köyden kente göçle birlikte, gevşedi. Küresel dönüşümün belirleyici özelliği, *uluslararası hale gelen aileler* ölçeğidir. Artık akrabalık zinciri ve emek ilişkileri gelişmekte olan ülkelerdeki köylerden dünyanın öbür ucunda kimi birtakım zengin ülkelerde çalışanlara uzanıyor; dört bir yöne havaleler de cabası. Bu tür koşullarda aile, metalaşmanın önünde bir engel olamaz.

Tarihsel olarak, piyasa baskılarının önünde bir engel olarak ailenin esası bir karşılıklı ilişkiler ağı üretiyor olmasıydı. Sanayileşmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde, geniş aile kişinin gücü yettiğinde yapabildiği katkılara, yetmediğinde ise bağımlılığına dayalı bir tür *sosyal sigorta* biçimini almıştı. Sanayileş-

39 B. Ackerman, A. Alstott, P. van Parijs vd., *Redesigning Distribution: Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones of a More Egalitarian Capitalism* (Londra: Verso, 2005).

miş ülkelerdeki kentli işçi sınıfı bölgelerinde bile topluluklar, akrabaların birçok eve dağılmış olduğu birbiriyle ilişkili aileler şebekesinden meydana geliyordu. Bunun sonucu, güçlü bir sosyal dayanışma sistemini yeniden üreten aileye dayalı bir topluluktu.

Sanayileşmiş ülkelerde ve belli bir ölçüde gelişmekte olan ülkelerde de, 20. yüzyıl refah devleti bu aileye dayalı toplulukları tamamladı; çünkü katkıları olumsal taleplerle aşağı yukarı eşleştirerek sosyal sigorta ilkesini resmîleştirdi. Fakat aile yapıları gevşeyince ve emek piyasaları esnekleşince, hem resmî hem de gayri resmî sosyal sigorta sistemleri çöktü.

Hatalardan biri, *yoksulluğu azaltmaya* odaklanarak, emek temelli haklardan ihtiyaç temelli destek sistemine geçişteydi. Bu durum, aileye dayalı dayanışmayı zayıflatır ve katkı paylarını ödemeden devlet yardımlarından yararlandıkları düşünülen azınlıklara ve göçmenlere karşı işçi sınıfının duyduğu kine katkıda bulunur. Yabancı düşmanlığı ve toplumsal gerilimleri körükleyen bu olmuştur.[40]

Aile, çalışma veya boş zaman gibi kolay tanımlara uymayan faaliyetlerin alanıdır. Aile içinde çalışma, kısmen bir armağan, kısmen aileyi bir arada tutan bir dizi karşılıklı ilişkilerin bir bileşeni, kısmen de baskı ve patriyarka yuvasının bir yansımasıdır. Sosyologlar ailenin de modernleşmeyle birlikte dönüştüğünü, piyasadışı sosyalleşme merkezlerinden esas olarak üremeye odaklanmış çekirdek birimlere kaydığını gösterdi. Bu da değişimi idealize etti, çünkü proleterleşme çağında, işçi sınıf ailesinin sosyalleşme işlevlerini yerine getirmeye gücü pek yoktu.

Yine de, refah devletinde ev içi çalışmanın metalaşmasının önünde birtakım engeller vardı: Ticari olmayan kamu hizmetlerine ek olarak evrensel yardımlar ve aile yardımları, işçi sınıfı ailelerinin ücretsiz ev içi çalışmayı desteklemesine imkân tanıyordu. Bu arada, kadınların emek gücüne katılımları artı

40 G. Dench, K. Gavron ve M. Young, *The New East End: Kinship, Race and Conflict* (Londra: Profile, 2006). Bu önemli çalışma, gerilimleri *hak-temelli* yardımlara yönelmeye bağlamakla hataya düşmektedir.

ve katılımın niteliği değişti, erkeklerinkine benzemeye başladı (oysa erkekler de kendi katılımlarının kadınlarınkine benzemeye başladığını, yani güvencesiz olduğunu görmüştür).

20. yüzyılın büyük kısmında, zengin ülkelerde bile işçi sınıfının çoğu ev içi faaliyeti yürütmeye mecali yoktu. Ama Polanyi'nin söz ettiği dönüşümün toplum içine yerleşme aşaması, refah politikalarının aile hayatının zenginleşmesine imkân tanıdığı bir aşamaydı. Bu zenginleşme, piyasanın ev içini işgal etmesiyle birlikte ortadan kalktı. Kamu yardım ve hizmetleri gerilerken, aileler ev içi çalışmanın yerine geçebilecek hizmetleri satın alma baskılarına maruz kaldı.

Yarı-ev içi hizmetlerin ticarileşmesi yayılıyor. Yeni firmalar ve çaresiz bireyler ideal ailenin geleneksel olarak yerine getirmesi beklenen faaliyetler için ücretli paket hizmetler sunuyor. Piyasa, ev içi çalışmayı *duygusal emeğe* çevirmekle kalmıyor, daha fazla faaliyet üretiyor, çünkü şimdi arzulanan norm olarak gösterilen pek çok iş eskiden hiç yapılmıyordu. Şimdi idealize edilen bir ticarileşmiş norm yaratılıyor, oysa geçmişte yalnızca muhayyel bir norm vardı.

Gitgide daha çok ticari hizmetin belirleyici yanı, reklam ve baskıyla satılan duygusal emek oldukça, iş alanı genişlemekle birlikte emeğin alanı daralmakta ve böylece ailenin metalaşma önünde bir engel olma yeteneği zayıflamaktadır. Kuşaklar arası karşılıklılık ilişkisi daha da kırılganlaşacak. Yaşam tarzı hakkında bir fikir verdiği için, emeğin eğilimlerine panzehir olabilmesi için ev içi işe artık daha az alan bulunuyor. Emeğe yoğunlaşmış daha fazla sayıda kişi, "eve iş getirmekten" ve "işe evi götürmekten" artık tükenmiş durumda ve başka rahatsızlıklardan mustarip olmaya aday.

Duygusal emeğin büyümesiyle birlikte, ev içi işi değerlendirmeye yönelik bir dizi ticari ölçüt piyasaya akın etti. ABD'de, kimi şirket yöneticilerine iş hayatının gereklerine daha iyi ayak uydurabilmeleri için aile hayatlarını nasıl etkili sürebileceklerine ilişkin eğitimler ve değerlendirme raporları verildi Annebaba veya eş olarak performans değerlendirmeleri işyeri programlarına dayandırıldı. Görevlerin dışarıya havale edilmesi, ki-

şisel metalaşmanın bir parçasıdır. Bu durum ailenin kendini yeniden üretme yeteneğini zaafa uğratabilir, hatta modern toplumun kendini yeniden üretme yeteneğinin zayıflamasına katkıda bulunabilir. Metalaşma kadınları ev içinin sıkıcı işlerinden "kurtarsa" bile, patriyarkal yapıları zayıflatmasıyla başka zorbalık biçimleri üretirken, *sanayi sonrası dönemin* geç doğum modeline de yol açmaktadır.[41]

Ailenin yeniden yapılanması, erkeklerin patriyarkal ahlâk bekçiliğini ve emek üzerindeki disiplin gücüne dair rolünü zayıflatacaktır. Fakat genç erkeklerin emek sürecini sekteye uğratan kuralsız davranışları, örnek alacakları rol modelleri bulunmadığı için lümpenleşmeleri, bu gidişle devletin üstesinden gelmesi gereken bir sorun olacaktır.

Tarih boyunca metalaşmanın önündeki ikinci bir engel, yıkıcı düşünceleri beslemiş eğitim camiasıdır. Yine de bu dönemde "öğrenmenin" kitle halinde metalaşması kadar hastalıklı hiçbir şey yoktur. Bu durum aslında 1945'ten sonraki yıllarda emekçi eğilimin zanaatlardan türeyen geleneklere ve 19. yüzyılın romantik geleneğe karşı zafer kazandığı anlamına gelir.

Entelektüellerin işi artık *entelektüel emek* oluyor. Üniversiteler ve yüksek okullar "profesyonel akademisyenlerin", yani neredeyse bir ürün üretmek için emek sarf eden ücretli işçilerin, aylıklı kesimin uslu üyeleri olmak için ilerlemeye hevesli veya gönülsüz sertifikalı ücretli işçilerin bulunduğu merkezler haline geldi.

Akademik metalaşma tamamlanmadan kalacak. Fakat kültüre düşman olanlar kapıda bekliyor. İngiltere'de ve başka yerlerde, akademisyenler ölçülebilir, standartlaştırılmış "hedeflerle" değerlendiriliyor; (fakülteler ve üniversiteler arası "performans" göstergelerine ilişkin "lig tabloları" sayesinde) birbirleriyle tek tek ve topluca yarışma tuzağına düşürülüyorlar. İşleri üzerindeki kontrollerini, "dinleyiciler" ve "değerlendirmeciler" ordusunu üzerlerine salan "idarecilere" kaptırıyorlar. Postmodernist düşünme biçimi de araçsalcılık aracı olarak kullanı-

41 G. Therborn, *Sex and Power: Family in the World* (Londra: Verso, 2004).

lıyor.[42] "Hakikat" diye bir şey yoksa, her şey "görecelidir" ve duygulara, yapay hedeflere, moda ve "ticari" fonların kaprislerine hitap edip etmediğiyle değerlendirilebilir. Akademisyenlerin buna tepkisi birtakım çıktılar yaratmak için kinik numaralar çevirmek olabiliyor. Fakat bu, metalaşmayı önleyecek türden bir strateji değil, pasif direnıştir.

Akademisyenler kendilerinden beklenen Pavlovvari eğilimi göstermişlerdir. "Bağışçılara" "araştırma projeleri" satmak için birbirleriyle yarışıyor ve mutlu mesut bir şekilde bağışçılarının aklını çelecek "sihirli kelimeleri" arıyorlar. Kimileri karşı çıksa da sonuçta el zayıftır. Kendisini en iyi metalaştıranlar "kalıcı kadro" ve "terfi" –yani klasik metalaştırma araçları– alıyor ve hem mali hem de statü bakımından ödüllendirilerek "emek meritokrasisinin" bir parçası oluyor. Kurallara göre oynamayı reddedenlerse, "uyumsuz" diye yaftalanarak veya "takım oyuncusu" olmadıkları ya da "geçimsiz" oldukları için kovularak yok olmaya adaylar. *Eleştirel* olma eylemi –tarih boyunca yaratıcı ve bilimsel çalışmanın özü– "proje" veya "merkezi" tehlikeye atan bir davranış olarak görülüyor.

Yüksek "eğitimin" ticarileşmesi, dışarıdan güçlerin bilim ve kültür camiaları üzerinde uyguladıkları *kontrolü* arttırdı, *özerkliği* azaltıp vurguyu piyasa ödüllerine taşıdı.[43] Yoksul akademisyen başarısızlığın, zengini ise aşırı övgünün timsalidir: Saygıyla alıntılanır, ödüller verilir, gerektiği gibi uygun ücretlerle çeşitli yerlere konuşmaya davet edilir ve şık kurumlarla danışmanlık sözleşmeleri imzalar. *Ünlü akademisyen* zamanımızın bir yaratığı, Aydınlanma dönemlerine özgü acı ve sefalet içindeki entelektüelinin bir parodisidir.

Entelektüeli romantikleştirmemek gerek, çünkü metalaşma eğilimi daima mevcut olmuştur. Fakat bu eğilimin üstesinden gelmek için ne gerektiğini ele almak için krizi de anlamak gerekir. Polanyi olsa entelektüellerin "hayalî" metalaşmasını, mali

42 F. Furedi, *Where Have All the Intellectuals Gone?* (Londra: Continuum, 2004).

43 E. Hartmann, S. Haslinger ve C. Scherrer, "Liberalisation of Higher Education and Training: Implications for Workers' Security", *The Liberalisation of Social Services* içinde, der. E. Rosskam (Cenevre: ILO, 2006).

sermayenin zaferinin yarattığı dehşet verici olaylardan biri olarak yorumlardı.

Eğitim, özgürleştirici bir deneyim olarak tasarlanır. "Rönesans" ruhuna saygı duyarız. Okulun kitle tüketimi ve yüksek öğrenim alanının "beşeri sermayeden" ibaret kalacak biçimde daralması, bilginin sırf bilgi olduğu için veya "hakikati" araştırmak için arzu edilebileceği konusundaki yaygın kuşkuculukla örtüşmüştür. Bilgi artık hakikat arayışı olarak değil, *yararlılık* arayışı olarak algılanmaktadır.

Eğitim sistemlerindeki değişmeler, emek gücünün yeniden metalaşmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin, devlet parasız okul ve burslu veya kredili yüksek öğrenim, üniversite eğitimi sağlarsa, gençler cenin halindeki vatandaşlar olarak hayata atılır. Eğitim neredeyse iş piyasası için ticari hazırlıktan ibaret olunca, gençler kısmen metalaşmış, tayin edilmiş "beşeri sermaye" değerini taşıyan, yıllar boyunca etkili bir disiplin aracı işlevi görecek olan öğrenci kredilerinden ötürü muhtemelen borçlu olarak hayata atılmaktalar.

Küreselleşme, büyük ağlara sahip kâr amaçlı ticari şirketlerin peşine takılan küresel üniversiteyi üretti. En büyük Amerikan üniversitesi, 239 kampüste 280 binden fazla öğrencisiyle kâr amaçlı bir kurum olan Phoenix Üniversitesi'dir. Çokuluslu şirketlerin yönettiği binlerce "şirket üniversitesi" ile birlikte diğerleri de yayılıyor. Eskiden devletin alanı olduğu düşünülen öğrenmenin niteliğini değiştiriyorlar. Bu tür "üniversiteler", üniversitelerin siyasal, eleştirel düşüncelerden arındırılması üzerine kuruludur.[44]

Bu eğilim aynı zamanda "yüksek öğretimin" kayıt ücretleriyle fonlanmasıyla da bağlantılı. Bu da öğrencilerin artık üst gelir veya orta sınıftan gelmelerine, daha az hareketliliğe ve daha çok eşitsizliğe yol açmakta. Fakat devlet ve üniversiteler tarafından gelir tespitinin artan kullanımından ötürü sonuçlar karmaşık bir görünüm sunuyor. Gelir tespiti, az gelirli ailelerden gelen küçük bir kesimin hareketlilik kazanmasını sağlasa bile, güvensizlik ve borca batırdığı geçim sınırının hemen üs-

44 Bkz. "A Survey of Higher Education", *The Economist*, 10 Eylül 2005, s. 14-15.

tündekileri ezmesiyle birlikte her zaman için eşitsizliğe katkıda bulunur.

Metalaşmanın önündeki üçüncü engel, meslek sistemidir: Bu sistem kendi kendilerini tanımlayan zanaat ve meslek sınırları, kültürlerini ve çıkarlarını korumak, geliştirmek için kurulmuş derneklerden oluşur. Piyasa toplumuna doğru her kör topal ilerleme sırasında teknik ve sosyal işbölümünde "gelişmeler" görülür. Bu konuda Polanyi'den ancak kısmen yararlanılabilir; çünkü herhangi bir dönüşüm sırasında yaşanan mücadeleler veya sınıf çatışmalarını pek kavrayamadığı anlaşılmaktadır.[45] Ancak zanaat örgütlerinin iş mevzuatının da yardımıyla metalaşmayı nasıl yavaşlattığının farkındadır; bunlar işçilerin "*ticaretin nesnesi olmalarını*"[46] önleyerek üretken etkinlikleri toplum içine yerleştirmişlerdir.

Polanyi, metalaşmamn gerçekleşmesi için, "sözleşmeye dayalı olmayan kuruluşların tasfiye edilmesi gerektiğini" de anlamıştır.[47] Bu kuruluşlar, yerel veya ulusal camiaları, kendilerine özgü yasaları, giriş kuralları, nitelik ve davranış kuralları ve ahlâkları olan meslek ve zanaat örgütleridir. Bu kuruluşlar piyasanın karşısına dikilerek bir mücadele alanı olurlar; buna karşılık, bunların kendilerini koruna yetenekleri ellerinden alınmaya ve bu tür örgütler yalnızca standartlar getirecek ve emek disiplinini pekiştirecek yönetimsel araçlara dönüştürülmeye çalışılır. Bu durum bir meslek örgütünün süregelen varlığını bağımsızlığının veya metalaşmayı önleyici yeteneğinin bir işareti olarak yorumlamayı güçleştirir.

Bir önceki dönüşümle karşılaştırıldığında, içinde bulunduğumuz dönemi belirleyen şey, *sınıf parçalanması* ile zanaat ve mesleklerin dağılıp proleterleşmesinin kol kola gittiğidir. Meslekler üretken uzmanlık alanlarıdır; kendilerine ait kurumlar, standartlar, dernekler ve prosedürler üretirler.

---

45 S. Halperin, "Dynamics of Conflict and System Change: *The Great Transformation* Revisited", *European Journal of International Relations* 10, no. 2, (2004), s. 263-306.

46 Polanyi, *Great Transformation*, s. 73.

47 *A.g.e.*, s. 171.

Sınıf parçalanması mesleki parçalanmayla üst üste biner. Gerçekte söz konusu olan, heterojenliğin, standartlaşma ve içsel farklılaşmanın artmasıdır. Geçmişte olduğundan daha fazla mesleki unvanlar bulunuyor bugün; hangi mesleği hangi niteliklerin oluşturduğunu uluslararası olarak belirlemeye dönük bir standartlaştırma eğiliminden de söz edilebilir.

Sınıf-meslek parçalanmasının anahtarı, eskinin metalaşmaya direnen kurumları ve düzenleme, sosyal koruma ve yeniden dağıtım sistemlerinden *çıkıldığı* hissidir. En üst üç tabakada bulunanlar –seçkinler, ücretliler ve uzmanlar– kendi gelecek veya kaderlerini, büyük bir meslek grubunun dayatmalarına uymaktan kaynaklanan sosyal sigorta veya sosyal dayanışmaya bağımlı görmüyor. Kişisel varlıkları olan, yatırım ve zekâlarına güvenip, kendilerini olabildiğince fırsatçı olarak tanımlıyorlar. Dolayısıyla piyasanın dışındaki standartları belirleyen kurumsal teminatları korumak üzere mücadele etmeleri pek muhtemel değil.

Meslek camiasını koruyacak bir lider kadrosu olmayınca, mesleklerin bağımsızlık ve kültürlerini savunmak için gösterecekleri gayret zayıf kalacaktır. Ayrıcalıkların savunulmasını da romantikleştirmemek gerek. Çoğu zaman bir mesleğin kendine özgü kültürü atalardan kalma, yani sosyal olarak gerici ve baskıcıdır. Yine de piyasa toplumunun karşısında durur.

İronik biçimde, modern toplumun en altındaki üç tabaka –esnek işlerde çalışanlar, işsizler ve lümpen tabakası– da ana akım kurumlardan kopuktur. Şirket yardımları veya makul devlet yardımlarına hak kazanmaları olasılık dışıdır; şu vaka yöneticileri denilenlerin ellerine kolayca düşerler. İşleri varsa, herhangi bir meslek grubunun en alt basamağında yer alırlar; egemen azınlığın kira kazançlarından mahrumdurlar. Bu nedenle onların da mesleğe metalaşma karşısında bir serbesti kazandıran kurumsal mekanizmaları savunmaları beklenemez.

Çekirdek işçi sınıfın küresel zayıflığı ile el ele giden bu kopukluk endüstriyel vatandaşlığın gelişmesine yardımcı olmuştur. Zanaatlar, özellikle meslekler şimdiye kadar metalaşma karşısında hakları verilmemiş birer engeldir. Zanaat ve mes-

lekler birer camiadır. Hiçbir camianın bilgiyi eşit biçimde paylaşan, bilinçli olarak demokratik karar almayı kabul eden eşitlerden müteşekkil ideal bir topluluk olduğu söylenemez. Hepsi hiyerarşilerle birlikte, direniş gerektiren baskıcı eşitsizlikler üretir. Ama bir anlamda kültürü temsil ederler; oysa piyasa tüketimi ve metaların yeniden üretimini besleyenler dışında her türlü camia ve cemaati ortadan kaldırma eğilimindedir.

Dehşet

Hal böyleyken bir çifte hareketi hangi baskıların getireceğini sormalıyız. Polanyi geçen sefer hangi gücün bu hareketi getirdiğini gördü, insanların "*kültürel kurumların koruyucu örtüsünden*" mahrum kaldıklarını ve böylece "*şiddetli sosyal altüst oluşların kurbanı*" olduklarını teşhis etti.[48] Bu böyle gidemezdi.

Yeniden metalaşma dönemi, insan özgürlüğü ve eşitliğinin ilerlemesi için muhteşem bir dönem olmadı. Bu döneme iş bakımından emeğin yoğunlaşması, istihdama bağlı stres, emek süresi üzerindeki denetimin kaybolması ve işi koruma konusundaki memnuniyetsizlik damgasını vurdu.

Rahatsızlığın kanıtları çağlayan gibi üzerimize yağıyor. Zenginliğin artması ne daha fazla "mutluluk" demektir ne de daha çok ekonomik güvence.[49] Zenginler "kapılarında güvenlik görevlilerinin beklediği topluluklara" çekilip, kendilerinden memnun servetlerinin keyfini sürerken, bir yandan da korunmak için muazzam paralar harcıyorlar. Bu arada, milyonlarca insan neredeyse göçebeliğe, köksüzlüğe mahkûm ediliyor. "Yasadışı" göç yüzünden, bu tür insanların sayısı resmî istatistiklerin gösterdiğinden çok daha fazladır. Eşitsizlikler çoğalıyor, parayla ölçülmeyen sosyal gelir boyutlarını görmezden gelen istatistiklerce gizleniyor.

---

48 *A.g.e.*, s. 76.

49 International Labour Organization Socio-Economic Security Program, *Economic Security for a Better World* (Cenevre: ILO, 2004). Ulusal mutluluk derecelerinin eşitsizlikle ters ve ekonomik güvenceyle doğru orantılı olduğunu saptadık.

Bu postmodern *nirvananın* sözcüleri *meritokrasinin* nimetlerini övüyor, zengin olanların daha fazla meziyetli oldukları için zenginleştiklerini, yoksulların ise meziyetsiz oldukları için yoksul kaldıklarını öne sürüyorlar. Eşitsizlik *kendi içinde* (per se) kötü bir şey değildir, çünkü zenginler bütün "ulus"la paylaşmak üzere zenginlik üretir; yoksulların ise daha meziyetli olmayı öğrenmeleri gerek. Devlet, meziyetli yani "istihdam edilebilir" ve dolayısıyla "toplumsal olarak bütünleşmiş" olmalarına yardım ederek, hak eden yoksullara yardım elini uzatır.

Piyasa toplumunun tellalları *kişisel çıkarın*, bireyciliğin ve piyasanın sözüm ona *meritokrasiyi* ödüllendirme yeteneğini öve öve bitiremiyor. Oysa bir kimse güvence ve kaynaklara erişim olmadan sorumluluk alamaz. Piyasa toplumunda, öbürlerinden daha iyi yapan kazanır ve avantajları artar; "kazanan-hepsini-alır" piyasaları "kaybedenler-her şeyi-kaybeder" durumuna yol açıyor. Eşitsizlikler, dezavantaj uçurumları halini alıyor. Yeniden metalaşma döneminin yarattığı dehşet verici olaylardan biri, büyüyen eşitsizlikler ve *kitlesel marjinalleşmeyle* yüzleşmek için, kurulu düzenin *toplumsal içerme* ve *toplumsal entegrasyon* üzerine ahkam kesip *sosyal dışlanma* ile mücadele etme gereğini her fırsatta tekrar etmesidir.[50]

Hiçbir AB, OECD veya BM raporu, toplumsal entegrasyona yönelik çabaların artması gerektiği vurgulanmadan bitirilmez. Hiçbir politikacı bu konuda ne kadar kaygılı olduğunu vurgulama fırsatını kaçırmaz. Verilmek istenen mesaj şudur: Yoksullar *işlevsiz* ve sosyal bakımdan zayıf kaldı. Devletin onları yeniden sisteme katması gerek. 19. yüzyılın metalaşma çağında da benzer çığlıklar duyuluyordu.

Dışlanmaya ilişkin olarak ifade edilen bu kaygılar baskı rejimi ve *kitle terapisini* meşrulaştırıyor. İnsanları uysal müstahdemler yapmak üzere sosyal politikanın –doğru şeyleri yapıp yapmadıklarını kontrol etmek için evlerinin telefonla aranması dâhil– yanı sıra devlet destekli kültürel kurumlar da toplumsal içermeyi artırmak için kullanılıyor. Kimilerine göre bura-

50 İyi bir eleştiri için bkz. Furedi, s. 20–25, muhtelif sayfalarda.

da insanları bir yandan "sustururken", bir yandan da kendilerini "başarılı" hissetmelerini sağlayacak bir gizli gündemin parçası bulunuyor.[51]

Sosyal dayanışmayla ilgilenmeyen piyasa toplumundaki sosyal koruma sistemi, *ahlâki kapana* kurban gider. İnsanlara kendi iyilikleri ve "topluluğun" iyiliği için belli biçimlerde davranmaları gerektiği söylenince, bir ahlâk çağında yaşamış oluyoruz. Özgürlük ve demokrasi havariliğine soyunurken sosyal ve ekonomik politikaları şekillendirenler ahlâkçı bir üslup kullanıyorlar. Ahlâkileştirmenin yanı sıra görülen "dinselleştirme" mutaassıp bir gevezelik üretiyor. Sosyal mühendisliğe meyleden bu gevezelik, bizleri pazarlanabilir işçiler ve yalnızca makul kabul edilen mal ve hizmetleri aşırı tüketen makul tüketiciler olarak şekillendirmek üzere tasarlanmıştır.

Piyasa güçleri eşitsizlik ve güvensizliği artırırken, devlet de gerçek özgürlüğün önündeki diğer engellere yüzünü çevirir. "Düzen" çığlıkları "özgürlük" çığlıklarına galebe çalar. Bir biçimiyle bu "bildiğimiz şekliyle refahın sonu", "çalıştırma" ve davranışa bağlı yardımları kapsar. Habis biçimiyle ise *habeas corpus*'un askıya alınması, yargısız hapis, anti-sosyal davranış bozuklukları ve "vatan güvenliğine" yönelik önlemler anlamına gelir ki, bunların tümü büyük güçlüklerle kazanılmış özgürlüklerin işini bitirir.

Yeniden metalaşma demek, daha uzun emek süresi demektir. Bu da çok uzun geçmişi olan bir eğilimi tersine çevirir. ABD'de çalışma saatleri artarken tatiller azaldı. Amerikalıların yıllık ortalama tatil hakları 16 gündür ama yalnızca 14'ünü kullanırlar.[52] Çalışma yaşında olan yetişkinler uyumak için daha az vakit ayırabiliyor, işten önce alışveriş yapabilmek, ders çalışabilmek veya çocuklarına bakabilmek için daha erken kal-

51 Sınavda başarısız olmayı ifade etmede yeni tercih edilen terim iyi bir örnek sunuyor: "Ertelenmiş başarı."

52 *The Economist*, 9 Ağustos 2003. Bazı çalışmalar "boş zaman" saatlerinin arttığını iddia ederek bundan şüphe etmektedir. Ancak çalışma süresindeki yukarı doğru kavis 1990'ların başında başlamıştır ve emekle ilgili etkinliklere daha fazla zaman ayrılıyor görünmektedir.

kıyorlar.[53] Şu günler bir uzasa! Batı Avrupa'da, bir ay tatil hâlâ normal görülüyor. İtalyanlar 42, Fransızlar 37, Almanlar 35 ve İngilizler 28 gün tatil yapıyor. Direnişe rağmen koruma önlemlerinin icabına bakılıyor; bunun sonucunda iyi işçi, patronuna şirin görünmek veya tatil kullananları rekabette geri bırakmak için "haklarından" feragat etmeyi öğreniyor. Kısacası, Avrupalılar küresel rakiplerini yakalamak için emeklerini yoğunlaştırıyor.

Ancak yoğunlaşmanın kaygı verici yanı, maliyeti. İnsanlara meta muamelesi yapılınca, onlar da böyle davranıyor. "İşini elinde tutma" diye araçsal bir ahlâkı benimseyerek edilgen, fırsatçı ve olabileceklerinden daha az üretken oluyorlar. Buna karşılık, işverenler, standartlar, hedefler ve hesap denetimiyle birlikte zoraki teşvikler ve baskı rejimine bel bağlıyor. Bunların da maliyeti yüksek. İdare, gözetleme ve denetleme maliyetleri yükselince, işçiler ve aileleri için olduğu gibi firmalar ve hükümetler için de kaygı ve stresle bağlantılı maliyetler yükseliyor.

İnsan zayiatı ve artan maliyetlerden ötürü *stres* yeniden metalaşmaya karşı bir tehdit biçimini alıyor. Japonya'da, *karoşi* (karoshi) –aşırı çalışmaktan ölüm– artışı görülmekte. Avrupa'da, sağlık sigortacıları, gelir veya işini kaybetmekten korktuğundan küçük rahatsızlıklarından kurtulmak için izin almayıp işte kalan işçilerde görülen *şimdicilik* (presenteeism) konusunda endişeli. Evde kalmadıkları için hastalıkları daha vahim bir hal alabiliyor.

Dünya, ABD modeline sürüklenirken, olup bitenleri dehşetle gözlemlemeliyiz. 30-50 yaşları arasında olanlar için sağlık-bakım maliyetleri 1987 ile 2000 yılları arasında yaşlılar için olandan daha fazla, yüzde 75 arttı. Bunun temel nedenleri, depresyon, anjiyoplasti, diyabet, hipertansiyon ve kas-iskelet rahatsızlıklarıydı.

Maliyetlerin büyük kısmını işçiler taşımakla birlikte, işverenler de maliyet artışıyla karşı karşıya. Telaş içindeki işveren-

53 John Jurgensen, "For More Americans, Life Begins at 5 a.m.", *The Wall Street Journal*, 27 Mart 2006, s. 36.

ler zorunluluklardan yan çizmek ve kaçınmak için taktikler buluyor. Çeşitli ülkelerde devlet, obezliği sosyal bir tehdit olarak ele almaya başladı. Fakat bir yandan pahalı teşhis amaçlı takip yayılırken, bu tür yaşam biçiminden kaynaklanan hastalıkları yayan baskılara henüz dikkat edilmiş değil.

Sağlıkla ilgili sonuçlar, bütün dünyayı kasıp kavuran popülist *kurumsal sosyal sorumluluk* programlarına katkıda bulunmaktadır. Bu tür programlar şirketlerin meşrulaşmasına yardımcı olmakla birlikte, emek faaliyetleri üzerinde kalıcı etkileri olmayabiliyor, çünkü aslında gereken, emek yoğunlaşmasına karşı uysallığı teminat altına alma yöntemleri değil metalaşmaya karşı kurumsal bir muhalefettir.

Stres ve araçsallık yalnızca verimliliğin ve yaratıcılığın düşmesine değil, kargaşa içinde bir *sabotaj* ortamına ve Polanyi'nin *yararsız işlerle vakit geçirme* dediği sabotajın iyi niyetli biçimi olan tembelliğe de yol açıyor. Modern paternalistler, en uygun "duygusal emek" veya "bilgi emeğini" elde etmenin zor olduğunu biliyor. Bu tür emek biçimlerinde tüm çabayı göstermediğini gizlemek kolaydır; bundan dolayı "bilgi işçisi" denilen şu muhteşem postmodern yaratığı motive etmeye dönük kaygılar baş gösteriyor. Ama motive etme yollarını göstermesi için terapist buyur edilse bile, zihinden geçen bir baltalama eylemini algılamak veya cezalandırmak zordur.

Hizmet işçilerine uygun duygu ve davranışların nasıl sağlanacağını öğretmek için tedavi teknikleri geliştiriliyor. Aile ve meslek gibi camiaların aşınmasıyla aldatma yeteneği de gelişmiştir. Bu da aracı denetimcilerin "duygu kuralları" veya "duygularını gösterme kurallarının" belirleyici olduğu sosyal olarak inşa edilmiş işyerlerini kurmasına olanak tanıyor. "İnsan kaynakları yöneticilerinin" (sic) istedikleri, işçilerin duygusal sağlamlığı ve işlevsel davranış biçimlerine boyun eğmeyi içselleştirmesidir. Duygunun ticarileşmesi, hâlen iktidara karşı muhalefeti geliştirecek biçimde yapılandırılması gereken bir mücadele alanıdır.

> Sosyalizm özü itibariyle, kendi kurallarına göre işleyen piyasayı bilinçli olarak demokratik bir topluma tâbi kılarak bu piyasayı aşmaya yönelik sanayi uygarlığına içkin eğilimdir.[54]

> Yerleşik bir toplumda, uyum göstermeme hakkının kurumsal olarak korunması gerekir.[55]

İnsan, metalaşmanın nasıl sınırlanabileceği üzerine düşünmeye, bu uyum göstermeme hakkının nasıl korunabileceğini kendisine sorarak başlayabilir. Bu soru, "medeni hakların" ne zaman engellenemez olduğu sorusundan daha önemli olmuştur. Polanyi'nin görüşü gayet açık:

> Bireyin, sosyal hayatın kimi alanlarında, bir şekilde yönetim görevleri tevdi edilmiş iktidarlardan korkmadan kendi vicdanının sesini dinleme özgürlüğü bulunmalı. Bilim ve sanatlar daima "edebiyat cumhuriyetinin" himayesinde bulunmalı. Zorlama asla mutlak boyuta varmamalı, "itiraz edene" başını sokabileceği bir kovuk, hayatını sürebileceği bir "ikinci en iyi" seçenek sunulmalı.[56]

Yeniden metalaştırılanların özgürlüklerini ellerinden almak için modern ahlâkçıların (Üçüncü Yol'cuların, müşfik muhafazakârların ve bu soydan gelenlerin) kullandığı biçimiyle "sorumluluk olmadan hak olmaz" saçmalığının âlemi yok. O zaman olduğu gibi şimdi de metalaşmayı sınırlandırmanın anahtarları, özgürlüğünkiyle aynıdır: Özerklik, özdenetim ve dengeli karşılıklılık ilkesi ile sosyal dayanışmanın hem gerçekleştirilebilir hem de kavranabilir olduğu bir bağlam.

Şayet dönüşüm çifte hareketin kararlaştırdığı bir süreç olarak görülürse, 21. yüzyılın cevabını beklediği meydan okuma emek gücünün metalaşmasının sınırlandırılmasını başarmak olur. Polanyi, 19. ve 20. yüzyıllarda kendi kurallarına göre işle-

54 Polanyi, *Great Transformation*, s. 242.

55 *A.g.e.*, s. 263.

56 *A.g.e.*, s. 263.

yen ekonomik sistem arayışının –"çifte hareket"– ortaya çıkardığı tehdidi betimlerken bir ipucu vermektedir: "Gerçek metalara bağlı olarak piyasa örgütlenişinin genişlemesi hayalî metalara bağlı olarak daralmasıyla kol kola gider."[57] Emek, toprak ve para piyasalarını kontrol etme amacıyla gelişmekte olan bir kurum ve önlemler ağı görmüştür. Biz de yeniden böyle bir noktadayız.

Güvensizliğin yol açtığı korkular istikrarı bozuyor ama karşı bir hareket de gelişiyor. 19. yüzyılın ortasında başlayan çifte hareketi hatırlayın: *Ulusal* emek piyasalarına yönelişin ardından koruyucu düzenlemeler isteyen baskılar ve ortak sesin –öncelikle erkek sanayi işçilerinin, "ekmek parasını kazananların" ortak sesi– ortaya çıkışı görülmüştü. Bu ilerleme son kertede sınırlı ve baskıcıydı. Geleceğin karşı hareketi evrenselci bir sesi gerektiriyor. Cevap verilmesi gereken meydan okumalardan biri, hizmetlerin metalaştığı bir bağlamda *esnek işçiler* ve "kadınlaştırılan" işgücü adına bir ses geliştirmektir. Sendikalar ve sosyal demokrat politikalar gücünü yitirirken, işçiler ve topluluklara ortaklaşa *ve* bireysel bir ses verecek yeni kurumlar yaratmak elzem oluyor.

Metalaşmanın sürdürülebilir bir şekilde sınırlandırılması için, Polanyi'nin sözleriyle, toplum; karşılıklılık, sosyal dayanışma, örtüşen topluluklar, simetri ve merkezîyeti koruyacak kadar güçlü kurumlar ister. En azından iki ses ister: Meslek ahlâkını güçlendirmeyi talep eden bir ses –ki metalaşmanın sınırlandırılması için hayati önemdedir– ve ekonomik güvenceyi güçlendirmeyi talep eden bir ses.

Metalaşmanın sınırlandırılması, devletin emek sigortası ve ihtiyari destekten, sosyal, ekonomik ve kültürel *hakların* teminatı olmaya geçmesi anlamına gelmelidir. Tam özgürlük, maaşa bağımlı olmamayı gerektirir. Bu da her vatandaşın bireysel onurunu sağlayacak bir dizi evrensel vatandaşlık haklarıyla birlikte temel ekonomik güvenceye –yani bir temel gelire– sahip olması gerektiği anlamına gelir.[58]

---

57 *A.g.e.*, s. 79.

58 Örneğin bkz. der. Guy Standing, *Promoting Income Security as a Right* (Londra: Anthem Press, 2005).

Ütopik değil bu. Eleştirenler, böyle bir projenin *maliyetinin karşılanabilirliği* ve *gerçekleştirmek için neden bulunmadığı* gibi gerekçelerle öneriyi reddetmeye yöneliyor hemen. Bu gerekçelerden ilki önemsiz, ikincisiyse çağımızın stratejik varlıklarının yeniden dağıtım gereğinin kavranmasıyla ilgili. Eşitlikçi yeniden dağıtımın temel parasal nedenleri ve kaynakları, sermaye gelirinden vatandaşlık hakkı alınmasıyla sağlanmalıdır. Ayrıca bizleri emek sunmaya daha az bağımlı hale getirerek emek gücünün metalaşmasını sınırlandırmak için bir neden olarak *meslek ahlâkının* güçlendirilmesini görebiliriz. İnsan daha iyi olmak ve kendini daha iyi gerçekleştirmek için çalışır.

Çalışmak varoluşun önemli bir parçası olduğu için metalaşmanın sınırlandırılması mesleki vatandaşlığı gerektiriyor. Daha fazla sayıda insanın tam bir özgürlük içinde kişisel mesleki profilini oluşturacak yeteneğe sahip olmasına olanak tanınmalı. İyi bir toplumda, çalışma kendi kendine belirlenen başka sahnelerle birleşim içinde aile, komşu ve topluluk için harcanan zaman ve de kişinin kendi heyecanları için harcadığı zamanın dâhil edildiği çeşitli faaliyetlerden oluşabilir. Böyle bir toplumda, bireylerin hak olarak bir temel geliri olur; bu da çalışmanın şimdikine göre daha büyük bir ölçüde kişinin kendi seçimi olmasına izin verir. Çalışma kimliğimizin önemli bir parçasıdır. Ama vatandaşlık sevgisi (civic friendship) (*philia*) içine yerleştirilmeli ve özerklik ve zanaatkârlığı geliştirmeye yönelik olmalıdır. Böyle bir çalışma biçiminin neleri içereceği ise ayrı bir makalenin konusu.

5

Çalışma Hakkı, Toplumsal Dışlanma Yolu mu? Çalışma Hakkı Güvencesi Olarak Temel Gelir*

JOSÉ LUIS REY PÉREZ

Ünlü kitabı *Büyük Dönüşüm*'de Karl Polanyi şöyle der: "Emek, yaşamla at başı giden insan faaliyetine verilen bir başka addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılamaz, saklanması veya işletilmesi olanağı yoktur."[1] Onca zaman sonra çalışma hakkının tam anlamı sosyal haklar üzerine olan tartışmalarda önemli bir konu olarak beliriyor. Refah devletinin gelişiminde çalışma hakkının oynadığı kilit rolü dikkate alırsak bu şaşırtıcı görünmez. Refah devletinin krizi başladığında ve işsizlik oranları artıp, yüksek düzeylerde kaldığında, Batı ekonomilerinde çalışma hakkına ulaşılabilirlik sorgulanmaya başlamıştır. Bugün

(*) Bu makalenin önceki taslakları 2 Temmuz 2005'te Budapeşte'de Society for the Advancement of Socio-Ekonomics'in (SASE) 17. Yıllık Toplantısı'nda "Karşılaşturmalı Çalışma Hakkı" başlıklı oturumda ve 16 Ekim 2005'te İstanbul'daki 10. Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'nda "Emeğin Metalaşmasına Karşı Temel Gelir Politikası" oturumunda sunulmuştur. Yorum ve önerilerini paylaşan Philip Harvey, Guy Mundlak, Martin Olelz, Richard K. Caputo, Sascha Liebermann'a ve metnin son halini geliştiren Manos Matsaganis'e minnettarım. Bütün hatalar elbette bana ait. Özellikle de Philip Harvey'ye bu makalenin İngilizce'ye çevrilmesindeki yardımı için teşekkür etmek istiyorum. Her türlü yorumu memnuniyetle karşılarım: jlrey@der.upcomillas.es

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time* (1944; Boston, MA: Beacon Press, 1957), s. 72.

işsizlik, ekonomilerimizin yapısal bir unsuru ve bu, kaçınılmaz olarak çalışma hakkının yeniden değerlendirilmesine yol açtı.

Aynı zamanda hâlâ çalışma hakkını tanıyan birçok uluslararası anlaşma mevcut bulunmakta. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 23. maddesi şunu ilan eder: "Herkesin çalışmaya, işini serbestçe seçmeye, adil ve elverişli çalışma şartlarına ve işsizlikten korunmaya hakkı vardır." Aynı madde şöyle devam eder: "[H]erkesin hiçbir fark gözetilmeksizin, eşit iş karşılığında eşit ücrete" ve çalışan ile ailesi için "gerekirse her türlü sosyal koruma vasıtalarıyla da tamamlanan, insanlık onuruna uygun bir yaşayış" sağlayan "elverişli bir ücrete" hakkı vardır. Bildirge ayrıca herkesin "dinlenmeye, eğlenmeye, bilhassa çalışma saatlerinin makul surette sınırlandırılmasına ve belirli aralarla yapılan ücretli tatillere hakkı" olduğunu ilan eder. Çalışma hakkı, Amerikan İnsan Hakları ve Sorumlulukları Bildirgesi; Avrupa Sosyal Şartı; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve şu anda bir belirsizlik içinde olan Avrupa Anayasasını Kuran Anlaşma tarafından benzer şartlarda tanınır.[2]

Bu yükümlülüklerin mevcut ekonomik şartlar içinde nasıl yorumlanması gerektiğini bilmek istiyorsak muhtemelen çalışma ile onun anlamının Polanyi için ne demek olduğuna bakmamız gerekir. İşte o zaman çalışma hakkının, Polanyi'nin de savunduğu gibi emeğin metalaşmasını ima eden bir başka anlamını keşfederiz.[3] Bu amaçla, burada yukarıda tanımlanan yasal metinlerde ilan edilen yükümlülüklerin üç farklı hak kategorisinden oluştuğuna işaret edeceğim: Çalışma hakkı, çalışma özgürlüğü ve emek hakları. Çalışma hakkının bu farklı veçhelerini birbirinden ayırt ederek, hakka geleneksel olarak sahip olduğu düşünülenden daha geniş bir anlam atfedildiğini savunacağım.

---

2 Madde II-75.1 şu hakkı tanır: "Herkesin çalışma ve serbestçe seçtiği ya da kabul ettiği bir işe devam etme hakkı vardır."

3 Polanyi'nin de belirttiği gibi, "Nerede satılacağı, ne amaçla kullanılacağı, ne kadar fiyata el değiştirilmesine izin verilmesi gerektiği ve ne şekilde tüketileceği ya da yok edileceği, meta tarafından belirlenmez." (*Great Transformation*, s. 176).

Çalışma hakkı, çalışma özgürlüğü ve emek hakları

Yukarıda alıntılanan yasal metinlerde çalışma hakkı, çalışma özgürlüğü ve çeşitli emek hakları hepsi birlikte görünüyor olmasına karşın, kavramsal olarak birbirlerinden ayırt edilebilirler. Elbette aralarında bazı bağlantılar söz konusudur, ancak hepsi aynı olsaydı yasal metinlerde görülen belirgin farklılığın bir anlamı kalmazdı.

Çalışma özgürlüğü, insan haklarını tanıyan toplumlarda temel özgürlüklerden birini oluşturur. Kölelik ile zorla çalıştırmanın yasaklanması ve devletin müdahalesi olmadan işini seçme özgürlüğü anlamına gelir. Dolayısıyla devlete negatif bir sorumluluk yükler, çünkü vatandaşlar profesyonel gelişimlerine ya da iş seçimlerine engel olabilecek herhangi bir faaliyeti devletin sona erdirmesini talep edebilirler.

Kimi yazarlar çalışma hakkının, çalışma özgürlüğünden farklı bir şey ima etmediğini ileri sürmektedir. Bu görüş, düşünceleriyle çalışma hakkının bazı yasal kurallarda yer alış şeklini etkilemiş olan kimi liberal yazarlarca dile getirilmektedir. Bazı liberal yazarlar çalışma hakkı büyütülürse, çalışma özgürlüğünün azalacağını savunmaktadır çünkü devlet sadece iş sunarak ve erişimini genişleterek çalışma hakkını güvenceye alabilir. Bunu yapmak söz konusu liberallerin desteklediği devlet modeliyle bağdaşmadığından, çalışma hakkını çalışma özgürlüğünden farklı bir şey değilmiş gibi yorumlamak liberalizmin gerekli bir unsuru olarak görülmektedir.

Çalışma hakkı sadece çalışma özgürlüğü olsaydı, sosyal bir hak olmazdı. O yüzden farklı bir anlam aramak gerekli görünüyor. Bu, çalışma özgürlüğünün önemini inkâr etmek anlamına gelmiyor. Sadece çalışma özgürlüğü ile çalışma hakkı arasında ayrım yapmamız gerektiği anlamına geliyor.

Yasal metinlerde sıkça bir arada görülen çalışma hakkı ile emek hakları arasında da bir ayrım yapmak gerek. Çalışma hakkı, çalışma yerindeki haklardan farklıdır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 23. maddesi bu hakları birlikte ilan ettiği gibi, birbirinden ayırmaktadır da. Bunlar aynı şey olsalardı, ça-

lışma hakkı, işini serbestçe seçme, adil çalışma koşulları hakkı ve işsizlikten korunma hakkı arasında ayrım yapan dile gerek olmazdı. Bu "adil çalışma koşulları" 24. maddede tanınan dinlenme, çalışma saatlerinin sınırlandırılması, belirli aralarla yapılan tatiller vb. diğer hakları da içerirdi.

Önerilen Avrupa Anayasası'nın IV. başlığı, Avrupa iş hukukunun gelişiminde çok önemli yeri olan bir grup emek hakkını kapsamaktadır.[4] Bu haklar adil ve elverişli çalışma koşullarını güvence altına almaya çalışıyor ancak sadece emek ilişkisinin zaten mevcut olduğu durumlarda görünüyorlar. İşte bu nedenle çalışma hakkından farklılar. Çalışma hakkı daha önce gelir ve bu emek haklarıyla birlikte ona bazı koşulları dayatırız.

Geleneksel olarak, emek hakları sosyal hakların merkezinde düşünülmüş ve sıklıkla eş anlamlı olarak yorumlanmıştır. Ancak bugün emek haklarını sosyal haklarla bir tutmaktan vazgeçmek zorundayız, çünkü bu şekilde devam edeceksek kaçınılmaz olarak toplumda emek ilişkisi dışında kalan çok sayıda insanı korumadan ve sosyal haklarını kullanmaktan mahrum bırakacağız.[5]

Bu tartışmadan şuna varabiliriz: Çalışma özgürlüğü, emek hakları ve çalışma hakkı farklı şeyleri korumayı amaçlayan üç ayrı hak kategorisidir. Emek hakları çalışma koşullarını korumayı amaçlar ve emek ilişkileri mevcut olduğunda ortaya çıkar. Çalışma özgürlüğü köleliği önlemeyi ve iş seçme özgürlüğünü korumayı amaçlar. Aşağıda çalışma hakkının neyi korumayı amaçladığı ve bu hakkın nasıl tanımlanabileceği sorularına eğileceğim.

---

4 Örneğin işçilerin işletme içinde bilgi ve danışma hakkı, toplu pazarlık ve eylem hakkı, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hakkı.

5 Sonuç olarak, Avrupa Anayasası Temel Haklar Şartı yeterince ileri gitmemekte, çünkü sosyal hakları emek haklarına indirgiyor görünmektedir (sağlık ve eğitim hakları dışında). Bu bakımdan Avrupa Anayasası haklar konusunda güncelliğini yitirmiş bir düşünce biçimine dayanıyor. Makalenin geri kalanında bunu daha fazla açıklamaya çalışacağım.

Çalışma hakkının anlamları

Çalışma hakkı, çalışma özgürlüğü ile emek haklarından farklı bir şey ise anlamı nedir? Gerçekten neyi korumaktadır? Bu hak, geleneksel olarak, bir iş edinme hakkı olarak yorumlanmıştır. Nitekim refah devletinin gelişme döneminde, çalışma hakkı –bir iş edinme hakkı olarak anlaşıldığı kadarıyla– tam istihdam sağlamaya ilişkin politik ve ekonomik hedefle özdeşleşmişti. Tam istihdam sayesinde güvenceye alınmış görünüyordu.

Ancak yasal bir perspektiften bakılırsa, bir iş edinme hakkı olarak tanımlandığında çalışma hakkını farklı şekillerde anlamak mümkün. Alexy'nin gösterdiği klasik ayrımı takip edersek, çalışma hakkını bir *kural* ya da bir *ilke* olarak açıklayabiliriz. *İlkeler*, hükümetleri mevcut seçenekleri de hesaba katarak bir hakkın içeriğine ulaşılması için ellerinden gelen her şeyi yapmaya zorlayan kılavuzlardır; *kurallar* ise acil yükümlülüklerdir. Yerine getirilebilir ya da getirilmeyebilir ama yerine getirilecekse de aşamalı olamaz.[6]

Çalışma hakkı bir *ilke* olarak görüldüğünde, devletin iş hazır bulundurması için belirli düzeyde çaba göstermesi hakkı olarak anlaşılır.[7] Bu, hükümetlerin işsizliği azaltmak ve her vatandaşın bir işe sahip olmasını sağlamak için ellerinden geleni yapmakla yükümlü olduğu anlamına gelir. Bir *kural* olarak görüldüğünde çalışma hakkı daha güçlüdür, çünkü iş sahibi olamadığınızda mahkemeye gitme olasılığını barındırır.

Bu bakımdan çalışma hakkı paradoksaldır. Bu hakkı *ilke* olarak yorumlarsak, hükümetler işsizliği hep azaltmaya çalıştığından, her zaman güvenceye alınan bir haktır.[8] Öte yandan bir iş

6 R. Alexy, *Teoría de los Derechos Fundamentales* (1986; Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2001).

7 A. Montoya Melgar, "Ejercicios y garantías de los derechos fundamentales en materia laboral", *Revista de Política Social*, no. 121 (1979), s. 333; R. Sastre Ibarreche, *El derecho al trabajo* (Madrid: Trotta, 1996), s. 128.

8 İşsizliği azaltmanın yanı sıra, hükümetler kimi zaman işsizliği artıracak politikalar benimsemelerine yol açabilecek başka hedefler de izleyebilmektedir; buna karşın bu politika dengesini yasal bir perspektiften değerlendirmek çok zor görünüyor. Hükümetlerin politik ya da ekonomik bir bakış açısından yaptıkları politika tercihlerini inceleyebiliriz ama yasal bir bakış açısından yapılanları

edinme hakkını *kural*[9] olarak yorumlarsak, güvence altına alınamayan bir haktır, çünkü ekonomilerimizin temelinde yer alan bir şeyi değiştirmiyorsak her zaman bir miktar işsizlik olacaktır. Dolayısıyla, bir *ilke* olarak çalışma hakkının bir anlamı yoktur, çünkü her zaman buna riayet edilir; bir *kural* olarak ise gerçekleşmesi imkânsızdır, çünkü ekonomi belli bir miktar işsizliğe ihtiyaç duyuyor görünmektedir.

Kimi yazarlar çalışma hakkını, devlete işsizler için iş yaratıp sunma sorumluluğu yükleyen bir *kural* olarak yorumlamıştır. Söz konusu yazarların sunduğu şekliyle bu hak ticaret özgürlüğü ile çelişmez ve ekonominin tamamen kamulaştırılması anlamına gelmez.[10] Bu bakış açısına göre çalışma hakkı "zorla çalışmadan korunma özgürlüğü ve mevcut işler için rekabet etme fırsatından daha fazlasını içerir. Aslında istihdam edilme hakkıdır."[11] Bu hak, devlete özellikle emek piyasasında iş bulamayanlar için iş yaratma sorumluluğu yüklemek demektir.[12] *Kural* olarak yorumlandığında çalışma hakkının içeriğini somutlaştıracak bir yoldur bu.

---

inceleyemeyiz. Belirli bir politikanın sonucunda işsizlikte artış söz konusu ise hükümete bu politika tercihinden dolayı dava açılabileceği anlamına mı gelmektedir? Hükümetler gerçekten de kısa vadede işsizliğin artmasına yol açabilecek politikalar benimseyebilir, ama sonuçta hepsi uzun vadede bunu azaltmaya çalışır. Hükümetler kasıtlı bir şekilde istihdamı mahvetmez, çünkü yeniden seçilmeleri öncelikle buna bağlıdır.

9 M. R. Alcorcón Caracuel, "Derecho al trabajo, libertad professional y deber de trabajar", *Revista de Política Social*, no. 121 (1979), s. 20–21.

10 P. Harvey, *Securing the Right to Employment: Social Welfare Policy and the Unemployed in the United States* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989); W. Gordon, "Job Assurance—the Job Guarantee Revisited", *Journal of Economic Issues* 31, no. 3 (1997), s. 826-34; W. F. Mitchell ve M. Watts, "The Path to Full Employment", *Australian Economic Review* 31, no. 4 (1997), s. 436-44; M. Forstater, "Flexible Full Employment: Structural Implications of Discretionary Public Sector Employment", *Journal of Economic Issues* 32, no. 2 (1998), s. 557-63; W. Quigley, *Ending Poverty as We Know It: Guaranteeing a Right to a Job at a Living Wage* (Philadelphia, PA: Temple University Press, 2003).

11 P. Harvey, "Human Rights and Economic Policy Discourse: Taking Economic and Social Rights Seriously", *Columbia Human Rights Review* 33, no. 2 (2002), s. 380.

12 M. Forstater, "Functional Finance and Full Employment: Lessons from Lerner for Today", *Journal of Economic Issues* 33, no. 2 (1999), s. 481.

Bu görüşün bazı sorunlu yanları bulunmaktadır. Devletin ne tip işler yaratacağını ve bunların hayalî olup olmadıklarını sorabiliriz, çünkü bu işler gerçekten mevcut değilse piyasada talep edilmezler. Hükümetlerin yarattığı işler arasında *bakım* işi de bulunurdu. Fikir şu: Hali hazırda zaten gerçekleştirilen bir takım faaliyetleri yaymak ve bunların icraları karşılığında insanlara aylık vermek. Böylece hükümet iş yaratmış olurdu ama bu işler gerçek olmazdı: Hükümet bu dar çalışma hakkı kavramını muhafaza etmek amacıyla hayalî işler yaratırdı.

Ayrıca doğrudan devlet tarafından yaratılan bu işler emek piyasasında bir iş bulamamış olanlar için son çare olurdu. Bu ise kişileri damgalardı ve "devletin iş bulma kurumu, bu tür bir damgalanmayı önlemek için kamu sektöründeki işlerin ücretlerini artırsaydı, özel işverenler de aynı şekilde hareket eder, ücretleri artırıp emek talebini kısarlardı. Teorik olarak bu süreç tüm özel firmalar ticaretten çekilene kadar sürerdi."[13] Elster'e göre devlet yalnızca tüm ekonomiyi kamulaştırarak ya da damgalanan işçilerden oluşan ikinci sınıf bir işgücü oluşturarak çalışma hakkını garanti edebilir.

Konu üzerine yapılan tartışmalarda, doğrudan iş yaratılmasını destekleyen yazarlar Elster'in iki varsayımdan yola çıktığını söylemişlerdir: İlk olarak, "devlet özel sektörde mevcut bulunan açık iş pozisyonlarının sayısına bakmaksızın iş arayan herkese bunu sağlayarak işçilerin özel sektörden kamu sektörüne göçünü düzenlemek zorunda kalırdı. İkinci olarak, devlet özel sektör istihdamında görülebilecek ücret artışlarına uyum sağlamaya da hazırlıklı olmak zorunda kalırdı. Aksi halde, özel sektör işverenleri iş programından biraz daha yüksek ücretler teklif ederek göçü durdurabilirdi."[14] Bu iki varsayımdan ötürü Elster yanlış sonuca varmaktadır. Sadece özel sektörde yeterince açık pozisyon olmadığında yeni iş yaratacak bir sistem kur-

---

13 J. Elster, "Is There (or Should There Be) a Right to Work?", *Democracy and the Welfare State* içinde, der. A. Gutmann (Princeton: Princeton University Press, 1988), s. 74.

14 P. Harvey, "The Right to Work and Basic Income Guarantees: Competing or Complementary Goals?", X BIEN Konferansı'nda sunulan tebliğ (Barselona, 19–20 Eylül, 2004).

mak mümkün olurdu. Ayrıca güvence verilen sektördeki ücret düzeyleri, işçileri özel sektörde çalışmakla güvence verilen sektörde çalışmak arasında kayıtsız bırakacak kadar düşük ayarlanabilirdi. Ancak bu cevap, güvenceli sektörde çalışanların özel sektörün istemediği kimseler olarak algılanacağı ve bunun onları mutlaka damgalayacağı görüşüne karşılık vermemektedir. Doğrudan iş yaratma önerisinin ardındaki görüş, çalışmanın sadece bir hak olmadığı, aynı zamanda bir sorumluluk da olduğudur. Bazı yazarların bu işleri geçici bir sorumluluk olarak yükleme ihtimalini vurgulamalarının nedeni budur.

Doğrudan iş yaratma, işin bir *ilke* olarak anlaşılmasına karşı bir takım avantajlar sunmaktadır, çünkü gerçekten herkese bir meslek sunmaktadır. Ayrıca program normal piyasada belli düzeyin altındaki işlerden daha elverişli ücretler ve çalışma koşulları sunabilir. Aynı zamanda "işsizler daha düzenli istihdam edilen işçilerden daha az vasıflı olma eğiliminde olduklarından ödenen ortalama ücretler 'makul' işlerde ödenen aralığın alt ucunda yer alır."[15] Dolayısıyla sadece belli düzeyin altındaki özel sektör işlerinde istihdam edilen kişiler güvence verilen işlere yönelir; özel sektörde makul iş sahibi olanlar ise yönelmezdi. Bu nedenle bu grup için doğrudan iş yaratılması, çalışma hakkı kadar emek haklarının da güvenceye alınmasına hizmet edecektir. İş edinme hakkını bir *kural* olarak düşünmenin imkânsız olduğu görüşüne karşılık olarak, doğrudan iş yaratılmasını savunanlar işsizliğin kaçınılmaz geçici işsizliğe indirgenmesi gerektiğini ileri sürüyorlar; bu kaçınılmaz geçici işsizlik ise iş arayanlar ile açık iş pozisyonu olan işverenlerin birbirini bulup anlaşmalarının belirli bir zaman almasından kaynaklanıyor.[16] Bu durumda haklarının çiğnendiğini söylemeyeceklerdir.

Ancak bence bu görüş, iş kavramını ve onun anlamını değiştiriyor. İş, piyasanın değer biçtiği ve karşılığında para ve ta-

15 *A.g.e.*

16 P. Harvey, "Benchmarking the Right to Work", Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE) 17. Yıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ (Budapeşte, Haziran 30–Temmuz 2, 2005).

nınma sağladığı çalışma faaliyetidir. Doğrudan iş yaratılmasını savunanlar hükümetin piyasada yeterince iş olmadığı durumlarda iş sunması gerektiğini söylüyorlar ama daha sonra hükümetler hiç de işten ibaret sayılmayacak başka bir şey sunuyor. Bunlar, çalışma hakkının bir iş edinme hakkı olarak düşünülmesi halinde ortaya çıkan sorunu çözmek amacıyla yaratılan hayali şeyler. Bence bu soruna en uygun yanıt, sonraki bölümde açıklamaya çalışacağım üzere çalışmaya ilişkin algımızı genişletmek ve çalışmanın ücretli emek ile bir tutulmasına son vermekten geçiyor.

Çalışma hakkını daha geniş bir kavram olarak savunmak – Sosyal tutunma hakkı olarak çalışma hakkı

Belirli insan haklarından konuştuğumuzda, bunun müphem bir terim olması nedeniyle öncelikle genel olarak insan hakları ile neyi kastettiğimizi açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Kafamızdaki insan hakları kavramı farklılaştıkça, çalışma hakkının anlamına dair de farklı görüşlere sahip olabiliriz.

Temel haklar konusunda ikili bir görüşe sahibim. Buna göre, insan hakları özellikle de özgürlük, eşitlik, dayanışma ve güvenlik gibi belirli ahlâki değerlerin içeriğini somutlaştıran, gerekçelendirilmiş ahlâki taleplerdir fakat aynı zamanda hukuk sistemine rehberlik eden ve onunla çelişmeyen yasal metinlerden toplanan geçerli normlardır.[17] Şayet insan haklarının bu şekilde kavramsallaştırılmasını kabul edersek çalışma hakkının korumayı amaçladığı ahlâki değer üzerine de düşünmek zorundayız.

Refah devletinin gelişme döneminde, çalışma hakkı sosyal haklar arasında esas haktı. Refah devletlerinde vatandaşlık, emek statüsü ile tanımlanmıştır. Emek içerisinde yer almak toplumun bir üyesi olmak için esas ve öncelikli şarttı; ayrıca kimliğin inşasında önemli bir unsurdu. Toplumu bir arada

17 G. Peces-Barba, *Curso de Derechos Fundamentales. Teoría General* (Madrid: Universidad Carlos III-BOE, 1995).

tutan, servetin vatandaşlar arasında dağıtımını sağlayan ve onları kontrol eden şeydi.[18]

Çalışma hakkı bugün bu yeteneğini kaybetmiş görünüyor. Toplumsal uyumu sağlamak yerine, emek piyasaları toplumu farklı gruplara bölüyor: İş sahibi olanlar ve olmayanlar; ayrıca iş sahibi olanlar arasında da koruma standartları iyi olan işlere sahip olanlar ve olmayanlar. Koruma standartları iyi olan işlerde çalışanlar arasında ise bu işi kaybetme tehlikesiyle yaşayanlar ve iş güvencesine sahip olanlar (refah devletinde bir işin sahip olduğu tüm özellikleri bulunduran iş sahibi son grup olarak devlet çalışanları buna dâhil) görülüyor. *Esneklik* ve *hazır bulunma* mevcut emek piyasasının iki temel özelliği olarak beliriyor. Bu özellikler, piyasa taleplerine ve emek haklarının budanmasına uyum sağlanmasını ifade ediyor. Refah devletinin gelişme döneminde bir istisna olan güvencesizlik bugün standart iş ilişkisine denk geliyor.

Açıkça ortada, tam istihdamın refah devletinin gelişme döneminde herhangi bir ayrılık olmadan toplumsal uyumu sağladığı doğru değil. Bazı kişilerin toplumsal tanınmadan mahrum bırakılmasına yol açan istisnalar vardı; bunun belki de en önemli örneği, topluma kocalarının dolayımı ile katılan kadınlardır. Emek piyasası üzerinden tanınamayan gruplara başka örnekler de verilebilir, ancak genel olarak 1950'ler ile 1960'ların başında sistemin büyük ölçüde toplumsal uyum sağladığı tezini desteklemek mümkün görünmektedir.

Tam istihdam aracının pürüzü, toplumlarda ortaya çıkan sosyal değişikliklere uyum sağlayacak şekilde gelişmemiş olmasıdır. Refah devletinin krizine dair birçok açıklama mevcut; söz konusu nedenlerden biri de meşruiyet kriziydi.[19] Devletin, vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamasıyla birlikte bu ihtiyaçlar artmış, daha çeşitli ve daha az homojen bir hal almıştır. Refah devletinin kurumları yeni sosyal taleplere ve karşılaştığı sorunlara cevap vermekte yetersizdiler. Sonuç olarak, insanların ta-

18 D. Méda, "New Perspectives on Work as Value", *International Labour Review* 135, no. 6 (1996), s. 637.

19 J. Habermas, *Legitimation Crisis* (Londra: Heinemann Educational, 1976).

leplerinin çokluğu refah devletinin üzerinde sosyal uyumu sağladığı temeli oluşturan uzlaşmayı kırmasıyla birlikte insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla piyasaya yönelmiştir.

Emek piyasasındaki mevcut durum daha bile kötü görünmekte. Emek piyasasının geçen otuz sene zarfındaki gelişimine, güvencesizliğin artması, nüfusun farklı gruplara bölünmesi ve ekonomilerin küreselleşme güçleri karşısında zafiyetinin artması damgasını vurmuştur. Bu durum emek piyasasının bir zamanlar olduğu gibi toplumsal uyum aracı olmasını imkânsız kılmaktadır, çünkü diğer nedenlerin yanı sıra tam istihdam barındıran bir emek piyasası bugün içinde yaşadığımız toplumdan daha farklı bir model için tasarlanmıştır.

Günümüzde istihdamın güvencesizliği ve emek piyasasının mevcut durumuna dayanarak, çalışma hakkının varlığını reddeden kimi yazarlar var. Bu yazarların itirazı benim başta ele aldığımdan farklı bir insan hakları kavramına yaslanıyor. Yukarıda tanımlanan düalist yaklaşımın iki unsuruna ek olarak, bu yazarlar talebin etkinliği temelinde üçüncü bir unsura değiniyorlar. Entegral görüş[20] adıyla bilinen bu yaklaşıma göre hakların tanınması içinde belirdikleri toplumsal gerçekliğe dayanıyor ve sonuç olarak toplumsal unsurlar hakların adaletini ve ahlâklılığını şartlı kılıyor. Böylece *entegral görüşe* göre insan hakkı, etkili olabilecek bir yasal kural içinde yer alan gerekçelendirilmiş bir ahlâki taleptir ve toplumsal bir kıtlık/yokluk (scarcity) ortamında yaşadığımızdan sadece etkili olabilecek tahsisler tam anlamıyla hak olarak tanınabilir. İnsan haklarını bu şekilde gören kimi yazarlar çalışma hakkının bir hak olamayacağını, zira çalışmanın eşit ve etkin bir şekilde dağıtılmasını garanti edemeyeceğimizi savunuyorlar.[21]

Bu entegral görüşün parçasını oluşturan, insan haklarının tanınması için gerekli üçüncü unsura katılmıyorum. Etkinliğe ilişkin mülahazaların, haklara yakın olan ama onlardan farklı bir kuruma ait olduğunu düşünüyorum, yani güvencelere. Gü-

20 G. Peces-Barba, *Curso de Derechos Fundamentales*.

21 G. Peces-Barba, "El socialismo y el derecho al trabajo", *Sistema*, no. 97 (1990), s. 9.

venceler, hak ve sorumlulukların içeriğinin etkin kılınmasına yarayan farklı önlemlerden oluşur. Bence bir hakkı, korumayı amaçladığı ahlâki değerlerin gücünden dolayı tanırız. Ayrıca onu diğer yasal kurallarla uyumlu bir yasal çerçeve içine alabiliriz; böylece tutarlı bir hukuka katkıda bulunur. Etkinliğe ilişkin mülahazalar bu iki unsura tabidir. Bir diğer deyişle bir hakkın mevcudiyeti ile bunu etkin kılma yolları arasında ayrım yapmamız gerekir. Etkin kılma yolları hakların bir unsuru olmaktan ziyade, onlar için güvencedir ve etkinlik bu güvencelerin başlıca unsurudur. Bir hakkın içeriğini gerçekleştirebilecek farklı güvenceler arasından daha ekonomik olanları seçmemiz gerekir. Bu bakımdan verimlilik, güvencelerin etkinliğini karşılaştırmak için bir yol olabilir. Haklar ve sorumluluklar nispeten sabitken, güvenceler daha değişkendir, çünkü farklı bağlamlara uyarlanmaları gerekir. Bu şekilde bir güvence kavramı ahlâk ile hukukun ekonomiye gereği gibi üstün görülmeleri anlamına gelir. Yani hakların tanınması ekonomik mülahazalara dayanmamalıdır, çünkü her şey bir yana kıtlık tezleri nesnel değildir. İdeolojik tercihlere dayanırlar. Sosyal hakları eleştirmek için kıtlık tezlerine başvuranlar yalnızca kaynakların dağıtılma şeklini savunmaktadır.

Dolayısıyla etkinlik tezleri sadece hak için belirli bir güvencenin bir diğerinden daha iyi çalışıp çalışmadığını kontrol etmek için yararlıdır. Böylelikle, çalışma hakkının anlamını keşfetmek için insan haklarının diğer iki unsurunu dikkate almamız gerekir: Hakkın korumayı amaçladığı ahlâki değerler ve yasal sistemi baltalamadan hakkı bir yasal kural içine almanın mümkün olup olmadığı.

Çalışma hakkının korumayı amaçladığı ahlâki değerler nelerdir? Bu soruyu cevaplayabilmek için *çalışma*nın anlamı üzerinde düşünmemiz gerekiyor. Genellikle çalışmanın, piyasanın bir aylık ya da başka bir karşılık ile ödüllendirdiği faaliyetlerden oluştuğu düşünülür. Bu düşünceye göre, çalışma piyasaya dayanır; ancak piyasa istikrarlı değildir, dolayısıyla çalışma kavramı da istikrarsız olur. Örneğin kendi evini temizleyen bir ev kadını çalışıyor sayılmaz, ancak aynı faaliyeti başka bir ev-

de yapar ve karşılığında para alırsa, faaliyetin kendisi aynı olsa da ikinci durum kendiliğinden çalışma sayılır.[22] Dolayısıyla çalışmaya ilişkin bu kavramın net bir anlamı yoktur; piyasa kriterlerine dayanır.

Guy Standing, *çalışma* ile *emek* arasında ayrım yapmaktadır; buna göre ilkinin ikincisine kıyasla daha geniş bir anlamı vardır.[23] Çalışma, insanların yaratıcılıklarını fiziksel güçleriyle ve zekâlarını yetenekleriyle birleştirdikleri tüm faaliyetleri kapsar. Ayrıca diğer insanlarla etkileşimi de her zaman içerir. Emek ise bu faaliyetlerden sadece bazısını, yani piyasa değeri olanları kapsar. Dolayısıyla bütün emek örnekleri aynı zamanda çalışmadır ama bütün çalışma örnekleri emek değildir. Çalışma kavramını piyasa kriterlerine dayandıramayız. Mesele şu ki, geleneksel anlamıyla çalışma hakkından bahsettiğimizde aslında emek hakkından bahsetmekteyiz.

Çalışmayı emekten daha fazla bir şey yapan özellikleri üzerine düşünmek gerek. Bu noktada, Schwarzenbach iki ayrı çalışma kavramı tanımlıyor: İlk olarak, piyasa için üretimi hedefleyen *Lockeçı* bir çalışma kavramı ki, bu satılık bir ürün yaratmak için gerekli tüm faaliyetleri de kapsar. İkinci olarak ise kişinin başkalarının ihtiyaçlarını karşılamasına olanak tanıyacak bir ilişkinin kurulmasını, yani insan ilişkilerinin yeniden üretimini amaçlayan yeniden-üretken çalışma kavramı.[24]

Bu ikinci kavramı takip edersek çalışmayı, piyasa tarafından tanınsın ya da tanınmasın, içinde tamamlandığı topluma değer katma iddiasında olan tüm faaliyetler olarak tanımlayabiliriz. Çalışma sayesinde insanlar toplumda bir konum edinirler. Emek ise çalışmanın sadece bir parçasıdır. Ben daha geniş bir çalışma kavramından yanayım. Kimi yazarlar bu kavramı kabul ediyor, ancak emekle tanımlanan daha dar kavramı,

---

22 D. Raventós, *El derecho a la existencia. La propuesta del Subsidio Universal Garantizado* (Barselona: Ariel, 1999), s. 70 vd.

23 Guy Standing, *Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice* (Londra: MacMillan, 1999), s. 3–9.

24 S. A. Schwarzenbach, "The Limits of Production: Justifying Guaranteed Basic Income", *Promoting Income Security as a Right: Europe and North America* içinde, der. G. Standing (Londra: Anthem Press, 2005), s. 97–114.

yani ücretli çalışmayı dışarıda bırakmakla da eleştiriyor. Geniş kavram, ücretli çalışmayı dışarıda bırakmıyor; bu, çalışma biçimi kadar diğer çalışma biçimlerini de içeriyor. Ben-İsrael'in de belirttiği gibi, "Çalışma sadece piyasa değeri çerçevesinde ele alınamaz."[25]

Çalışmayı geniş bir anlamda kavrarsak, çalışma hakkı, emek hakkı ya da iş edinme hakkı olamaz; onun başka bir şey ifade etmesi gerekir. Öyleyse ifade ettiği şey, insanların yaratıcılıklarını, fiziksel ve psikolojik yeteneklerini kullandığı ve sayesinde başka insanlarla ilişkiler kurabileceği bir faaliyeti gerçekleştirme hakkıdır. Bu hakkın ifasıyla elde edilen ahlâki değer toplumsal uyum, tanınma ve topluma katılma fırsatıdır. Dolayısıyla çalışma hakkı dışlanmama hakkıdır, toplumun tam bir üyesi olarak tanınma hakkıdır. Bir topluma mensup olmak, sosyal adaletin temel değerlerinden biridir.[26] Çalışma hakkının amacı bu toplumsal entegrasyon ve aidiyet değerini gerçekleştirmektir. Modern ve karmaşık bir toplumda bireylerin sosyal sistemde bir yere sahip olmaları gerekir ve bu yeri, geliştirdikleri faaliyetler sayesinde edinirler.[27]

Refah devletinin gelişme döneminde çalışma hakkı ve iş edinme hakkı eş anlamlıydılar çünkü tam istihdama dayalı emek piyasası insanların sosyal olarak tutunmalarının yoluydu. Sosyal tutunma hakkının güvencesi emek piyasasıydı. Bugünlerde bu güvence artık işlemiyor. Emek piyasası ters bir etkiye sahip, aksine sosyal dışlanmaya yol açıyor. Sosyal dışlan-

25 R. Ben-Israel, "The Rise, Fall and Resurrection of Social Dignity", *Labour Law, Human Rights and Social Justice. Liber Amicorum of Ruth Ben-Israel* içinde, der R. Blanpain (The Hague: Kluwer, 2001), s. 4.

26 B. Perret, *L'avenir du travail: les Démocraties Face au Chômage* (Paris: Seuil, 1995), s. 250.

27 A. Gorz, "Revenu minimum et citoyenneté. Droit au Travail vs. Droit au Revenue", *Futuribles*, no. 184 (1994), s. 49–60. Offe şuna dikkat çeker: "Toplumsal durumu ve emek statüsünü yöneten sözleşmeye dayalı kalıplar ile piyasa kalıplarını, vatandaşlık ve topluluk ilkelerine dayalı kurumsal kalıplar ile birleştirerek olumsuz sosyal ve politik etkisini asgariye indirecek şekilde bu durumu planlayabilir miyiz ve bunu nasıl yapabiliriz gibi temel sorular devam etmektedir." C. Offe, "Towards a New Equilibrium of Citizens Rights and Economic Resources", *Social Cohesion and the Globalizing Economy* içinde, (Paris: OECD, 1997), s. 93.

ma sadece ekonomik kaynakların yokluğu demek değil, aynı zamanda topluluğun hayatında sosyal faaliyetlere katılma fırsatlarının da yitirilmesi demek.[28]

Çalışma hakkı kavramını, sosyal tutunma hakkı olarak savunmamın nedeni güvensizlik ve ücretli istihdamın azlığı değil. Bu kavramı savunuyorum çünkü iş edinme hakkı olarak anlaşıldığı şekliyle çalışma hakkının koruduğu ahlâki değer sosyal içermeydi. Ücretli istihdamın azlığı, sadece bu hak için artık iyi bir güvence olmadığını göstermektedir. O yüzden yeni güvenceler aramamız gerekecek. Sonraki bölümde bunu yapmaya çalışacağım.

Bence çalışma hakkını, iş edinme hakkı ile eş tutanlar, hakla, onun güvencelerini karıştırıyorlar. Bir iş sahibi olmak başlı başına bir ahlâki değer değildir. Toplumda tanınmanın bir aracıdır ama bu amacı başarmanın tek yolu iş değildir. Emek piyasası bu hedefe ulaşamadığında bunu başarmanın diğer yollarını bulmamız gerekiyor. Bir iş edinmeye hakkı olduğunu beyan etmek bir anlam ifade etmiyor; çünkü iş, bir hak olması için gereken ahlâki niteliğe sahip değil. Üstelik çalışma hakkını sosyal tutunma hakkı olarak kavramak, onu "haklar sahibi olma hakkı" olarak kavramak demek değil; diğer hakları kullanabilecek bir pozisyonda olma hakkı anlamına gelir. Sosyal tutunma işte bu anlamı taşımaktadır. Vatandaşlığın, emek statüsüne sahip olmak ile aynı şey olduğu refah devletinin gelişme döneminde emek piyasasının gerçekleştirdiği şey de buydu.

Çalışma hakkını etkin kılma yolları

Çalışma hakkını sosyal tutunma hakkı olarak kavradığımızda bu hakkın içeriğini etkinleştirebilecek muhtemel güvenceler aramamız gerekir. Bu bölümde üç muhtemel güvenceyi inceleyeceğim: Yukarıda tartışıldığı gibi doğrudan iş yaratma, ba-

28 W. Darity Jr., "Who Loses from Unemployment?", *Journal of Economic Issues* 33, no. 2 (1999), s. 491-96; M. J. Añón, "La contribución de los derechos sociales al vínculo social", *El vínculo social. Ciudadanía y Cosmopolitismo* içinde, der. J. De Lucas vd. (Valencia: Tirant lo Blanch, 2002), s. 277–307.

zı Avrupa ülkelerinde görüldüğü şekliyle Asgari Tutunma Gelirleri (ATG) ve akademinin önerdiği bir uygulama olarak temel gelir (TG).

Doğrudan iş yaratma

Yukarıda açıklandığı gibi, kimi yazarlar çalışma hakkının, iş edinme hakkı anlamına geldiğini savunuyorlar ve piyasada iş bulamayanlar için hükümetin iş yaratmasını öneriyorlar. Bu tezin katılmadığım bazı yönlerini açıklamıştım, özellikle de çalışma hakkını kavrayış şeklini. Bence doğrudan iş yaratılmasını savunanlar çalışma hakkını onun güvenceleri ile karıştırıyorlar ve bu ikinciyi (iş sahibi olmayı) hakkın kendisinin temel bir unsuru haline getiriyorlar. Bir diğer deyişle amaçla aracı birbirine karıştırıyorlar.

Bu kavramsal anlaşmazlığın haricinde doğrudan iş yaratma, çalışma hakkının sosyal içerme hakkı olarak algılanmasının bir güvencesi olabilir. Daha önce işaret ettiğim gibi, bu güvencenin sakıncası damgalanmaya yol açabilecek olmasıdır, çünkü sonuçta devletin sunduğu kamusal işlerden yararlanan insanlar piyasanın istemediği insanlar olarak görülebilir. Bu durum toplumsal entegrasyon ve uyumun sağlanmasına yardımcı olmaz. Ayrıca bu tür işlere sahip olanların bir miktar sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalması muhtemeldir. Bu sosyal dışlanma ekonomik olamaz, çünkü bu güvenceyi savunanlar makul aylıklar içeren emek haklarını destekliyorlar. Ancak bunun yerine söz konusu insanlar ve gerçekleştirdikleri faaliyetler için toplumsal itibar, saygınlık ve tanınma sorunları olasıdır. Dolayısıyla çalışma hakkını güvence altına alan bu aracı desteklemenin bugün için zor olduğunu düşünüyorum.

Doğrudan iş yaratma tezinde şöyle bir tutarsızlık söz konusu: Bu tez iş edinme hakkını destekler ve sonra da bugün sahip olduğum işler kavramıyla, yani piyasaya dayanan bir kavramla uyumlu bir şekilde işleri tanımlar. Bu tezin savunucuları çalışmaya ilişkin daha geniş bir kavram benimsemeyi istemiyor, o yüzden hayalî işlerin yaratılmasını öneriyorlar. Bu işler hayalî

çünkü piyasa tarafından yaratılmazlardı – bunların hepsi de daha geniş bir çalışma kavramı benimsemek istemediklerinden. Kanımca daha geniş bir çalışma hakkını savunmak emek haklarını reddetmek demek olmuyor. İş mevcudiyetine uyum sağlayan hakların önemi konusunda doğrudan iş yaratılması savunucularına katılıyorum, ancak ifade etmeye çalıştığım üzere bunlar çalışma hakkından kavramsal olarak farklı. Ücretli iş sahibi olma hakkı yoktur; sosyal tutunma hakkı ile işlere belirli nitelikleri kabul ettiren bir grup hak vardır.

Asgari tutunma gelirleri

Avrupa ülkelerinde sosyal dışlanmanın artışı hükümetleri emek piyasasının işlemediği durumlar için ek bir güvence yaratmaya zorlamıştır. Genellikle Asgari Tutunma Geliri olarak adlandırılan bu güvence Belçika ile Fransa'da ortaya çıkıp gelişmiş, diğer ülkeler tarafından da örnek alınmıştır. Bu yeni araç, geleneksel ek gelirlerin sosyal dışlanmanın üstesinden gelmeye yeterli olmadığı fikrine dayanır. ATG üç bileşeniyle dışlanmaya karşı mücadele eder: Nakit gelir ödemesi, acil sosyal yardım (bunların her ikisi de parasal yardım) ve son olarak tutunma sözleşmesi ya da anlaşması.

Nakit ödeme çok yüksek değil. Belirli aralıklarla (genellikle aylık) doğrudan alıcıya ödenir. İnsanların yaşamlarını sürdürmek için gerekli masrafı, yani gıda ile temizlik masrafını, karşılayabilmelerini garantiye alıyor. Geniş bir aile kavramı kullanılmasına rağmen gelir bireysel değil aile temelli. Ancak ödemenin hesaplanma biçimi büyük aileleri cezalandırıyor, çünkü aile ne kadar büyükse alınan ek para o kadar az oluyor. Kanımca bu mantıksız, çünkü gıda tüketiminde ölçek ekonomisi olduğunu varsayıyor, oysa gıdanın perakende fiyatı daha fazla miktar satın alındığında azalmıyor. Susin'in de gösterdiği gibi "Her bir ilave üyeye ayrılan pay (...) her bir üyenin görünen ihtiyaçları ile birlikte büyümez ki, bu bakımdan burada geleneksel olarak büyük ailelere sahip olan etnik azınlıkları cezalandır-

maya yönelik belirli bir niyeti görebiliriz."[29] Yardım sadece alıcının ihtiyaçları sürdüğü sürece sağlanır; bu, sosyal hizmetlilerin alıcıların durumları üzerinde önemli ölçüde kontrol sahibi oldukları anlamına gelir. Yardımı alan şahıs belirli aralıklarla yardımı hak ettiğini ya da benzer bir şekilde geçimini sağlamada yetersiz kaldığını kanıtlamak zorundadır. Bu nedenle uygulama damgalanmaya yol açar. Doğrusu bazı insanlar programdan tam da bu etkisi yüzünden ayrılmaktadır.[30]

İkinci öğe olan acil sosyal yardım, giyim, eğitim ya da sağlık alanında alıcı fazladan ve özel bir ihtiyaç duymadıkça sağlanmaz. Yardım alan şahıs, durumunun uygun olup olmadığını değerlendirmekle sorumlu sosyal hizmetliden yardım talebinde bulunabilir. Gelir sadece verilme amacı için kullanılabilir.

Son olarak, bu iki gelir türünün alınması, alıcının bir tutunma anlaşması imzalaması karşılığında olur. Sosyal hizmetli bu anlaşmada alıcının ekonomik yardım almak istiyorsa yerine getirmek zorunda olduğu bir grup faaliyete yer verir. Alıcının maruz kaldığı dışlanmanın somut nedenlerine bağlı olarak faaliyetler çeşitlilik gösterir. Eğitime yönelik olabilir, uyuşturucu tedavi programına katılımı içerebilir vb. Alıcı, ekonomik yardım almaya devam edebilmek için yükümlülüklerini yerine getirmek zorundadır. Bu araç, sosyal hizmetlilere keyfî güç kullanımı için büyük bir alan yaratır.

Özetle ATG, sosyal tutunma hakkı için etkin bir güvence sunmaz, çünkü uygulamanın amacı sosyal dışlanma sorununu çözmek değil de dışlanmış nüfusu kontrol etmektir. Yardım alanlar üzerinde, yardımlar için daha kişiselleştirilmiş ve doğrudan bir başvuru işlem süreci, alıcıların bireysel düzeyde denetlenmesi ve koşullarının sürekli değerlendirilmesi aracılığıyla daha doğrudan bir kontrol kurmayı amaçlar. Uygulama ne damgalanmayı ortadan kaldırmakta ne de çalıştırma programlarından ayrı yeni bir sosyal yardım modeli sunmakta başarılı

29 R. Susın, *La regulación de la pobreza* (Logroño: Universidad de La Rioja, 2000), s. 326.

30 ATG, Polanyi'nin incelediği Speenhamland Yasası'na geri dönüş olarak yorumlanabilir. Bkz. *Great Transformation*, s. 77 vd.

olur. Ayrıca Fransa gibi uygulamanın senelerdir görüldüğü ülkelerde belirtilen hedeflere ulaşamadığı kanıtlanmıştır.

Temel gelir

Siyaset felsefecileri ile sosyologlar, çalışma hakkı için yeni bir güvence sunabilecek bir uygulama öneriyorlar: Temel gelir. Bu uygulama, hükümetler tarafından her bir vatandaşa ve sakine verilecek şartsız ve evrensel bir gelirden oluşuyor. TG ile refah devletinin diğer programları arasındaki esas farklılıklar, bu uygulamanın evrensel (herkese aynı miktarda para veriliyor) ve şartsız (çalışmış olup olmamanız, çalışmak istiyor olup olmamanız, yalnız ya da başkalarıyla birlikte yaşıyor olup olmadığınız, zengin ya da yoksul olup olmadığınız veya ülkenin bu ya da o yerinde yaşadığınıza bakmaksızın verilir) olması.[31] TG, refah programlarında tespit edilen sorunların bir kısmına çözüm olarak sunuluyor: TG, yoksulluk ve işsizlik çıkmazlarına bir çözüm sunar, idari bakımdan daha kolay olur, yoksulluk ve dışlanmayı önler ve yeni sosyal modeller ile aile modellerine uyarlanabilirdi.

Kanımca TG, sosyal tutunma hakkı olarak anlaşılacak bir çalışma hakkının güvencesidir. Bu hak, yani topluluğun aktif bir üyesi olma ve onun tarafından tanınma hakkı, vatandaşların karar alma sürecine katılımını gerçekleştirmeye çalışan gerekli bir sosyal haktır. Herkese şartsız bir gelir vermek, bir toplumun tüm üyelerinin tanınmasını güvenceye almak için iyi bir yol, özellikle de emek piyasası bu işlevi artık yerine getiremiyorken. Ayrıca TG sosyal hakların hedeflerinden birine ulaşabilir, çünkü üyelerinin en temel ve en önemli ihtiyaçlarını gidermek için toplumun piyasaya dayanmasına son verir. Bu, vatandaşlığın ifası için gerekli bir şeydir. Sosyal tutunma hakkı olarak yorumlandığı şekliyle çalışma hakkını güvenceye alır, çünkü piyasa değer verse de vermese de insanların faaliyetler geliştirip bunlarla meşgale olmasına olanak tanır.

---

31 P. Van Parijs, *Real Freedom for All. What (if Anything) Can Justify Capitalism?* (Oxford: Clarendon Press, 1995).

Ancak daha önce de belirttiğim gibi, haklar için güvence seçerken hakkın içeriğini gerçekleştirmeyi amaçlayan tüm güvenceleri karşılaştırıp, en etkin olanı seçmek zorundayız. Bu bakımdan ATG'ye kıyasla, TG'nin olumlu bir yönü de alıcılarını damgalamaması, çünkü evrenselliği sayesinde zengin ya da yoksul fark etmeksizin herkes para almaktadır. Ayrıca ATG'den daha az idari denetim gerektirir; zira hükümetler ödemeyi sağlar ve sonra paranın nasıl kullanılacağı ya da yatırım yapılacağı konusunda kararı alıcıya bırakır. Temel gelirin amaçlarından biri, herkese kendi yaşam biçimini seçip geliştirme fırsatı tanımasıyla birlikte insanların gerçek özgürlüğünü artırmaktır, yani insanın ne isterse onu yapabilme özgürlüğü.[32] Bu bakımdan sosyal dışlanma sorununa daha iyi bir çözüm olarak görünmektedir.

Doğrudan iş yaratmayla kıyaslarsak TG, geniş anlamıyla çalışma hakkına daha iyi uyum sağlama avantajına sahip, çünkü piyasa dışında geliştirilen birçok faaliyet için tanınma sağlar. Öte yandan hangi faaliyetler topluma bir katkı olarak görülebilir hangisi görülemez türünden listeler sunarak mükemmeliyetçi bir görüş benimsemez. TG, yaşam biçimleri konusunda liberal tarafsızlığı muhafaza etmeye çalışır. Çalışmayı gerekçelendirmek için piyasa kriterlerine yaslanıp sonra bu kriteri karşılamayan işler yaratma ihtiyacı duymaz.

Evrenselliğine karşın TG'nin özellikle de çalışmamaya karar verenler arasında damgalamaya yol açabileceğini savunanlar olabilir. Bu tahmin, temel gelire ilişkin başlıca eleştiri olan karşılıklılık itirazına dayanmaktadır. Söz konusu tahmin, temel gelir için finansmanın, emek gelirlerinin vergilendirilmesinden kaynaklanacağını varsayıyor. Bu şekilde, emek piyasasında çalışmayanlar muhtemelen beleşçi olarak görülür ve toplumsal uyumu sağlayacak yerde TG ters bir etkiye sahip olur. Ancak bu finansman yöntemi TG'ye içkin bir özellik değil. İşçilerin tembel şahıslar tarafından sömürülmesi anlamına gelecek hiçbir şey barındırmamakta. Mesele tamamen bu uygulama için oluşturduğumuz somut tasarıma dayanmaktadır. TG'yi finanse

32 *A.g.e.*

edecek parayı başka kaynaklardan elde ettiğimizde bu engel ortadan kalkacaktır. Sonuç olarak TG, sosyal tutunma hakkı olarak çalışma hakkı için iyi bir güvence olarak görünmektedir.

Sonuç

Çalışma hakkını çalışma özgürlüğü ile bir tutamayacağımız gibi ulusal ve uluslararası kuralların tanıdığı emek hakları ile de bir tutamayız. Çalışma hakkının anlamını bilmek istiyorsak, bu hakkın korumayı amaçladığı ahlâki değerler üzerine düşünmek zorundayız çünkü haklar yasal bir kural içinde yer verilen gerekçelendirilmiş ahlâki taleplerdir. Bu hakkın koruduğu ahlâki değer sosyal tutunma, bir toplum üyeliği değeridir; o yüzden çalışma hakkı sosyal tutunma hakkı ile bir sayılabilir. Çalışma hakkını elde etmek için kullanılabilir araçların etkinliği üzerine odaklanan tezler hakkın varlığını yadsımak için yeterli değildir. Zira etkinlik üzerine mülahazalar başka bir uygulamaya dairdir, yani güvencelere. Çalışma hakkını iş edinme hakkı ile bir tutanlar bu güvenceleri hakkın kendisiyle, yani araçları amaçla karıştırmaktadırlar.

Birkaç on yıllık dönem boyunca emek piyasası çalışma hakkı için bir güvence sundu. Ancak bu güvence artık işlemiyor; o yüzden yeni güvenceler aramamız gerekiyor. ATG ve doğrudan iş yaratmaya kıyasla TG, bazı avantajlar sunmakta: Damgalamaz, toplumsal olarak dışlananlara dayatılan bir kontrol aracı değildir ve sosyal tutunma hakkı olarak anlaşılacak bir çalışma hakkı için daha uygundur. Bütün bu fikirler Polanyi'nin yazılarından yola çıkıyor, çünkü Polanyi emeğin metalaşmasının olumsuz sonuçlarına işaret eden ilk araştırmacılardan biri. Şaşırtıcı olan, bunca sene sonra tekrar bu konuları konuşmak zorunda kalmamız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Günümüz Piyasa Ekonomilerinde Meta Efsanesi (2): Bugün Bilgi

6

Hayalî Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları

BOB JESSOP

Polanyi'nin eleştirel sosyal bilimlere en önemli katkılarından biri toprak, emek ve paranın hayalî meta oldukları ve liberal eğilimin bunları gerçek meta olarak kabul etmesinin kapitalist kalkınma açısından önemli bir çelişki ve kriz eğilimi kaynağı oluşturduğu yönündeki ısrarıdır. Bu kriz eğilimi o kadar büyüktür ki, toplum sonunda bu kabulün çevresel ve toplumsal açıdan yıkıcı olan etkilerine karşı savaş verir. Polanyi bunları toprak, emek ve sermayenin başlıca "üretim faktörleri" sayıldığı sanayi ve finansal kapitalizm çağında yazmıştır. Ancak günümüz kapitalizmi yaygın bir şekilde bilgi eksenli ekonomi (ya da BEE) olarak görülmektedir. Bunun nedeni bilginin en önemli üretim faktörü ve ekonomik rekabet için anahtar unsur haline gelmesidir. Bu durum ilginç sorulara yol açmaktadır: Bilgi de bir hayali meta mıdır; toplumsal ilişkiler bütününden kopmuş mudur; şayet öyleyse, bu kopuş ve hayalî metalaşma bir "çifte hareketi" de gerektirmez mi? Bu bölümde Polanyi'nin diğer hayalî metalara ilişkin analizi sorgulanarak söz konusu sorular tartışılmaktadır.

Bazı temel kavramlar

Polanyi bilgiyi hayalî bir meta olarak incelememize yarayacak bazı kavramlar sunmaktadır: İçeriksel ekonomi (substantive), biçimsel ekonomi, ekonomist mantık hatası, toplumsal ilişkiler bütünü içine yerleşme/kopma/yeniden yerleşme, hayalî meta, piyasa toplumu ve çifte hareket. Polanyi içeriksel anlamıyla ekonomiyi "insanın çevresiyle kurduğu, istekleri karşılamaya yönelik maddi kaynakların düzenli akışını sağlayan etkileşim süreci" olarak tanımlar.[1] Her ekonomik davranışı biçimsel olarak rasyonel ve tasarruf amaçlı sayan, dolayısıyla kapitalist olmayan ekonomilerin özelliklerini ve dinamiklerini piyasa ekonomilerine benzer varsayan "ekonomist mantık hatasını" eleştirir. Kapitalizm öncesi toplumsal oluşumlarda ekonomik faaliyetler esas olarak "ekonomik" nedenlerle, yani kâr güdüsüyle ya da işsizlik sonucunda aç kalma korkusuyla[2] gerçekleştirilmez. Polanyi, öte yandan, günümüz piyasa ekonomilerinin kâr-amaçlı, piyasa dolaylı faaliyetlerin gittikçe artan hâkimiyeti altında olduğunu da kabul eder.

Piyasa ekonomilerinin yanı sıra piyasadışı ekonomilere de ilgi duyması sebebiyle Polanyi, üretim yerine dağıtımın örgütlenmesine odaklanır. Dört ana ilke tanımlar: (a) Aile, mesken ve malikane gibi çokça kendi kendine yeterli birimlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik otarşik üretime dayalı ev idaresi (b) Benzer şekilde düzenlenmiş ya da örgütlenmiş gruplar (mesela parçalı akrabalık grupları) arasında karşılıklılık (c) Bir siyasal rejime bağlı tahsis merkezi vasıtasıyla yeniden dağıtım (d) Toplumsal ilişkiler bütününden kopmuş ve potansiyel olarak kendi kendini düzenleyen bir ekonomide fiyatları belirleyen piyasalar aracılığıyla değişim.[3] Polanyi, simetri, merkezleş-

1 Karl Polanyi, "The Economy as Instituted Process", *The Sociology of Economic Life* içinde, der. Mark Granovetter ve Richard Swedberg (Boulder, CO: Westview, 1982), s. 29–51, 33'de.

2 Karl Polanyi, *The Livelihood of Man*, der. Harry W. Pearson (New York: Academic Press, 1977), s. 51–52.

3 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, MA: Beacon, 1957), s. 47–53; *Livelihood*, s. 34–47; "Instituted Process", s. 35.

me ve piyasa değişiminin bir ilkenin kontrolü altında bir araya getirilebileceğini söyler.[4] Ticaret, para karşılığında değişim yerine karşılıklı armağan vermeye ya da merkezî olarak örgütlenmiş yeniden dağıtıma da dayanabilirdi.[5]

Polanyi, "Piyasa ekonomisi sadece bir piyasa toplumunda var olabilir... [E]mek, toprak ve para dahil olmak üzere sanayinin tüm unsurlarını içermesi gerekir."[6] der. Ancak her ne kadar bu üç unsurun bir fiyatı olsa da bunlar ya üretilmemiştir (toprağın, doğanın armağanı olması gibi) ya da üretilmişse bile satılmak üzere üretilmemiştir (mesela emek gücü ya da değişim aracı). Bununla birlikte,

> Emek ve toprak serbestçe alınıp satıldığından, piyasa mekanizması da onlara uyarlanmıştır. Artık emek için bir arz ve talep vardır. Ayrıca emek gücünü kullanmak için piyasada bir fiyat (ücretler), toprağı kullanmak için de başka bir fiyat (rant) söz konusudur. Emek ve toprak için, üretiminde yer aldıkları gerçek metalarınkine benzer, özel piyasalar oluşur... [Ancak] emek, insanın sadece bir diğer adıdır, topraksa doğanın.[7]

Toprak, emek ve para, piyasa ekonomisi için "kesinlikle hayati önemde unsurlar" olduğu halde, Polanyi'nin onları hayalî meta sayması bu nedenledir. Polanyi'nin belirttiği gibi aslında emek dediğimiz şey basitçe bir insan faaliyetidir; toprak, insanların doğal çevresini oluşturur, paraysa sadece bir değer birimidir. Polanyi birçok kez şu iki gerçeğin altını çizer: "[Emek, toprak ve paranın] satılmak üzere üretildikleri varsayımı kesinlikle yanlıştır", ancak "gerçek emek, toprak ve para piyasaları bu efsane sayesinde örgütlenir."[8] Ekonominin piyasadışı ilişkilerden kopuk, piyasaya dayalı ya da piyasaya yönelik ayrı kurumlar halinde örgütlenmesini sürdürmek için toplumun bütününün de bir piyasa toplumu olarak örgütlenmesi

4 Polanyi, "Instituted Process", s. 37.

5 *A.g.e.*, s. 40-45.

6 Polanyi, *Great Transformation*, s. 71.

7 Polanyi, *Livelihood*, s. 10.

8 Polanyi, *Great Transformation*, s. 72.

gerekir. Çünkü "piyasa ekonomisi ancak bir piyasa toplumunda işleyebilir."[9] Ancak bu üç yönlü [hayalî] metalaşma haddini aştığında, olumsuz etkilediği geniş çaptaki toplumsal güçleri ateşlendirerek piyasa ekonomisinin altını oyar. Böylece, "piyasa örgütlenmesi gerçek metalar bakımından genişlerken, hayalî metalar bakımından sınırlanır."[10] Ekonomik liberalizmin kendi kurallarına göre işleyen piyasası, insan ve doğayı korumayı amaçlayan sosyal korumacılıkla karşı karşıya gelir. Polanyi'nin ünlü "çifte hareketi" budur.

Bilgi hayalî bir meta mıdır?

Enformasyon devrimi, enformasyona dayalı kapitalizm ya da BEE üzerine olan tartışmalar çoğunlukla bilgiyi toprak, sermaye, girişim, ya da emek gibi bir üretim faktörü olarak ele alıyor. Bu, tarımdan (toprak) sanayileşmeye (sermaye ve kol emeği) oradan da enformasyonalizme (enformasyon ve iletişim teknolojileri –ya da EİT– ve fikrî emek) geçiş şeklinde beliren ortak bir dönemlendirmeye işaret ediyor. Öyleyse şöyle bir soru beliriyor: Sanayi sonrası piyasa ekonomisinde bilgiye atfedilen önceliği, Polanyi'nin sanayi toplumu analizi çerçevesinde bilgiyi hayalî bir meta olarak düşünerek verimli bir şekilde incelemek mümkün müdür?

Üç tez belirmektedir. Öncelikle, bilginin üretimi ve dolaşımı piyasa değişimi yerine başka türlü koruma altına alınabilir: Örneğin kapama (closure), karşılıklılık ya da özel veya devlet himayesinde yeniden dağıtım. Öyleyse hangi şartlar altında piyasa rasyonalitesinin belirip, diğer üretim ve dolaşım biçimlerine hâkim olmaya başladığı sorulabilir.[11] İkinci olarak, Polanyi'yi başka sözcüklerle tekrarlarsak, bilgi, "enformasyon ekonomisinde" bir fiyata sahiptir; ancak satılmak üzere üretilmemiştir, sadece [insan] doğa[sı]nın bir armağanıdır ya da insanın bir diğer "yönüdür." Bununla birlikte, "ekonomik sistem, belirli gü-

9 A.g.e., s. 57.

10 A.g.e., s. 76.

11 Polanyi, "Instituted Process", s. 37.

dülere dayanan ve özel bir statü veren ayrı kurumlar halinde örgütlendiğinde toplumun da bu sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek şekilde düzenlenmesi gerekir."[12] Böylece, üçüncü olarak, "enformasyon ekonomisi" yalnız bir piyasa ekonomisi ile piyasa toplumunun parçası olarak varlığını sürdürebilir. Dolayısıyla enformasyon ile bilginin arz ve talepte dengeyi sağlayacak şekilde fiyatlandırılması gerekir.

Bu durumun bir diğer "çifte hareketi" tetikleyeceği düşünülebilir. Ancak çeşitli alanlarda çeşitli aktörler tarafından değişen ölçeklerdeki artan direnişe rağmen, devletler, fikrî ammeyi korumak ve dolayısıyla bilginin sanki alt tarafı bir metaymış *gibi* (hep kapitalist üretim ilişkileri içinde üretilmiş bir meta olmak bir yana) görülmesini önlemek için etkin, güçlü müdahalelerde henüz bulunmuş değil. Aksine önde gelen kapitalist devletlerin müdahalesi bir ortak kaynak olarak bilgiyi, kâr amaçlı ve piyasa dolaylı ekonomik rekabet mantığına tâbi kılacak yönde. Bunun yanı sıra, sermaye bilgi bakımından bu mantığın sınırlarını kendisi de kabul etmektedir; bu nedenle, bilgiyi salt bir meta olarak gören yaklaşımların çelişkilerine karşı kendini sınırlamaya ve düzenlemeye çalışmaktadır. Yenilik ve enformasyona ilgi duyan iktisatçılar, fikrî mülkiyet avukatları ve yeni fikirler araştıranlar da benzer şekilde bilginin metalaşmasının sınırlarını tartışmakla meşguller.

Metalar ve hayalî metalara devam

Bu bölümde kısmen Polanyi'nin analizi çerçevesinde kısmen de Marx'tan ilhamla kapitalizmin daha genel bir eleştirisi çerçevesinde birkaç önemli ayrım üzerinde durmak istiyorum. Öncelikle *meta*, bir emek sürecinde satılmak üzere faal olarak üretilmiş bir mal ya da hizmettir. Bu böyle olmasaydı, Polanyi metalar ile hayalî metaları makul bir şekilde birbirinden ayırt edemezdi. Meta; köylü üretimi, küçük meta üretimi, devlet üretimi, kooperatif üretim, sosyal girişim ya da kapitalist üretim sonucunda elde edilebilir. Burada önemli olan satılmak üzere üretilmesidir.

12 Polanyi, *Great Transformation*, s. 57.

İkinci olarak, *kapitalist meta* kapitalist rekabete tâbi bir emek sürecinde üretilir. Bu rekabet hem metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanını, hem de metanın barındırdığı artık değerin oluşturulması için toplumsal olarak gerekli devir süresini azaltmaya yarayan baskılarda bulunur. Böylece üretimin örgütlenmesiyle üretilmekte olan ürünlerin meta özelliği arasında dinamik bir ilişki oluşur.

Üçüncü olarak, *hayalî meta* ise meta biçimine sahiptir (alınıp satılabilir), ancak aslında satılmak üzere üretilmemiştir. Değişim değeri şekline bürünmeden önce de var olur (işlenmemiş doğa gibi) ya da el konup satılmak üzere sunulmadan önce aslında kullanım değeri için üretilmiştir (içeriksel, toplumsal ilişkilerin içine yerleşik bir ekonomide insan eliyle yapılan şeyler gibi). Kapitalist metanın aksine hayalî meta, her şeyden önce, piyasa güçlerinin üretimi rasyonalize edip yatırım yapılan sermayenin devir süresini azaltmaya yarayan rekabetçi baskılarına tâbi, kâr amaçlı bir emek sürecinde yaratılmamıştır. Bu önemli bir nokta, çünkü toprak, para ve emek gücünü basit ve/veya kapitalist metalar olarak değerlendirmek bunların piyasa ekonomisine girişleri, orada dönüşümleri ve satılmak üzere mal ile hizmetlerin üretimine yaptıkları katkılarının hangi şartlar altında gerçekleştiğini gizler. Bu bakımdan hayalî meta, bir fiyatı olan ama tam bir kapitalist meta sayılabilmesi için gerekli kriterlerden bir ya da daha fazlasını karşılamayan "yarı metalar" arasına girer.[13]

Marx ile Polanyi'nin her ikisi de toprak (ya da doğa), emek gücü ve parayı hayalî meta olarak görür. Toprağı doğanın cömert bir armağanı olarak düşünürler; hatta Marx bilgi için de aynısını düşünür. Emek gücü ise insanın doğal yetisi olarak gö-

13 William C. Schaniel ve Walter C. Neale, "Quasi-Commodities in the First and Third Worlds", *Journal of Economic Issues* 33, no. 1 (1999), s. 95–115. Yazarlara göre tam bir metanın, *ticari piyasada fabrika benzeri* yollardan *satılmak* üzere üretilmesi gerekir, s. 96. Benim yukarıda yaptığım tanımsa kapitalist rekabetin toplumsal olarak gerekli emek ve devir sürelerini azaltmaya yarayan etkisini de hesaba katmaktadır; bu faktör, zanaat ile profesyonel fikrî emeği "kiralık çalışmanın" biçimsel ya da gerçek tabiiyetinden ve daha da önemlisi gerçek meta üreten tam teşekküllü kapitalist maddi olmayan emek sürecinden ayırt etmemize yardımcı olur, (bkz. Tablo 6.1).

rülür; kapitalist tarafından kâr amaçlı üretilmemiştir. Emek gücü bir meta şeklini aldığında bile (insan evriminin en son aşamalarında görülen bir süreçtir bu), bu önemli ölçüde hem piyasa hem de piyasadışı kurum ve pratiklerden oluşan heterojen bir ortamda yeniden üretilir. Son olarak, para biriminin içeriksel niteliği (doğal, meta ya da mutemet) ne olursa olsun, dolaşıma girdiği sistem sadece kâr için işletilmez. Aksine, paranın ekonomik işlevselliği ekonomi dışı kurumlar ve yaptırımlar kadar şahsi ve gayri şahsi güvene de önemli ölçüde bağlıdır.

Hayalî metaları nesnel olarak verili üretim faktörleri şeklinde doğallaştırma eğilimi Marx'ın da sert bir şekilde eleştirdiği gibi, ekonomik değerin şartlara bağlı, tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkiler içindeki nitelikleri yerine şeylerin içkin, ebedi niteliklerinden kaynaklandığına dair mantıksal olarak hatalı bir inanca yol açar.[14] Bu ise her üretim faktörünün toplumun toplam gelirinin ve/veya servetinin dağıtımında kendine özel bir paya sahip olduğu fikrini meşrulaştırır. Polanyi bu meseleyi şu şekilde ele alır:

> [Piyasanın] kendi kurallarına göre işlemesi tüm üretimin piyasada satılmak üzere yer aldığı ve bütün gelirlerin bu tür satışlardan elde edildiği anlamına gelir. Dolayısıyla, sanayinin tüm unsurları için piyasalar mevcuttur; mallar (hizmetler de her zaman dahildir) kadar, emek, toprak ve para için de geçerlidir bu. Fiyatlarıysa sırasıyla meta fiyatı, ücretler, rant ve faiz olarak adlandırılır. Bizzat bu terimler, fiyatların geliri oluşturduğunu gösterir: Faiz, paranın kullanımı için gereken fiyatur, bu parayı sağlayacak konumda olanların gelirini oluşturur; rant, toprağın kullanımı için gereken fiyattır, toprak arzını sağlayacak olanların gelirini oluşturur; ücretler, emek gücünün kullanımı için gereken fiyattır, emeğini satanların gelirini oluşturur; son olarak, meta fiyatları müteşebbis hizmetlerini satanların gelirlerine katkıda bulunur, bu gelir aslında iki fiyat arasın-

14 Karl Marx, *Capital*, c. 1 (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 993 [*Kapital*, c. 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1. baskı, 1978]; Dan Schiller, "How to Think about Information", *The Political Economy of Information* içinde, der. V. Mosco ve J. Wasko (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1988), s. 27-44, 32'de.

daki –üretilen malların fiyatları ile maliyetleri (bir diğer deyişle malları üretmek için gereken fiyatlar) arasındaki– farka karşılık gelen kârdır. Bu şartlar karşılandığında, tüm gelirler piyasadaki satışlardan kaynaklanır; üretilen tüm malları da satın almaya yetecek düzeydedir.[15]

Doğallaştırılan üretim faktörleri yerine toplumsal ilişkilere odaklanmak, Polanyi'nin tanımladığı şekliyle piyasa ekonomisinin genel olarak kavranması için önemli olduğu kadar, enformasyon, bilgi ve aklın "sanayi sonrası ekonomilerde" oynadığı rol bakımından da önemli. Bilginin ne tür şartlar altında meta şeklini aldığı önemli bir sorudur. Bilgi normal şartlarda ortaklaşa üretilip doğası gereği nadir sayılmazken (ekonomik terimlerle konuşursak, rekabet halinde olmayan bir maldır), bilginin meta şeklini alması ancak onun yapay yollardan nadir hale getirilmesi ve erişiminin rant karşılığı sağlanması ile gerçekleşir. Böylece, bilgiyi doğallaştırmak yerine, şunu varsaymak gerekir: "Enformasyon doğası gereği değerli değildir; değerli bir şeye dönüştürülmesi için köklü bir toplumsal yeniden düzenlemeye gerek vardır."[16]

Bu köklü toplumsal yeniden düzenlemenin başlıca üç özelliği vardır. İlk olarak, genel olarak yaratıcı emeğin organik ve ayrılmaz bir parçası olmak yerine, bilgi tedvin edilip, kol emeğinden koparılır ve maddi ürünlerden ayrıştırılır; böylece uzman sistemlerinde, akıllı makinelerde ya da maddi olmayan ürün ve hizmetlerde bağımsız bir biçim edinebilir. İkinci olarak, ekonomik faaliyetlerin toplumsal bağlamlarının bütününden kopmasına benzer bir şekilde, bilgi de toplumsal kökenlerinden kopup, ekonomi dışı kurumsal düzenler, işlevsel sistemler ve yaşanan dünyayla bütünleşir, yavaş yavaş ilerleyen metalaşmaya tâbi hale gelir; böylece, bilginin kullanımını düzenleyen esas düstur, doğru/yanlış, kutsal/kutsal olmayan, sağlık/hastalık gibi ayrımlar yerine kârlı/kârlı olmayan ayrımıdır. Üçüncü olarak, bilgi artık karşılıklılık ya da yeniden dağıtım il-

15 Polanyi, "Instituted Process", s. 69.

16 Schiller, "How to Think", s. 32.

keleri üzerinden kapalı ekonomik birimlerde (ev idaresi) dolaşıma girmez; kâra yönelik piyasalar aracılığıyla tahsis edilir. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de incelediği çevrilme (enclosure), hareketi her üç özellik açısından da açık bir benzerlik taşır. Bu benzerlik, fikrî çevrilmelerin de "zenginlerin yoksullara karşı devrimini"[17] gerektirip gerektirmediği sorusuna yol açar.

Hayalî metalaşmayı yeniden düşünmek

Geçmiş kuşakların ortak üretimi olan bilginin çevrilmesini desteklemek, işçilerin zımni bilgilerinin formelleştirilip uzman sistemlerle ya da akıllı makinelerle bütünleştirildiği bir sürece tekabül eder. Fikrî emeğin kol emeğinden ayrılıp, kapitalizmin kontrolü altında "kiralık bilgi işine" dönüştürülmesi yoluyla da bilgi, hayalî olarak metalaştırılabilir. Burada işçilere bir ücret ödenir ve maddi olmayan üretimleri işverene ait olur. Bu, kol emeğinin kapitalist kontrol altında biçimsel tâbiiyetine benzerdir. Nihayetinde, fikrî emek de metalaşıp, maddi olmayan ürünlerinin ağlar halindeki, sayısallaştırılmış bir üretim-tüketim sürecine birleştirilmesiyle doğrudan kapitalist kontrolün tâbiiyetine girebilir.[18]

Bazı şirketlerin enformasyona dayalı, bilgi-yoğun ya da "yaratıcı" olan ve maddi olmayan mal ya da hizmetlerin üretiminde uzmanlaşmasıyla ilişkilendiğinde biçimsel ya da gerçek tâbiiyet piyasa ekonomisinin genel örgütlenmesinde önemli de-

17 Polanyi, *Great Transformation*, s. 35; krş. Christopher R. May, *The Global PoliticalEconomy of Intellectual Property Rights. The New Enclosures* (Londra: Routledge, 1998); Philippe Aigrain, *Cause commune. L'information entre bien commun et propriété* (Paris: Fayard, 2005); David Harvey, *The New Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 2003) [*Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, Everest Yayınları, 2004].

18 İlki için örneğin bkz. Kenneth Aoki, "Considering Multiple and Overlapping Sovereignties: Liberalism, Libertarianism, National Sovereignty, 'Global' Intellectual Property, and the Internet", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 5, no. 2 (1988), s. 443-74; ikincisi için Schiller, "How to Think"; üçüncüsü için Heather Menzies, "Challenging Capitalism in Cyberspace", *Capitalism and the Information Age* içinde, der. Robert W. McChesney, Ellen Meiksins Wood ve John F. Bellamy (New York: Monthly Review Press, 1998), s. 87-98; Kevin Kelly, *New Rules for the New Economy* (Londra: Fourth Estate, 1998).

değişikliklere yol açar. Şayet bu mal ya da hizmetler, piyasa ekonomisi için ya da daha genelde toplumsal olarak tanımlanan tüketim standartlarının önemli bir parçası sayılan son ürün ya da hizmetler için çok önemli girdiler ise kâr amaçlı, piyasa dolaylı, kapitalist bir ekonomide bu mal ve hizmetlerin üreticilerinin en azından ortalama kâr oranını elde etmeleri gerekir. Aksi halde bu girdiler sağlanmaz. Polanyi de bunu ima eder:

> Bütün işlemler para işlemlerine dönüşmektedir; bunlar da endüstriyel hayatın her alanında bir değişim aracının kullanılmasını gerektirir. Her türlü gelirin bir şeyin satışından elde edilmesi gerekir; kişinin gelirinin esas kaynağı ne olursa olsun, bunun satıştan kaynaklandığının sayılması gerekir.[19]

Dolayısıyla nasıl ki ücretler emek gücünün kullanımı için gereken piyasa fiyatıysa, rant da toprağın kullanımı, faizse nakit sermayenin kullanımı için gereken piyasa fiyatlarıdır. Öyleyse çeşitli şekillerdeki telif ücretlerini de bilginin yarı ya da gerçek meta olarak kullanımı için gereken piyasa fiyatı olarak görebiliriz. Bilginin maddi olmayan mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılması iş bölümünde belirgin bir işlev görüyorsa bu fiyatın ödenmesi gerekir; bilginin gördüğü bu tip işlevler piyasa mekanizmaları tarafından ödüllendirilir. "Hayalî sermaye"[20] olarak fikrî mülkiyetin farklı yasal biçimleri bulunur; bunlar ideal, maddi olmayan ya da görünmeyen şeyler ve bunlara mütekabil gelir akışları üzerinde mülkiyet hakkı tanır. Daha geleneksel olan fikrî mülkiyet haklarına (patentler, ticari markalar, ticari sırlar, tasarım hakları ve telif hakkı) ek olarak, yeni biçimler enformasyon ekonomisine yapılan diğer uzmanlaşmış ekonomik girdileri de kapsamaktadır: Veritabanı hakları, yarı

19 Polanyi, *Great Transformation*, s. 41.

20 Hayali sermaye maddi servetten bağımsız olarak dolaşıma giren finansal servettir; sanayi kapitalizminin maddi değer kaybına yönelik "sabit kıymetler" hesabının aksine finansallaşma hâkimiyetindeki bir ekonomiye uygun "mali kıymetler/borçlar" hesabını içerir. Bu durum, menkul kıymetleştirmenin ve türev ürünlerin büyümesiyle ilişkilidir; ayrıca "üretim ilişkileri" yerine "mülkiyet ilişkilerine" dayanır. Krş. Junji Ishikawa, "A Social Science of Contemporary Value-Based Accounting: Economic Foundations of Accounting for Financial Instruments", *Critical Perspectives on Accounting*, c. 16 (2005), s. 115-36.

iletken topografyalar için koruma, bitki yetiştiricilerinin hakları, coğrafi köken belirtileri için koruma, performansa ilişkin haklar ve kopya koruması araçlarını alt etmeye karşı koruma.

Ancak Polanyi'nin de vurguladığı gibi piyasa ekonomisinin hiçbir doğal yanı yoktur. Bu, fikrî mülkiyetin (FM) entelektüel yaratıcılığı sözde ödüllendiren bir gelir kategorisi olarak gelişmesinde özellikle aşikârdır. Tarihsel olarak bilginin üretimi piyasanın dışında, lonca, üniversiteler, dinî kurumlar ya da devlet kurumları gibi yerlerde gerçekleşmiş; himaye, itibar, ödüller veya ekonomik performans yerine mevki ya da statüye bağlı gelir üzerinden mükafatlandırılmıştır. Bell'in ilk iddialarında da görülür bu: Bilginin serbest dolaşımı şirketlere üretim için teşvik sunmadığından, bilginin bir "toplumsal birim, ya üniversite ya da devlet" tarafından yaratılması gerekir.[21] Ya da Polanyi'nin deyimiyle, "bilim ve sanatlar her zaman yayın dünyasının vesayeti altında olmalıdır."[22] Bu, fikrî mülkiyet haklarının (FMH) enformasyon, bilgi ve entelektüel yaratıcılığa karşılık mükafatların temeli olarak gittikçe artan önemiyle çokça çelişir. Gerçekten de FMH, toprak, emek gücü ve para üzerinde mülkiyet haklarının kurulmasından farklıdır; bu haklar, maddi olmayan mal ve hizmetler için ortalama kâr oranını sağlamak amacıyla genişletilmiştir, ancak bunu FM sahiplerinin (bunlar doğrudan bilgi işçileri olmayabilirler de) ürünleri için etkin bir talep olduğu sürece yüksek kârlar edinmelerini sağlayan bir yasal tekel kurarak yaparlar.

Bilgi her zaman ekonomik bakımdan önemli olmuştur, özellikle de uzun teknolojik yenilik dalgalarıyla ilişkili büyük değişimlerde. Mevcut dönemin yeni özellikleri şöyle sıralanabilir: Teknik ve toplumsal üretim faktörleri geliştirilmesine yönelik bilgi üretiminde bilginin gittikçe daha fazla kullanımı; toplumsal üretim ilişkilerini şekillendirmede hayalî bir meta olarak bilginin artan önemi ve toplumsal servetin genel dağı-

21 Daniel Bell, "The Social Framework of the Information Society", *The Computer Age: A Twenty-Year View* içinde, der. Michael L. Dertouzos ve Joel Moses (Cambridge, MA: MIT Press, 1979), s. 163–211, 174'te.

22 Polanyi, *Great Transformation*, s. 255.

lımını değiştiren bir gelir kategorisi olarak FM'nin artan önemi. Bırakın değişim değerinin, yeniden üretimi için tüketilen metaların maliyetine eşit olmasını, bunlardan hiçbiri bilginin gerçek bir meta olmasını gerektirmez. Bilgi ortaklaşa üretilen bir kaynaktır. Belirli FM biçimleri kapitalist üretim ilişkileri içinde kâr için üretildiğinde bile bu süreç genellikle daha geniş kapsamlı bir entelektüel ammeden ücretsiz girdi sağlamaya dayanır. Elbette enformasyonun malum özelliklerinden dolayı metalaşmış bilginin değişim değerini ölçmek zordur. Örneğin rekabet halinde olmayan bir mal olarak bilginin kullanım değeri bu bilgi paylaşıldığında, ürün ve fiyatın tamamen piyasada belirlenmesi durumunda mütekabil sorunlar belirmekle birlikte, azalmaz –hatta ağ ekonomileri sayesinde artabilir bile. Bilgi üretiminin karmaşıklığı, farklı şekillerde somutlaşıp toplumsal sisteme yerleşmesi de– özellikle de ağ ekonomisinde; bu da bilginin hangi şekillerde artık değer ve kâr oluşumuna katkıda bulunduğunu belirlemeyi güçleştirmektedir. Tüm bunlar doğallaştırılmış bir "bilgi-değer teorisinin"[23] inandırıcılığını engellemektedir; ancak, Marx'ın "değer-emek teorisine"[24] benzer bir şekilde, bilgiye meta muamelesi yapılmasının anlamlarını değerlendirecek bir "değer-bilgi teorisine" yine de müsaade etmektedir.

Hayalî metalar, gerçek getalar, kurgusal sermaye

Bu tezler genel olarak doğruysa, o zaman bilgi karmaşık bir ekonomik statüye sahip. Öncelikle, toplumda karşılıklılık ilkesi çerçevesinde aşağı yukarı serbestçe dolaşan ya da piyasadışı mekanizmalar (himaye gibi) aracılığıyla üretilip dağıtılan bir entelektüel amme olarak bilgi bir gayri metadır. İkinci olarak, entelektüel amme piyasadışı mekanizmalar aracılığıyla çevrilip piyasada özel mülkiyet olarak dolaşıma girdiğinde basit hayalî

23 Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* (Londra: Heinemann, 1974), s. 127.

24 Diane Elson, "The Value Theory of Labour", *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde (Londra: CSE Books, 1979), s. 115-80.

bir meta olarak kabul edilebilir. Üçüncü olarak, fikrî emek kapitalist sömürü ilişkilerinin biçimsel ve/veya gerçek olarak tâbiiyetine girdiğinde ve maddi olmayan mal ve hizmetlere dönüştürüldüğünde emek gücünün diğer biçimleri gibi bir hayalî meta halini alır; yarı ya da gerçek kapitalist metalar içine yerleşebilir. Bu son olasılık, bilgi üretiminde bilginin düşünümsel kullanımın (yani enformasyon bakımından zengin, bilgi yoğun ya da satılmak üzere üretilmiş yaratıcı mal ve hizmetler) farklı sermayeler arasında barındırılan toplumsal olarak gerekli emek zamanını en aza indirgemeye ve üretimleri için yatırılan sermayenin toplumsal olarak gerekli devir süresini azaltmaya yönelik rekabete tâbi olduğu ölçüde gerçekleşebilir. Dördüncü olarak, enformasyon bakımından zengin, bilgi yoğun ya da başka türlü yaratıcı mal ve hizmetleri üretenlere gelir akışı "teknolojik rantlara" benzer normal piyasa mekanizmaları yerine FMH sayesinde garantilendiğinde enformasyon, bilgi ve yaratıcılığı "hayalî sermaye" ya da hatta "kurgusal sermayenin" temeli olarak ele alabiliriz. "Kurgusal sermaye" kategorisi kapitalizmin soyutlama gücünü yansıtır; bu güç, (FMH'de cisimleşen) fikrî sermayeyi ikincil piyasalarda alınıp satılabilecek gelecekteki beklenen gelir akışlarına indirgeyebilir.

Şayet bilgi için bu ayrımlar kabul edilir ise belki de Polanyi'nin toprak, emek gücü ve para üzerine tezlerini de yeniden ele almamız gerekir. Bu durumda bu unsurların da beş ayrı statüsü olabilir: Gayri metalar, hayalî metalar, öteki yarı metalar, gerçek metalar ve kurgusal sermayenin temeli.

Öncelikle, gayri meta olarak bu unsurlar sırasıyla işlenmemiş doğa, insan yaratıcılığı ve tabii değişim birimine tekabül eder. İşlenmemiş doğa sorunlu değildir –insan emeği aracılığıyla el konulup dönüştürülmeden önce doğal dünyayı oluşturur; insan yaratıcılığı da sorunlu değildir– insan türünün faydalı emek harcamasını sağlayan doğuştan yetisini oluşturur; son olarak, Polanyi'nin de gösterdiği gibi değişim birimleri piyasa mekanizmasının dışında eşit kurlara göre değiştirilebilseydi meta olmazdılar.[25]

25 Polanyi, *Livelihood*, s. 62-73.

İkinci olarak, hayalî metalar olarak toprak, emek ve para sırasıyla şunları meydana getirirdi: (a) İnsan emeği tarafından el konulup dönüştürülen ve piyasada satılan doğa (b) Piyasa ekonomisinin dışında yeniden üretilen ve emek piyasasına dışarıdan katılan ücretli emek (c) Satılabilir bir değer haznesi ve değişim aracı olarak para –bu durumda meta paralar (gümüş, altın gibi); itibari paralar (marka, kağıt para, banka kredisi) ve ticaret edilebilir dövizler (dolar, euro, yen gibi) rekabet halinde olur. Polanyi'nin hayalî metalaşmanın sınırlarına ilişkin analizi her zamanki gücünü korur. Polanyi piyasa mantığı ile doğa ve emek gücünün yeniden üretimi için gerekenler arasındaki ayrılığı vurgular; paranın dolaşımının ekonomik değişimin acil gereklerinden ayrı tutulmasının sonuçlarını araştırır.

Üçüncü olarak, toprak, emek ve paraya sanki metalarmış *gibi* davranmak piyasa ilişkilerinin nakit ağıyla gittikçe bütünleşmeleriyle birlikte zamanla bir ya da daha fazla yarı meta türüne dönüşmelerine yol açabilirdi. Ekonomik güçlerin çeşitli "yatırım" biçimleri yoluyla bu hayalî metaların değişim değerini, yani değerlerine karşı fiyatlarını artırmak amacıyla formel, rasyonel eylemlerde bulunma yolları bu durumda tehlike altındadır. "Toprağın" iyileştirilmesi (mutlak ve diferansiyel rantta değişiklikler halinde görülür), beceri düzeyinin artışı ya da emek gücünün yeni vasıflar kazandırılması ("beşeri sermaye" olarak düşünülür) ya da parayı gayri menkullere bağlayarak güvenilirliğini sağlamak (örneğin Weimar Almanyası'nda yüksek enflasyondan yeni Alman markını başka bir hayalî metayla, toprak değeriyle destekleyerek kurtulunması) gibi örnekler verilebilir. Bu gayri metaların ya da hayalî metaların sermaye çarklarına entegrasyonu ve sermaye birikiminin rekabetçi baskılarına gerçek tâbiiyeti, gerçek metalarmış gibi muamele görmelerinin önünü açar; böylece, hayalî metaların gerçek meta görünümü edinmesini sağlayan "ekonomist mantık hatası" pekiştirilir (bkz. tablo 6.1).

Dördüncü olarak, soyutlamanın verdiği güç, toprağın mutlak ve diferansiyel vadeli rant akışları olarak menkul kıymete

dönüştürülmesine izin verip, paranın vadeli piyasalar ile ikincil piyasalarda değiş tokuş edilmesine imkân tanır. Emek gücü bakımından, sermayenin mantığı somut emeği soyut toplumsal emeğe indirger. Ancak bu, kapitalizmin doğal bir özelliği olduğundan rantların menkul kıymetlere dönüştürülmesi, faiz getiren sermaye ya da FMH gelirleri ile ilgili daha uygun bir benzetme, beşeri sermaye olarak düşünülen emek gücüyle ilişkili olarak vadeli kazançların hesabı olabilirdi. Teorik olarak neoklasik iktisatta bu hesaplara yer verilmektedir; özellikle de vadeli kazanç eğilimi üzerine kurumsal hesaplarda ve işçilerin gittikçe kendi "beşeri sermayelerine" yaptıkları "yatırımın" getirisini hesaplamaları gibi.

BEE'nin çelişkileri

Buraya kadar olan bölümde Polanyi'nin hayalî metalara ilişkin analizini, esas savını onaylayıp, "metalar" üzerine başka iki düşünme biçimini de –yani yarı metalar ve kurgusal sermaye– eklemeyi önererek eleştirel bir şekilde ele aldım. Bu bölümdeyse, Polanyi'nin yanı sıra Marx'tan da faydalanarak BEE'nin çelişkilerini incelemek arzusundayım.[26] Marx'ın şu gözlemiyle başlamak istiyorum: Kapitalist üretim biçiminin hücre birimi metadır, bu da esasen meta biçiminde kullanım değeriyle değişim değeri arasında görülen temel çelişkiyle şekillendirilir.[27] Değişim değeri bir metanın satıcı için piyasa dolayımıyla edindiği parasal değerine, kullanım değeri ise metanın satın alan için maddi ya da sembolik faydasına işaret eder. Değişim değeri olmasaydı metalar satılmak üzere üretilmezdi; kullanım değeri olmasaydı satın alınmazlardı. Marx, bu temel üzerinde kapitalist üretim biçiminin karmaşık dinamiğini diyalektik olarak açıklamıştır. Bilgi örneğinde bu çelişki bir yandan fikrî amme olarak bilgi, öte yandan FM olarak bilgi şeklinde belirir. Bu çelişki BEE'de daha da derinleşir, çünkü BEE bilginin,

26 Daha fazla bilgi için Bob Jessop, *The Future of the Capitalist State* (Cambridge: Polity, 2002).

27 Karl Marx, *Capital*, c. 1.

satılabilir bilginin üretiminde düşünümsel uygulamasına dayanır.[28] Bu çelişki bilginin statüsüne bağlı olarak –gayri meta, hayalî meta, diğer yarı meta türleri ve kurgusal sermayenin temeli olarak– farklı şekillerde tezahür eder. Burada beş noktadan bahsetmek mümkün.

İlk olarak, önceki kuşaklardan kalan kolektif olarak üretilmiş bilginin özel istimlâki yoluyla ilkel sermaye birikimi (fikrî mülkiyet şeklinde) söz konusudur. Bilginin çevrilmesi çeşitli şekillerde gerçekleşir: (a) Belgelenmemiş, enformel, kolektif bilgi, uzmanlık ve diğer fikrî kaynaklar şeklindeki yerel, kavim ya da köylü "kültürü"ne ticari girişimciler tarafından el konulup, karşılığı verilmeden metalaşmış (belgelenmiş, formel, özel) bilgiye dönüştürülmesi ki, biyo-korsanlık buna en bilinen örnek olarak gösterilebilir (b) Fikrî emeğin kullandığı üretim araçları üzerindeki kontrolünü engellemek –akıllı makineler ve uzman sistemleri aracılığıyla formelleştirme ve kodlaştırma sayesinde yapılır bu– ve böylece kolektif emekçinin bilgisine el koymak ve (c) Sınırlı bir kapsamı olan telif hakkından daha geniş kapsamlı mülkiyet haklarına nihayetinde geride kalan kamusal çıkarları da aşındırarak yavaş yavaş geçilmesi.

İkinci olarak, kol emeğinin yanı sıra zihinsel emeğin de gerçek tâbiiyetinde "fikrî teknolojinin" rolü vardır. Bell, bunu kol emeğinin kapitalist kontrole tâbi kılınmasında makineye dayalı üretimle karşılaştırır,[29] Robins ile Webster ise kolektif emekçinin bilgisine el konulmasında oynadığı role işaret ederler.[30]

Üçüncü olarak, yeni bilgi ile üretilmiş teknolojik rantların dinamiği ve yeni bilginin (bilgi olarak ya da akıllı üretim aracı olarak) umumi bir hale gelmesi halinde bu rantların kaybolması, dolayısıyla da metalarda cisimleşen toplumsal olarak gerekli emek zamanının tanımlanması söz konusudur. Bu sorun, bilginin bilgi üretiminde düşünümsel kullanımıyla pekişir. Çünkü bu şekil-

28 Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* (Oxford: Blackwell, 2001) [*Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005].

29 Bell, *Coming*, s. 29; *a.g.y.*, "Social Framework" 167.

30 Kevin Robins ve Frank Webster, "Information as Capital: a Critique of Daniel Bell", *The Ideology of the Information Age* içinde, der. Jennifer D. Slack ve Fred Fejes (Norwood, NJ: Ablex Publishing, 1987), s. 95–117, 103'te.

TABLO 6.1
Toprak, Emek Gücü, Para, Bilgi ve Metalaşma Biçimleri

	Metalaşma öncesi	*Hayali metalaşma*	*Yarı metalaşma*	*Gerçek metalaşma*	*Kurgusal sermaye*
Toprak	El değmemiş toprak/ işlenmemiş doğa	El konulup dönüştürülen toprak/doğa	Toprakta/ doğada kâra yönelik ilerlemeler	Toprak ıslahı, biyo-yakıt; genetik mühendislik ürünü organizmalar	Mutlaka ve diferansiyel rantların menkul kıymetlere dönüştürülmesi
Emek gücü	İnsan emeği için doğal yeti	Satışa konulan somut emek yetisi	Emek gücüne (yeni) vasıflar kazandırılması, emek arzının biçimlendirilmesi	Hayvan çiftliği ve laboratuar hayvanları. Sınır durumda, köle emeğinin kâr amacıyla klonlanması görülür.	İskonto edilmiş gelir akış olarak "insani sermaye"
Para	Ev idaresi, karşılıklılık, yeniden dağıtım vb.	Malların/hizmetlerin değişiminde kullanılan sembolik birimler, vergi ödemesi, aşar vergisi	Para, kredi vb.'nin göreli fiyatını ve performansını yükseltmeye yönelik özel banka/merkez bankası girişimi	Kapitalist emek sürecinde üretilen meta para (gümüş, altın gibi)	Faiz getiren sermaye, faiz oranı vadelerinde türev piyasalar
Bilgi	Gittikçe artan, ortak bir kaynak olarak bilgi	Fikri ammenin kâr için satılmak üzere özel çevrilmesi	Yaratıcılığı satma amacıyla fikri emeğin biçimsel tabiiyeti	Tamamen kapitalist emek sürecinde satılmak üzere üretilmiş yeni ilaçlar	FMH'nin menkul kıymetlere dönüştürülmesi

de şirketler, bölgeler ya da üretim sistemleri üzerindeki rakiplerinden önde gitmeleri yönündeki baskı artar; bunun nedeni yenilenmiş teknolojik rantlar ve artan pazar payının, olağanın üzerindeki kârların rekabet sonucunda kaybolması yönündeki normal eğilimini hafifletebilmesidir. Bu ayrıca, bilgi ya da enformasyon üzerindeki zayıf tekelleri, bunları teknoloji, standartlar, zımni bilgi ya da yasal olarak kökleşmiş FMH içine yerleştirerek korumayı amaçlayan girişimleri de teşvik eder. Bu mülahazalar, her yeni icadın her seferinde daha hızlı bir değer kaybına meyilli olmasıyla birlikte, sermayenin bakış açısından enformasyonel devrimin kendi kendini baltalayan karakterini vurgular.

FM sermaye için de çelişkiler sunmaktadır; çünkü her sermaye bir yandan bilgi girdileri için bir karşılık ödemek istemez, diğer yandan fikrî çıktıları için fiyat talep etmek ister. Bu, çelişkinin çok basamaklı örneklerinde de fraktal bir şekilde görülür; örneğin Microsoft vs. Linux. Microsoft'un ticari yazılımını beta aşamasında test etmek için hacker topluluklarını kullanmasına karşılık Linux için katma değerli hizmetler satan firmalar yer alır. FM biçiminde beliren çatışma da bununla bağlantılıdır: Bir yandan maddi olmayan ürün ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşan şirketler için ortalama kâr oranını, diğer yandan da yasal bir tekel konumu üzerinden olağanın üstünde kâr elde edilmesini potansiyel olarak garantiler.

Son olarak, BEE'nin ulusal toplumlar içinde ve arasında toplumsal eşitsizlik ve kutuplaşma bakımından da bir takım sonuçları vardır. Bilgi işçileri, yaratıcı sınıf ya da pek vasfı olmayan sembolik analistler ile akıllı makineler ve uzman sistemler nedeniyle vasıfsızlaşan diğer işçiler arasındaki büyüyen ekonomik farklılaşmada bu görülmektedir. Bu durum, "küresel bir yetenek savaşı" ve düşük nitelikli malların üretimi ile bazı tüketici ya da üretici hizmetlerin tedarikini maliyetin düşük olduğu yerlere transferiyle pekiştirilir. Daha uzun vadede bu değişiklikler, küresel ölçekte enformasyon ekonomisi ürünleri için talep sorunları da yaratabilirdi.

Bilgi ve devlet

Enformasyonalizm ile kapitalizm arasındaki potansiyel çelişkileri incelemek BEE'de devletin rolü üzerine düşünmek için ilginç bir yol sunuyor. Örneğin üretici güçlerin artan toplumsallaştırılması (dinamik ağ oluşturma ve öğrenme biçimlerinde ifade edildiği üzere) toplumsal üretim ilişkilerindeki kapitalist hâkimiyetle çatışmaz mı? Sermaye, bilgi toplumunun kurulmasının önünde bir engel mi oluşturmaktadır? Enformasyonalizm gelişen ağlar halindeki yönetişim biçimleriyle özel denetimi aşındırır mı? Bu ve diğer alternatifleri bilginin metalaşmasındaki farklı düzeyler bakımından inceleyebiliriz.

Öncelikle, devletler ilkel bilgi birikimi için gerekli yasal ve yasama harici şartların oluşturulmasına ya da mülksüzleştirme tehlikesiyle karşı karşıya olan yerli kaynakların korunmasına yardımcı olur. Bu durumda devletler şu iki bakımdan kutuplaşmaya meyillidir: İlk olarak, ammenin korunması ya da çevrilmesi (örneğin Kuzey-Güney); ikinci olarak, küreselden yerele çeşitli ölçeklerde FMH ve rejimler için en uygun biçimler. İlkel FM birikimi, kamusal bilginin özelleştirilmesi ve tüm bilgi biçimlerinin metalaştırılmasına verdikleri destek bakımından bazı devletler diğerlerinden daha aktiftir; diğerleriyse fikrî ammeyi korumak, enformasyon toplumunu desteklemek ve toplumsal sermayeyi geliştirmekle daha fazla ilgilenirler. Bu noktada devletler, gerek ülke içinde gerekse dışarıda fikrî ammeye yerli şirketler tarafından el konulmasını kollamada ve FMH yasalarını değiştirmede önemli bir rol oynarlar. Enformasyon ve iletişim teknolojileri ürünleri, bilgi devrimi ve güya yaratıcı sanayilerde rekabet üstünlüğü olan ABD federal devletinin, küresel ölçekte neoliberal bir bilgi devriminin gelişmesinde özellikle önemli bir yeri olmuştur. Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları (TRIPS) sözleşmesini desteklemesi, ikili ve çok taraflı ticaret anlaşmaları, şart koşmalar ve FMH ile ilgili ABD çıkarlarını kollayan diğer baskılarda bu açık bir şekilde görülebilir.

İkinci olarak, devletler hayalî bir meta olarak bilginin barındırdığı çelişkileri kontrol altına almaya çalışırlar. "Yaratıcı faa-

liyeti teşvik etme ihtiyacına karşı fikrî ammeyi koruma ve muhafaza etme ihtiyacını dengelemeleri gerekir."[31] "Bilgiye yatırımda toplumsal bakımdan en iyi olan politika" burada tehlike altındadır.[32] Bu ihtiyaç her zaman piyasa üzerinden belirmez. Örneğin Polanyi merkantilist devletlerden şu şekilde bahseder:

> Şansölyeleri ile imtiyaz mahkemeleri her şey bir yana muhafazakâr görünümdeydi, yeni idare biçiminin bilimsel ruhunu temsil ediyorlardı: Yabancı uzmanların göçünü destekliyor, hevesle yeni teknikler telkin ediyor, istatistik yöntemleri ve kusursuz rapor alışkanlıklarını benimsiyor, gelenek ve görenekleri küçümsüyor, zamanaşımıyla kazanılmış haklara itiraz ediyor, kilisenin imtiyazlarını kısıyor ve örf hukukuna aldırmıyorlardı. Yenilik devrimci olmak için yeterliyse, onlar çağın devrimcileriydiler.[33]

Bu gibi konulara nasıl yaklaşırlarsa yaklaşsınlar bütün devletler, üzerinde doğrudan, hiyerarşik bir kontrol kurmaya çekinseler de bilgi üretiminde görülen çelişki ve ikilemleri çözmeye çalışmak zorundadırlar. Bu, genellikle devletin yenilik ve yayılma sistemlerini (sosyal sermaye de dahil) desteklemesi, çeşitli "teknolojik öngörü" biçimleri, bilgi üretimine diğer taraflarla birlikte iştirak etme ya da anlaşarak "rehberlik" etme ve uygun yönetişim ötesi yapıların geliştirilmesi aracılığıyla yapılmaya çalışılır.[34] Böylelikle devletler farklı ölçeklerde bilgi altyapılarını ve sosyal yenilik sistemlerini destekler; FMH rejimleri ve sanal ortamdaki faaliyetler için yeni yönetişim biçimleri geliştirir; kitle üretimi ve tüketimi çağına uygun evrensel arz yükümlülüğü olan ulusal hizmet kuruluşlarından post-Fordist döneme uygun, esnek, farklılık gösteren, çok basamaklı yapılara geçişi teşvik eder; üniversitelerde yapılan araştırmaları iş dünyasının ihtiyaçlarıyla daha uyumlu hale getirmek için ve yan ürünler, li-

31 A.C. Dawson, "The Intellectual Commons: A Rationale for Regulation", *Prometheus* 16, no. 3 (1998), s. 275-89.

32 Bell, "Social Framework" 175.

33 Polanyi, *Great Transformation*, s. 38.

34 Dirk Messner, *The Network Society* (Londra: Cass, 1998); Helmut Willke, *Supervision des Staates* (Frankfurt: Suhrkamp, 1996).

sanslama, ortaklıklar, bilim parkları, sanayi parkları vb. vasıtasıyla FM'nin idare ve işletmesi için müdahale ederler.

Üçüncü olarak, devletler ayrıca bilginin metalaşmasını ve bilgi ile fikrî emeğin üretime entegrasyonunu desteklerler. Bilgi işçilerinin eğitilmesine ve uzaktan öğrenim de dahil yaşam boyu öğrenime yapılan artan vurgu, devletlerin aşağı yukarı doğrudan sorumlu oldukları faaliyet alanlarında EİT'nin kullanılması ve daha genelde BEE ile enformasyon toplumu için yapılan propagandada bunu görebiliriz. Devletler özel alanda ve üçüncü sektörde bu stratejileri desteklemektedir. Ayrıca yeni teknolojilere (özellikle mikro-elektronik) ve daha esnek üretim biçimlerine dayalı imalat ve hizmetler alanında esnekliğe gittikçe daha fazla vurgu yapılmaktadır. Böylece, post-Fordist emek uygulamalarının devlet sektörüne ve yeni kamu-özel sektör ortaklıklarına taşınmasına çalışılıyor. Devletlerin faal olarak desteklediği yeni teknolojiler arasında şunlar yer alıyor: Enformasyon ve iletişim teknolojileri, imalat teknolojisi, nanoteknoloji, biyoteknoloji, optoelektronik, genetik mühendisliği, deniz bilimleri ve teknolojisi, yeni malzemeler ve biyofarmasötikaller.

Dördüncü olarak, devlet yenilik için daha genel bir desteğin bir parçası olarak yeni bilgi ile geliştirilen teknolojik rantların dinamiğini de ciddi bir şekilde destekler. Bu, her yeni icadın her seferinde daha hızlı bir değer kaybına meyilli olmasıyla birlikte sermayenin bakış açısından enformasyonel devrimin kendi kendini baltalayan karakterini pekiştirmeye yarar. Ancak yine de kontrol edilen ekonomik alanlarda geçici avantajlar ve teknolojik rantlar da elde edilir. Sürdürülebilir ilk hamle avantajları olduğu müddetçe bir bölge, ülke ya da üçlü (triad) için uzun vadeli avantajlar güçlenebilir. Bu strateji, Japon ve Doğu Asya ekonomilerinin büyüyen tehditlerine ilişkin yıllar süren karamsarlıktan beri ABD hegemonyasının yeniden teyidinde önemli ve oldukça belirgin bir unsur olmuştur; Amerika'nın güçlü bir FMH rejimine olan bağlılığını da açıklamada yardımcı olur.[35] Ayrıca teknolojik rantların rekabet sonucunda kay-

35 Krş. Bruce W. Lehman, "Intellectual property: America's Competitive Advantage in the 21st Century", *Columbia Journal of World Business* 31, no. 1 (1996),

bolma eğilimine rağmen enformasyon ekonomisindeki şirketler kâr oranlarını ortalamanın üzerinde sürdürecekse, teknolojik olarak daha az gelişmiş sektörlerin ortalamanın altındaki kârları sağlama alması gerekir. Daha az kâr eden şirketler maliyetin düşük olduğu üretim alanlarına taşınmaya ya da taşeronlaşmaya mecbur edildiği ölçüde küreselleşmenin ardındaki itici güçlerden biri de budur; küreselleşmeyle bağlantılı eşitsiz değişim ve gelişmeye doğru eğilimleri güçlendirir. Ayrıca devletler üretken sermayenin hareketliliğini destekleme ve aksatmada çoğu zaman çelişkili yöntemler izlerler.

Marx ile Polanyi'nin ötesinde

Marx ile Polanyi'nin her ikisi de toprak, emek ve parayı dolaşım sürecinde meta biçimini alabilecek gayri metalar olarak görür. Bu şekliyle, birer fiyatları vardır; sermayenin mantığı gerçekten metalarmış *gibi* muamele edilmelerini gerektirir. Bu görüşler bir gayri meta ve hayalî meta olarak bilgiye de uyarlanabilir. Ancak bilgi bir yarı meta da olabilir; ayrıca, kapitalist üretim ve dolaşımda soyutlama süreci sayesinde kurgusal sermaye için bir temel sağlayabilir. Dolayısıyla bu görüş de Polanyi'nin söz konusu "üç üretim faktörüne" ilişkin analizinin sınırlamalarını göstermek için toprak, emek gücü ve paraya uyarlanabilir. Çünkü bu gayri metalara sanki gerçekten metalarmış gibi davranmak onları piyasa güçlerinin mantığına tâbi kılan özel etkilere yol açar; hatta "kurgusal sermayenin" temeli olmalarına imkân tanır.

Marx ve Polanyi mevcut "enformasyonel kapitalizm" ya da "BEE" döneminden ziyade endüstriyel ve finansal kapitalizm (yanıltıcı bir şekilde hâkim üretim faktörleri açısından tanımlanmışlardır) döneminde yazmışlardır. Dolayısıyla bilgiye kapitalist bir meta gibi davranılmasının çelişkili boyutlarına bugün için gerekli olandan daha az ilgi göstermişlerdir. Marx, özellikle de *Grundrisse*'de, özel temellük ve değer biçmeye mü-

s. 6-16 ve Dan Schiller, *Digital Capitalism: Networking the Global Market System* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999).

sait olmayan standart bir üretim faktörü olarak "genel zekâ" ya da bilginin önemini tartışırken ilginç bir şekilde bu çelişkilerin bazı yönlerini belli belirsiz tanımlamaktadır.[36] Daha da ilginç bir şekilde Polanyi'nin kardeşi Michael, bilimsel yenilikte zımni bilginin oynadığı rol ve "bilim cumhuriyetinin" karşılıklı örgütlenmesi üzerine önemli değerlendirmeler yaparak, bilimin devlet planlamasına ve bir dereceye kadar da kâra yönelik, piyasa dolayımlı bir mantığa tabiiyetinin yenilikler için kapasiteyi nasıl zayıflatabileceğine, hatta engelleyebileceğine değinir.[37]

Kapitalist bir BEE'nin bu sınırlamalarını kabul ediyorsak doğayı ve insan yaratıcılığını yeniden ahlâkileştirilmiş bir toplumun için yerleştirme ihtiyacını, Marx ve Polanyi gibi, kabul etmemiz gerekmektedir. Siyasal iktisadın eleştirisi, siyasal ekolojiyi de içerecek şekilde genişletilmeli ve yeni bir ahlâki ekonomi ile birleştirilmelidir. Bell'in ekonomikleştiren ve sosyolojikleştiren mantıklar arasında yaptığı ayrımı göz önünde tutarsak, bir BEE'den bilgi eksenli bir topluma geçişi talep etmek cazip görünmektedir. Ancak *Büyük Dönüşüm*'ü yeniden okuyup anlattıklarının küresel neoliberalizm ortamında tekrar edişi üzerine düşünürsek, gerek insanlığın bilgi birikimine gerek

36 Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin), s. 703 vd [*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 2008]. Nick Dyer-Witherford, Marx'ın tezini kısaca şöyle özetler: "Sermaye, bilimsel bilgi ve toplumsal işbirliğinin güçlerini harekete geçirerek sonuçta kendi kuyusunu kazar... Öncelikle, makineler ve örgütlenmede görülen ilerlemeler üretimde doğrudan emeğe duyulan ihtiyacı azalttığından, insanların emek güçlerini satma ihtiyacı –ki bu, kapitalist düzenin temelini oluşturur– sistematik olarak aşınır. Bu gelişmeler bireysel emek zamanı ile örgütlü bilimin harekete geçirdiği güçler arasında 'devasa bir orantısızlık' yaratır... İkinci olarak... teknobilimsel gelişme için gereken faaliyetin gittikçe artan toplumsal doğası bireysel çaba temelinde değil de daha kapsamlı bir işbirliği gayreti şeklinde ortaya çıkar. Bu durum, iletişim ve ulaşım ağlarının yayılıp bütünleşmesinin de etkisiyle daha da açık bir hal aldığında, çalışma zamanının münferit bir miktarının hem özel mülkiyeti hem de bunun için yapılan ödeme toplumsal kaynakların tam kullanımının önünde gittikçe daha fazla konu dışı engeller olarak belirir. Otomasyon ve sosyalizasyon bir araya gelince ücretli emek ile özel mülkiyeti bir yana bırakma imkânını –ve ihtiyacını– yaratır.", *Cyber-Marx* (Urbana, IL: University of Illinois Press, 1999), s. 484-85 [*Siber Marx*, çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayınları, 2004].

37 Michael Polanyi, *Personal Knowledge* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1958), s. 65, 375-76; *a.g.y.*, *Knowing and Being* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1969), s. 50, 56, 82, 143-44.

kolektif iyi niyete dayanan bilgelik eksenli bir toplum talep etmek daha isabetli olur. Aslında yanlışlıkla Cree yerlilerinin Şefi Seattle'a atfedilen ama yine de metalaşmanın sınırlarını gösteren şu bilge sözlerde bu ihtiyacı görebiliriz:

> Ancak son ağaç kesildikten sonra
> Ancak son nehir zehirlendikten sonra
> Ancak son balık avlandıktan sonra
> Ancak o zaman paranın yenilebilir olmadığını anlayacaksınız

7

Neoliberal Dünyada Bilimin Ticarileşmesi*

GÜROL IRZIK

Giriş

Büyük Dönüşüm'ün ünlü bir pasajında Karl Polanyi şöyle der:

> "Ama emek, toprak ve para, açıkça görülebileceği gibi, meta *değillerdir*; alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu yolundaki önerme, bu unsurların durumunda geçerli değildir. Başka bir deyişle, ampirik meta tanımına göre, bunlar meta değildirler. Emek, yaşamla at başı giden insan faaliyetine verilen bir başka addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz, saklanması veya işletilmesi olanağı yoktur; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. Hiçbiri satılmak üzere üretilmez. Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayalîdir."[1]

(*) Bu makalenin daha önceki versiyonları 2003 Dünya Felsefe Konferansı'nda ve 2005 10. Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'nda sunuldu. Değerli yorumları için Stephen Voss, Robert Nola, Demet Yuncu ve bu kitabın editörlerine teşekkür ederim. Türkiye Bilimler Akademisi'ne de desteği için müteşekkirim.

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Beacon Hill: Beacon Press, 1957), s. 52, vurgu orijinal.

Polanyi, 19. yüzyılda gelişen kendi kurallarına göre işleyen piyasanın, sanayi kapitalizmi için başlıca üretim unsurları olan emek, toprak ve paranın meta olduğu hayalî etrafında örgütlendiğini ayrıntılı bir şekilde göstermiştir. Bu hayal olmadan, sanayi kapitalizmi de var olamazdı. Polanyi toprak, emek ve paranın metalaşmasının insanların geçim kaynaklarını, toplumlarını ve çevreyi yok edeceğini de savunmuştur:

> "Çünkü sözde meta emek, bu özle metanın sahibi olan insanı etkilemeksizin sağa sola taşınamaz, istenildiği gibi kullanılamaz, hatta kullanılmadan bırakılamaz. İnsanın emek gücünü kullanırken, sistem, aynı zamanda, bu etikete yapışık fiziksel, psikolojik ve ahlâki bir birim olarak 'insanı' da kullanmak durumundaydı. Kültürel kurumların koruyuculuğunu yitiren insanlar, maruz kaldıkları sosyal etkiler altında yok olabilir, günah, sapıklık, cinayet ve açlığın yol açtığı şiddetli sosyal çözülmelerin kurbanları olarak ölüp gidebilirlerdi. Doğa ilkel unsurlara indirgenir, çevre bozulur, nehirler kirlenir, askerî güvenlik tehlikeye girer, yiyecek ve hammadde üretme gücü yok olurdu."[2]

Kapitalizmin bugün yeni bir aşamaya geçtiğine genel olarak inanılmaktadır, bu aşama "sanayi sonrası", "enformasyonel" ya da "bilgi eksenli" gibi çeşitli adlar altında tanımlanıyor. Hâkim varsayım uzmanlık bilgisinin, kapitalist ekonominin bu yeni aşamasında daha fazla olmasa da en az emek, toprak ve para kadar önemli bir üretim unsuru olduğu yönünde. Uzmanlık bilgisi her şeyden önce bilimsel bilgidir, çünkü esas kaynağı bilimdir. Bu ise bilimsel bilginin de bir "hayalî metaya" dönüp dönmediği ve eğer döndüyse bu metalaşmanın ne tür sonuçları olduğu sorusunu gündeme getirmektedir.

Bu bölümde yukarıda bahsedilen sorunları daha geniş bir açıdan akademik bilim çerçevesinde tartışmak istiyorum. Bence bilimsel bilginin metalaşması meselesi daha büyük bir sorun olan, bir bütün olarak bilimin ticarileşmesi ile birlikte ele alınmalıdır. Öncelikle "bilim" kavramına açıklık getirip, sonra bilimin ticarileşmesine yol açan teknobilimsel, ekonomik ve hu-

2 A.g.e., s. 73.

kuki gelişmeleri kısaca özetleyeceğim. Bilimsel bilgi ya da buluş, patent ve lisans gibi fikrî mülkiyet hakları ile meta olarak muhafaza edilmektedir. Ancak bu hakların varlığı "bilgi ekonomisinin" de öncesine dayanmaktadır. Bu nedenle bilimsel bilgi ve buluş açısından fikrî mülkiyet rejiminin gelişimini ve de ikisi arasındaki değişen sınırları incelemek yerinde olacaktır.

Ticarileşmenin bir sonucu olarak saygın bilim kültürünün ve özellikle de bilimin değer yapısıyla toplumsal işlevinin radikal bir şekilde değişmekte olduğuna değineceğim. Akademik bilimin ticarileşmesi ve bunun sakıncalı etkileri çoğu disiplinde değişen ölçülerde görülse de en çok, ABD'de uygulandığı şekliyle, biyotıp alanında dikkati çekmektedir. Gerek bu nedenle gerekse alan ve kapsam darlığından dolayı bu çalışma ABD'deki biyotıp araştırmalarıyla sınırlı olacak.

Kavramsal açıklama

Bilim, bilimsel bilgi ve teknolojik buluşa odaklanacağımdan öncelikle bunlarla neyi kastettiğimi de açıklığa kavuşturmam gerek. Detaylı bir açıklamayı gerekli görüyorum, çünkü "bilgi ekonomisi" literatüründe "bilim" ve "bilgi" terimleri ayrım yapılmaksızın ve de ya çok sınırlı ya da çoğunlukla çok genel olarak ele alınıyor.[3] Ben "bilimle", bir eylem ve düşünce sistemi kadar bir toplumsal kurumu da kastediyorum. Bir eylem ve düşünce biçimi olarak bilim, her şeyden önce doğanın meraktan dolayı incelenmesidir. Bilim, bilişsel sorunlar ve araştırma gündemleri; yöntemler; bilişsel amaçlar (özellikle bilgi, tahmin ve açıklama); bu amaçları hedefleyen pratikler (gözlem, deney, test, kayıt gibi); *etos* (bilimsel faaliyete rehberlik eden bilişsel ve etik normlar) ve nihayet yine bilgi gibi son ürünleri içerir.

3 Örnek vermek gerekirse, "bilgi ekonomisi" üzerine ilk yazan isimlerden biri olan ünlü iktisatçı Fritz Machlup "bilgi" ile "bilimsel bilgi" arasındaki ayrımın kendi amacına uymadığını düşünür, F. Machlup, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States* (Princeton: Princeton University Press, 1962), s. 16. Machlup, bilgiyi o kadar geniş kapsamlı tanımlar ki, dinsel vaazlar ile kilise okulu dersleri bile bilgi olarak adlandırılır (*a.g.e.*, s. 23). Dolayısıyla, kiliseler bilgi üretiminin yer aldığı kurumlar olarak belirir!

Bilimsel bilgi, bilimin yöntemleri ile edinilmiş olması ve dolayısıyla doğruluğunun kanıtlanmasıyla ya da aşağı yukarı doğru olmasıyla salt inanç ya da görüşten ayrılır. Temel olarak iki şekilde görülür: Önermesel bilgi ("Genlerin kalıtım birimleri *olduğunu* biliyoruz") ve beceri bilgisi ("Genlerin birbirine *nasıl* bağlan*acağını* biliyoruz").[4]

Kurum olarak bilim, büyük ölçüde özerkliğe sahip, karmaşık bir toplumsal oluşumdur: Kendine özgü üye kabulü, itibar, terfi, ödül ve ceza sistemi vardır. Başlıca bilgi üretim alanları olarak araştırma merkezleri, laboratuarlar, akademiler ve özellikle de üniversiteleri kapsar. Bu alanların varlığı sadece yüklü miktarda paraya değil, ayrıca davranışları belirli bilişsel, etik ve sosyal-kurumsal normlar ve değerler tarafından yönlendirilen iyi eğitilmiş çok sayıda insana (bilim insanları ve teknisyenler) dayanır. Bilim, insanları bilgilendirerek, toplumsal açıdan faydalı bilgi üreterek ve sağlık, çevre vb. genel çıkarı ilgilendiren konularda bağımsız ve eleştirel bir ses sağlayarak kamu çıkarlarına hizmet eder; bu sayede bilim toplumsal meşruiyet edinir.

Temel ya da tabii bilimler, bilimin pratik sorunlara uygulanması olan uygulamalı bilimlerden genellikle ayrılır. Uygulamalı bilimler, teknolojik buluşlar açısından temel bir rol oynayan bir mühendislik türü olarak düşünülebilir. Sonraki bölümde görüleceği gibi, mühendislik, bilim ve teknoloji tarihinde göreceli olarak yeni bir gelişme. Teknoloji ise hem genel olarak uygulamalı bilgiye (sadece uygulamalı bilimsel bilgi olması gerekmez), hem de araba, bilgisayar, cep telefonu gibi ürünlere işaret eder. Dolayısıyla uygulamalı bilim, teknolojinin bir alt türü olarak görülebilir. Bu hususları göz önünde bulundurarak öncelikle bilimin ticarileşmesini mümkün kılan başlıca gelişmeleri özetlemek istiyorum.

---

4 Her iki bilgi türü de bir özne (bilen) ile bir nesne (bilinen) arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bu nedenle, bilgi insanlardan ve onların yaratıcı emeklerinden ayrılamaz. Bu ise kelimenin tam anlamıyla metalaşan şeyin bilgi değil de onun kodlanabilir enformasyonel içeriği olduğu anlamına gelir. Tartışmayı uzun tutmamak için kısaca "bilginin metalaşması" olarak ifade edeceğim; ancak bu ifade söz konusu açıklama doğrultusunda anlaşılmalıdır.

Ticarileşmeye giden yol

Yaygın kanının aksine, temel bilimler ile teknoloji çok uzun bir süredir birbirinden ayrı kurumlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar teknolojik buluşlar bilimsel teorilerden faydalanmadan gerçekleştirilmiştir; bilim insanları ile zanaatkârlar farklı eğitimler alan ve birbirleriyle pek de etkileşime girmeyen iki ayrı topluluk olmuştur. Temel bilimler ile teknoloji arasındaki keskin ayrımın varlığı *bilimsel bilgi* ya da *keşif* (mesela doğa kanunları ile doğadaki çeşitli maddelerin niteliklerine ilişkin) ile *teknolojik buluş* (ürünler ve süreçlere ilişkin) arasında da nispeten belirgin bir ayrıma işaret etmiştir. Hukuksal açıdan bu durum, en azından 19. yüzyıldan beri, teknolojik buluşların aksine bilimsel bilginin patentlenemeyeceği anlamına gelmiştir; bilimsel bilgi kamusal mal olarak düşünülmüştür. Bilimsel bilgi ayrıca rekabetten bağımsız görülmüştür; bir kez üretildi mi, ötekilerin tasarrufunu bir kayba uğratmadan herkes faydalanabilir, yani tüm insanlara açıktır, kimseyi dışarıda bırakmaz. Bilimsel bilginin bu nitelikleri onun metalaşmasını engellemiştir, ta ki bilimsel bilgi ile teknolojik buluş arasındaki ayrımın, teknobilimsel, siyasal, ekonomik ve yasal gelişmeleri içeren bazı karmaşık etkenlerden dolayı bulanıklaşmasına kadar.

Temel bilimler ile teknoloji 19. yüzyılda bilimin uygulamalı hale gelmesiyle, yani bilimsel teorilerden elde edilen bilimsel bilginin doğrudan teknolojik amaçlar için kullanılmasıyla birleşmeye başlamıştır. Sonuç olarak, bilimsel eğitim sayesinde bir hayli uzmanlaşmış bilgi ile donanmış, mühendis olarak adlandırılan yeni bir uzman grubu ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın başlarında temel bilimciler de pratik sorunların çözümünde gittikçe daha fazla yer almışlardır.

Bu evliliği iki yıkıcı tarihsel olay teşvik etmiştir: İki dünya savaşı. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'nda kimyacılar kimyasal silah üretimi için seferber edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda ise farklı disiplinlerden binlerce bilim insanı, mühendis ve teknis-

yen ünlü "Manhattan Projesi" kapsamında atom bombası yapma amacıyla bir araya getirilmişlerdir. Bu son örnek bilimin sosyal tarihinde iki nedenden ötürü bir dönüm noktası oluşturur: İlk olarak, hükümetler askerî ve siyasal amaçlar açısından bilimin sahip olduğu devasa gücü fark etmiş ve sonuç olarak teknolojik yeniliklere imkân tanıyabilmesi için bilime yüklü miktarlarda para aktarmıştır. Bunu, Birleşik Devletler'de araştırma-geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının GSYH'deki payından izleyebiliriz: 1940'da yüzde 0,2; 1945'te yüzde 0,7; 1965'te yüzde 3 ve 1965'teki bu en yüksek noktadan sonra aşağı yukarı sabit bir seviye olarak görülen 2000'deki yüzde 2,6'lık pay. Bu oranlar sadece yirmi senede on beş kat artışa, altmış senede ise on üç kat artışa işaret eder. ABD ekonomisinin büyüklüğü düşünüldüğünde bu, çok yüklü miktarda bir paraya tekabül etmektedir.[5]

İkinci olarak, bilim "büyük bilime", yani çok sayıda bilim insanın işbirliğini gerektiren pahalı bir faaliyete dönüşmüştür. Geniş anlamda tanımlandığı şekliyle bilim insanları, her on beş yılda ikiye katlanan hızlı büyüme oranlarıyla tüm profesyoneller içinde en hızlı gelişen gruptur.[6] Bu hızlı artış, gelmiş geçmiş tüm bilim insanlarının yüzde doksanının bugün hâlâ hayatta olması gibi şaşırtıcı bir istatistikle tezahür etmektedir!

Bu şartlar altında bilime dayalı teknolojilerin bir deyişle "teknobilimlere" devrimci bir şekilde dönüşümü kaçınılmazdı; hakikaten de geçen birkaç on yılda bazı teknobilimler, özellikle de bilgisayar bilimi ve teknolojisi, iletişim ve enformasyon teknolojileri, genetik mühendisliği ve biyotıp dünyayı sonsuza dek değiştirdiler. Çarpıcı birkaç örnek vermek gerekirse, ilk kişisel bilgisayar 1976'da üretildi, cep telefonları ile radyotelefon şebekeleri 1980'lerin başlarında geliştirildiler, İnternet ise bundan sadece on beş sene önce oluşturuldu; ilk

5 Bu rakamlar toplam Ar-Ge yüzdelerini göstermektedir; ancak, Bilim ve Mühendislik Endeksi'ne şöyle bir bakarsak tek başına akademik Ar-Ge için de benzer bir eğilim görürüz.

6 James E. McClellan ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. 1999), s. 359. [*Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, çev. Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınları, 2006]

tüp bebek 1978'de doğdu, bir canlının ilk kez başarıyla klonlanması (Dolly adındaki koyun) ise 1997'de gerçekleşti. Neredeyse dün denebilir.

ABD Patent Yasası'nın belirli bir yorumu eşliğinde gelişen teknobilimlerin önemli bir sonucu da bilimsel keşif/bilgi ile teknolojik buluş arasındaki ayrımın belirsizleşmesi olmuştur. Yaşam biçimlerinin patentlenmesi yeni bir şey değil. Mesela 1873'de Pasteur'e maya kültürü için ABD tarafından bir patent verilmiştir. Ancak bu patent fermantasyon sürecindeki mikroorganizmalara ilişkindir, organizmaların kendisine değil. Sheldon Krimsky'nin de belirttiği gibi, "kimse organizmalar üzerinde, bir buluşta kullanılma şekillerinden bağımsız olarak tekelci kontrol iddia edemezdi."[7] Ancak 1980'de *Diamond v. Chakrabarty*'ye ilişkin temyiz mahkemesi kararıyla bu durum büyük ölçüde değişti; söz konusu kararla hem insan yapımı canlı organizmaların hem de genetik materyalin kendisinin patentlenmesinin önü açıldı. Temyiz mahkemesi dörde karşı beş oyla, doğa yasaları, fiziksel olgular, soyut düşünceler ile yeni keşfedilen minerallerin patentlenemeyeceği, fakat yapay olarak oluşturulan mikroorganizmaların ABD Patent Yasası 35. başlık U.S.C Bölüm 101'e göre patentlenebileceğinde karar kıldı; yasanın bu hükmüne göre, "her kim yeni ve faydalı bir süreç, makine, ürün ya da bir maddenin bileşimini icat eder veya keşfederse veyahut bunları yeni ve faydalı bir şekilde geliştirirse bu bölümün şartlarına tâbi bir patent edinebilir." Böylece ham petrolü çözebilen, genetik mühendisliği ile geliştirilmiş bir bakteri için onu üreten süreçten bağımsız olarak patent verilmiştir. Çoğu fikre göre bakteri doğada başka şekilde bulunmayan faydalı bir "ürün" ya da "madde bileşimiydi."

Bundan sadece sekiz sene sonra Birleşik Devletler Patent ve Marka Dairesi (USPTO) Harvard Üniversitesi'ne laboratuarda kanser araştırması için kullanılan "oncomouse" adlı genetik olarak değiştirilmiş canlı bir hayvan için ilk kez bir patent verdi. Bu, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Yeni bin yıla gi-

7 Sheldon Krimsky, *Science in the Private Interest* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield 2003), s. 62.

rerken "USPTO, altıda biri insan geni olan yaklaşık 6.000 gen için patent dağıttı."[8] Genlerin patentlenmesine izin veren gerekçe benzerdi: Genom içinde bir geni bulmak ve ayrıştırmak zekâ ve beceri ister; doğada dizilimi belli gen bulunmaz, çünkü yapay olarak arıtılması gereken lüzumsuz nükleotidler içerir; ayrıca potansiyel yararı vardır.

Hayvan ya da insan genomlarının dizilimi hangi kategoriye girer, "bilimsel keşif/bilgi" mi, "teknolojik buluş" mu? Bu tür bir dizilimin patentlenmesi ne anlama geliyor? Genlerin patentlenmesine izin verilmesi, keşif/bilgi ile buluş arasındaki ayrımı kamusal bilginin alanını daraltacak şekilde bulanıklaştırmaktadır. Krimsky bu hususu etkileyici bir biçimde şöyle açıklar:

> "[USPTO'nun genleri patentleme] kararı, sonuçta her gen dizilimi araştırmacısını, istemeyerek normal genetik bilimini girişimciliğe ve temel biyolojik bilgiyi de fikrî mülkiyet alanına sokan bir 'mucit' ya da 'patentlenebilir bilgi kaşifi' haline getirmiştir."[9]

Teknobilimlerin ortaya çıkıp gelişmesi, temyiz mahkemesi kararı, patentlemede ve ekonomi politikasında görülen bunu takip eden gelişmeler; bunların hepsi küreselleşme olarak adlandırılan olguyla ve yetmişlerin ortalarında başlayan sözüm ona "bilgi ekonomilerinin" kurulmasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Cömert kârlar sağlayan icatlar geliştirmeleriyle teknobilimler, küreselleşen bir piyasanın taleplerine kolayca cevap verme potansiyeline sahip olmuştur. Hiç şüphesiz bu nedenle hızla ticarileşmişlerdir.

Ekonomi politikası düzeyinde bu değişikliklere Reagan yönetimiyle başlatılan amansız neoliberalizm ve özelleştirme girişimleri eşlik etmiştir. Federal bütçelerinin kesilmesinden korkan Amerikan üniversiteleri özel sektörle daha güçlü bağlar kurmaya yönelmiştir. ABD'nin "bilgi ekonomisindeki" rekabet gücünü artıracağı umuduyla hükümet, bu iki kesim arasındaki işbirliğini geliştirmek için bir dizi yasa çıkarmıştır. Bunlardan en önemlisi olan 1980 tarihli Bayh-Dole Yasası, küçük işletmeler, üniver-

8 *A.g.e.*, s. 66.

9 *A.g.e.*, s. 69-70.

siteler ve diğer kâr amacı gütmeyen örgütleri işbirliği yapmaya teşvik edip, bunlara kamu tarafından fonlanan araştırmaların sonuçlarını patentleme hakkı tanımıştır. Bu yasaya ek olarak üniversite-sanayi ilişkilerini geliştirmek için seksenler boyunca bir dizi başka yasal düzenleme daha yapılır: 1980 Stevenson-Wydler Teknolojik Yenilik Yasası, 1981 Ekonomik Düzelme için Vergi Yasası, 1984 Ticari Marka İzah Yasası, 1986 Federal Teknoloji Transfer Yasası vd. 1987'de Bayh-Dole Yasası büyük firmaları da kapsayacak şekilde yürütme kararıyla değiştirilir.

Bu yasal düzenlemelerin ardındaki mantık tamamen ticaridir. Üniversiteler ile sanayi arasında işbirliği, özellikle de ilkinden ötekine teknoloji transferi desteklenmiştir. Bayh-Dole Yasası'ndan önce ABD federal hükümetinin yaklaşık olarak 30.000 patenti vardı, ancak bunların yalnızca çok azı (kabaca yüzde 5'i) yeni ürüne imkân tanımıştır. Federal hükümetin söz konusu buluşları ticari bir kullanıma dönüştürmeye yetecek kadar kaynağı olmamıştır. Yasa sayesinde üniversitelerin sanayinin işbirliği ile federal hükümetin yapamadığını yapması umut edilmiştir. Gerçekten de üniversiteler olumlu sonuç verdi; yasanın yürürlüğe konduğu tarihten itibaren yirmi yıldan daha az bir süre içinde üniversitelerin sahip olduğu patent sayısı on kat artmış, aynı dönemde toplam patent sayısı ise sadece iki kat artış göstermiştir.[10]

Yüklü miktarlarda fon karşılığında, üniversiteler özel firmalara bir yandan uzman işgücü, laboratuvar ve ekipman sağlamış, bir yandan da bilimsel araştırmaların sonuçlarına öncelikli ya da imtiyazlı erişim hakkı ile patentlerin mülkiyetini kısmen ya da tamamen sunmuştur. Bir yandan üniversitedeki pozisyonlarını muhafaza edip üniversite idaresince desteklenen birçok bilim insanı bu firmalara danışman, CEO (icra başkanı) ya da ortak olmuş, bazıları da kendi şirketlerini kurarak tam anlamı ile milyonlarca dolar para kazanmıştır.[11] Kısaca, üniversiteler girişimci olmuştur.

---

10 Sheila Jasanoff, *Designs on Nature* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005), s. 235.

11 M. Kenny, *Biotechnology: The University-Industrial Complex* (New Heaven, CT: Yale University Press, 1986).

Herkesin kazançlı çıktığı bir mucize mi?

Görünüşte herkes bilimin ticarileşmesinden kârlı çıkıyor. Üniversiteler sektörden cömert fonlar edinip tek başlarına sahip oldukları ya da paylaştıkları patentler için telif ücretleri alıyor; bilim insanları bu ticarileşme sayesinde hem araştırmalarını destekleyecek hem de para kazanmalarını sağlayacak yeni olanaklar buluyor; özel firmalar yeni icatlara sermaye yatırarak karlarını artırabiliyor ve son olarak da kamu başka türlü geliştirilmeyecek olan yeni ilaç ve tedavilerden yararlanabiliyor. Kısacası, bir mucize gerçekleşmişe benziyor.

Ancak gerçek şu ki bilimin ticarileşmesinin büyük bir maliyeti var. Bilim neredeyse her açıdan olumsuz etkilenmektedir. Başlangıçta Polanyi'den yaptığımız alıntıyı şöyle değiştirirsek abartılı olmaz: Bilimsel bilgi, üreticileri olan üniversiteleri ve bilim insanlarını etkilemeksizin sağa sola taşınamaz, istenildiği gibi kullanılamaz, hatta kullanılmadan bırakılamaz. Bilim insanının entelektüel yaratıcı gücünü kullanırken, sistem, aynı zamanda, bu etikete yapışık psikolojik ve ahlâki bir birim olarak "bilim insanını" da kullanmak durumundadır. Eleştirel özerkliğini ve toplumsal faydasını yitiren bilim, toplumsal meşruiyetini yitirerek nihayet yıkıma uğrar.

Öncelikle araştırma sorunlarını ve gündemlerini ele alalım. Genel olarak bunlar, teorik ilgi ve entelektüel uğraştan geçmiş bilimsel başarılara ve kamu çıkarına kadar çeşitli boyutları olan karmaşık bir sistem içinde şekillenir ve önem sırasına konulur. Bazı sorunlar, diğer başka sorunların çözümü için kilit önemde olmaları ve dolayısıyla daha fazla entelektüel tatmin sağlamaları nedeniyle ilgili bilim topluluğu tarafından diğer sorunlardan çok daha fazla ilginç bulunup, bunlara öncelik tanınabilir. Bazı sorunlar da basitçe disiplinin tarihinden miras kalır; disiplinin kimliği ve gelişimi açısından elzemdir. Bazıları ise çevresel faktörler ya da kamu sağlığı nedenleriyle daha acildir. Önceki bölümde özetlenen politikalar, üniversiteleri sanayi ile olan işbirliklerinde araştırmaları patentlenebilir ve ticari açıdan kârlı olana yönlendirmeye itiyor. Sonuç olarak araştırma konuları

bilimsel değer ya da sosyal fayda yerine gittikçe daha fazla ticari çıkarlar tarafından biçimleniyor. Mesela açlık ve kötü beslenme sonucunda tüberkülozun gelişmekte olan ülkelerde hızla yükselmesine rağmen hastalık için geçen otuz beş senede yeni bir ilaç geliştirilmedi. Neredeyse hepsi gelişmekte olan ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın mustarip olduğu tropikal hastalıkları tedavi etmeye yönelik pek yeni araştırma da yok. "Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlık alanında yapılan Ar-Ge'nin yüzde 95'i esas olarak sanayileşmiş ülkeleri ilgilendiren alanlara yönelmiş, kalan yüzde 5 ise çok daha fazla nüfus barındıran gelişmekte olan ülkelerin sağlık sorunlarına ayrılmıştır."[12] Bu ilgisizliğin nedeni bu alanda araştırma yapmanın sadece yeterince kârlı olmaması görünmektedir. Öte yandan özel şirketlerin varoluş nedenleri düşünüldüğünde bu şaşırtıcı değil. Şirketlerin asıl amacı kâr etmektir; kamuya değil de hisse sahiplerine karşı sorumludurlar. Kâr amaçlı araştırmalar, bilim insanlarını başka şekilde ilgilenmeyecekleri alanlara çekmektedir. Üniversite-sanayi işbirliğinden doğan araştırmaların cömert kârlar söz konusu olmadıkça acil sorunlara çözüm bulmayı amaçlamasını beklemek gerçekçi değil.

Bilimsel açıdan ilginç olanı ihmal etme pahasına ticari açıdan faydalı olana aşırı odaklanmanın geleceği görmekten uzak olduğunu söylemek gerek. Önemli bir bilimsel keşfin gelecekte ne tür bir pratik kullanımı olacağını önceden kestirmek çoğunlukla imkânsızdır. Örneğin Einstein ünlü görelilik teorisini geliştirdiğinde kırk yıl sonra bu teorinin nükleer enerjinin temelini sağlayacağına dair bir fikri yoktu. Einstein sadece Newton fiziğinin açıklayamadığı bir takım sorunları çözmeye çalışıyordu. O zaman ticari açıdan yararlı görünene odaklanmış olsaydı asla $e=mc^2$ formülünü bulmayabilirdi! Bilimin ilgisini özü itibariyle ilginç olan sorunlardan başka yöne kaydırmak uzun vadede hem bilimsel açıdan hem pratik olarak pahalıya mal olabilir.

İkinci olarak, ticarileşme ünlü sosyolog Robert Merton'un "modern bilimin *etosu*" dediği bilimin değer yapısını da teh-

12 World Bank, *World Development Report* (New York: Oxford University Press, 1998), s. 132.

dit etmektedir. "Bilimsel etos" terimiyle Merton, bilim insanları topluluğunun bilimsel araştırma ve faaliyetlerinde izledikleri kurumsal değer ve normları kasteder; bunlar talimatlar, tercihler ve icazet şeklinde ifadelerini bulur. Merton bu normlara dört örnek verir: Evrenselcilik, ortaklaşacılık, tarafsızlık ve nizami şüphecilik.[13] Bu normlar bilim topluluğunda yaygın bir şekilde tanınır; Merton'un analizi de ana akım bilim felsefecileri ve sosyologları tarafından çokça kabul edilir.

Evrenselcilik normuna göre, bilimsel iddialar önceden saptanmış nesnel kriterlere göre kabul ya da reddedilir. Bilim insanına dair etnik köken, milliyet, din, sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi özellikler önemsizdir.

Ortaklaşacılık, bilimsel keşif ya da bilginin ortak sahipliğine işaret eder. Merton şu şekilde açıklar: "Bilimin içeriksel bulguları toplumsal bir işbirliğinin ürünüdür ve topluma iade edilir... Bilimde mülkiyet hakları bilimsel etiğin rasyoneline göre asgari düzeye indirilir. Bilim insanın kendisine ait bir entelektüel 'mülkiyet' iddiası, kabaca ortak bilgi birikimine katılan değerin, kurum belli bir düzeyde verimli işliyorsa, önemine denk gelen tanınma ve itibar iddiasıyla sınırlıdır."[14] Merton'un mantığına göre yeni bilimsel bilgi her zaman eski bilginin üzerinde kurulur; bilimsel keşifler açık ve özgür tartışma ile fikir, bilgi, teknik, hatta materyal (proteinler gibi) alışverişine çok şey borçludur. Elbette ki rekabet vardır ama bu çokça arkadaşçadır, işbirliğini engellemez.

Tarafsızlık bilim insanlarının kişisel çıkarlarına ya da ideolojilerine hizmet edip etmediğinden bağımsız olarak araştırmalarını yapmaları, bulgularını değerlendirmeleri ve bildirmeleri gerektiği anlamına gelir. Tarafsız hakikat arayışı, bilim insanını çalışmasının sonuçlarını, bunlar kişisel önyargılarına, çıkarlarına ya da ideolojisine ters düşse dahi, saklamaktan ya da görmezden gelmekten alıkoyar.

Son norm da nizami şüpheciliktir. Bilimciler her iddiayı bilimsel yöntem çerçevesinde mantıksal ve ampirik incelemeye

13 Robert K. Nerton, *The Sociology of Science* (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1973), s. 268-70.

14 *A.g.e.*, s. 273.

tâbi tutar; konuyla ilgili tüm bilgiler elde edilene kadar yargıda bulunmaz ve eleştirel düşünme süreci dışında hiçbir otoriteye boyun eğmez.

Bu durumda, ticarileşme bilim etosunu nasıl etkiler? Öncelikle genleri, DNA'ları, hücre dizilerini ve genetik yapısı yeterince değiştirilmiş hayvanlar da dahil her türlü canlı organizmayı, keşif ile icat arasında ilkeli bir ayrıma izin vermeyen cömert bir patentleme rejimi çerçevesinde fikrî mülkiyet nesnesine çevirmek ortaklaşacılık normuna karşıdır. Bu tür bir rejim, ticari açıdan ne tür faydalar sağlarsa sağlasın, entelektüel ortak paydalar alanını daraltma etkisine sahiptir. Dahası, ortaklaşacılığın zıddı olan gizliliğin bir hastalık gibi yayıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Bunun nedeni üniversitelerin araştırmaları için endüstriyel destek alırken imzaladıkları protokollerde genellikle destekleyen firmanın yazılı izni olmadan üniversite araştırmacılarının bulgularını yayımlamasını engelleyen maddeler olması. *New England Journal of Medicine* tarafından 1995'te yapılmış bir çalışmaya göre ABD Ulusal Sağlık Enstitüleri'nden kaynak alan en üstteki elli üniversitede her dört bilimciden biri sanayi ile ilişki içerisinde; bu bilimciler, sanayiyle ilişkisi olmayan diğerlerine kıyasla iki kat daha fazla ticari bilgileri gizli tutmaya ya da meslektaşlarından bilgi saklamaya meyilliler.[15] Harvard Tıp Fakültesi'nin yakın tarihli bir araştırması benzer sonuçlara varmıştır. Genetikçilerin yüzde kırk yedisi, yayımlanmış araştırma sonuçlarıyla alakalı bilgi, veri ya da materyal taleplerinin üç sene içerisinde en az bir defa geri çevrildiğini bildiriyor. Bunların yüzde yirmi sekizi bu nedenle yayımlanmış sonuçların doğruluğunu teyit edemediklerini belirtiyor.[16]

Tarafsızlık da tehlike altında olan normlardan biri. Bayh-Dole Yasası ve benzer kanunların teşvik ettiği üniversite-sanayi işbirliği şekli, bilim insanlarının ilgisini açıkça patentlenebilir ve ticari açıdan kârlı olan doğrultusunda etkilemektedir. Bunun

15 Daniel S. Greenberg, *Science, Money, and Politics* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2001), s. 357.

16 Krimsky, *Science in the Private Interest*, s. 83.

sonucunda taraf tutma ve "hoşa gitmeyen" verinin gizlenmesi tıbbi araştırmada ciddi sorunlar olarak ortaya çıkıyor. Örneğin yeni bir ilacın etkisi karşılaştırmalı olarak test edildiğinde olumsuz sonuçlar nadiren yayımlanmaktadır. Bu durumda, bir araştırmaya göre, rakip ilaçların etkisini karşılaştıran 107 ayrı yayımlanmış makalenin hepsinde araştırmayı destekleyen tarafından üretilen ilacın daha iyi olduğunun savunulması bir tesadüf müdür?[17] Neredeyse sonsuz benzer örnek sayılabilir. Uzun vadede gizlilik ve taraflılığın bilimsel keşif ile icatların temelini oyabileceğini söylemek kehanet sayılmasa gerek. Bilimde ilerlemenin, fikir, veri ve materyallerin açık ve özgür değişimine çok şey borçlu olduğunu bilim tarihi açık bir şekilde göstermektedir. Isaac Newton bunu şöyle ifade etmiştir: "Daha uzağı görebilmişsem, bu, devlerin omuzlarında yükseldiğimdendir."

Ticarileşmenin yol açtığı üçüncü sorun ise bilimin amaçları, işlevi ve sorumluluğuna yönelik. Kâr etmek ve sadece küçük bir yatırımcı gruba karşı sorumlu olmak gibi amaçlar bilime yabancıdır. Daha önce belirttiğim gibi, bir düşünce sistemi ve faaliyeti olarak bilim, dünyaya dair bilgi üretmek, olayları öngörmek ve açıklamak gibi bir takım bilişsel amaçlara sahiptir. Kâr, bu amaçlar arasında yer almaz. Tarihsel olarak bu hedeflerin izlenmesi, biri entelektüel diğer toplumsal olmak üzere esas olarak iki işlev görmüştür: İnsan merakını gidermek ve dünyayla baş etmek. 19. yüzyılın ikinci yarısından beri bu ustalık, teknolojik açıdan faydalı bilgi de üretmeye başlamıştır. O zaman bile bilimsel bilgi asla satılık olmamış, kâr amacıyla üretilmemiştir. Ta ki yakın zamana kadar. Bilgi üretiminin esas alanı olarak üniversiteler, patentlenebilir ya da kârlı olmayan bilginin de peşine düşmüştür; kâr-amaçlı örgütler olmamaları itibariyle, sadece şu ya da bu gruba değil, tüm topluma karşı sorumludurlar.

Bu mülahazalara dayanarak, bilimsel bilginin bugün bir "hayalî metaya" dönüştüğünü ve alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu varsayımının bu örnekte görüldüğü gi-

17 J. R Brown, "Community of Science". 31. Bilim Felsefesi Yıllık Konferansı'nda sunulan tebliğ (Inter-University Center, Dubrovnik, Hırvatistan, 11-15 Nisan 2005), s. 3.

bi *tarihsel olarak yanlış* olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, satılmak üzere üretilmek bir yana genel olarak bir üretim sürecinin ürünü olmayan toprak, emek ve paranın aksine, bilimsel bilgi bir dereceye kadar satılmak üzere üretilebilir ve üretilmektedir de. Bu nedenle "yarı meta" kavramı daha uygun olabilir (krş. Jessop'un bu kitaptaki makalesi). Ancak yine de dikkatli olmamız gerekir; her ne kadar aralarındaki mesafe daraltılmaktaysa da bilimsel bilgi ile icat arasında hâlâ bir ayrım muhafaza edilmektedir.

Bilimin ticarileşmesi üniversitelerin bilişsel ve toplumsal işlevlerinde yıkıcı bir etkide bulunmaktadır. Toplumun bilime gösterdiği itibar, bilimin kendisinden beklenen yerine getirmesi sayesindedir. İnsanlar yaygın bir şekilde bilimin bulgularına, bilim insanlarının özellikle sağlık ve çevreye ilişkin konulardaki görüşlerine ve bilim topluluğunun bağımsız eleştirel sesine güvenir. Gizli faaliyetlerde bulunan, taraflı ve daha çok parayla ilgilen bir bilim insanı imajı, bilimin toplumsal statüsü açısından yıkıcı etkiye sahiptir. Böylesi bir imaj toplumun bilimin bulgularına olan inancını aşındırıp, bilimin toplumsal meşruiyetini sarsabilir.

Dördüncü sorun, bilimin ödüllendirme sisteminde görülen değişiklikle ilgili. Geleneksel olarak, bir bilimcinin keşfinden edindiği fayda parasal değil de entelektüel olmuştur; Merton'un belirttiği gibi bu fayda, "tanınma ve itibarla sınırlıdır."[18] Tanınma ile itibar tarih boyunca bilimsel bilginin üretiminde önemli bir işlev görmüştür. Ancak ticarileşme ile birlikte ödül şimdi parasal kazanca yönelmektedir. Sanayiden fon sağlayan, ticari olarak kazançlı patentler elde eden bilimciler özellikle de üniversite idarecilerinin gözünde diğerlerinden daha fazla itibar sahibi olur. Daha da acısı, diğer bilimciler küçümsenip, daha az "faydalı" görülürken, üniversite kaynaklarını (ve dolayısıyla kamu kaynaklarını) üreten değil de tüketen olarak algılanmaktadır. Değer sistemindeki bu değişim mesleki ilişkilerin dokusuna inceden inceye zarar vermekte ve üniversiteyi bir işletme firmasına çevirmektedir.

18 Merton, *Sociology of Science*, s. 273.

Son olarak, özel şirketlerin sponsorluğunda yürütülen yeni tarz üniversite araştırmalarının, endişe verici sonuçları olan, benzeri görülmemiş çıkar çatışmalarına yol açtığını belirtmek gerek. Geçen yirmi yıl içinde ABD'de çok sayıda önemli olay haber konusu oldu. Sadece bir örnek vereceğim, ancak dikkatinizi çekmeye çalıştığım sorun için oldukça tipik bir örnek bu.[19] Flint Labs tiroid hormonu eksikliğinden kaynaklanan bir hastalığın tedavisinde kullanılan syntroid isimli bir ilaç üreten bir şirket. Bu şirketin, söz konusu ilaçlara yönelik pazarda kabaca 500 milyon dolara denk gelen yüzde 85'lik bir paya sahip. Diğer şirketlerin artan rekabetinden tedirginlik duyan Flint Labs, ürettikleri ilacın rakiplerininkilerden daha iyi olduğunu göstereceğini umdukları bir araştırmayı desteklemeye karar verir. Bu amaçla 1988'de San Francisco Kaliforniya Üniversitesi'nden Profesör Betty Dong ve diğer idarecilerle üniversiteye çeyrek milyon dolar vermek üzere bir anlaşma yaparlar. Tarafların imzaladığı protokolde şöyle bir açıklamama maddesi yer almaktadır: "Bu araştırmada elde edilen bütün bilgiler gizlidir ve araştırmacı tarafından sadece araştırma çerçevesinde kullanılabilir. Araştırma süresince elde edilen bulgular da gizlidir; Flint Labs'ın yazılı onayı olmadan yayımlanamaz ya da kamuya duyurulamaz."[20]

Araştırmasını 1990 yılında tamamlayan Profesör Dong, rakip dört ilacın syntroid ile aynı etkiye sahip olduğu sonucuna varır. Flint Labs'e bu sonucu usulünce bildirir. Bunun üzerine şirket, Profesör Dong'un araştırmasının kusurlu olduğu iddiasıyla üniversiteye şikâyette bulunur. İki bağımsız incelemenin sonucunda üniversite araştırmada hiçbir hata olmadığını bildirir. Bunun ardından Profesör Dong bir makale yazar ve makale saygın bir dergi (*Journal of the American Medical Association*) tarafından yayın için kabul edilir.

---

19 Bu örnek için bkz. Krimsky, *Science in the Private Interest*, s. 14–18. Diğer örnekler için bkz. Krimsky'nin kitabında 2. bölüm. Benzeri örneklerin Kanada'da da görüldüğünü belirtmek gerek. Bunlardan en önemlisi "Olivier Vakası." Bkz. J. Thompson, P. Baird ve J. Downie, *The Olivieri Report* (Toronto: James Lorimer and Co., 2001).

20 Aktaran Krimsky, *Science in the Private Interest*, s. 15.

Dong'un çalışmasının mali anlamı çok büyüktü. Doktorlar reçeteye ilacın ucuz muadillerini yazsa, hastalar senede 365 milyon dolar tasarruf ederdi. Bu elbette Flint Labs'in kârlarının çok azalacağı anlamına da geliyordu. Şirket Dong'un dergiye makale gönderdiğini öğrendiğinde protokolün ilgili maddesini hatırlatarak üniversiteyi muhtemel zarar için dava etmekle tehdit etmiştir. Sonuç olarak, Profesör Dong yayımlanmasından sadece birkaç hafta önce makalesini geri çeker. Dong'un makalesi iki sene sonra yayımlanır; ancak zarar verilmiştir bile.

Bu ve benzeri örnekler birkaç noktayı açık bir şekilde gösteriyor. Öncelikle, bu tür şartlar altında araştırmacının çalışmasının sonuçları üzerinde denetimi kaybetmesi muhtemel. İkinci olarak, bilim en azından bir süre için kamu çıkarına hizmet etmekten alıkoyulabilir. Son olarak, araştırmacı ile idareciler arasındaki gerilim üniversitede hâkim sürmesi gereken mesleki dayanışma ortamına şüphesiz zarar vermektedir.

Üniversite araştırmasının sanayi-destekli yeni haliyle yarattığı çıkar çatışmalarının olumsuz sonuçları bu kadarla kalmıyor. Birçok önde gelen bilim insanı, özel firmalarda hisse sahibi ya da CEO; bazısı kendi şirketini kurmuş bile. Çoğu bilim insanı, bir yandan üniversitedeki pozisyonunu muhafaza ederken diğer yandan şirketlere düzenli olarak danışmanlık yapmakta. Bu bilim insanlarından, Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) ve Çevre Koruma Dairesi (EPA) gibi düzenleyici kuruluşların danışma kurul ve heyetlerinde yer alması sıkça talep ediliyor. Kaçınılmaz olarak bunların bazısının inceledikleri ürünlerde ve genel politika mevzularında mali çıkarlarını gözettikleri görülüyor. *USA Today* tarafından gerçekleştirilmiş bir araştırmaya göre 1998-2000 yılları arasında FDA uzman danışma kurulu toplantılarında çıkar çatışması oranı endişe verici boyutta yüksektir; incelenen vakaya bağlı olarak bu oran, yüzde 33 ile 50 arasında değişiyordu.[21] FDA'nın çıkar çatışmalarını yasaklamaya yönelik düzenlemeleri olsa da, FDA'ya göre mesela bilim adamının çıkarları kayda değer görülmediğinde ya da alanında uzmanlığı paha biçilmez sayıldığında meselenin takibinden vazgeçildiği

21 D. Cauchon, "FDA Advisors Tied to Industry", *USA Today*, 25 Eylül 2000.

görülebilmektedir. Krimsky şöyle özetler: "Uzman seçtiğinizde, ya yüksek etik standartları ya da yüksek bilimsel standartları seçersiniz; ikisini birden seçemezsiniz. Önde gelen uzmanların ticari ilişkilerinin olması daha muhtemel. Heisenberg belirsizlik ilkesi etik ile bilime uyarlanmış gibi."[22]

Benzer bir sorun da önde gelen tıp dergilerini çıkar çatışmalarına ilişkin politikalarını gözden geçirmeye zorlamaktır. Örneğin 2002 Haziran'da *New England Journal of Medicine* bir yazarın belirli bir ilaç ya da tedaviyi geliştiren şirketle ya da onun rakibiyle mali bağlantısı olması durumunda söz konusu ilaç ya da tedavi üzerine yazdığı editöryel ya da eleştiri makalesini yayımlamama politikasından vazgeçtiğini duyurdu. Neden? Çünkü bağımsız uzman neredeyse yok gibi. Dergi artık bir yazarın söz konusu bağlantısı nedeniyle senede 10.000 dolardan daha fazla ücret almaması şartıyla makaleleri kabul ediyor.

Hukuk ve patent siyaseti

Bu rahatsız edici sonuçları duyduklarında çoğu meslektaşım üzüntü duyuyor ancak elden bir şey gelmeyeceğini de söylemeden edemiyorlar. Bilimin ticarileşmesini kendiliğinden, kaçınılmaz ve durdurulamaz doğal bir olgu olarak görüyorlar. Bu bizi tekrar Polanyi'ye getiriyor. Buraya kadarki değerlendirmem, Polanyi'nin meta efsanesi düşüncesinin bilimsel bilgiye/keşfe çeşitli şekillerde doğrudan bir uyarlaması oldu. *Büyük Dönüşüm*'ün bilimin ticarileşmesi olgusunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacak başka önemli saptamaları da barındırdığına inanıyorum. Bunlar, serbest piyasa ekonomisini yücelten liberal ideoloji ve bu tür bir ekonomiyi bu ideoloji temelinde bilinçli bir şekilde kuran yasama faaliyetiyle ilgili. Polanyi'nin gösterdiği üzere, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisi 19. yüzyıl Avrupası'nda bir takım kendiliğinden, doğal, durdurulamaz güçlerin sonucunda ortaya çıkmamıştır; aksine, bir dizi yasama faaliyeti aracılığıyla bilinçli bir şekilde kurulmuştur. Bu tür bir ekonominin kurulması,

22 Krimsky, *Science in the Private Interest*, s. 104.

kaynakların dağıtımının piyasanın "kendi kurallarına göre işleyen" mekanizmasına bırakılmasının en iyisi olduğunu düşünen bir liberal ideoloji tarafından yönlendirilmiştir. Dışarıdan gelecek her türlü (bir diğer deyişle siyasal) müdahale, kendiliğinden olan doğal düzeni tahrip edip daha fazla sorun yaratacağından büyük bir günah olarak görülür. Bir diğer deyişle, liberal ideoloji başlangıcından itibaren bir paradoksla karşı karşıyadır: Yasal müdahale aracılığıyla kurulmasına önayak olduğu ekonomiye müdahale edilmemesi gerektiği yönünde vaaz vermektedir.

Bu değerlendirmenin, ABD'de biyo-medikal bilimin ticarileşmesine olanak veren patentleme ve hukuk siyasetinin belirli yönlerini daha iyi kavramamıza imkân tanıyacağını düşünüyorum. Hatırlarsak, Bayh-Dole Yasası ve seksenlerdeki diğer bir dizi yasama faaliyeti ve politikanın dayandığı mantık bilimsel değil, ekonomikti. Gördüğümüz gibi amaç, küreselleşen dünyada ABD'ye "bilgi ekonomisinde" rekabet gücü kazandırmak amacıyla "atıl" bilgiyi ticari açıdan faydalı hale getirmekti. Bir diğer deyişle, 1980 sonrasında gündeme gelen üniversite-sanayi işbirliği hiçbir şekilde "doğal", "kendiliğinden" ya da "kaçınılmaz" değildi. Üniversiteleri şirket fonlarına doğru çekmeyi amaçlayan yasama faaliyeti olmasaydı bu işbirliği olmazdı, olamazdı. Neoliberal özelleştirme ideolojisiyle birlikte bu tip yasama faaliyetleri devam etmektedir. Bahsi edilen ekonomik ihtiyaç örtülü siyasal tercihten daha fazlası değildir.

Diamond v. *Chakrabarty* davasında temyiz mahkemesinin yaşam formlarının patentlenmesinin önünü açan önemli kararı bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Mahkeme kararının neoliberal ideoloji tarafından biçimlendirildiğini iddia etmek abartılı kaçabileceği gibi, kararın tıbbi araştırmada patentlenebilir olanla olmayana ilişkin değişen zihniyeti yansıttığı aşikârdır. Bu noktada yeni kapitalizmin temellerini görebileceğimizi düşünüyorum.

20. yüzyıl boyunca çoğunlukla hâkim olan yaklaşım, bilim ile mülkiyetin bir arada gitmediği yönündeydi. Mülkiyet, bilimsel kuruma karşıt bir kavram olarak düşünülüyordu. Do-

layısıyla çoğu bilimci icatlarının sonuçlarını, özellikle de kamu sağlığını ilgilendirdiği ölçüde, patentleme konusunda isteksizdi. Sonuç olarak birçok icat patentlenmedi. Bunlardan en önemli iki tanesi manyetik rezonans görüntüleme ile çocuk felci aşısıdır. Aşı, ünlü Amerikan biyolog Jonas Salk tarafından 1950'lerde geliştirilmişti. Aşının patentinin kime ait olduğu sorulduğunda Salk şu unutulmaz cevabı verir: "Halk diyebiliriz. Patent söz konusu değil. Güneşi patentleyebilir misiniz?"

Bu doğrultuda çoğu üniversite İkinci Dünya Savaşı'na kadar herhangi bir patent politikası izlemezken sağlık bilimlerinde patent mevzusuna olumsuz yaklaşır. Örneğin Yale Üniversitesi 1948'de şöyle bir politika benimser: "Kamu sağlığı ya da tıp alanında uygulanabilir herhangi bir keşfi ya da icadı patentlemek genellikle tıbbi ve kamusal çıkarlara karşıdır ve arzulanır değildir. Ancak bir fakülte üyesi herhangi bir icadı ya da keşfi patent aracılığıyla kontrol etmenin, kendisi ya da üniversite için bir çıkar söz konusu olmadan, sadece kamunun korunması için gerekli olduğunu düşünürse meseleyi Danışma Kurulu'nun dikkatine sunar." Benzer bir şekilde Harvard Üniversitesi 1934'te şöyle bildirir: "Başkanla kurulun onayı olmaksızın üniversite üyesi hiç kimse tedavi ya da kamu sağlığıyla ilgili bir patent oluşturamaz; kamuya adanmadığı sürece üniversitenin kendisi de bu tip patent elde edemez." Bu zihniyet ve onun şekillendirdiği üniversite politikaları 1970'lere kadar devam etmiştir; sonrasındaysa önemli değişiklikler görülür.[23]

Benzer bir anlayış yargı sistemine de hâkim olmuştur. Örneğin 1948'te *Funk Brothers Seed Co. v. Kalo Inoculan Co.* olarak bilinen önemli bir davada temyiz mahkemesi bakterinin patentlenemeyeceği hükmünü verir. Hâkim William Douglas davayı özetlerken çoğunluğun fikrini şöyle ifade eder:

> "Davalının söz konusu bakterilerin her bir türünün soyunun birbirlerinin özelliklerine olumsuz etkide bulunmadan karıştırılabileceği şeklindeki keşfi, bunların ket vurmama özelliğinin keşfiydi. Bu doğa kanunlarının keşfinden ibaret olduğun-

23 Örneğin Harvard Üniversitesi patent politikasını 1974'te değiştirmiştir.

dan patentlenmesi mümkün değildi. Davalının keşfi, bakterilerin doğal şartlarda olduğundan farklı bir performans göstermesine yol açmamıştır. Davalının bakteri kombinasyonu yeni ve faydalıydı ancak bir icadın ya da keşfin gerektirdiği özelliklere sahip değildi... Tabiat olaylarının keşfi için patent çıkartılamaz... Bu bakterilerin nitelikleri, güneşin ısısı, elektrik, ya da metallerin niteliği gibi tüm insanlığa ait bilgi havuzunun bir parçasıdır. Bunlar doğa kanunlarının tezahürleridir; bütün insanlara açıktır, kimsenin şahsi kullanımına tahsis edilemez."[24]

1980'lere gelindiğinde işler değişti. Hâkim Douglas'ın hükmünden yaklaşık otuz sene sonra temyiz mahkemesi, *Diamond v. Chakrabarty* davasıyla bakterilerin belirli şartlar altında patentlenebileceğine karar verdi. Bu arada ne anayasa ne de ABD patent yasaları değişmişti; yasal sistem açısından tek değişiklik değişen zihniyetti. Bu zihniyet, temyiz mahkemesinin böylece kapsamının genişlemesine yardım ettiği fikrî mülkiyete dayalı yeni kapitalizmin, yaklaşmakta olan küreselleşmenin ruhunu yansıtıyordu.

Temyiz mahkemesinin *Moore v. Regents of the University of California* davasına ilişkin kararı aynı doğrultuda bir diğer örnek. Seattlelı bir mühendis olan John Moore'a 1976'da saçaklı hücreli lösemi tanısı konur. UCLA Tıp Merkezi'ndeki doktorlarının tavsiyesi üzerine Moore dalağının alındığı bir ameliyat geçirir. Ameliyattan birkaç sene sonra Moore iddiaya göre tedaviye devam etmek için araştırma merkezine çağrılır. Fakat aslında esas niyet daha fazla kan ile doku örneği almaktır. Daha sonra Moore öğrenir ki, doktorları onun onayı olmadan dokularından faydalanarak tedavi yönelik bir hücre dizisi geliştirmiş, bunu patentlemek için başvurmuş ve özel bir şirketle hücre dizisinin ticari olarak geliştirilmesi ve elde edilecek ürünler için bir sözleşme üzerinde anlaşmıştır. Moore bunun üzerine doktorlarıyla UCLA'ya tıbbi gizlilik kuralının çiğnenmesi ve ona ait olanın ürüne dönüştürülmesi (yani dokularının çalınması) nede-

24 Funk Brothers Seed Co. v. Kalo Inoculant Co., 333 U. S. 127 (1948).

niyle dava açar. Moore, hücre dizisi ve muhtemel kârdan haberi olmadığını belirtirken, dokularının kendi mülkü olduğunu söyler. Bu arada UCLA'ya söz konusu hücre dizisi için bir patent verilir. Asliye mahkemesi Moore davasını düşürür. Ancak üst mahkeme bu kararı onamaz, dokuların Moore'a ait olduğunu ve Moore'un başlangıçta imzaladığı onay belgesinin sadece dokuların çıkartılmasına izin verdiğini, ticari amaçla kullanılmalarına imkân tanımadığını hükmeder. Sonunda dava Kaliforniya temyiz mahkemesine götürülür. 1990 yılında gizlilik ilkesinin çiğnendiğine karar verilir; dokuların ürüne dönüştürülmesi konusunda ise Moore'un aleyhine karar verilir.

Hücre dizisinin Moore'un mülkü sayılamayacağı yönündeki mahkeme kararı açıkça *Diamond v. Chakrabarty* davasına atıfta bulunur. Mahkemeye göre patentlenen hücre dizisi kendiliğinden var olan bir organizma değil, bir icattır; dolayısıyla, "Moore'un bedeninden alınan hücrelerden hem olgusal olarak hem de yasal olarak farklıdır."[25] Mahkeme dönüştürme sorumluluğunun genişletilmesinin kamu politikası açısından etkilerini de göz önünde bulundurmuştur. Moore'a vücudunun parçaları için mülkiyet hakkı tanınması durumunda bilimsel araştırmanın ciddi ölçüde sınırlanacağı savunulur; "insan dokusu ve hücresi içeren icatlar ticari amaçla patentlenip lisanslanabileceğinden, mülkiyet konusunda bir belirsizlik olması durumunda şirketlerin bir ürünün geliştirilmesi, üretilmesi ya da pazarlanması için yüklü yatırımlarda bulunması muhtemel değil."[26] Böylece mahkeme her iki olası etkiye bir arada değinmiş, kararını açıklarken araştırma için ekonomik teşvik ile ticari kullanıma sık sık atıfta bulunmuştur.

Mutabık olan Hâkim Arabian daha ileri giderek şunları ekler:

"Davacı, kişinin kendi dokusunu kâr için satma hakkını tanımamız için talepte bulunmuştur. Bütün uygar toplumlarda en çok saygı duyulan ve korunan şey olan insan bedenini en aşağıda yer alan ticari metalarla eşit saymamızı istemiştir. Bi-

25 John Moore v. The Regents of the University of California, 51 Cal. 3d 134 (1990).

26 *A.g.e.*

zi kutsal olanla olmayanı karıştırmaya zorlamaktadır. Çok fazla şey istiyor."[27]

Arabian'ın insan bedeninin parçalarının ticari metalara dönüştürülmesine karşı duyduğu ahlâki tepki şüphesiz anlaşılır bir şey; ancak ne kendisi ne de mutabık olduğu çoğunluk, mahkeme kararındaki ayrımı görmez. Mahkeme Moore'a dokularından para kazanması için hak tanımazken, araştırmacılarla özel şirketlerin o dokulardan elde edilecek mali faydadan yararlanmasına izin vermekte bir beis görmez! Muhalefet eden Hâkim Broussard bu sorunu gündeme getirir: "Bu biyolojik malzemeleri piyasanın üstünde tutmak bir yana çoğunluğun görüşü, hücrelerin kaynağı olan davacının hücrelerin değerinden faydalanmasını engellerken, iddiaya göre hücreleri davacıdan uygunsuz yolla elde eden davalıların adli hukuka göre dönüştürme mesuliyetlerinden azade haksız kazançlarının ekonomik değerine sahip olup işletmelerine izin vermektedir."[28] Kişinin bedenin parçalarından elde edilen ticari fayda kişinin kendisine tanınmazken, özel şirketler de dahil üçüncü taraflara tanınmıştır.

Hâkim Broussard'ın daha sonra eklediği gibi, kamusal ve bilimsel çıkarlar söz konusu olduğunda herhangi bir özel kişi ya da varlığın insan bedeninin parçalarından kâr etmesini yasaklayıp, bunları bütün araştırmacıların kullanımına açık bırakmak çok daha iyi olurdu. Gerek çoğunluğun kamu politikasına ilişkin analizi gerek bir bütün olarak yasama, bu aşikâr olasılığa karşı ilgisizdir. Fikrî mülkiyete ilişkin başlıca mahkeme kararlarında ticari şirket zihniyeti bundan daha bariz olamazdı.

Bitirirken

ABD'de biyotıbbın hızla ticarileştiğine işaret ettim. Biyotıp patentlenebilir ve kârlı olana doğru gittikçe daha fazla yönelmektedir. Sadece bir bilimsel disipline odaklandıysam da, bilimin ticarileşmesinin materyalist bilim, optik bilim, hatta bilişsel bi-

27 *A.g.e.*

28 *A.g.e.*

lim gibi diğer disiplinlerde de yürürlükte olduğunu söyleyebiliriz.[29] Bu sadece ABD'ye özgü bir olgu da değil. AB ülkelerinde de, özellikle de İngiltere'de farklı şekillerde gözlemlenebilir.[30] Bunun esasen neoliberal küresel düzen çerçevesinde gelişen yeni bir olgu olduğunu anlamamız gerek.

Büyük Dönüşüm'de Polanyi toprak, emek ve paranın metalaşmasının toplum üzerindeki yıkıcı etkisini güçlü bir şekilde betimlemiştir. Benzer bir süreç bilimde de görülmektedir. Bu süreç bilimin araştırma gündeminden değer yapısına, neredeyse her yönünü etkilemektedir. Korkarım ki, bu süreç kendi haline bırakırsa aynı büyüklükte yıkıcı etkiye sahip olacak. Bu nedenle cevaplamamız gereken soru belli: Bilimin gelişmesini engellemeden ticarileşmesini önlemek için ne tür politikalar gerekmektedir? Bu soruyu cevapladığımızda geri kalan işimiz aynı derecede belli olacak.

29 Sheila Slaughter ve Larry L. Leslie, *Academic Capitalism* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997).

30 Jasanoff, *Designs on Nature*.

8

Fikrî Mülkiyet: Metalaşma ve Bundan Hoşnut Olmayanlar

VIRGINIA BROWN-KEYDER

> Fikrî mülkiyet hırsızlığını ulusal güvenliğimize karşı bir tehdit olarak görüyoruz... Geleceğe doğru adım atarken, ekonomimiz gittikçe daha fazla fikrî mülkiyeti koruma yeteneğimize bağımlı olacak... bir ekonomik felaket senaryosuyla karşı karşıyasınız.[1]
>
> John Aschroft'un yardımcısı David Israelite, 2004

> Ticaret politikamızda her şeyden önce Amerikan fikrî mülkiyetini koruma kavgamız gelmektedir. Bu uğurda atılan her adım bizim için kitle imha silahlarına karşı savaş kadar önemli bir çabadır.
>
> Çin'deki ABD konsolosluğu görevlisi[2]

> Ticaret hakkı, mülkiyet hakları gibi şeyler bir demokratik seçimle belirlenecek türden şeyler değildir.
>
> ABD işgali ile Irak'ta yürürlüğe konan FM yasaları için Grover Norquist'in yaptığı savunmadan[3]

Fikrî mülkiyet (FM) hakları –patent, telif ve ticari marka yasaları sayesinde oluşan mülkiyet hakları– sadece ABD ekono-

1 V. Blum, "The Strange GOP-Hollywood Alliance; Justice Department Prepares to Join Fight against Digital Pirates", *Legal Times*, 19 Temmuz 2004.

2 Aktaran Ted Fishman, *The New York Times*, 9 Ocak 2005.

3 Greg Palast, "Big Business the Key to US Strategy", *People's Press* (Printing Society Ltd.Morning Star, 9 Kasım 2004).

misi için değil, genel olarak ABD'nin uluslararası ilişkilerinde de bir itici güç oldu. FM, "piyasa devletleri" dünyasının belkemiğini oluşturuyor; bu devletler, gittikçe daha fazla gönülsüz bir dünyaya ABD'nin ekonomik gücü ile dayatılan ve gittikçe genişleyen serbest ticaret anlaşmaları bağıyla bir arada tutuluyor.

Geçen otuz sene zarfında FM, ABD hukukunun en önemli alanlarından biri oldu. Bu gelişme, yeni federal yasama, temyiz mahkemesi kararları, ABD Patent ve Ticari Marka Dairesi'nde (USPTO) görülen yapısal değişiklikler ve 1982'de amaca uygun yeni bir mahkemenin kurulması (Federal Temyiz Mahkemesi ya da FTM) sonucunda oldu. FM, ticaret hukuku ve politikasına da kaçınılmaz bir şekilde bağlanmış oldu. Sadece geçen on sene içerisinde, ABD diğer ülkelerin önemli bir çoğunluğunu başta ABD'nin lehine olan bir takım yasaları çıkarmaya ikna edebildi. Bu gelişmede, öncelikle Dünya Ticaret Anlaşması'nın (DTA) Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları (TRIPS) bölümünde yer alan maddeler, ardından çok sayıda ve de çok külfetli ikili "serbest ticaret" anlaşmaları etkili oldu. Ayrıca ABD'li şirketler artık müşterileri arasındaki yasa koyucuları ve ticari temsilcileri üzerinde, "piyasa devletlerindeki" ulusal yasalara uymanın neden olduğu masrafı dahi bertaraf etmeleri için baskı uyguluyor. ABD Temsilciler Meclisi'nin adli kurulunda bu şöyle ifade ediliyor: "150 ya da daha fazla ülkenin her birinde ayrı patentler için başvurmak ABD şirketleri ve mucitleri için maliyeti engelleyici nitelikte... Düşük maliyetli tek bir dünya patenti, ABD şirketleri ile mucitleri için dünya ölçeğinde etkin bir patent koruması sağlamak için uzun vadeli en iyi yaklaşım." Dolayısıyla uluslararası bir örgüt veya hatta Birleşik Devletler, AB ya da Japonya tarafından verilen patentler için "tam inanç ve güven" sağlanması ABD şirketleri için çok daha arzulanır bir durum. Bu tür önlemlere ilave olarak ülke dışındaki yasama faaliyeti, ABD savcılarının yurtdışında görevlendirilmesi ve gittikçe tek taraflı hale gelen suçlu iade antlaşmaları (ABD'nin en güvenilir piyasa müttefiki olan Birleşik Krallık'ın bile bunu kabul etmesi için zorlanması gerekmiştir, öte yandan

Birleşik Krallık'taki şirketlerin çoğu bu durumdan hoşnutsuzdur) eşlik etmektedir.

Nasıl oldu?

FM hukuku neden ve nasıl Birleşik Devletler'de ve onun etkisi altında dünyada bu kadar önemli bir konu haline geldi? 1960'lardan önce FM hukuku, Amerikan hukuk sisteminde uluslararası ticaretle herhangi bir ilişkisi olmayan durgun bir alandı. Çoğunlukla sömürgeci ilişkiler uyarınca FM yasalarının çıkartıldığı ülkelerde bu yasalar pek tepki doğurmadı. Bugünse aksine bazı yazarlar, ABD'nin uluslararası antlaşmalara dahil olmasının tek nedeni olarak kendi FM hukukunu dünyanın geri kalanına dayatması olduğunu söylemeye kadar vardırıyor işi.

Bu bölümde FM hukukunun Birleşik Devletler'de nasıl bu kadar önem kazandığını ve nasıl olup da Birleşik Devletler'in dünyanın geri kalanını ısrarla ABD çıkarlarını kabul edip korumaya zorlayabildiğini anlamaya çalışacağız. Birkaç ABD'li şirketin, dünya düzeyinde çok daha fazla insan pahasına izlediği bu uluslararası strateji karşısında elinden bir şey gelemeyenlerin, gerek Birleşik Devletler'de gerek dışarıda, tepkisini inceleyip, gelecekte bizi nelerin beklediğini tahmin etmeye çalışacağız.

ABD hukukunda FM kavramının genişlemesi

Yeni konu

FM hukukunun çerçevesi son senelerde oldukça genişledi. 1980'den bu yana ABD Temyiz Mahkemesi tek başına (yani yeni yasamaya gerek duymadan) canlı formlar (*Diamond v. Chakrabarty*, 1980), bilgisayar programları (*Diamond v. Diehr*, 1981), işletme yöntemleri (*State Street Bank & Trust Company v. Signature Financial Group, Inc.*, 1998) ve cinsel olarak yeniden üretilen bitkilerin (*JEM Ag Supply v. Pioneer*, 2001) patentlenebilirliğini teyit etti. Bitki ve hayvanların, gen ve daha küçük

genetik bilgi birimlerinin, işletme yöntemlerinin ve tohumların patentlenmesi mülkiyet hakları kavramının geçen birkaç on yılda yayıldığı en önemli alanları temsil ediyor. Entegre devrelerin üzerine basılmış tasarımlar; şarap, diğer alkollü içkiler ve yiyeceklere ilişkin coğrafi özellikler ve en son olarak da ilaçlar üzerinde yapılan klinik denemelerden elde edilen verilere kadar bu kapsam genişletilmiştir. Hâlâ görüşülmekte olan uluslararası bir antlaşma, radyo ve kablolu yayın yapanların aslında herhangi bir yaratıcı katkıda bulunmadıkları malzemeler üzerinde FM haklarını bir hayli genişletecek. Bu konuda pek hevesli olan ABD'li patent hukukçusu Andrew F. Knight, öykülerdeki olay örgülerinin dahi patentlenmesini önermiştir.[4] Gittikçe daha fazla şirket FM haklarını kullanarak ürünlerinin satışından elde ettikleri kârdan daha fazla para kazanmaktadır (PricewaterhouseCoopers tarafından 2006'da yapılan bir araştırmaya göre patent ihlali üzerine açılan davalarda jürilerin hükmettiği ortalama zarar miktarı 8 milyon dolar.[5] Ancak bu rakam, hak çiğnediğini düşünmeyen fakat ABD'nin ünlü mahkeme masraflarından korkan sanıkların açtığı ve karara bağlanan tartışmalı davaları dikkate almıyor).

Yeni güç, daha uzun hayat

Yenilik çıkaran kimselere, geliştirdikleri şeylerin gelirleri üzerinde sınırlı bir tekel için imtiyaz vererek, büründüğü bütün şekillerde FM esasında yenilik ve yaratıcılığı ödüllendirmek amacıyla tasarlanmıştır. Kamu refahının artırılması ve bilimsel, yaratıcı kültür birikimine katkıda bulunulması amacıyla verilen bir teşvik olarak bu sınırlı imtiyaz, geçen yüzyıl içinde yasama ve yargı çerçevesinde özel mülkiyete dönüştürülmüştür. Daha yakın bir zamanda geniş kaynaklara ve FM haklarına sahip şirketlerin talebine cevap olarak siyasetçiler ile ticari

4 Andrew Knight, "Knight & Associates–The First and Best in Storyline Patents", Knight & Associates, http://www.plotpatents.com

5 Joe Crea, "Coalition Lobbies for Patent Legislation", *Legal Times*, 20 Eylül 2006.

temsilciler bu mülkiyet haklarını sürekli genişleten bir programa kendilerini adadılar.

Hakların ihlaline karşı hukuki çareler de genişledi. Bunlar, mahkemenin gerçekten bir ihlal saptadığı nadir vakalarda uğranılan kayıplar için kanuni tazminat verilmesinden, daha ciddi ve çoğunlukla sınırlar arası yaşanan cezai kovuşturmalara kadar uzanıyor. Devletin FM'ye sağladığı koruma sadece hak ihlalini –yani çoğaltmayı ve çoğaltmaya yönelik mekanizmalar kullanmayı– suç olarak görmek şeklinde genişlememiştir. Ayrıca kopyalamayı engellemek için tasarlanmış teknik mekanizmaları (DRM'ler) etkisiz bırakmada kullanılabilecek araçların bulundurulması ya da taşınmasına karşı da genişlemiştir (ABD Dijital Binyıl Telif Sözleşmesi'nde –DBTS– olduğu gibi). Çok mu teknik görünüyor? Daha birkaç sene önce kendi ülkelerinde çalışmakta olan Norveçli bir genç ile Rus bir bilgisayar bilimcisi, film kopyalamayı önlemek amacıyla tasarlanmış bir Windows programını kırmak ve bunun üzerine konuşmaktan ötürü ABD ceza hukuku tarafından yakalandılar. Ancak gerçekten bir çoğaltma söz konusu olduğu iddia edilmiyordu.

FM'nin kapsamının bu türden bir genişlemesi diğer sektörlere de yansıdı. Tarımsal biyo-tek patentleri alanında, içine yerleştirildiği tüm bitkileri steril yapan "terminatör geninin" geliştirilmesi ve patentlenmesi FM sahiplerini pahalıya gelen yasal koruma yöntemlerine başvurma zorunluluğundan bile fiilen kurtardı. Bu, bir kişinin patentinin geçerliliğini ve ihlalini kanıtlama ihtiyacını kaldırdığı gibi, korumayı patent hukukunun öngördüğü süreden daha uzun bir döneme yaymaya da hizmet etmektedir.

Koruma süreleri de artmıştır. Her ne kadar patent süreleri 17 seneden 20 seneye olmak üzere sadece biraz artırılmışsa da, uzatmalar geniş imkânlar dahilinde gerçekleştirilmektedir. Düzenleme dönemleri, nüfus üzerinde deneme ve hatta jenerik ilaç üreticileriyle ilişkiler gibi yeni mülahazalar, patent sürelerine ilave seneler katmaktadır. Telif hakkına gelince, ABD hukuku çerçevesinde bunun süresi 1975'te 28 sene iken bugün yazarın ölümünden 70 sene sonrasına kadar genişlemiştir; şir-

ketler içinse bu süre 95 seneye, hatta bazı durumlarda 120 seneye kadar çıkmıştır.

Belki de en önemlisi, FM'yi genişleten bu yasaların etkisinin ve gücünün dünya ekonomisine katılmayı isteyen neredeyse bütün ülkelere yayılmış olması. Bu tür yasaları çıkarmayı reddeden ya da uygulamada başarısız olan ülkeler, ciddi zararlar veren ticari yaptırımlarla karşı karşıya buluyorlar kendilerini. 2006'de ABD Ticaret Temsilcisi Susan Schwab, FM için yetersiz koruma sunan ülkelere karşı ticaret indirimlerinde kesintiye gidileceğini açıkladı. Yaptırımla tehdit edilen ülkeler arasında Arjantin, Brezilya, Hırvatistan, Hindistan, Romanya ve Türkiye yer almaktaydı.[6]

TRIPS ile elde edilen uyumlulaştırma düzenlemelerinin sonuçlarından memnun olmayan Birleşik Devletler, fiilen bu forumu terk edip (özellikle de 2006'daki Doha Turu'nda ticaret görüşmelerinin, çoğu kişi tarafından tahmin edilen başarısızlığının ardından), ikili sözleşmeler –ki böylece hemfikir ülkeler arasında bir dayanışma olması imkânsızdır, hatta FM korumasında daha sıkı şartlar dayatılabilir– ile tek taraflı yaptırımlara yönelmiştir.

Birleşik Devletler'de ve daha da artan oranlarda diğer ülkelerde, patent geçerliliğine ve ihlaline dair mahkeme bulguları –patentlerin genellikle rekabete karşı, dolayısıyla da geçersiz sayıldığı 1970'lerden önceki dönemde seyrek görülür– bugün sanal bir kesinlik sunmaktadır. Bu, genel olarak FM'nin, özellikle de patentlerin korunmasını kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmış, yukarıda bahsedilen Federal Temyiz Mahkemesi'nin 1982'de kurulması kadar, sadece "açık ve ikna edici delil" (diğer özel hukuk davalarında kanıtlanması gereken "delilin üstünlüğü" standardından daha yüksek bir standart) ile bozulabilen yeni ve ağırlaştırılmış bir yasal geçerlilik varsayımından da kaynaklanmaktadır. Jüriler patent davalarının gittikçe karmaşıklaşan özelliklerini, bu ağırlaştırılmış ispat yükünü kullanarak bir patente son vermeye yetecek kadar

6 Intellectual Property Watch, "US May Remove Trade Benefits for Developing Countries", 7 Ağustos 2006, http://www.ip-watch.org

anlamıyor olduğundan, davacı avukatları, davaları jüri önüne çıkartmayı daha çok tercih etmektedir. Bu gelişme, çoğu kimse tarafından yapısal olarak zayıf görülen belirli patentleri de güçlendirmiştir. Patent müfettişleri, artan USPTO fonları aracılığıyla seri şekilde patent onaylamaya teşvik edildiklerinden, zayıf ya da kötü bir şekilde düzenlenmiş patentler daha da yaygınlaşmıştır. Ancak dikkate değer bir diğer gelişmeye göre ise şimdilerde yaygın bir şekilde ABD'de yeniliği sınırlandırdığı düşünülen "patent çalılığını" gevşetmek amacıyla ABD patent hukukuna yönelik bir reform girişiminde bu varsayımı çürütmek için önceki daha zayıf nitelikteki ispat yükü standardına dönülmesi önerilmiştir.

FM'nin uluslararasılaşması

Ticaretle bağlantılı FM'nin yeryüzünde kalın bir balçık gibi yayılması Birleşik Devletler'de başlamış, 1980'lerin ortalarında ABD etkisiyle AB ile Japonya'nın gündemine de girmiştir. Bugün FM çoğunlukla gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında, bir yanda çokuluslu şirketlerin mülkiyet hakları, öte yanda dünya genelinde sağlık, eğitim hakkı, gıda egemenliği ve güvenliği (genellikle ifade edildiği şekliyle "kalkınma hakkı") arasında bir mücadele alanı olarak görülmektedir. Geçen otuz sene zarfında ABD hukukunda yaşanan gelişmelere dikkat edersek, 21. yüzyılda yaşam üzerinde etkiler bırakacak eğilimlerin kökenlerini görürüz burada.

ABD patentleri 1970'lere kadarki dönemde tekel (ki o zamanlar bu terimin olumsuz çağrışımları vardı) olarak görülmekteydi; bu nedenle sınırlı tanımlanan patentler pek verilmiyordu. Bu durum, gerek FM hukukuna gerekse rekabet ya da anti-tröst hukukuna yansımıştır. FM'nin rekabeti bozan niteliği mahkemelerce o kadar olumsuz görülmekteydi ki, bazı ekonomik faaliyet alanlarında FM'nin geçerliliğini savunmanın istisnai bir durum olduğu söylenebilir. Uluslararası ticaret bakımından ise 1960'ların sonlarına kadarki dönemde FM'yi serbest ticaret yanlısı bir uygulama olarak değerlendirmek anlam-

sız bir çaba olurdu. FM kavramı açıkça tekel ve ticari kısıtlama anlamına geliyordu.

1970'lerin başlarında yasa koyucuların FM'yi artık başka bir bağlamda görmelerine yol açacak birkaç gelişme yaşandı. Bu gelişmeler arasında kopyalama teknolojilerinin yayılması (fotokopi, önce ses sonra da video kasetleri); özellikle petrol krizi ve Vietnam Savaşı'nın etkisiyle ABD'de yaşanan ağır ekonomik kriz; ilaç ve tarım bakımından umut verici bir alan olarak biyoteknolojinin doğuşu sayılabilir. ABD hükümetinin bilimsel araştırma bütçelerini destekleme konusunda isteği ve gücünün gittikçe azalması karşısında bir grup seçkin sanayi temsilcisi (kimileri bunu belli başlı "12 aç adamla" sınırlı görmüştür) önerilerde bulunmuş; daha önceden devlet daireleri ve kamu üniversitelerince gerçekleştirilen araştırma faaliyetlerini özel sektörün üstlenip bu yolla kâr etmesini teşvik etmek için FM'nin güçlendirilip genişletilmesi savunulmuştur. Araştırma ve geliştirmenin (Ar-Ge) "özelleştirilmesi" ile birlikte kâr dürtüsü, hızla bilimsel statünün (yayın vb. sayesinde elde edilen) ve Ar-Ge'nin hedefi olarak kamu yararının üstünlüğü ilkesinin yerini almıştır.

Kısaca 20. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Ar-Ge'nin kamu tarafından finanse edilmesi olgusu 1965'te en yüksek noktaya ulaşmışken, 1980'lere gelindiğinde özel finansman kamu fonlarını aşmıştır. Kamu fonları tarafından finanse edilen araştırma sonuçlarının büyük bir çoğunluğunun memnun bir alıcısı olan ABD sanayisi, ABD üniversitelerinde bilgisayar teknolojisi ve biyoteknoloji alanında görülen ilerleme ve icatların zayıflayan ekonomi için artan öneminden cesaretlenerek federal düzeydeki politikacılara olan benzersiz yakınlığı ile erişim imkânlarından yararlanmaya başlamıştır. Bu bakımdan Birleşik Devletler'de, diğer çoğu Anglo-Sakson/örf hukukuna sahip ülke gibi, sanayinin çıkarları ile siyasetçiler arasında duracak bir "devlet" yoktur. FM'ye dayanan özel sektörün politikacılar ve özellikle de ticareti temsil eden müzakereciler üzerinde etkisi sadece birkaç sene içerisinde önemli ölçüde artmıştır.

Sanayi, FM ve ticaret

1960'lar ve 1970'lerden itibaren ABD iş çevreleri ticaret politikalarında aktif bir rol oynamaya başlamıştır. 1974 Ticaret Kanunu ile Federal Ticaret Komisyonu'na (FTK), ürünleri ABD'nin çıkarlarına zarar veren ülkelere karşı doğrudan yaptırım uygulama yetkisi tanınmıştır. 1979'da ABD Ticaret Kanunu'nun şimdilerde kötü anılan 301. bölümü "uluslararası ticaret sözleşmelerini uygulamak için özel tarafların önemli kamusal adımlar atabilmelerini" sağlamak üzere değiştirilmiştir.[7] Bu bölüm, ticaret ortağının FM'yi koruyamadığı durumlarda yaptırım uygulanmasını sağlamak amacıyla 1984'te tekrar değiştirilmiştir. Birkaç sene içerisinde FM'ye dayanan sanayiler, ekonominin FM'ye daha az bağımlı olan eski sektörlerine mal olacak bir şekilde iş çevrelerinin lobi faaliyetlerinde zirveye çıkmıştır. 1984'te FM'ye dayanan sanayiler için güçlü bir lobi aracı olarak Uluslararası Fikrî Mülkiyet İttifakı kurulmuştur.

Küreselleşmenin ABD hâkimiyetinde ilerlemesiyle birlikte, ABD şirketlerinin çıkarları da rakip malların Birleşik Devletler'den içeri girmesini engellemekten ziyade yurtdışında kendi ürünleri karşısında beliren engelleri azaltmakla daha meşgul olmuştur. ABD ürünlerinin büyük ölçüde FM'ye dayanması (eğlence, yazılım, teknoloji, giysi tasarımı vs.) nedeniyle, "piyasa devletlerinin" bu tip ürünler için de Birleşik Devletler'de olduğu gibi kopyalamaya karşı aynı yasal ve hukuki korumayı sağlaması önemli hale gelmiştir. Küreselleşmenin bir diğer önemli ayağı olan uluslararası ucuz emeğe emsalsiz erişim de Birleşik Devletler'e yapılan ithalatların önündeki engellerin azalmasında yardımcı olmuş, üretici ülkelerde FM korumasını (dünya piyasalarına ucuz üreticiler tarafından doğrudan "yasal olmayan" ya da "izinsiz" malların akışını engelleyebilmek amacıyla) artırmıştır. Giysi tasarımı, bir sektörün üretimi taşerona

7 Susan K. Sell, *Private Power, Public Law: The Globalization of Intellectual Property Rights* (New York: Cambridge University Press, 2003), s. 79. Sell, bahis konusu dönemdeki gelişmeleri çok iyi özetlemektedir; bu bölümün büyük çoğunluğu onun çabasına atfolunabilir.

vermesiyle önemli ölçüde üretim maliyetini azaltıp, FM sayesinde de tekelci fiyatlarla kârlarını sürdürmesine ve hatta artırmasına iyi bir örnektir. Ticaretin genel olarak artması ile ABD'li perakende satış sektörü gibi diğer sektörler de uluslararası emek piyasası sayesinde daha ucuza gelen mallardan yararlanmak amacıyla korumacılığın azaltılmasını talep etmeye başlamıştır. Daha önceki dönemde yaygın olarak görülen ve esas imalat sektörünün tercih ettiği yekpare korumacılığın bu tip ekonomik aktörler için bir faydası yoktur. Kısaca geçmişte korumacılık, ekonomi politikasının esas unsuru olmuşken (böylece ABD'de imal edilen mallar hüküm sürmekteydi), bugün ulusal sınırlar uluslararası emeğe ve pazarlara Amerikan erişimini sağlamak amacıyla açılmaya zorlanmaktadır. Bu aynı zamanda ucuza üretilen ama tekel fiyatı olan malların Birleşik Devletler'e ithalatını da kolaylaştırmaktadır. FM, fiyatların hem Birleşik Devletler'de hem de dışarıda yüksek kalmasını sağlama almış; ABD'nin hâkimiyeti altındaki yeni dünya ekonomisinin tutkalı olmuştur.

ABD Ticaret Kanunu'nda 1974'te yapılan değişiklikler, yukarıda bahsedilen 301. bölüm ve yaptırıma dayanan diğer yasal araçlar yürürlüğe girmiş; 1980'lerin ortasında ise tarımsal kimyasalların korsanlığı yapıldığı gerekçesiyle Macaristan'a karşı ilk eylemlere girişilmiştir. 1987 yılında ilaç patentleri konusunda hükümleri olmadığından dolayı Brezilya'ya karşı ilk kez 301. bölüme dayanarak misilleme tehdidi yapılmıştır. Yine 1987'de ilaç patentlerinin korunmaması nedeniyle Meksika'ya karşı ilk kez GATT (1947'de kurulan GATT –Gümrük Tarifesi ve Ticaret Üzerine Genel Anlaşma– 1995'te DTÖ ile genişletilene kadar çoktaraflı ticaret rejiminin tek örneği olmuştur) yaptırımları (500 milyon dolar kadar kâr kaybına yol açan) uygulanmıştır. Tam da o sıralar Uruguay GATT Turu'na FM'nin dahil edilmesinin ABD sanayisi için faydaları belirgin bir hale gelmekteydi; TRIPS kısa zamanda, ABD'nin DTA müzakere stratejisinde anahtar rol oynamaya başladı. Kısaca TRIPS bütün ülkelerin, Avrupa Topluluğu'nda "uyum sağlama" adıyla görüldüğü şekilde ABD tarzı FM yasalarını yürürlüğe koymasını zorunlu kılmıştır.

Bu dönemde 1912'den beri ilk kez patent hukukunun ekonomik büyüme için en az açık ve serbest rekabet kadar önemli olduğu resmî olarak kabul edilmiştir. Böylece denge, anti-tröst hukukundan bugün görülen "her şey mubah" şeklindeki bir rekabet anlayışına kaymıştır. 1988'de Adalet Bakanlığı belirli lisans türlerini yasaklayan anti-tröst tüzüklerini iptal etmiştir. Bu gelişme ile FM için lisans verme süreci anti-tröst incelemesinden muaf tutulmuş, başka sözleşmelerde rekabete zarar vereceği düşünülebilecek hükümler üzerindeki yasakların FM lisanslarında görülmesi durumunda aynı şekilde yorumlanmaması garantilenmiştir.

Bu noktadan itibaren yeni uluslararası ekonominin lokomotifi olarak patentler cömert bir şekilde dağıtılıp, sınırsız bir şekilde yorumlanacaktır. Bu ulusal düzeyde 1982'de bütün FM davaları için emsalsiz bir dostane ortam sağlayacak olan Federal Temyiz Mahkemesi'nin kurulmasıyla temin edilmiştir; uluslararası alanda ise TRIPS'in hükümleri ile takip eden iki taraflı ticaret anlaşmaları güçlü bir FM'yi garantilemiştir.

1970'lerden beri tartışma konusu olan bir diğer önemli konu ise ABD FM ekonomisinin önemli bir dalının –biyoteknolojinin– dayandığı doğal kaynaklara –genetik malzeme ile geleneksel bilgiler– erişim meselesidir. Birleşik Devletler hiçbir zaman bu iki kaynak bakımından zengin olmamıştır, ancak teknoloji-eksenli, ihracata yönelik ekonominin kurulmasıyla güvenilir, aksamayan bir erişim çok önem kazanmıştır. Kaynak bakımından zengin yerlere yerleşmiş "geleneksel" toplumlarda zaman içinde gelişmiş olan doğal maddeye dayalı ilaçlar bunun sadece bir örneği. Diğer ülkelerin kaynaklarından "ödünç almak" Amerikan yaşam biçiminin ayırt edici bir özelliği olan bolluk bakımından her zaman önemli bir rol oynamıştır; ancak şimdi mülkiyet daha önemli olmuştur.

"FM zihniyetinin" gelişmesi ve biyoteknolojinin ABD ekonomisinde kilit bir konum edinmesiyle birlikte, çoğunlukla "Güney" ülkelerinde yer alan bu kaynaklara güvenilir, kesintisiz erişimin güvenceye alınması için bu tür bir "ödünç almanın" şartları da büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. İlk zamanlar bu kay-

naklar üzerinde FM aracılığıyla hak iddia etmek mümkün değilken (çünkü ABD hukuku henüz bu tür kaynakları "mülkiyet" olarak tanımıyordu), 1970'lerin sonlarında "insanlık mirası" –ya da "benim olan benimdir, senin olan da benimdir"– kavramı çıkmıştır. Ancak 1980'lerde patent hukukunda yukarıda tarif edilen gelişmeler yaşandıktan sonra, "Güney" ülkeleri sahip olduklarının değerinin farkına varıp "insanlık mirasının", kaynaklarına yönelttiği tehlikeleri görmeye başlamışlardır. Bu tip kaynaklar üzerinde mülkiyet iddiasında bulunabilmek için daha karmaşık bir yöntem olarak FM ile tanışan "Kuzey" için de bu kavramın büyüsü azalmıştır. Ancak bu noktadan itibaren Kuzey ile Güney'in yolları ayrılmıştır. 1992 Rio Sözleşmesi'nin parçası olan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (BÇS) söz konusu kaynaklar ile onların kullanımından elde edilen teknolojiler üzerindeki hakları hakkaniyete uygun bir şekilde dağıtmaya çalışmıştır. Ancak genetik malzeme üzerinde sabit patent mülkiyeti kavramı Kuzey'e daha çekici gelmiştir. BÇS ile TRIPS arasındaki çatışma bugün hâlâ hukuk uzmanlarını meşgul etmektedir.

Bu bölümde ele aldığımız esas konu olmasa da BÇS ile TRIPS'in maddeleri arasındaki süregelen bu çatışmayı unutmamız gerekiyor. "Kalkınma hakkı" tezleriyle birlikte, kaynak mülkiyeti (ve "Kuzey" mahkemelerinde bu tip bir mülkiyet için mücadele edebilme imkânı), yakın zamanda Brezilya ve Hindistan gibi orta seviyedeki ülkelerin çoğu kimsenin deyimiyle FM egemenliğindeki ekonominin yeni emperyalizmine karşı mücadelesinde başarılı olmasını sağlayan temel dayanaklardan biridir.

Piyasa devletleri, piyasa üniversiteleri

1982'de Birleşik Devletler, üniversitelerin kamu tarafından finanse edilen araştırmalardan elde edilen buluşlar üzerinde patent sahibi olmasına ve lisans ücretleri toplamasına izin veren Bayh-Dole Yasası'nı yürürlüğe koymuştur. Bu yasa hem üniversitelere lisans sözleşmeleri sayesinde emsalsiz fonlar sağlamış hem de işbirliği sözleşmeleri ile araştırmalar için şirketler-

den yüklü miktarlarda kaynak çekmiştir. Ancak yasanın başka sonuçları daha olmuştur. Şirketlerin emrinde, üst tabakaya yönelik ürünlere odaklı bir araştırma biçimi artık temel araştırmanın yerini almaya başlamıştır. Araştırmacılar arasında işbirliğini sağlamak (kimse patent konusu olabilecek bir bilgiyi paylaşırken yakalanmak istememektedir) ve diğer araştırma kurumları tarafından patentlenmiş araştırma araçlarına erişmek, üniversiteler için gittikçe daha fazla pahalı ve çokça da imkânsız bir hal almıştır. 2002'de FTM, *Madey v. Duke* davasında üniversitelerin de birer işletme olduğuna ve patentlenmiş teknolojiyle ilgili olarak deneysel araştırma muafiyeti için uygun görülemeyeceğine karar vermiştir. Geleneksel olarak yayın, işbirliği ve kamu yararı temelinde değerlendirilen akademik statü artık kâr, şirket rekabeti ve gizlilik ile ilişkilendirilmiştir. Bu sadece ABD hukukunun yargı alanında değil, dünyanın dört bir yanından uluslararası araştırmacıların ABD'deki piyasa üniversitelerine çekilmesiyle birlikte uluslararası alanda da görülmektedir.

Devlet laboratuarları 1986 Federal Teknoloji Transferi Yasası ile bu eğilime uymuştur. Söz konusu yasa, "devlet laboratuarlarının patentleme ve lisanslamada daha aktif olmasını" ve buluşları için özel sanayiye lisans vermesini desteklemiştir.[8] 1989'da Ulusal Rekabet Gücü İçin Teknoloji Transferi Yasası, "1986 yasasında yer alan lisans vermeye ilişkin hükümleri sözleşme ile çalışan ulusal laboratuarların tümüne yaymıştır." 1950'lerde Jonas Salk'un çocuk felci aşısını patentleyip patentlemeyeceği sorusuna verdiği sıkça alıntılanan cevabının ("Güneşi patentleyebilir misiniz?") ilginç gelmesi, geçen elli yılda çok şeyin değiştiğini göstermektedir.

Küreselleşme için deneme çalışmaları

Diğer ülkelere FM yasalarını ilk dayatma girişimleri, 1980'lerin ortasında bugün küreselleşme olarak andığımız şey için bir model sayılabilecek Karayip Havzası İnisiyatifini de içermiştir.

8 Jennifer Washburn, *University, Inc.: The Corporate Corruption of American Higher Education* (New York: Basic Books, 2005), s. 69.

Bunun sayesinde, önce sinema ve müzik alanında sonra da kitap yayıncılığında FM ile ticaret arasında resmî bir bağ oluşturulmuştur.

Ticaret Kanunu 1988'de değiştirilmiştir. 301. bölüm, artık riayet etmeyen sektörlerin yanı sıra ticari ortaklar için de gerekli mevzuata hitap edebilmektedir. Siyaset, savunma vb.'nin 301'in FM yaptırımlarını engellemesini önlemek amacıyla ticari mümessile daha fazla yetki verilmiştir. (İlk işgalle birlikte Irak'a getirilen acımasız FM yasaları "savunma" çıkarları ile şirketlerin FM çıkarları arasında artık bir çatışmanın söz konusu olmadığını gösteriyor). Yine bu dönemde yaptırım tehdidi için ABD çıkarlarına zarar verildiğini gösterme şartı kaldırılmıştır; yani artık hiçbir sektör, mevzuatını mahzur gördüğü bir ülkeye karşı kanuni kovuşturmaya girişmek için fiili bir hasar gösterme gereği duymamaktadır. Benzer bir şekilde davacılar işletmelerinin iyi ve ekonomik olarak yönetilen birer yerli işletme olduğunu göstermek zorunda da değildir. Böylece üretimin yurtdışına taşındığı durumlarda ABD'li sanayi çıkarları da davacı olabilmektedir.

Ve dünya sahnesine çıkış

Buraya kadarki bölüm 1995 TRIPS anlaşmasının arka planını oluşturuyor. Peki ya dünyanın geri kalanı ABD'nin FM'lerini koruma sözü karşılığında ne elde etti? Dünya genelinde FM için uyumlaştırma karşılığında Birleşik Devletler ile AB, gelişmekte olan ülkelerin tekstil ürünlerine (ki bunlar 1974'de Multifiber Sözleşmesi ile ABD ve Avrupa'nın tekstil sanayilerini korumak amacıyla GATT'dan çıkartılmıştı) ve tarımsal ürünlerine (gıda, uluslararası yerine ulusal bir öncelik olarak görüldüğünden daha önceden ticari sözleşmelere konu olmamıştır) pazarlarını açmayı kararlaştırmıştır. ABD ve AB'nin çiftlik sübvansiyonlarını azaltmaya dair günümüz "müzakereleri" ve bunların tekstil ithalatını gönülsüzce kabul etmeleri on seneden daha öncesine dayanan verilmiş sözlerin gereğidir. O zamanlar bu ülkeler gelişmekte olan ülkelerden tekstil ithalatı ve

tarımsal ithalat yapmak üzere ekonomilerini hazırlamak için on seneye ihtiyaç duyduklarını iddia etmişken, bugün bu tür uygulamalar genellikle gelişmiş ülkelerden haksızca talep edilen yeni tavizler olarak resmedilmektedir.

Birleşik Devletler ile AB'ye yönelik tekstil ithalatı meselesi karmaşıklığı nedeniyle bu bölümün kapsamının dışında kalmaktadır, ancak yine de şunu hatırlamakta fayda var: Biyomühendislik ile üretilen fiberler (özellikle de pamuk) ve tasarıma dayalı giyimin gelişmesi (ve geçen senelerde nispeten düşüşü) tekstil ticaretinin, ABD'dekine benzer FM yasalarını dünya geneline yaymak için yapılan pazarlıklarda gözden çıkarılabilecek bir şey olmasını engellemektedir. Tekstil bugün FM'nin küreselleşmesinde merkezî bir rol oynamaktadır.

Bir zamanlar ticaretin tamamen dışında düşünülen tarım, benzer bir şekilde bugün FM eksenli ABD ve dünya ekonomisinde merkezî bir yere sahiptir. Genetik mühendisliğiyle geliştirilip patentlenen tohum (özellikle de soya ile mısır), bitki ve diğer tarımsal ürünlerde geçen yıllarda görülen artış ile Monsanto gibi üreticilerin politik/yasal nüfuzu, FM'ye dayalı tarımın dünya ekonomisinin köşe taşını oluşturacağını göstermektedir. Yakın zamana kadar yoksul ülkelerin tarımsal ihracatlarının daha gelişmiş ülkelere kıyasla avantajlı olmasını sağlayan "mukayeseli üstünlük", "küresel fırsatların mümkün kılınmasına"[9] bırakmıştır yerini; bu durumda fırsatlar, zengin ama kaynak bakımından zayıf piyasa devletlerinin diğer halkların kaynaklarını değiştirip sonra mülkiyete dönüştürmesi ve tekrar onlara satmasıyla oluşturulmaktadır.

Bu örnekler, ticaret takıntılı günümüz dünyasında FM'nin sahip olduğu yere, geçtiğimiz 25 sene zarfında katkıda bulunan sayısız olaydan sadece birkaçını oluşturuyor. Burada esas belirleyici olan elbette FM'nin "özel mülkiyet" (ve sağlık ile eğitimin de imtiyaz) olarak ifade edilmesidir; bu, özel mülkiyet biçimlerinin bütün hak temelli söylemlerin temelini oluşturduğu, iş çevrelerinin benzersiz nüfuza sahip olduğu ve dünyada

9 Ari Afilalo ve Dennis Patterson, "Statecraft, Trade and the Order of States". *Chicago Journal of International Law* 6 (Kış 2006), s. 725.

kaba kuvvet bakımından şüphesiz başat güç sayılan bir ülkede gerçekleşmiştir.

ABD'li FM'nin uluslararasılaşması, ABD'nin tek taraflı yasama faaliyeti, çok taraflı ve iki taraflı anlaşmalar ve son olarak da askerî işgal ile gerçekleşmiştir. Her bir safhada FM, ABD'nin küreselleşme anlayışının merkezini oluşturmuştur. Sonuç olarak, başat oyuncu için önemli olan tek uluslararası hukukun, FM temelli ticaret hukuku olduğu bir dünya belirmiştir. FM hukukunun karmaşık ve düpedüz zalim niteliği, ABD'nin dünya ekonomisi –ki buna ticaret edilen malların yanı sıra sağlık, gıda güvenliği, eğitim gibi çoğunlukla FM'yle girift ilişkisi olan hizmetler de artık dahil edilmekte– üzerindeki denetimini bir süre için sağlamıştır; ancak artık gerek Birleşik Devletler'de gerekse dışarıda akıntı ters yönde akmaya başlamıştır.

İyi bir fikrin kötüleşmesi

FM, yaratıcı zihinleri kamu yararına katkıda bulunmaya teşvik etmede şüphesiz önemli bir rol oynamaktadır. Ancak FM hukukunun geçen otuz sene zarfında oluşturulması bu alçak gönüllü, kayda değer hedeflerden çok daha fazlasını hedeflemektedir. Amme alanı –kültürlerin ve milletlerin ilerlemesine dayanak oluşturan kullanılabilir fikrî kaynaklar– daraldığı gibi, insanları düşünmeye ve yaratmaya sevk edenin sadece kâr dürtüsü olduğuna da inanır hale geldik.

Gelişmekte olan ülkelerin yanı sıra Birleşik Devletler ile AB'de de FM'de aşırılaşmaya karşı tepkiler gösterilmektedir. Sağlık ve ilaçlara karşılanabilir erişimi hak olarak savunma cesareti gösteren ABD vatandaşları, birçok talepten sadece birini dile getirmektedir. Patent ihlali davalarıyla karşılaşma korkusu taşıyan üniversitelerin patentlenmiş araştırma araçlarının yüksek maliyeti karşısında araştırma malzemelerine erişimi azalmaktadır. Akademik araştırmacıların olası patentleri tehlikeye atma (patent elde etmek için gereken "yeniliğe" son vererek) ve sponsor şirketleri kaybetme korkusuyla bulgularını yayınlamada gittikçe isteksiz olmaları geçen zaman dilimin-

de bilimsel söylemin azalmasının ardındaki faktörlerden sadece biridir.

Birleşik Devletler'de ve uluslararası alanda gösterilen önemli bir tepki ise açık kaynak hareketi olmuştur. Bu hareketin katılımcıları hem teknolojinin hem de bilimsel yayımların kullanılabilirliğini artırmaya çalışmaktadır. Bilginin paylaşılması gerektiğini hâlâ faal olarak savunan MIT gibi önemli üniversiteler FM karşıtı hareketlere verilen desteğin büyümesine ya da en azından gittikçe daralan amme alanının korunmasına katkıda bulunmaktadır.

Yukarıda bahsedilen FM'ye dayalı sanayi koalisyonları dahi çözülmeye başlıyor. 2006'nın başında teknoloji, finansal hizmetler ve imalat sanayiden 45 şirket, FM hukukundaki zararlı gelişmelerden bir kısmını –buna patent geçerliğine ilişkin varsayımları çürütmek için gereken ağır ispat yükü de dahil– tersine çevirmek amacıyla Adil Patentleme Koalisyonu'nu kurmuştur.[10] Hareket eden her şeyi ve hareket etmeyen birçok diğerini patentleme eğilimi gerçekten de birçok sanayi için Ar-Ge'yi tehlikeli bölge haline getirmiştir. Joe Crea'ya göre sadece ecza sanayi "aşırı patent" zihniyetine sadık kalmıştır.

İmparatorluk öç alıyor

Birleşik Devletler'in dışında da sağlık, gıda egemenliği ve sürdürülebilirliğinin hak olarak dile getirilmesi dev fikrî mülkiyet yaratığını etkilemeye başlamakta. Birçok alanda olduğu gibi burada da 2001 yılı bir dönüm noktası oldu. Güney Afrika'nın, 1990'ların sonlarında ilaç şirketlerinin AIDS ilaçlarının kullanımı konusunda yürüttüğü yasal girişimleri bertaraf etmede gösterdiği başarı önemli bir adımdı. Bir diğer önemli olay ise Birleşik Devletler'in şarbondan 14 kişinin ölmesi karşısında zorunlu lisans ve paralel ithalata (patent sahiplerinin mutlak gücünü sınırlayan iki önemli yol) ilişkin yaklaşımını hızla değiştirmesidir: Cipro antibiyotiği sadece Alman şirketi Bayer tarafından sunuluyordu ki, o da bu ilacı Birleşik Devletler'de piyasa fiyatı-

10 Crea, "Coalition Lobbies for Patent Legislation".

na satma cüretini göstermişti. Sanki bir büyü yapıldı ve tekelci fiyatlandırmaya karşı ahlâki tez, 14 Amerikalı'nın ölümü üzerine ABD yetkililerinin görüş sahasına girdi. 5 Kasım 2005'te Kongre, Tamiflu ilacının Birleşik Devletler'e mecburi ithalatına ve Birleşik Devletler'in zorunlu lisans ile üretilen ilaçları ithal etmeme sözünden (ki bu, 2001 Doha Deklarasyonu'nda ve Birleşik Devletler'in bu deklarasyonun hükümlerini uygulamaya yönelik 2003 Kararı'nda geçiyordu) vazgeçmesine olanak veren bir kanun tasarısı (HR 4392, 109. Kong.) sundu.

Güney Afrika'nın başarısı ve Hindistan'ın patentle ilgili sonraki yasal düzenlemelerinin (bunlar Hindistan'dan diğer gelişmekte olan ülkelere jenerik ilaç ve paralel ithalatların aktarımının önündeki engelleri fiilen kaldıracak türdendi) yarattığı tehdit üzerine gelişmekte olan ülkelerin çeşitli çabaları belli bir başarı sağlamaya başlamıştır. 14 Kasım 2001'de DTÖ'nün Bakanlar Konferansı TRIPS Antlaşması ile Kamu Sağlığı üzerine Doha Deklarasyonu'nu (Doha Deklarasyonu) kabul etmiştir. Bu deklarasyon TRIPS'in "DTÖ üyelerinin kamu sağlığını koruma ve özellikle de herkes için ilaç erişimini teşvik etme hakkını destekleyecek şekilde yorumlanıp uygulanabileceğini ve uygulanması gerektiğini" bildirmiştir. Ayrıca Doha Deklarasyonu'nun 6. maddesi, ilaç sektöründe yetersiz imalat kapasitesi olan ya da hiç kapasitesi olmayan DTÖ üyelerinin TRIPS Antlaşması çerçevesinde zorunlu lisanslamadan yararlanmakta güçlüklerle karşılaşacağını kabul etmektedir (çünkü zorunlu lisans sadece ülke içi kullanıma yönelik üretime izin vermekte). Böylece TRIPS Kurulu bu soruna acele bir çözüm bulmakla görevlendirildi. 30 Ağustos 2003'te DTÖ Genel Konseyi, ülkelerin zorunlu lisans ile ihracata yönelik üretim yapmasına izin veren 6. Paragrafın Uygulanmasına İlişkin Kararı aldı. Bu kararın şimdi TRIPS'te kalıcı bir değişiklik haline getirilmesi gerekmekte. Birleşik Devletler ile Norveç'in yoğun baskılarına karşı gelen Kanada, zorunlu lisans ile ihracata yönelik üretimde bulunabilmek için gereken mevzuatı hızla yasalaştırmıştır. Öte yandan bazı gelişmiş ülkeler ise bu hüküm çerçevesinde ilaç ithal etmemeye karar vermiştir. Gelişmekte olan ülkeler açısından

bir diğer olumlu adım 2003 Kararı'nın 7. maddesidir. Bu maddeyle ilaç ve veri korumaya ilişkin patent yasaması için son tarih 2016'ya kadar uzatılmıştır.

Aynı zamanda Cenevre merkezli Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO) içerisinde Brezilya ile Arjantin'in başını çektiği "kalkınma hakkı" hareketi güç kazanmaktadır. Bir diğer uluslararası örgüt cephesinde Brezilya'nın Ekim 2005'in başında pamuk sübvansiyonlarına son vermemesi nedeniyle Birleşik Devletler'e karşı FM yaptırımlarında bulunma kararı –ki DTÖ bunu yasadışı görmektedir– ile ilk kez FM yaptırımları bu süreçte misilleme amacıyla kullanılmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) de temel ilaçlara ve tanı araçlarına ecza patentleri nedeniyle güçleşen erişim imkânlarını güvenceye almak için harekete geçmiştir. Başka girişimlerde de bulunulmuştur. Hindistan'ın 1992 tarihli BÇS'nin –bu sözleşme genetik kaynakların, menşei olan egemen devletlerin mülkü olduğunu şart koşar– TRIPS'ten önce geldiği yolundaki açıklamaları gelişmekte olan ülkelerde güçlü ve artan desteğe sahip bir bakış açısının örneğidir.

Patente dayalı tohumların dünya ekonomisinde artan egemenliği ve geleneksel mahsulleri FM içeriğinin yüksek olduğu mahsullerle değiştirme çabası, ülkeler tarafından gittikçe reddedilmektedir. Bunun nedeni, hem çiftçilerin ekonomik sürdürülebilirliği ve dünya gıda arzı bakımından sonuçları açısından (çiftçilerin her sene yeniden Monsanto gibi şirketlerden patentlenmiş tohum alması gerekmekte) hem de gıda arzı ile yerel ekoloji açısından güvenlik meselesidir. Genetik olarak değiştirilmiş (GM) mahsullerin ithalatının yasaklanabilmesi için (AB ve diğer yerlerde tercih edilen ihtiyatlılık ilkesinin aksine) bilimsel olarak zararlı olduklarının kanıtlanmasını şart koyan Birleşik Devletler, bu meseleyi bir kez daha sadece bir ticaret meselesi olarak göstermeyi başarmıştır.

Genetik olarak değiştirilmiş organizmaların (GMO'lar) ithalatına karşı ulusal düzeyde konulan yasaklara karşı Avrupa Adalet Divanı'ndan DTÖ'ye kadar çeşitli uluslararası arenalarda girişilen çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. AB'nin GMO gı-

daların ithalatına karşı direnişin yasallığına dair "ihtiyatlı" yaklaşımı yerine DTÖ'nün, ABD'nin güvenliği ilgilendiren sorunların bilimsel olarak temellendirilmesi anlamına gelen "doğa bilimleri" yaklaşımı lehine verdiği Şubat 2006 tarihli karar ibrenin yönünü BÇS yerine DTA'dan yana çevirdi; ancak bu kararın etkileri henüz kesinleşmiş değil. Her iki tarafın da bunu "zafer" olarak sunması 1000 sayfalık bu kararın sonucunu kavramayı güçleştiriyor.

Almanya yakın zamanlarda ABD'ye serbest ticaret bölgesi oluşturmak için (Transatlantik Serbest Ticaret Bölgesi ya da TAFTA) bir çağrı da bulunmuştur. Hiç şüphesiz bu oluşum birçok FM meselesine dair ortak bir duruşu da beraberinde getirirdi fakat bu oluşumun gerçekleşeceğinin henüz bir garantisi yok. ABD'nin baskısına karşı AB'nin yakın tarihli İcra Önergesi'nde FM ihlaline karşı zorunlu para cezasına yer vermemesi (gerçi hali hazırda AB'de yine bu doğrultuda ikinci bir girişimin olduğunu belirtmek gerek) ve benzer bir şekilde uyumlaştırma amacı taşıyan Yazılım Patenti Önergesi'ni 2005 Temmuz ayında yürürlüğe koymaması, AB'nin ABD'nin FM yaklaşımını tamamen benimsemediğinin birer kanıtı. Avrupa Patent Sözleşmesi çerçevesinde (1992 BÇS sözleşmesinde öngörüldüğü üzere) yapılan dava başvurularına genetik malzeme ile geleneksel bilginin kaynağını dahil etmeye yönelik çağrılar, Birleşik Devletler ile AB'nin FM konusunda önemli farklılıklar sunduğunun bir diğer örneği.

Onları kendi oyunlarında alt etmek

Öte yandan, ABD'nin ve bir dereceye kadar da AB'nin FM üzerindeki denetiminin önüne geçmeye yönelik çabaların hepsi bu tür bir kurumsal çerçevede gerçekleşmemiştir. Başlı başına yükselen bir sanayi ve ticaret gücü olan Hindistan ile Çin, gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarına açıkça aykırı olan ve hatta kimi durumlarda esas olarak verildiği yerlerde geçerliliği olan patentlerle mücadelede yetkin bir avukat ve hâkim kuşağı yetiştirmede başarılı olmuştur. Kökeni Hindistan'a dayanan belli

başlı bitkiler (neem, basmati pirinci ve Hint safranı) üzerindeki patentlerin hükümsüz kılınmasında başarı sağlanmıştır. Ayrıca yakın zamanlarda Hint ilaç şirketi Ranbaxy, Pfizer'in çok satan kolesterol ilacı Lipitor'un başlıca katkı maddesi için zayıf düzenlenmiş patentinin Avusturya'da ve kısmen de Hollanda, Birleşik Devletler ve İngiltere'de hükümsüz sayılmasında başarılı olmuştur.

Uluslararası arenada tartışma konusu olan tek FM meselesi patent meselesi değildir. 2006 yılının Eylül ayında Mısır'ın İskenderiye şehrinde bilgi erişimiyle ilgili meseleler ve telif hukukunun kapsamının aşırı genişlemesiyle yarattığı sorunlar üzerine büyük bir seminer düzenlenmiştir. Bu meseleler sadece bilgi erişimini ilgilendirmiyor; eğitime ilişkin temel sorunlar ile eğitimin kalkınma ve ekonomik refahta oynadığı rolle de alakalı. Burada önemli olan gelişmekte olan ülkelerin ortak çıkarlara sahip olduklarını ve ABD'nin denetiminde dönen küreselleşme çarkının bir dişlisi olmaktan öteye geçmeleri için birlikte hareket etmeleri gerektiğini anlamış olmasıdır.

ABD'nin karşı saldırısı

ABD'nin bu uluslararası tavır değişikliğine cevabı pek de hoş olmadı. WIPO içindeki gelişmekte olan ülkeler lehine görülen hareketleri rayından çıkarmaya çabalayarak tartışmanın zeminini değiştirmek bir taktik olarak kullanıldı. Şubat 2005'te başlayan ve gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarının önüne geçebilmek için stratejiler geliştirilebilmesi amacıyla bu ülkelerin davet edilmediği gizli toplantılar, Birleşik Devletler'de rağbet gören bir diğer strateji oldu.

ABD'nin dış ve iç politikasında kullanılan diğer taktikler ise cezai yaptırımları güçlendirmek ve FM meselelerine dair kamuoyunu etkilemek amacıyla kullanılmıştır. İzinsiz malları satın almanın terörizmi desteklediği gibi iddialar ve TRIPS'in öngördüğü koşullardan daha fazlasını kabul etmek istemeyen ülkeleri cezalandırma girişimleri bu çabalara örnek gösterilebilir. Ayrıca Birleşik Devletler bu sene savcılarını yurtdışında gö-

revlendirme ve "FM suçlularının" (iddia edilen eylemlerin yerel hukuku çiğnemediği ülkelerden bile) teslimini kolaylaştırmaya yönelik planlarını açıklamıştır. Bu doğrultuda ilk görevlendirme Ocak 2006'da Christopher Sonderby'ın fikrî mülkiyet hukuku icra koordinatörü konumuna atanmasıyla gerçekleşmiştir.

Ekim 2005'te AB, yaklaşan TRIPS müzakereleri için bir tasarı sundu. Buna göre gelişmekte olan ülkeler sadece FM korumasında olan malların üretimi, dağıtımı vesaireye karşı yasa çıkartıp bu tür girişimlere karşı güçlü cezai yaptırımlar uygulamakla kalmamalı, ayrıca gelişmiş ülkelerin menfaati doğrultusunda ihracatlarını ve nakil halindeki mallarını denetleyecek mekanizmalar da kurmalıdır. Monsanto'nun yakın zamanda Arjantin'den İngiltere'ye giren genetik olarak değiştirilmiş soya unu için telif ücreti alma girişimi (ki o zaman Arjantin'de soya tohumu kaynağına ilişkin bir patent söz konusu değildi) gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkelerin bu konu üzerinde gittikçe kutuplaşmasının bir örneğidir. Şunu da unutmamak gerek: Gelişmiş ülkelerin özellikle de Anglo-Sakson ülkelerin mahkemelerinde bu tür suçlamalara cevap vermek durumunda kalmak bile gelişmekte olan ülke merkezli bir ihracat şirketinin iflas etmesine yetmektedir.

Bu mücadele şu anda en yoğun aşamasında. Uluslararası FM'yi destekleyen tezler –özellikle de kalkınma, yabancı yatırım, yenilik için ilham ve araştırmaların teşvik edilmesinin, FM yasalarını ABD'nin yasalarıyla (hatta bazen daha da fazlasıyla) uyumlaştırmakta başarısız kalan gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşmeyeceği tezi ile ahlâki gerekçeler ve FM'ye dayalı ürünler üreten firmaların ekonomik kaybına ilişkin diğer iddialar– dinlemeye meraklı kimseler için FM uzmanları tarafından başarılı bir şekilde dillendirilmiştir. "Ticaret" ideolojisi, insanlığın karşı karşıya olduğu tüm sorunların ABD güdümlü ticaret kuralları sayesinde çözülebileceği fikrî ve "hırsızlık" ile korsanlığa dayalı "terörizm" gibi terimler kullanarak FM'yi "ahlâki bir mesele" olarak gösterme girişimleri ciddi bir biçimde aşınmaya başlamıştır.

Birleşik Devletler'in tamamen FM'ye bağımlı hale geldiği şüphesiz doğru. FM, Birleşik Devletler'in üretimi gittikçe daha fazla dışarıya aktaran bir ekonomi üzerinde denetimini sürdürmesini sağlayan belki de esas güç. Diğer yandan, WIPO ve WHO da dahil olmak üzere uluslararası arenada yakın zamanda yaşanan gelişmeler, gelişmekte olan ülkelerin sağlık, eğitim, gıda egemenliği ile güvenliği savunmada ve "insan hakları" olarak algılanmaya başlayan diğer alanlarda bir hayli ilerleme kat ettiğini gösteriyor. Kalkınma gündemi hâlâ merkezde yer alıyor; tartışmaları bu hareketten ölü kurullara taşıma girişimleri en azından şimdilik başarısız kalmış durumda. Göründüğü kadarıyla ABD şirketlerinin ülke içinde yönetim sürecinde, ülke dışında ise ticari temsilciler üzerinden sahip olduğu güç ile ülke dışındaki askerî olmayan gücü arasındaki orantısızlığın sağladığı avantaj azalıyor. Diğer birçok alanda olduğu gibi bu alanda da askerî gücün kullanılıp kullanılmayacağını ise henüz bilmiyoruz. Birleşik Devletler'in FM düzenini Irak'a dayatmada başvurduğu yöntem kaide haline gelebilir ya da bu olay ABD'nin gücünün zirvesini de temsil edebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Direniş ve Uyum Örnekleri

9

Polanyi'nin Çifte Hareket Kavramı ve Günümüz Piyasa Toplumunda Siyaset

AYŞE BUĞRA

Giriş

Polanyi'ye göre kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sistemi, ekonominin "sadece piyasalar tarafından kontrol edildiği, düzenlendiği ve yönlendirildiği; malların üretimi ile dağıtımının bu kendi kurallarına göre işleyen mekanizmaya bırakıldığı bir düzen" kurar.[1] 19. yüzyıl uygarlığının temel özelliği, Polanyi'nin "toplumun insan ve doğal özünü yok etmeden uzun bir süre var olması mümkün olmayan düpedüz bir ütopya"[2] olarak tarif ettiği böylesi bir düzendir. Bu uygarlık, ekonominin toplumsal kurumlar içine "yerleşik" olduğu diğer tüm insan toplumlarından farklıydı.

Bu farkı tanımlayan şey, piyasa değişiminin varlığı değildi. Değişim tarihin farklı dönemlerinde birçok toplumda mevcut bulunmuş ve insanların geçimini belirlemede sadece yardımcı bir rol oynamıştır. İnsan geçimi büyük ölçüde "karşılıklılık" (reciprocity) ve "yeniden dağıtım" gibi diğer sosyoekonomik entegrasyon ilkeleri tarafından şekillenir. Farklı davranış biçim-

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, MA: Beacon Press, 1947), s. 68.

2 *A.g.e.*, s. 3.

leri tanımlayan bu ilkeler sadece onlara eşlik eden kurumsal kalıplarla birlikte ekonomik faaliyete rehberlik edip yönetmekte etkin olabilirler. Karşılıklılık ile yeniden dağıtım söz konusu ise bu kalıplar öncelikli olarak ekonomik bir doğaya sahip olmazlar. Dolayısıyla genellikle akraba grupları, mahalleler, etnik ve dinî cemaatlerde görülen karşılıklılık ilişkileri ya da devlet temelli yeniden dağıtım süreçleri sosyal hedeflere uygun olarak ekonomik faaliyeti denetleyip düzenler. 19. yüzyıl piyasa ekonomisinde ise tamamen ekonomik bir niteliğe sahip olan piyasa değişimi ilkesi, üretim, dağıtım ve tüketime egemen olmuştur. Bu özelliğiyle de ekonominin toplumdan "koptuğu" benzersiz bir tarihsel olgu olarak belirmektedir.

Polanyi bu biçimde şekillenen bir toplumun kurumsal çerçevesini hazırlayan tedbirli politik müdahaleler olmaksızın asla kendiliğinden ortaya çıkamayacağını yazar. Bir diğer deyişle, ekonominin toplumdan kopuşu siyasi bir süreç olarak görünmektedir. Bu sürecin doğası, Polanyi'nin en önemli kitabı *Büyük Dönüşüm*'de 19. yüzyıl gelişmelerinin tarihsel bir incelemesi ile gösterilmektedir. Söz konusu müdahalecilik, ekonominin toplumdan kopuk olduğu bir toplumsal düzen "kurmak" amacıyla toprak, emek ve paraya ilişkin meta efsanesinin hüküm sürmesini amaçlamaktadır. "[Sanayinin bu unsurlarından] hiçbiri satılmak üzere üretilmemiştir", diye yazar Polanyi, "emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayalîdir. Ancak emek, toprak ve para piyasaları bu hayal yardımıyla örgütlenmişlerdir."[3] Ona göre insan toplumunun gerçekliğiyle bağdaşmayan, son derece sıra dışı bir durumdur bu.

Bunun ardından, *Büyük Dönüşüm* insan faaliyeti, doğa ve politik bir şekilde yaratılan satın alma gücünün meta olarak görülmesinin yıkıcı sonuçlarının tasvirine yer verir. 19. yüzyılın tarihsel dinamiklerini keşfetmek için ise "çifte hareket" kavramına başvurulur. Çifte hareket, paralel bir şekilde işleyen bir yandan piyasa ekonomisinin işleyişi karşısındaki engelleri ortadan kaldırma girişimlerini, diğer yandan da piyasa ekonomisinin insanlar, doğa ve endüstriyel faaliyet bakımından yol açtığı sonuç-

3 *A.g.e.*, s. 72.

lara direnme girişimlerini içerir. Toplum ve doğanın korunmasını amaçlayan "karşı hareket" hayati bir öneme sahipti, ancak piyasa toplumu ile bağdaşmıyordu. Bu bağdaşmazlık, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların merkezî bir yere sahip olduğu bu sistemi nihayetinde yıkan bir dizi gerilime yol açmıştır.

Bugün piyasa uygarlığının yeniden dirilişine tanık oluyoruz; piyasa ekonomisini kurup sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla tasarlanmış, yeni düzenleme mekanizmalarıyla silahlanmış bir halde diriliyor. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisinin küresel etki sahası, 1980'lerin uluslararası gelişmelerinin tanımlayıcı niteliği olarak görünüyor. Bu gelişmeler özelleştirme, düzenleyici kısıtlamaların kaldırılması ve ticaret ile sermaye akışlarının serbestleştirilmesi aracılığıyla muazzam bir yapısal değişim gerektirmiştir. Aynı dönemde, para kısıntısı ve bütçe disiplini, üretken faaliyetlerin gereklerine göre parasal ve mali politikanın kullanımını büyük ölçüde engellemiştir. Üretim ve dağıtım, bireysel çıkarların yönlendirdiği kendi kurallarına göre işleyen piyasaların işleyişine bırakılacaktı.

Bu yönde atılan adımlar, kendi kurallarına göre işleyen ekonomiyi yasama faaliyeti ile meydana getirmek için kaçınılmaz olarak önemli miktarda hükümet müdahalesi gerektirdi. Yine de devletin geri çekilmesi ile piyasanın siyasi ideoloji ve söylemde ilerlemesi arasında sıkı bir bağ kurulmuş oldu. Bu, "Washington Uzlaşması" dönemiydi; uluslararası mali kurumlar, ekonomilerini küresel piyasanın dayatmalarına göre mali bakımdan istikrara kavuşturmak ve yapısal uyum sağlamak zorunda bırakılan gelişmekte olan ülkeler için oyunun kurallarını dayatmaktaydı.

Ancak 1990'larda ideolojik atmosferde ve düzenleyici çerçevede belirgin bir değişim yaşandı. Yeni "Washington Sonrası Uzlaşma"nın merkezî bir öğesi olarak "iyi yönetişim" kavramı ortaya çıktı. Bu güncel bağlamın önemli bir özelliği, iyi yönetişimin desteklenmesinde karmaşık özel-kamu ortaklıklarında yer alan sivil girişimlerin rolüne yapılan vurgudur. Bugün gözlemlediğimiz bir dizi gelişme, piyasaların bir boşluk içinde işleyemeyeceği, aksine ekonomik verimliliklerini ve toplumsal sürdürülebilirliklerini sağlama almak için ekonomik olmayan

bir müdahale biçimine ihtiyaç duyduklarına dair bir bilincin yükseldiğine işaret ediyor. Bununla birlikte piyasa dünyanın dört bir yanında genişlemeye devam ediyor; hayatın ve geçim yollarının tüm yönleriyle metalaştırılmasına doğru eğilimden bir dönüş olduğuna dair pek de fazla işaret görülmüyor. Öyleyse piyasa ekonomisini insan toplumu ile bağdaştırmaya yönelik güncel girişimlerin sınırlamaları ve politik sonuçları nelerdir?

Bu makale, Karl Polanyi'nin katkısını güncel bir bağlamda yeniden ele alarak ziyaret ederek bu soruyu cevaplamayı amaçlıyor. "Ekonominin toplumdaki yerini" ve dolayısıyla "İnsanın Geçim Yolları"nın[4] koordinatlarını belirlemede farklı sosyo-ekonomik entegrasyon ilkelerinin tarihsel olarak oynadığı role dayanan Polanyi'nin analizinin, söz konusu ilkelerin işlediği kurumsal alanlar arasındaki sınırların akışkan ve muğlak bir hal aldığı mevcut küresel ortamda belirli sınırlamaları olabileceğini düşünüyorum. Günümüz dünya ekonomisini niteleyen gelişmeler, doğrusu basitçe devletin geri çekilişinden daha fazlasını tanımlıyor. Ayrıca devlet temelli yeniden dağıtım alanını, hükümet dışı örgütler ve özel sektör tarafından devletin sosyal sorumluluklarını paylaşmak amacıyla üstlenilen faaliyetlerden net bir şekilde ayırmayı güçleştiriyor. Ancak, Polanyi'nin çalışması çifte hareketin mevcut biçimini şekillendiren ve neoliberal dünya ekonomisinin ötesindeki olasılıkları sınırlayan bu günümüz yönetişim rejiminin politik sonuçlarını incelemek için güçlü bir esin kaynağı olmayı sürdürüyor.

Günümüzde piyasalar ve toplumlar

Büyük Dönüşüm'de tartışılan 19. yüzyıl gelişmeleri ile kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisinin yakın zamanda canlanmasına işaret eden gelişmeler birbirine ne kadar benziyor? Bu soruyu cevaplayabilmek için öncelikle 1980'lerde hüküm süren piyasa köktenciliği ile 1990'larda ortaya çıkan politika ortamının niteliklerini birbirinden ayıran göz ardı edile-

4 Polanyi'nin ölümünden sonra yayımlanan bir kitabının adı. Karl Polanyi, *Livelihood of Man*, der. H. W. Pearson (New York: Academic Press, 1977).

meyecek belli farklılıkları kabul etmek gerek. Dünyanın çeşitli yerlerindeki toplumlara özgü farklılıklar ne olursa olsun bu ortam sosyal sorumlulukların, kamu otoriteleriyle girişilen çeşitli ortaklıklarda yer alan devlet dışı aktörlere devredilmesi sayesinde ulus-devletin rolünün önemli ölçüde değiştiği bir yönetişim rejimi ile tanımlanmaktadır.[5] Bu yeni rejimin özellikleri, Dünya Bankası tarafından benimsenen politika söylemine açıkça yansırken, genel olarak ekonomik kalkınma konusundaki yaklaşımlara da yayılıyor. Joseph Stiglitz'in 1999'da yazdığı üzere "kalkınmayla ilgilenen çevrelerde olduğu gibi Dünya Bankası'nda da kalkınma konusundaki görüşler değişti. Bugün daha geniş hedefler ile ilgileniliyor, bu da eskinden olduğundan daha fazla araç gerektiriyor."[6]

Söz konusu değişme, 1980'lerde uygulanan piyasa yönelimli reformların yol açtığı ekonomik ve sosyal sorunların fark edilmesiyle alakalı. Özellikle de kendi kurallarına göre işleyen piyasanın ekonomik refah ve politik istikrar getirme kabiliyetine olan inancın abartıldığı ve tedbirli politika müdahalesine ihtiyaç duyulduğu yaygın bir kabul görüyordu. Böylece "yönetişim" terimi politika söyleminde yeni bir önem kazandı. Bazı yazarlar bunu, kalkınmanın politik boyutunu dikkate almaya yönelik artan isteğin bir işareti olarak yorumladı: "Devletin ekonomik yönetimde ve mali piyasaların düzenlenip denetilmesindeki mühim rolünün tanınması, iyi yönetişimin güçlenmesine büyük önem verilmesine neden oldu. Piyasalar sadece hükümetlerin sağlayabileceği yasal ve düzenleyici bir çerçeve gerektiriyor. Yani uygun yasal ve mali kurumlar; güvenilir mali düzenlemeler ve bankacılık düzenlemeleri yapan, gözetim kurulları ve düzenleyici makamlar kuran düzenlemeler."[7]

---

5 Bob Jessop, "The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in Primary Functions, Scale, and Models of Coordination", *Social Policy and Administration* 33, no. 4 (1999), s. 343-59.

6 Joseph Stiglitz, "The World Bank at the Millennium", *The Economic Journal* 109 (Kasım 1999), s. 577-97, 587.

7 Carlos Sandiso, "Good Governance and Aid Effectiveness: The World Bank and Conditionality", *The Georgetown Public Policy Review* 7, no.1 (2001), s. 1-22, 16.

Bütün bunlar Polanyi'nin şu dedikleri ile tamamen uyuşmaktadır: "...serbest piyasalar, şeylerin kendi akışına bırakılması halinde asla ortaya çıkamazlardı... Serbest piyasanın yolu, devamlı, merkezî olarak örgütlenip kontrol edilen bir müdahalecilikte muazzam bir artış sayesinde açılmış ve açık halde muhafaza edilmiştir."[8] *Büyük Dönüşüm*'de, "yasama faaliyetlerindeki patlama" ve "devletin idari işlevlerindeki muazzam artışın" detaylı bir şekilde tarif edildiğini görüyoruz. 19. yüzyıl boyunca tıpkı bugün de olduğu gibi, piyasa ekonomisinin kendi kurallarına göre işlemesine engel olabilecek her türlü müdahaleyi bertaraf edecek bir şekilde toplumun maddi hayatını yeniden şekillendirmeyi amaçlayan aşırı bir yasama faaliyeti söz konusuydu.

Ancak günümüzdeki yönetişim kavramı çifte hareketin bir tarafından, yani piyasa ekonomisini yeniden tesis etmeyi amaçlayan tedbirli politika faaliyetine ilişkin tarafından biraz daha fazlasını ilgilendiriyor. Diğer taraf politik ve ekonomik güç sahiplerinin piyasanın hükmettiği ekonomik bir düzende yönetilebilirliği temin etme girişimlerine ilişkindir. Piyasa reformlarına toplumsal katılımın teşvik edilmesi, bu girişimlerin önemli bir yönünü oluşturuyor. Böylece ekonomik kalkınma için iyi yönetişimin temin edilmesi –Dünya Bankası'nın 1997 Dünya Kalkınma Raporu'nda bunun ilkeleri sistematik bir şekilde ortaya konmuştur– topluluk örgütlerinin güçlendirilmesini önemli ölçüde gerektirir; ayrıca sivil toplum ile yerel hükümetler arasında geliştirilmiş bir işbirliğine oldukça vurgu yapılır. Bu bakımdan Dünya Bankası yayınlarında şöyle iyi örnekler görüyoruz: Kolombiya'da olduğu gibi yoksullara altyapı hizmetlerinin sağlanması için sivil toplum ile yerel hükümetler arasında işbirliği yapılması ya da kamu hizmeti sunumu için "bu tür ortaklıkların gayri resmî yerleşimlere temizlik hizmetleri götürdüğü Karachi'de olduğu gibi özel sektör ile topluluk gruplarının dinamizmini kamu planlamasına"[9] dahil eden ortaklık temelli modeller.

Sosyoekonomik etkileşimin piyasadışı biçimlerine bu şekilde

8 Polanyi, *Great Transformation*, s. 139, 140.

9 World Bank, *World Development Report 1999/2000* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 122, 145.

başvurulması, kalkınma politikasına dair yeni söylemle sınırlı değil, ayrıca Kuzey'in gelişmiş ülkelerine de yayılıyor. Bu ülkelerde "örgütlenmiş refah karması", devlet ile sivil toplum aktörleri arasındaki ortaklıkların önemli bir yeri olduğu, refah sunumu için "akışkan" yollara yer vermiştir.[10] Özellikle de liberal refah rejimlerinde hayırseverlik üzerine yapılan vurgu bu yeni gelişmenin önemli bir boyutunu oluşturuyor. Örneğin İngiltere'de seçim kampanyasına hâkim olan ana fikir hem İşçi Partisi hem de Muhafazakâr Parti'nin liderleri tarafından eşit derecede coşku ile destekleniyor: Bu fikir, sosyal hizmetler ve yardımların sunumuna ihtiyaç doğuran başlıca sorunların, üçüncü sektörün şimdiye dek hükümete verilen sorumlulukların çoğunu üstlenmesi halinde etkin bir şekilde çözülebileceği şeklinde. Bu, piyasa ideolojisinin önde gelen savunucularından biri olan Margaret Thatcher'ın "toplum diye bir şey yoktur, yalnızca bireyler ve aileler vardır" dediği zamandan bu yana muhafazakâr yaklaşımların belirli bir değişime uğradığını gösteriyor. *Economist*'teki bir makalede de belirtildiği gibi "iradecilik ile sosyal girişimciliğin doğaları itibariyle devlet sunumunun tehlikeli etkilerine üstün olduğu görüşü (Tory lideri) Cameron'un Margaret Thatcher'a verdiği şu ince cevapla aynı hisse hitap eder: 'Toplum diye bir şey vardır; sadece devlet ile aynı şey değildir.'"[11]

Sosyal girişimciliğin sosyal korumanın sunumunda nasıl devletin yerini alabileceğini gösteren bir dizi örnek, Bill Gates gibi küresel kodamanların yaygın bir şekilde reklamı yapılan hayırsever faaliyetlerinde görülebilir. Bu bakımdan gerçekten çarpıcı olan bir armağan verme örneği, yakın zamanlarda medyada geniş yankı buldu. Örnek dünyanın en zengin adamlarından biri olan Warre Buffet'a dair. Buffet, Bill Gates ile karısı Melinda Gates tarafından yürütülen ve gelişmekte olan dünyada yoksulluk ve hastalıklarla mücadele ve teknolojiye erişimi artırma alanlarında aktif olan 29 milyar dolarlık hayırsever bir

10 Özellikle bkz. Ingo Bode, "Disorganized Welfare Mixes: Voluntary Agencies and New Governance Regimes in Western Europe", *Journal of European Social Policy* 16, no. 4 (2006), s. 346–59.

11 *Economist*, "The Fight over a Big Idea" (22-28 Temmuz 2006), s. 44.

kuruluşa 31 milyar dolar bağışta bulundu. Bu kaynakların resmî yardım olmak üzere neden hükümete verilmediğine ilişkin bir soruya Buffet'ın cevabı şöyle oldu: "Bill ve Melinda... federal hazineden daha iyi bir iş çıkaracaklardır."[12]

Cevap zamanımızın ruhuyla tam bir uyum içinde; bu ruh hali *Guardian*'daki bir makaleyle gayet doğru bir şekilde tarif ediliyor: "19. yüzyıl kapitalizm çağıydı, 20. yüzyıl ise sosyalizm çağı. Yirmi birincisi hayırseverlik çağı olacak ya da biz öyle umut ediyoruz."[13] Elbette söz konusu ruh hali, bütünüyle yeni değil. Özel hayırseverliğin kamusal yardıma üstün olduğuna dair inanç liberal düşüncenin tarihsel olarak önemli bir unsuru olmuştur; bu inanç açık bir şekilde mesela Toqueville'in *Memoirs of Pauperism*'de geliştirilmiştir.[14] Polanyi de özellikle bu inancın liberal düşüncedeki yerine William Townsend'in konu üzerine tutkuyla sorduğu şu sorulara atıfla değinir: "Hayırseverlik duyguları katı ve hemen yerine getirilmesi gereken yasal yükümlülüklerden kaynaklanan duygulardan çok daha asil değil midir?... Doğada yardımseverliğin verdiği gönül rahatlığından daha güzel bir şey olabilir mi?"[15]

Ancak bugün bu tür duygular, belirli kurumsal düzenlemeler tarafından desteklendikleri bir sosyal ortamda yer alıyorlar. Bu kurumsal düzenlemeler ortak-yönetişim çerçevesinde refah sunumu üzerinde belirli bir kontrol sürdürmeye devam eden devleti içeriyor.[16] Hükümetler, gönüllü faaliyetin belirgin bir hal aldığı süreçlerde de önemli bir rol oynuyor; böylece engelliler ve işsizler için eğitim programları gibi hizmetlerin sunumu, sonunda özel sektörle yakın bağları olan birer büyük işletmeye dönüşen hayırsever kurumlarına devrediliyor.[17] Doğrusu, Gü-

12 Simon Jenkins, "The Welfare State is Waning. Bring on the Philanthropists". *The Guardian*, 28 Haziran 2006.

13 A.g.e.

14 A. de Tocqueville, *Memoir on Pauperism*, der. G. Himmelfarb (Chicago: Ivan R. Dee, 1997).

15 Aktaran Polanyi, *Great Transformation*, s. 118.

16 Bode, "Disorganized Welfare Mixes."

17 Örneğin bkz. David Hencke, "Government Turns Charities into Multimillion-Pound Businesses", *Guardian*, 3 Temmuz 2006.

ney ülkelerinde olduğu kadar Kuzey ülkelerinde de bugün deneyimlediğimiz şey basitçe devletin "geri çekilişinden" ziyade "biçim değiştirmesidir", böylelikle siyasi güç "yayılmış", "ademi merkezîyetleştirilmiş" ya da özelleştirilmiştir.[18] Bir zamanlar devlete ait sayılan sorumlulukları üstlenmesi için gönüllü sektöre gittikçe daha fazla çağrı yapılır oldu ve çeşitli biçimlerdeki özel-kamu ortaklıkları şimdiye dek devletin yeniden dağıtım alanı olarak düşünülen sahalarda hızla artmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken şey şu: Devletin imtiyazlarının bu şekilde paylaşılması, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupası'ndaki devlet tarafından yetkilendirilen resmî çıkar kuruluşlarının politika sürecinde önemli bir katkıda bulunabildiği yeni-korporatizm ortamından farklıdır. Bugün yerel, ulusal ve küresel düzeylerde önemli bir yeri olan özel vakıflar ya da STK'ların, sendikalar gibi daha önceden devlet tarafından yetkilendirilmiş kuruluşların riayet ettikleri şekilde, temsil ve hesap verebilirlik konusunda net tanımlanmış normlara riayet ettikleri pek söylenemez. Hükümet dışı aktörlerin temsil gücünde ya da devletle olan ilişkilerinin niteliğini tanımlayan kurallar konusunda büyük ölçüde belirsizlik olabilir ve çoğunlukla da bu belirsizlik vardır. Devlet-toplum ilişkilerinin bu akışkanlığı, bunun demokratik vatandaşlık bakımından sonuçlarını sorunsallaştıran Neera Chandhoke tarafından vurgulanmıştır:

> "En azından 20. yüzyılda bildiğimiz şekliyle demokratik vatandaşlık, hakları kendi gücü üzerinde ahlâki sınırlamalar ola-

18 Bu terimleri kullanan yazarlar siyasi güç ve devlet faaliyeti konusunda farklı paradigmalara dayanmaktadırlar. Ancak terimlerin hepsi birlikte modern bürokratik devletin standart formlarından siyasi ile siyasi olmayan arasındaki sınırların bulanıklaştığı oluşumlara doğru önemli bir değişikliğe işaret etmektedirler. Özellikle bkz. Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Neera Chandhoke, "Governance and Pluralisation of the State: Implications for Democratic Practices in Asia?", Governance in Asia: Culture, Ethnic, Institutional Reform, and Policy Change adlı uluslararası konferansta sunulan tebliğ, City University of Hong Kong, 5-7 Aralık 2002 ve Béatrice Hibou, "From Privatising the Economy to Privatising the State: An Analysis of the Continual Formation of the State", *Privatising the State* içinde (Londra: Hurst & Company, 2004), s. 1-47.

rak gören bir devlete bağımlı olmuştur. Dolayısıyla modern bir devlet, sivil toplumun taleplerine duyarlı bir devletle büsbütün bağdaşmaz değildir. Politik baskılar karşısında çıkmaza girmemesi için güçlü olması gerekmektedir. Sivil toplumun bunun tersine devletten belli bir miktar özerk olması gerekir; bu nitelik sivil toplumun politik bir güç elde edebilmesi, politik olarak arzulanabilir olan üzerine bir söylem geliştirebilmesi ve devlete hesap verdirebilmesi için elzemdir.

Öte yandan yönetişim hakkındaki yeni teoriler devlet ile sivil toplum arasındaki bu ayrımı ortadan kaldırmaya eğilimlidir."[19]

Bu yeni teorilerin, günümüz toplumlarında görülen sosyoekonomik entegrasyon kalıplarıyla tutarlı bir diyalog içinde görülmesi sebebiyle değişim ilkesinin mevcut dünya düzenine büsbütün hakim olduğu söylenemez. Öyleyse Polanyi'nin 19. yüzyıl piyasa ekonomisine ilişkin teorik izahı bugünün analizine ne şekilde faydalı olabilir?

Bir yaklaşıma göre günümüz şartlarını Polanyi'nin katkısına referansla açıklamanın zorluğu, kopuş kavramının analitik zayıflığını yansıtıyor olabilir. Douglas North'un belirttiği gibi "Fiyat belirleyen piyasalar, 19. yüzyıl da *dahil* tarih boyunca hiçbir zaman ekonomik karar alma sürecine tamamen egemen olmamıştır. Tarih boyunca hane içinde, gönüllü örgütlerde ve hükümetlerde kaynakların piyasa fiyatları tarafından tahsis edildiğini gözlemlemiyoruz."[20] Mark Granovetter'in bu konudaki yaklaşımı da benzer şekilde ve "ekonomik faaliyetin gerektiğinden daha az ya da fazla toplumsallaştırılan izahları" arasında yer alıyor. Granovetter, standart ekonomik teorinin insan faaliyetini atomlara ayrılmış, yeterince toplumsallaşmamış bir şekilde kavramsallaştırmasına karşı eleştirel bir bakışa sahip olmakla birlikte Polanyici bir duruşa şu nedenle itiraz etmektedir: "Ekonomik davranışın yerleşiklik düzeyi, piyasadışı toplumlarda içerikselci-

19 Chandhoke, "Governance and Pluralisation of the State", s. 16-17.

20 Douglas North, "Non-Market Forms of Economic Organization: The Challenge of Karl Polanyi", *Journal of European Economic History* 6 (1977), s. 703-16, 709.

lerin iddia ettiğinden daha aşağıdadır... ve 'modernleşme' ile birlikte onların sandığından daha az değişmiştir."[21] Bu özel yaklaşım, özellikle de modern kapitalist ekonomilerde kişisel ilişkilerin ve güven ilişkilerinin önemini vurgular.

Polanyi'nin, geleneksel olarak kökleşmiş ilişkilerin ve kurumların piyasa çağının zirvesinde bile insanların ve toplumun maddi hayatı üzerinde etkiye sahip olduğunu inkâr edeceğini düşünmek için herhangi bir neden yok. Bununla birlikte, *Büyük Dönüşüm*'de anlatılan, ekonominin 19. yüzyıl toplumundan kopmasına ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden yerleşik hale getirilmesine yönelik atılan adımlara dair hikâyede karşılıklılığın rolü neredeyse hiç görülmez. Polanyi'nin anlattığı hikâye esas olarak politik olanın ekonomik olandan ayrımına dairdir; dolayısıyla yeniden dağıtım ile değişim veyahut devlet ile piyasa başrolü oynamaktadır. Günümüzde devlet dışı ve piyasadışı aktörler üzerine yapılan vurgu bakımından karşılıklılık ilkesinin oldukça önemli olması Polanyi'nin anlattığı hikâyenin mevcut durum açısından alakasız olduğu anlamına mı gelmektedir?

Polanyi'nin karşılıklılığı ihmal etmesinden belki de daha fazla dikkat isteyen bir şey de sosyoekonomik entegrasyonun farklı ilkeleri ile bunlara karşılık gelen kurumsal kalıpları birbirinden açıkça ayrı görmenin teorik olarak mümkün olduğu. Bu bakımdan dile getirilebilecek sorulara rağmen, güncel yönetişim rejiminin politik sonuçları Polanyi'nin toplumdan kopmuş ekonomi ve onun insanın toplumsal hayatıyla bağdaşmazlığı üzerine analizi çerçevesinde değerlendirilebilir.

Polanyi'nin çalışmasında, siyasi iradeyi baltalayacak bir şekilde insan toplumunun piyasanın mantığına boyun eğer hale getirilmesi, meta efsanesi temelinde örgütlenmiş ekonomik bir düzenin doğal sonucu olarak belirmektedir. Bu bakımdan dünya ekonomisinde gözlemlenen güncel eğilimler ile Polanyi'nin incelediği 19. yüzyıl gelişmeleri arasında belirgin paralellikler bulunmaktadır.

---

21 Mark Granovetter, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *The American Journal of Sociology* 91 (1985), s. 481-510, 482.

Emek, toprak ve para piyasalarının örgütlenmesinde günümüz toplumlarının ne kadar yol kat ettiğini ve bu yöndeki baskıların hâlâ ne kadar güçlü olduğunu görmemek gerçekten de güç olurdu. Başka şeyleri görmemek de güç: Örneğin esnek istihdam pratiklerinin sendikaların da zayıflatılmasıyla birlikte işçileri nasıl güvencesiz bir halde soktuğunu; tarımın ticarileşmesinin nasıl da muazzam toplumsal altüst oluşlara yol açtığını ve böylece gittikçe artan sayıda insanın, düzenli iş bulma şanslarının neredeyse hiç olmadığı şehir varoşlarına yerleşmek üzere tarımsal sektörü terk ettiğini;[22] düzenleyici kısıtlamalara tâbi olmayan sermaye akışlarının, iş ve geliri koruyacak bir şekilde satın alma gücünü kontrol etme ve üretken faaliyeti düzenleme konularında hükümetleri nasıl güçsüz bıraktığını. Bu gelişmelere, elinizdeki derlemenin üçüncü bölümünde yer alan makalelerde incelendiği gibi insan bilgisinin metalaşmasına yönelik eğilimler de eklenebilir. Bu durumda küresel sermaye kodamanlarının gönüllü olarak armağan vermesi ya da uluslararası, ulusal ve yerel düzeylerde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının normalde devletin üstlenmesi gereken sorumlukların bazılarını paylaşması ve aynı zamanda faaliyetleri için kamu tarafından sağlanan destekleri alması nedeniyle, Polanyici bir perspektiften ekonominin artık toplumun içine yerleşik olduğunu düşünmek mümkün görünmemektedir.

Ancak günümüz piyasa ekonomisinin kurumsal çerçevesinin "yerleşiklik yanılsaması" diyebileceğimiz bir duruma yol açacak nitelikte olduğunu savunmak mümkün. Bu yanılsama, ekonomi ile toplumun tedbirli devlet müdahalesi ile değiştirilemeyeceği ve değiştirilmemesi gerektiği inancını sürdürür. Yansıttığı "gerçekliğin gücünün inkârına" referansla geliştirilen bu tipik liberal inancın etraflı bir analizini Polanyi'nin çalışmasında buluyoruz. Bu analizin sağladığı öngörüler küresel piyasa ekonomisindeki mevcut politik durumu anlamaya yönelik girişimler için oldukça yararlı olabilir.

22 Bkz. Mike Davis, *Planet of Slums* (Londra: Verso, 2006).

İktidar gerçeği ve karmaşık bir toplumda özgürlüğün temeli konusunda Polanyi

Polanyi'ye göre 19. yüzyıl toplumu, kendine özgü anlam ve örgütlenme dünyasıyla artık "politik bir toplum" değildi. *Büyük Dönüşüm*'de merkezî bir yeri olan bu düşünce Polanyi'ye göre Adam Smith'in çalışmasının ahlâki özünü, Townsend'in *Dissertation on the Poor Laws* çalışmasında toplumsal düzeni analiz ederken başvurduğu biyolojik karşılaştırmalardan ayıran can alıcı uçuruma nazaran geliştirilir. Polanyi'nin ifade ettiği gibi,

> Atmosferin Adam Smith'den Townsend'e doğru değişmesi gerçekten çarpıcıydı. Adam Smith; Thomas Moore ve Machiavelli, Luther ve Calvin gibi devletin büyük mucitleri ile açılan çağın kapandığını gösteriyordu. Townsend ise Ricardo ile Hegel'in karşıt açılardan, devletin yasalarına tâbi olmaktan ziyade devleti kendi yasalarına tâbi kılan bir toplumun varlığını keşfettikleri dönem olan 19. yüzyıla aitti.[23]

Toplumu siyaset alanından ayrı bir şey olarak tahayyül eden liberal düşüncenin yükselişinin merkezî bir konuma sahip olması Stephen Wollin tarafından da incelenmiştir. Wollin'in ve daha sonradan Margaret Somers'in ifade ettikleri gibi, bu liberal tahayyül büyük ölçüde bir yanda kendiliğinden ve doğal olan ile öte yanda yapay ve keyfî olan arasında kurulan bir karşıtlığı içerir.[24] Liberal görüş toplumun doğal olguların alanı olarak, devletin ise insan ilişkilerinin doğal akışına yapay ve keyfî bir şekilde müdahale eden ve toplum dışında yer alan bir güç olarak kavramsallaştırılmasına dayanır. Bu belirli görüşün gelişimine, kendiliğinden bir düzen olarak toplumu yöneten yasaları anlama çabaları eşlik etmiştir. Bu yasalar, toplumu çokça

23 Polanyi, *Great Transformation*, s. 111.

24 Stephen Wollin, *Politics and Vision* (Boston: Little, Brown and Company, 1960) ve Margaret Somers, "Romancing the Market, Reviling the State: Historicizing Liberalism, Privatization, and the Competing Claims to Civil Society", *Citizenship, Markets and the State* içinde, der. Colin Crouch, Klaus Eder ve Damian Tambini (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 23-48.

ekonomik faaliyetler bütününe indirgeyecek bir şekilde ekonominin işleyişinde bulunmuştur.

Dolayısıyla, liberal düşüncenin yükselmesiyle iki boyutlu bir süreç gözlemliyoruz: Doğal bir düzen olarak toplum politik olanın yapay alanından ayrılıyor ve ekonomik olanla eş tutuluyor. Polanyi bu gelişmenin iki yönünü şu soruyu sorarak bir araya getirmiştir: "Siyasi yönetimin müdahalesini ne çağıran ne de ona tahammül eden bu insan topluluğunda denge ve düzeni muhafaza eden ne olmuştur?"[25] Sonradan Townsend'in biyolojik karşılaştırmalarının bu soruya bir cevap sunduğunu yazmıştır:

> Böylece iktisatçılar, Adam Smith'in sunduğu insani temellerden vazgeçip, Townsend'in sunduklarını dikkate alır oldular. Malthus'un nüfus yasası ve Ricardo'nun ele aldığı azalan verim yasası insanın doğurganlığı ile toprağı, varlığı gün yüzüne çıkarılan yeni alanın kurucu unsurları yaptı. Ekonomik toplum politik devletten farklı bir şey olarak ortaya çıkmıştı.
>
> Bu insan topluluğunun –karmaşık bir toplum– varlığının görünür olduğu koşullar 19. yüzyıl düşünce tarihi için çok büyük bir öneme sahipti. Ortaya çıkan toplum piyasa sisteminden başka bir şey olmadığından insan toplumu, şimdiye dek politik yapının parçası olduğu ahlâki dünyaya tamamen yabancı olan temellere taşınma tehlikesi ile karşı karşıyaydı artık.[26]

İçinde bulunduğumuz gönüllü girişimler ve hayırsever eylemler çağında güncel gelişmelerle ortaya çıkan soru şu şekildedir: Politik olmayan bir toplum, "siyasi yönetimin müdahalesini ne çağıran ne de ona tahammül eden" bir toplum kaçınılmaz olarak ekonomik bir toplum mu olmak zorundadır? Devlet müdahalesini içerenlerden başka yollarla ekonomi toplum içine yerleşik hale getirilemez miydi?

Büyük Dönüşüm'de bu soru en açık şekilde Robert Owen'ın, Polanyi'nin 19. yüzyıl bilincinde "sürekli amaçlanan sosyal dü-

25 Polanyi, *Great Transformation*, s. 115.

26 *A.g.e.*, s. 115-16.

şüncenin evrimi", yani "toplumun insan dünyasına yeniden dahil edilmesi",[27] olarak tarif ettiği şeye katkısı üzerine olan tartışma kısmında ele alınır. Polanyi, 19. yüzyılın bütün sosyal düşünürleri arasından en çok saygı ve hayranlığı Robert Owen'a duymuştur. Polanyi'ye göre Owen, "toplum ile devlet arasındaki ayrımın son derece farkındaydı: Godwin gibi devlete karşı önyargı beslemek yerine, devlete sadece gerçekleştirebileceği şey için dikkat etmişti; yani topluma yönelik zararı önlemeyi amaçlayan yardımcı müdahale için, toplumun düzenlenmesi (organizing) için değil."[28]

Owen, Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkan karmaşık toplumun örgütlenmesi için devlete çağrıda bulunmamış, ancak devletin müdahalesinin toplumun hayatta kalması için son derece büyük bir öneme sahip olduğunu düşünmüştür. Bu modern toplum geleneksel ilişkilerin yıkılmasıyla şekillenmiştir. Toplumu bir arada tutan davranış normlarını o zamana kadar sağlamış olan bu ilişkilere insanlar artık bağlı değildi. Polanyi'nin de yazdığı gibi "Sanayi Devrimi muazzam büyüklükte sosyal altüst oluşlara yol açıyordu ve yoksulluk sorunu bu gelişmenin sadece ekonomik boyutu idi. Owen, yasal müdahale ve yönlendirme bu yıkıcı güçlere karşılık vermezse, bu sürecin devamında büyük ve kalıcı kötülüklerin ortaya çıkacağını haklı bir şekilde söylemiştir. Onun çağrıda bulunduğu şey olan toplumun kendini korumasının, ekonomik sistemin işleyişiyle bağdaşmaz olduğunu o sırada öngörememişti."[29]

Bu gözlem iki paralel bağdaşmazlığa dayanmaktadır: Bir yandan meta efsanesine dayalı kurumsal düzenlemelerde görünür olan ekonominin kopuk niteliği insan toplumu ile bağdaşık değildi. Diğer yandan, toplumu korumak üzere girişilen yasama faaliyeti piyasa ekonomisiyle bağdaşır değildi. Devlet müdahalesini çağıran şey piyasa sisteminin yok edici güçlerine karşı toplumun kendiliğinden tepkisiydi. Ancak devlet müdahalesi 20. yüzyılın ilk yarısında görülen ekonomik ve politik kriz-

27 *A.g.e.*, s. 126.

28 *A.g.e.*, s. 127.

29 *A.g.e.*, s. 129.

lere yol açan yıkıcı gerilimler doğurdu. Söz konusu krizler ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir dünya düzenine neden olacaktı.

Bu tarihsel yorumda, politik hakların piyasa toplumundaki yerine dair bir değerlendirme örtük bir şekilde yer almaktadır. Polanyi'ye göre genel oy hakkı piyasa toplumunun gelişmesiyle birlikte İngiltere'de en sistematik ve en ısrarcı biçimde ifade edilen yaygın bir talep olmuştur. Polanyi'nin belirttiği üzere, "Emek piyasası işçilerin hayatlarını ne kadar gaddar bir şekilde hırpaladıysa, işçiler de o kadar ısrarla oy için yaygara koparmıştır."[30] Bununla birlikte, Polanyi'nin de ifade ettiği gibi hayatları piyasa toplumu tarafından harap edilmekte olan kitlelere, tam da o toplumun idaresinde söz sahibi olma hakkı verildiğini görmeyi ummak kolay değildi. Böylece liberaller, "bütün uygarlığın dayandığı mülkiyet kurumuna"[31] ölümcül bir darbe olacağı nedeniyle Çartist genel oy hakkı talebine şiddetle karşı çıkmışlardır.

Polanyi'nin analizinde toplumun farklı kesimlerinin kendiliğinden ittifakı anlamına gelen ve hayalî metaların piyasanın yörüngesinden çıkartılmasına yönelik koruyucu yasama faaliyeti için devlete talepler sunan karşı hareketin, bugün kıyaslanabilir bir şekilde görüldüğü söylenemez. Bu, 1980 sonrası dönemde piyasanın genişlemesinin hiçbir direnişle karşılaşmadığı anlamına gelmiyor. Ancak siyasi otoriteler, serbestleştirme, özelleştirme ve düzensizleştirme yönünde atılan adımların geri atılmasından yana olan popüler taleplerden aynı şekilde baskı görmüş değil.

Bu devlet müdahalesine tahammülün aşırı düşük olmasıyla alakasız bir durum değil. Söz konusu tahammülsüzlük neoliberal zamanların şu popüler sloganında kısaca özetlenmiştir: "Devlet sorunlarımızın çözümü değil, sorunun kendisidir." Bu sloganla ifade edilen düşünce Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de kapsamlı bir şekilde ele aldığı 19. yüzyıl piyasa uygarlığını şekillendiren liberal düşüncelerden elbette hiç de

30 *A.g.e.*, s. 225.

31 *A.g.e.*

farklı değil. Ancak söz konusu iki dönem arasında farklı bir şey var. 1980 sonrası dönemde, daha önceden liberal konuma karşı müdahaleciliği savunan solcular da dâhil olmak üzere birçok insan artık faal bir devleti savunma konusunda isteksizdir.[32]

Piyasanın genişlemesine ilişkin sol yaklaşımdaki bu değişiklik, günümüz neoliberalizmini ve ona tepkileri analiz ederken Polanyi'nin karşı hareket düşüncesini kullanan belirli girişimlere yansımaktadır. 1986'da Budapeşte'de gerçekleşen ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'nda Bjorn Hettne şunu dile getirmişti: "Hem piyasa hem devlet çözümlerinin ötesine geçmesiyle, karşılıklılık, mevcut krize bir yanıt olarak görülebilir."[33] Karşı hareketin yükünün devletten topluma geçtiği ve piyasa ekonomisinin yol açtığı krizlerle mücadelede artık devlete yaslanılmayacağı görüşü, Polanyi'nin düşüncelerinin yakın zamanlarda küresel ekonomideki mevcut eğilimleri açıklamada, kullanılma biçimlerinin bazılarına eklemlenmiş görünüyor.[34]

Mevcut tarihsel konjonktür, Polanyici solun bir kısmını da içerecek şekilde sol tarafından paylaşılan devlete olan inançtaki bu kaybı açıklayabilecek birçok unsur barındırıyor. 20. yüzyıldaki sosyalist deneyimlerin başarısızlığının yol açtığı politik hayal kırıklığı bu unsurlardan biri. Bir başka düzeyde ise dünya etrafına yayılmış ekonomik ilişkilerin devasa boyutları, bu ilişkileri düzenleme görevinin devlet tarafından gerçekçi bir şekilde üstlenemeyecek kadar karmaşık görünmesine yol açabi-

32 Bu konuda örneğin bkz. Archon Fung ve Erik Olin Wright, "Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance", *Politics and Society* 29, no. 1 (2001), s. 5–41.

33 Bjorn Hettne, "The Contemporary Crisis: The Rise of Reciprocity", *The Life and Work of Karl Polanyi* içinde, der. Kari Polanyi-Levitt (Montreal: Black Rose Books, 1990), s. 208–20, 208.

34 Stephen Gill, "Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics", *International Political Economy: Understanding Global Disorder* içinde, der. Bjorn Hettne (Londra: Zed Books, 1995), s. 65-99 ve Marguerite Mendell, "New Social Partnerships: Crisis Management or A New Social Contract?", *Urban Lives: Fragmentation and Resistance* içinde, der. Vered Amit-Talai ve Henri Lustiger-Thaler (Montreal: Black Rose Books, 1994), s. 71-92.

lir. Ancak devlete ilişkin beklentilerin azalması ardındaki faktörler, bizzat devletin doğasında yaşanmakta olan değişikliklere de bağlanabilir.

Siyasi iktidarın "yayılmış" ve "ademi merkezîyetleştirilmiş" olduğu ve yeni "yönetişim" biçimlerinin yeniden dağıtım alanına ilişkin sınırları akışkan bir hale getirdiği günümüz ortamında, piyasalara karşı direniş biçimlerinin şikâyet ve taleplerini kime yönlendirdikleri konusunda daha az odaklanmış olduklarını görmek muhtemelen çok şaşırtıcı bir gelişme değil. Bu durumun bir sonucu politik taahhüdün yerelleşmesi; böylece yerel topluluğun gündelik hayatına ilişkin acil sorunlara ve onların iyileştirilmesine yoğunlaşılması.[35] Kamu hizmetlerinin sunumunu iyileştirmeye yönelik topluluk girişimlerinin yanı sıra, gündelik varoluşlarını niteleyen değerler ve alternatif yaşam biçimleri aracılığıyla piyasa sistemine meydan okuyan belirli ağların da öneminin gittikçe arttığına şahit oluyoruz. Bu tür hareketlerin örneklerini, "yavaş gıda hareketi" gibi gönüllü gruplarda görebiliyoruz; fakat piyasa ekonomisinin alternatif değerlere ve yaşam biçimlerine doğrulttuğu tehdide karşı direniş, dinî ve etnik kimliklere dayalı cemaatlerde de görülüyor.[36]

Bu farklı direniş biçimleri apolitik değiller. Sıklıkla mevcut kurumları ve devlet ile toplum arasındaki etkileşim biçimlerini değiştirmeye yönelik taleplerde bulunuyorlar. Ancak temsil ettikleri politik eylem biçimi, başarabilecekleri değişimin kapsamını sınırlayacak nitelikte. Örneğin "siyasetin Balkanlaştırılması" tehlikesini barındırıyorlar ki bu şekilde insanların siya-

35 Devlet ile sivil toplum arasında hareket halindeki sınırlarda gelişen kentsel topluluk hareketlerinin yeni politik önemi üzerine bir analiz için bkz. Henri Lustiger-Thaler, "Community and Social Practices: The Contingency of Everyday Life", *Urban Lives: Fragmentation and Resistance* içinde, s. 20-44. Ayrıca yerel düzeyde sıradan insanların mevcut ekonomik ve politik mekanizmaların yeterince hitap edemedikleri sorunlarla mücadele edecek bir şekilde demokratik kurumları yeniden tasarlamaya yönelik belirli girişimlerine dayalı ilerici bir kurumsal reform modeli üzerine değerlendirme için bkz. Fung ve Wright, "Deepening Democracy".

36 James H. Mittelman, *The Globalizing Syndrome: Transformation and Resistance* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 166-72.

si ufukları, belirli toplulukların gündelik varoluşunun iyileştirilmesinin ötesinde daha geniş dönüştürücü gündemler oluşturulmasını engelleyecek bir biçimde kısıtlanıyor. Topluluk düzeyinde dahi, temsil ve hesap verebilirlik için iyi tanımlanmış kurumsal bir çerçevenin yokluğunda girişilen politik eylemin temeldeki eşitsizlikler ile nasıl mücadele edebileceği ve daha az güçlü olanların çıkarlarını tehlikeye atmadan iktidar ilişkilerini nasıl idare edebileceği belirsiz görünmektedir.[37] Bir diğer rahatsız edici soru, sivil toplum kurumlarının savunuculuk işlevi ile devletin sosyal sorumluluklarını üstlenmede ya da paylaşmada yeni önem kazanan rolleri arasındaki olası çatışmalar nedeniyle beliriyor. Bir diğer deyişle, bu kurumların devletle girişikleri ortaklığın, piyasayı zapt edip kontrol etmeleri için kamu otoriteleri üzerinde baskı uygulamaya devam edebilecekleri bir nitelikte olup olmadığı sorulabilir.

Bütün bu farklı sorunların ardında, insanların ekonomik geçimlerinin koordinatlarını etkileme kabiliyetini belirleyen seçime dayalı siyasetin önemindeki genel düşüşün olduğunu söylemek mümkün. Devletin popüler taleplerin iletildiği tek iktidar odağı olma durumunun sona ermesiyle birlikte siyasi demokrasinin mevcut toplumsal düzene meydan okuması da önemini yitirmiş oldu. Böylece Polanyi'nin Çartist harekete referansla ele aldığı piyasa ekonomisinin siyasi demokrasi ile bağdaşmazlığını çözmek kolaylaştı. Doğrusu herhangi bir ülkede insan hakları ihlallerinin güçlü bir küresel tepkiyle karşılaştığı ve birçok baskıcı rejimin yerini seçime dayalı demokrasinin aldığı mevcut küresel ortamda insanlar uygulamada sosyoekonomik düzenin doğasında bir değişiklik yapabilecek bir güçten mahrum kalmaya devam ediyorlar.

Ancak insanlar seçmen gücündeki bu kayba normal siyasi süreçlerin hem içinde hem de dışında tepki gösteriyorlar. Örneğin, Avrupa Anayasası üzerine yapılan Hollanda ve Fransız referandumlarının sonuçları seçmenlerin politika süreçlerini

37 Fung ile Wright geliştirdikleri "güçlendirilmiş müzakereci demokrasi" modeli çerçevesinde bu tür sorunlar üzerine etraflı bir değerlendirme sunmaktadır: Fung ve Wright, "Deeping Democracy".

etkileme konusunda gittikçe artan yetersizliklerine dair kaygılarıyla açıklanabilir.[38] Bununla birlikte daha tehlikeli popüler tepki biçimleri de beklenebilirdi. Bu nedenle bazı yazarlar terörist grupların Güney'in yoksul ülkelerinden taraftar edinme kabiliyetlerini açıklamak amacıyla seçime dayalı siyasetin mevcut ölümüne başvurabiliyor.[39]

İnsanların ihtiyaçlarına duyarlı ve bunlardan sorumlu aktif bir devletin ekonomik ve sosyal politika sürecinde merkezî aktör olmayı bıraktığı bu ortamda Polanyi'nin sistematik bir biçimde izlediği iki soru hatırlanmaya değer görünüyor: Ekonominin kurumsal örgütlenmesinin insanın üretken faaliyetinin, doğanın ve politik olarak yaratılan satın alma gücünün meta olarak görülmesine dayanan bir toplumda birey özgür olabilir mi? İktidar gerçeğinin inkâr edildiği bir ortamda özgürlük mümkün müdür?

Polanyi'nin her iki soruya da cevabı olumsuzdur. Meta efsanesine son vermek amacıyla ekonominin düzenlenmesinin karmaşık bir toplumda özgürlüğü yayıp pekiştirmek için tek araç olduğunu düşünüyordu. Aksi takdirde özgürlük düşüncesi basitçe "yozlaşarak salt bir serbest girişim savunuculuğuna dönüşebilirdi."[40] Polanyi'ye göre serbest girişim savunuculuğu, özgürlüğe yönelik tehdidin sadece siyasi baskıyla ilişkilendirilmesi ile birlikte liberal duruşun tipik özelliğini oluşturur. Bu duruş, Hayek'in düzenleme ve planlama ile örülü "kölelik yolu" fikrinde açıkça görülmektedir; bu fikir ekonomiyi iktidar ve zorlamanın namevcut olduğu kendiliğinden bir düzen olarak sunar.

Polanyi'ye göre iktidar ve baskı her toplum için gerekli birer unsurdur: "Toplum gerçeğini kabul etmek iktidar gerçeğini kabul etmektir." Doğrusu faşizmin yükselmesine yol açan esas

38 der. Anthony Giddens, Patrick Diamond ve Roger Liddle, Giriş, *Global Europe and Social Europe* (Cambridge: Polity, 2006), s. 1-13, 12.

39 James Putzel, "Politics, State and the Impulse for Social Protection: The Implications of Karl Polanyi's Ideas for Understanding Development and Crisis", (Tartışma metni serisi no.1, Crisis States Program, Development Studies Institute, London School of Economics, 2002).

40 Polanyi, *Great Transformation*, s. 257.

faktörün liberallerin toplumsal uyumu muhafaza etmek için devlet iktidarının kullanılmasını reddetmesine bağlar: "Faşizmin zaferi liberallerin planlama, düzenleme ya da denetim içeren her reformu engellemesiyle fiilen kaçınılmaz olmuştur. Özgürlüğün faşizmdeki düpedüz hüsranı aslında iktidar ile zorlamanın kötü olduğunu ve özgürlük gereği bunların insan topluluğunda yer almaması gerektiğini iddia eden liberal felsefenin kaçınılmaz sonucu idi. Böyle bir şey mümkün değildir; karmaşık bir toplumda bu, gözle görülür bir hal alır."[41]

Hem *Büyük Dönüşüm*'de hem de "Faşizmin Özü"[42] adlı makalesinde Polanyi politik müdahalenin reddine yaslanarak liberallerin toplumu inkâr edişini, uyuşmazlık hakkına alan bırakmayacak şekilde faşistlerin toplumu tasdik edişi ile kıyaslar. Polanyi hem liberalizme hem de faşizme bir alternatif bulmanın mümkün olduğuna inanır; insan özgürlüğünün alanını koruyup genişletecek kurumların ihtiyatla tasarlanıp, yeniden tasarlandığı bir alternatiftir bu. "Kişisel özgürlüğe gelince", diye yazar, "muhafazası ve aslında genişletilmesi için yeni korumaları ihtiyatla yaratabileceğimiz bir dereceye kadar var olacaktır. Kurulu bir toplumda uyuşmazlık hakkının kurumsal bir çerçeveyle korunması gerekir."[43]

Uyuşmazlık hakkı Polanyi'nin sözleriyle "özgür bir toplumun kalite damgasıydı." Bu nedenle şöyle yazar:

> Toplumda entegrasyona yönelik her harekete böylece özgürlükte bir artışın eşlik etmesi gerekir; planlamaya yönelik hareketlerin toplumda bireyin haklarının pekiştirilmesini ihtiva etmesi gerekir. Bireyin vazgeçilemeyecek hakları kanun önünde, ister kişisel ister anonim olsun üstün güçlere karşı dahi, uygulanabilmelidir.[44]

41 *A.g.e.*

42 Karl Polanyi, "The Essence of Fascism", *Christianity and Social Revolution* içinde, der. J. Lewis, K. Polanyi ve D. K. Kitchin (Londra: Victor Gollanz, 1937), s. 359-94.

43 Polanyi, *Great Transformation*, 255.

44 *A.g.e.*

Sonuç

Polanyi karmaşık bir toplumda serbest girişimle eş tutulmadığı sürece bireysel özgürlüğün yalnızca ulus devlet tarafından ekonomik ve toplumsal hayata yapılan tedbirli politik müdahaleler ile korunabileceğini düşünmüştür. Bu duruş, her şeyden önce ekonomi ve toplumu meta efsanesiyle uyumlu bir şekilde düzenlemeyi amaçlayan tedbirli girişimlerle tanımlanan ve kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa toplumu üzerine teorik analizinde sağlam bir şekilde kökleşmiştir. Nasıl ki hayalî metalara yönelik piyasalar yasama faaliyeti ile düzenlenmişse, onları piyasanın yörüngesinden çıkarmak için de yine yasama faaliyetine ihtiyaç vardır.

Büyük Dönüşüm'de liberallerin iktidar gerçeğini inkâr etmelerine yönelik eleştiri merkezî bir yer kaplar. Bu eleştiri, Polanyi'nin, toplumu piyasa için salt bir eklentiye indirgeyecek nitelikteki, politik olanın ekonomik olandan kurumsal olarak ayrımının yol açtığı sorunlara dair teorik değerlendirmesine dayanmaktadır. Ekonominin kurumsal düzeninin meta efsanesi ve müdahale etmeme ilkesi temelinde tasarlandığı modern karmaşık bir toplumda bu sonuç kaçınılmaz görünmektedir. Fakat Polanyi'nin analizi toplumun bu tür bir duruma ister istemez tepki vereceğini, ancak tepkinin ahlâken ve politik olarak arzulanabilir biçimlerde olmayabileceğini de göstermektedir. Devlet müdahalesi hayat ile geçim yollarının korunmasına tedbirli bir şekilde yönlendirilmiş ve bireysel özgürlüğün genişlemesi sistematik olarak engellenmiş ise sonuç güvenlik pahasına daha fazla özgürlük yerine, Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de sunulan analitik çerçeve ile ele aldığı faşist deneyim örneğinde olduğu gibi "özgürlüğün büsbütün hüsranı" olabilir.

Gönüllü armağan verme, sivil girişimler ve sivil topluma ilişkin romantik görüşlere yapılan vurgunun küresel ölçekte hayat ile geçim yollarının eşi görülmemiş bir şekilde metalaştırılmaları gerçeğini gizlemek için kullanıldığı günümüz neoliberal dünyası, liberal iktidar inkârının sonuçlarını değerlendirip

bunlara karşı önlem alabilmek için her zaman olduğundan çok daha az donanımlı. Böylesi bir ortamda Polanyi'nin çalışması, insanların, meta efsanesinin ekonomik örgütlenmenin temelini oluşturduğu ve ulusal düzeydeki siyasi otoritelerin insanların refahı için sorumluluk almadığı ya da alamadığı bir toplumda özgür olamayacakları gerçeğinin güçlü bir ifadesi olmayı sürdürüyor.

10

Doğu Asya Emek Sistemlerinde Reform: Çin, Kore ve Tayland*

FREDERIC C. DEYO - KAAN AĞARTAN

Karl Polanyi, 19. yüzyıl İngilteresi'nde serbest piyasa kurma teşebbüsünün doğurduğu karışıklığı zapt edip onarmak amacıyla toplumun giriştiği "karşı hareketi" tanımlamıştı; biz de özellikle gelişmekte olan ülkelerde yirmi senedir sürdürülen ve bazen de zorla dayatılan piyasa serbestleşmesi sürecinin ardından sosyal bakımdan bir yeniden birleşme ve yenilenme sürecine tekrar girmiş bulunmaktayız. Bu son karşı hareket küresel ölçekte yaşansa da, muhtemelen özellikle de Doğu Asya'nın "Asya Kaplanları" olarak tabir edilen, hızla büyüyen kapitalist ve geçiş ekonomileri arasında çok daha görünür ve hareketli. Geçtiğimiz yıllarda bu ekonomiler, güdümlü veya devlet kontrolündeki kalkınma modelinden piyasa odaklı reforma ve "dışsal serbestleştirme"ye (external liberalization) geçerek kendilerini yeni baştan icat ettiler; bu geçişin ardından, süregelen piyasa reformunun yol açtığı gerilimler ve karışıklıkta kök salan, zorlu bir ekonomik kriz ve toplumsal kargaşa dönemiyle karşı karşıya kaldılar.[1] Ortaya çıkan bu zorluklara karşı, "kaplan ekono-

(*) Bu bölümün önceki bir nüshası Columbia Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır: "Markets, Workers, and Economic Reform: Reconstructing East Asian Labor Systems", *Journal of International Affairs*, (Güz 2003) 57, 1: 55–80. Yazarların ve yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

1 1993'te Dünya Bankası Doğu Asya'daki "ekonomik mucizelerde" kalkınmacı devletin rehberliğinin önemli rolünü kabul etmiştir. World Bank, *The East Asi-*

mileri" pek bilinmeyen bir bölgede yeni bir kalkınma yolculuğuna çıkmış durumdalar.

Doğu Asya kaplan ekonomilerinin, küreselleşme ve reform gündemlerini yeniden tanımlamadaki önemi artan rolleri düşünülünce, bölgede toplumsal kalkınma üzerine şu aralar çok şey yazılmakta olması şaşırtıcı gelmiyor.[2] Burada amacımız biraz farklı: Bu gelişen literatüre dayanarak, bütün sosyal ekonomilerin temeli olan ve toplumu ekonomik birikimin gerekleri doğrultusunda yönlendiren emek sistemlerini ön plana çıkarıp vurgulayacak bir şekilde söz konusu literatürü –ve yansıttığı değişen deneyi– anlamlandırıp birleştirmemize yardımcı olacak bir analitik çerçeve sunmak.

Bu bölüm özellikle Tayland, Çin ve Güney Kore'ye odaklanarak Doğu ve Güneydoğu Asya'da yakın zamanda deneyimlenen piyasa odaklı ekonomik reform ve yeniden yapılanmayı inceliyor.[3] Bölgedeki diğer yerlerde olduğu gibi bu ülkelerde reformun, bir yandan piyasa reformunun yönünü değiştirmesi ve yavaşlamasında, diğer yandan da bunun istikrarı bozan etkilerine karşı toplumu korumaya yönelik çabaların yenilenmesinde görülebildiği üzere, toplumsal ve politik sınırlarına gittikçe yaklaştığını savunuyoruz. Yöntemimiz, reform ile bağlantılı toplumsal ve kurumsal gerilimleri tanımlamayı amaçlıyor: Bunlar reform sürecini küresel, ulusal ve işletme düzeylerinde yeni yönlere çeviren gerilimler.[4]

---

an Miracle: Economic Growth and Public Policy (New York: Oxford University Press, 1993).

2 Kwong L. Tang, *Social Welfare Development in East Asia* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000); Ramesh Mishra, *Welfare Capitalism in Southeast Asia* (New York: St. Martin's Press, 2000).

3 Bu üç ülke, belirgin bir biçimde farklı politik ve ekonomik bağlamlarda piyasa odaklı reformların çeşitli toplumsal etkilerini ve bu reformlara karşılık olarak geliştirilen politikaları incelemek için seçilmiştir.

4 Tartışma, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik reform programlarını köklü bir şekilde yeniden düşünmek için bir başlangıç bağlamına yerleştirilmelidir. Bu yeniden düşünme, büyüyen politik çekişmelerde; hükümet ve çok taraflı kurumlar tarafında değişen anlayışlar ve gündemlerde; sosyal ve ekonomik programlar ile politikaların küresel ve ulusal düzeylerde çevrildikleri yeni yönlerde yansımaktadır.

İncelememiz emek sistemleri[5] kavramı etrafında gelişiyor: Belirli emek[6] türleri sayesinde toplumsal olarak yeniden üretildiği, korunduğu, seferber edildiği, piyasalar ya da diğer toplumsal düzenlemeler vasıtasıyla üretken faaliyetlere tahsis edildiği, üretim alanlarında idare edilip güdüldüğü ve kâr ya da artık olarak değer biçildiği kurumsallaşmış toplumsal süreçler.[7] Emek sistemleri yaklaşımı, piyasa reformunun emek kurumları açısından çoğu kez istikrasızlık yaratan sonuçlarını tanımlayıp yerlerini saptamamıza olanak tanımaktadır.

Piyasa reformlarının gerek kurumsal gerilimlere gerekse politik muhalefete yol açma şekli, belki de en güçlü biçimde Polanyi'nin 19. yüzyıl İngilteresi'nde piyasa serbestleşmesinin yıkıcı sosyal sonuçları üzerine yaptığı temel çalışmasında ifade edilmiştir. Piyasa ile toplum arasındaki gerilimlere dair daha yakın zamanda yapılan çalışmalar, küreselleşmeyle bağlantılı ve en görünür şekilde ABD hükümeti, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve biraz daha az bir tiz sesle de Dünya Bankası tarafından desteklenip uygulanması için baskı yapılan piyasa reformlarının toplumsal açıdan yıkıcı, kendisiyle çelişen ve kalkınma karşıtı yönlerini vurgulamıştır.

Gelişmekte olan Asya ülkelerindeki ekonomik reformun ve politika düzenlemelerinin yol açtığı sosyal gerilimleri değerlendirirken, reformun etkilerini 1990'ların sonlarında görülen mali ve ekonomik krizin etkilerinden ayırmak gerekir. Krizin, ekono-

5 Emek sistemi yaklaşımı, emek süreci teorisine dayanmaktadır. Bkz. Michael Burawoy, *The Politics of Production* (New York: Verso, 1996). Emek süreci teorisi, emeğin dönüşümü konusunda kapsamlı bir yaklaşım sunmakla birlikte, üretimin kontrol ve istimlak süreçlerini vurgulamaktadır. Emek sistemleri yaklaşımı ise üretim alanını içerip, bunun da ötesine geçerek tüm emek dönüşüm süreçleri için daha dengeli bir açıklama sunmaktadır.

6 Burada "emek", denetçi olmayan çalışanların, küçük çiftçiler ile çiftlik işçilerinin, kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçilerinin çalışmasını kapsayacak bir şekilde geniş tanımlanmaktadır.

7 Bunun üzerine bir tartışma için bkz. Frederic Deyo, "Reform, Globalisation and Crisis: Reconstructing Thai Labour", *Journal of Industrial Relations* (Australia) 42, no. 2 (2000).

mik ve sosyal reform bakımından, çelişik iki sonucu olduğunu düşünüyoruz. İlk olarak, ekonomik reformun yol açtığı olumsuz etkileri ve artan ekonomik ve sosyal kırılganlıkları krizin hem ifşa ettiği hem de kötüleştirdiği yaygın bir şekilde düşünülmüştür. Söz konusu sonuçlar reformları politize etmiş, en çok etkiledikleri arasında muhalefeti kuvvetlendirmiştir. İkinci olarak, her ne kadar kriz bazılarını reformun başlıca ilkelerini ve onu destekleyen çok taraflı kurumları sorgulamaya ittiyse de,[8] daha yaygın ve kalıcı etkisi, reformun daha sosyalleştirilmiş bir versiyonunun toplumsal ve politik sürdürülebilirliğini artırmak yönünde oldu. Bu ise işçileri ve yerli şirketleri krizin gayet net bir şekilde maruz bıraktığı piyasa kırılganlıklarına karşı koruyacak bir takım programların uygulanmasını sağlamakla mümkün oldu.

Bu bölüm, Tayland, Güney Kore ve Çin'de geçen yirmi sene boyunca yaşanan farklı reform deneyimlerini, esas olarak emek açısından en fazla doğrudan önemi olan ekonomik reformlara odaklanarak karşılaştırmayı amaçlıyor. Burada özellikle de emek piyasasının düzensizleşmesi, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi ve ticaret ile yatırımın dışsal serbestleştirilmesine değiniyoruz. Ayrıca ilave iki reformdan da kısaca bahsediyoruz: Sosyal hizmetlerin piyasalaştırılıp özerk ya da özel sektör sunuculara devri ve kentsel tüketiciler ile tarımsal üreticiler için sübvansiyonların azalması.

Bu reformlardan ilki olan emek piyasasını düzensizleştirmenin başlıca hedefi, emek piyasalarını hükümetin zorlamaları, sendikalar ve toplumsal yükümlülüğün dayattığı kurumsal katılıklardan kurtararak onların verimliliğini ve esnekliğini artırmaktır. Bir örnek vermek gerekirse, Çin'deki tarım reformları ve ikamet şartlarının gevşetilmesi, yeni sanayi ve hizmet işlerinin oluşmakta olduğu şehirlere ve kıyı alanlarına göç edebilecek, hareket halinde, devasa bir emek havuzu yaratmıştır.[9]

---

8 Joseph Stiglitz, *Globalization and Its Discontents* (New York: W. W. Norton, 2002). [*Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*, çev. Arzu Taşçıoğlu-Deniz Vural, Plan B Yayınları, 2004]

9 Bkz. Meng Jianjun, "Economic Structural Reform and Labor Market Formation in China", Research Institute of Economy, Trade, and Industry (RIETI), *Columns* (2 Nisan 2002), http://www.rieti.go.jp/en/columns/a01_0037.html, Erişim tarihi: 1 Mart 2006

Hükümetin emek piyasalarına ve istihdam uygulamalarına yönelik düzenlemelerini yumuşatması ile birlikte, emek piyasasının düzensizleştirilmesi emek reformu için doğrudan, *politika temelli* bir programa denk gelmektedir. Ancak bu tür bir kurumsal düzensizleşme, daha çok dolaylı ya da *yapısal* biçimler almaktadır. Bu, şu gibi durumlarda görülebilir: Devlet işletmelerinin (Dİ) özelleştirilmesinin, işçileri devletin düzenlemeye tâbi dünyasından çıkartıp özel istihdamın nispeten düzenlenmeyen alanına doğru itmesiyle çalışmayı geçicileştirmesi ya da kayıtdışına itmesi; artan sermaye hareketliliğinin sendikaların ya da hükümetlerin çalışma kurallarını, ödeme standartlarını, zorunlu istihdam yardımlarını ve kıdem tazminatını düzenleme gücünü azaltması; emek-yoğun, ihracat-işlem faaliyetlerinde hızlı büyümenin nispeten korunmayan çalışma alanlarını genişletmesi. Bu ve diğer şekillerde, emek sistemleri sadece ekonomik gündemlerle sınırlı olmayan, aksine sosyal gündemler etrafında örgütlenen kurumların katılıklarından kısmen kurtarılır.[10]

Toplumun, emeğin metalaştırılması girişiminden kaynaklanan sosyal ve kültürel altüst oluşlara politik tepkisi üzerine Polanyi'nin değerlendirmesini takip ederek, eleştirel literatür günümüz piyasa reformu üzerine[11] reformların sürdürülebilir kurumsal sınırlarını aslında iki önemli anlamda aştıklarını belirtmektedir. İlk olarak, reform politikaları sosyal ve politik gerilimlere yol açacak şartları yaratabilir, çünkü piyasa reformları toplumun ihtiyaçları ile küreselleşen bir ekonominin gereklerini birbirinden ayırmaktadır. İkinci olarak, reform politikaların kendisi, emek ile diğer ekonomik faktörlerin sayesinde dönüştürülüp kullanıldığı kurumsallaşmış süreçleri zayıflatıp düzenini bozarak, piyasa verimliliğini baltalayabilir. Bu birbirine yakından dolanmış iki meseleye de değiniyoruz, ancak katkımız

10 Konu üzerine bir değerlendirme için bkz. Iyanatul Islam ve Anis Chowdhury, *The Political Economy of East Asia: Post-Crisis Debates* (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 147-48.

11 Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*; bkz. Medhi Krongkaew, "Social Consequences of the East Asian Economic Crisis", *Globalization and the Asia Pacific Economy* içinde, der. Kyung Tae Lee (Londra: Routledge, 2002), s. 60.

özellikle de reformun ikinci boyutuna ve devletin politik çekişme sınırları dâhilinde bu zorlu kurumsal geçişi idare etmedeki değişen rolüne dair olacak.[12]

Reformunun sosyal ve kurumsal gerilimleri

Emeğin yeniden üretilmesi ve korunmasında ödün verilmesi

Piyasa reformları, toplumsal yeniden üretim maliyetlerini ve piyasa riskini işveren ve devletten alıp ailelere ve cemaatlere aktararak, işçilerin geçim şartlarını ve ekonomik güvenliğini tehdit etmektedir.[13] Gelişmekte olan birçok ülkede, özellikle de IMF'nin borç yeniden yapılandırma anlaşmaları altında, devlet sübvansiyonlarında ve hizmetlerinde reform odaklı kısıntılar kentsel nüfusun sosyal ücretini baltalamaktadır.[14] Emek piyasasının düzensizleşmesinin çeşitli biçimleri[15] –politika temelli ya da yapısal– toplumsal geçimin gittikçe daha fazla altını oymaktadır. Politika temelli düzensizleşme işverenlerin ödeme, yardımlar, iş güvencesi, emekli aylıkları vb. konulardaki yasal yükümlülüklerini azaltmaktadır.[16] .

12 Dünya Bankası küreselleşme ve ekonomik kriz karşısında devletin rolünün küçülmekten ziyade dönüştüğünü, hatta büyüdüğünü belirtiyor. World Bank, Globalization, *Growth, and Poverty: Building an Inclusive World Economy* (New York: Oxford University Press, 2002), s. 16.

13 Dünya Bankası'nın araştırması ticaret serbestleşmesinin genellikle ücretlerin düşüşüyle aynı döneme denk geldiğini gösteriyor. Bkz. World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 104-8.

14 Phillip McMichael, *Development and Social Change* (Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, 2000), s. 125.

15 Bu, tanım olarak istihdamın artan oranlarda kayıtdışılaşmasına denk gelir.

16 İş güvenliği standartlarının yetersiz olmasının sonucunda Çin'de artan oranlardaki sanayi kazaları için bkz. Al Jazeera, "China's Boom Takes Toll on Safety", 25 Kasım 2005. Güney Kore'de de hükümet emek esnekliğini artırıp emek maliyetlerini düşürmek amacıyla kurumsal yeniden yapılandırmanın bir parçası olarak işten çıkarmaya ve geçiçi işçi çalıştırmaya yönelik kısıtlamaları gevşetmiştir. Bkz. *Korea Times*, "Industrial Accidents Haunt Migrant Workers", 17 Ocak 2005; *Korea Herald*, "Labor Key to Success amid Intensified Global Competition", 5 Haziran 2002; *Korea Times*, "Plight of Non-Regular Workers", 28 Aralık 2005.

Öte yandan, DI'lerin özelleştirilip şirketleştirilmesi en çekişmeli yapısal düzensizleşme biçimlerinden birini oluşturuyor ve daha önceden korunan devlet işçilerinin örgütlü muhalefetine neden oluyor. Çin'de devlet işletmesi reformu, nispeten daha düşük ücret vermekle birlikte toplu olarak "Demir Pirinç Kâsesi" denilen, bir dizi iş yardımı da sağlayan on milyonlarca işin saçılmasıyla bağlantılı olmuştur. Dünya piyasaları için mal üreten, çok sayıda düşük vasıflı ve genellikle kadın işçinin istihdam edildiği ihracat-işlem bölgelerinin yayılmasının da benzer bir sonucu olmuştur. Bu bölgelerdeki büyüme formel (kayıtlı, yasal olarak kapsanan) sektörün kapsamını genişletir; ancak bölgelerdeki maliyete dayalı emek sistemleri asgari ücret, yardımlar ve iş güvencesi sunduğu kadarıyla,[17] bu formel sektörde çalışan işçiler beklenenin aksine nispeten *korumasızdır*.[18] Doğrusu bu bölgelerdeki yüksek emek devir oranı hiç istenilmeyen bir şey değildir, çünkü bu ücret düzeylerini düşük tutar ve daha iyi istihdam koşulları için baskı yaratabilecek işçi örgütlerinin oluşumunu engeller.[19]

Ticaretin serbestleşmesi de sosyal geçimin baltalanmasında önemli bir rol oynamıştır. Serbestleşme daha önceden korunan ekonomik sektörlerdeki kayıtlı sektör işçilerini tehdit etmektedir[20] çünkü işverenler artan piyasa baskılarına; maliyeti kısma, işten çıkarma, taşerona verme, işi geçicileştirme ve yardımları azaltma yoluyla tepki göstermektedir. Birçok örnekte mevcut iş mevzuatının hükümet tarafından gevşek bir şekilde yürütülmesi, aynı maliyeti kısarak yeni rekabetle yüzleşme mantığı doğrultusunda, bu tehdidi yoğunlaştırmıştır.

Ancak azalan devlet düzenlemesi ille de tüm işçiler için istih-

17 Formel sektörü (ki devlet düzenlemesi ve gözetimi ile tanımlanır) sosyal koruma ile bir tutan bir eğilim var. Doğrusu devlet düzenlemesi, ihracat bölgelerindeki işçiler için güvencesiz istihdam koşullarını (bazen zorla) dayatabilir.

18 Ayrıca Çin ihracat-işlem bölgeleri örneğinde resmî görevliler dış yatırımı teşvik etmek amacıyla esnek istihdam düzenlemelerini desteklemiştir.

19 Tayland'da ihracat-işlem bölgelerinin kurulmasına dair yakın dönem tartışmalar için bkz. *The Nation*, "Special Economic Zones: Concern Grows over Impact", 11 Nisan 2005.

20 World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, 24.

dam koşullarında ödüne yol açmaz. Devlet düzenlemeyi ortadan kaldırdığında, işverenler vasıflı, çekirdek işçilerini doğrudan emek piyasası rekabetinden koruyabilir; öte yandan genellikle merkezî öneme sahip olmayan faaliyetlerde gündelik, geçici ve taşerona bağlı işçilere daha fazla dayanarak bu yükü telafi etmeye çalışırlar.[21] Ayrıca sayıları gittikçe artan korumasız işçiler için koruma ya da güvenlik ağı hükümlerinin olmaması, güvencesiz olarak algıladıkları istihdama girme isteklerini daha da azaltmaktadır. Bu sorun, özellikle de metalaşmaları en çok Asya ekonomilerindeki hızla büyüyen ihracat-işlem sektörlerinde belirgin olan düşük vasıflı işçiler arasında güçlüdür.[22] İşverenlerin, sosyal yeniden üretim maliyetlerini topluma yüklemesiyle birlikte aileler ve cemaatler diğer ekonomik kaynaklara dayanmaya, aile üyelerinin emek piyasasına katılımını desteklemek amacıyla sosyal ve ailevi ağlarına yaslanmaya zorlanmaktadır. Yük en fazla kadınların üstüne düşmektedir; kadınların hem sosyal yeniden üretim alanında başlıca tedarikçi olmaları hem de vasıfsız geçici işçiler arasında büyük ölçüde yer almaları ile birlikte düzensizleşmenin doğurduğu bu toplumsal gerilimler de ağırlaşır.[23]

---

21 Frederic Deyo ve Richard Doner, "Introduction: Economic Governance and Flexible Production in East Asia", *Economic Governance and the Challenge of Flexibility in East Asia* içinde, der. Frederic Deyo, Richard Doner ve Eric Hersberg (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001). Risk ve maliyetin bağımsız taşeronlara dışsallaştırılması üzerine bir değerlendirme için bkz. Richard Appelbaum ve G. Christerson, "Cheap Labor Strategies and Export-Oriented Industrialization: Some Lessons from the Los Angeles/East Asian Apparel Connection", *International Journal of Urban and Regional Research* 21, no. 2 (1997).

22 Çin'deki büyüyen inşaat ve imalat sektörlerindeki önemli sayıdaki işçiye bazen aylarca ücretleri ödenmiyor, böylece işçiler ücretlerini geri alabilmek için gösteriler yapmaya ve hatta intiharla tehdit etmeye zorlanabiliyor.

23 World Bank (1998), s. 15, aktaran Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 173. Yoksul ailelerin karşı karşıya kaldıkları güçlükler sosyal sigorta programlarındaki (mevcutsa) ilgili reformlarla daha da kötüleştiriliyor: piyasalaşma, sosyal hizmetlerin ihaleye çıkması ve sosyal hizmet sunumunda katkı payı gibi reformlar ile erişim ve hak kazanma şartları vatandaşlık hakkından ödeyebilme yeteneğine geçmektedir. Benzer bir şekilde kamu mallarının ve hizmetlerinin devlet sorumluluğundan piyasada belirlenen fiyatlar ile piyasa sunumuna devredilmesi çoğu yoksul ailenin sosyal hizmetlere erişimini daha da azaltmaktadır.

Buna bir örnek de Çin ile Tayland'da geçici ya da mevsimlik göçmen işçilere büyük ölçüde ağırlık verilmesidir. Kırsal aileler ve cemaatler temelde yedek emek kaynaklarına dönüşmektedirler, çünkü işgücünün yeniden üretimi, muhazafazası ve korunmasının yükünü üstlenmektedirler.[24] Çin'de kıyı kesimlerindeki ihracat-işlem bölgelerinde göçmen işçiler için vatandaş temelli sosyal hizmet ve destek hakkının olmaması bu yeniden üretim maliyetlerinin dışsallaştırılması için formel kurumsal temeli sağlamaktadır.[25] İşverenler sosyal ağlara ve kırsal ailelere ağırlıklı olarak yaslanarak hem ihracat-montaj faaliyetleri için gerekli olan birçok genç kadın işçiyi işe alabilirler, hem de bu işçilerin işgücüne katılmasını sağlamanın ve emekleri artık gerekmediğinde onları desteklemenin maliyetini bu sayede karşılayabilirler.[26]

Sosyal yeniden üretimde ödün verilmesinin hükümet stratejilerine de etkisi vardır; hem sosyal yeniden üretim maliyetlerinin hem de piyasa riskinin aileler ile cemaatlere gittikçe aktarılması kurumsal sorunlara neden olur. Bu sorunlardan biri ise cemaatlerin işçileri ve bakmakla yükümlü oldukları kimseleri ekonomik kriz ve ağır işsizlik dönemlerinde destekleme kapasitelerinin azalmasıdır. Bu özellikle de 1997'nin sonunda, Tayland'daki mali krizin ilk yılında aşikâr bir hal almıştır; işverenler ve hükümet kurumları Bangkok'ta işten çıkarılan işçileri ülkenin kuzey ve kuzeydoğusundaki kırsal bölgelere, yerel cemaatlerine dönmelerine teşvik etmiştir. Bazı örneklerde bu cemaatler geri dönen aile üyelerini artık daha fazla destekleyememiş, böylece kentsel işsizliğin toplumsal sorunları kırsal köylere aktarılmıştır.[27]

---

24 Bkz. Ching K. Lee, *Gender and the South China Miracle* (Berkeley ve Londra: University of California Press, 1998).

25 Zhao Yaohui, "Labor Migration and Earnings Differences: The Case of Rural China", *Economic Development and Cultural Change* 47, no. 4 (1999), s. 767. Ayrıca bkz. Denise Hare, "'Push' versus 'Pull' Factors in Migration Outflows and Returns: Determinants of Migration Status and Spell Duration Among China's Rural Population", *Journal of Development Studies* 35, no. 3 (1999), s. 45.

26 Lee bu ağların Çin'in ihracat-işlem bölgelerindeki genç "evlenmemiş kız işçiler" için önemini tartışır.

27 Kırsal cemaatlerin yerinden edilen işçileri yeniden destekleme kapasiteleri konusunda daha olumlu bir değerlendirme için bkz. Krongkaew, "Social Consequences of the East Asian Economic Crisis", s. 73, 77.

Emek sürecinde denetimin baltalanması

Emeğe ilişkin düzenlemelerin ortadan kaldırılması, üretim alanında emek denetimlerini ve disiplinini, piyasa teşviklerinin faydaları üzerine yapılan olumlu, ana akım açıklamalar tarafından nadiren kabul edilen şekillerde baltalamaktadır. Beşeri sermaye yoğun ve kalkınmacı emek sistemlerinde[28] işverenler, vasıflı (ve nispeten pahalı) emeğin bilgisi, kapasitesi ve yaratıcılığından yararlanmaya çalışır. Bunu ise sadece gönülsüz bir itaat yerine tam sorumluluk ve katılımı sağlamayı amaçlayan teşvikler temelinde, "karşılıklı bağlılık" temalı istihdam ilişkileri geliştirerek yaparlar. Bu teşvikler iş güvencesi ve kariyer gelişimi, kişisel ve ailevi ihtiyaçların karşılanması, eğitim ve kariyer gelişimi için yatırım ve işlemsel karar alma için yetkilendirme gibi yöntemlerin bir bileşimini içerebilir. Bu tür şartlar işveren-işçi ilişkisini artık daha fazla işbirliğine dayandırır ve işverenin, işçinin refahı ve geleceğine bağlılığını yansıtır. Rekabetçi baskılar bu işbirliğini baltaladığı ölçüde, işe bağlılık ve gelişimsel yükselme kaybolur.[29]

Yönetimsel otoriteye benzer bir meydan okuma ise devlet işletme sektöründe yaşanmaktadır. Piyasalaşmanın baskıları paternalizm ve istihdam güvenliği şeklinde yer edinmiş normatif denetimleri aşındırmaktadır. Rekabetçi baskıların artması karşısında devlet işletmeleri, iş yardımlarını azaltıp korunan düzenli statüdeki işçilerin yerini aşamalı olarak sözleşmeli işçilere ya da taşerona vererek geleneksel istihdam yükümlülüklerinin çoğuna son vermeye zorlanmıştır. Asya boyunca, Dl'nin piya-

---

28 Burada bir yandan rutin, standartlaşmış ve emek-yoğun (vs. vasıf-yoğun) üretimdeki "maliyet güdümlü" emek sistemleri ile diğer yandan vasıfın sürekli geliştirilmesi, motivasyon ve gerek firmalar içindeki gerekse aralarındaki kritik, merkezî ekonomik faaliyetlerde çalışanın katılımını gerektiren "kalkınmacı" emek sistemleri arasında kaba ama faydalı bir ayrım yapıyoruz.

29 Hagen Koo, "The Dilemmas of Empowered Labor in Korea: Korean Workers in the Face of Global Capitalism", *Asian Survey* 40, no. 2 (2000). Bu bakımdan Koo, Kore'de azalan iş güvencesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan sorunlara değinmektedir. Kore'de iş güvencesi uzun bir dönem boyunca işçiler tarafından "kendilerini şirketlerine tamamen adamalarının karşılığı" olarak görülmüştür.

salaşması ve özelleştirilmesi işçiler arasında büyük bir muhalefete ve tepkiye yol açmıştır. Çin'de devlet işletmelerindeki işçilerin işten çıkartılmaları devam ederken, endüstriyel uyuşmazlıklar ve kayıtdışı işçilerin gösterileri bir senede yaklaşık yüzde 30 arttı.[30] Sendikaları ya da işçi örgütleri[31] ile Tayland emek hareketinin birkaç on yıldır omurgasını oluşturan Dl işçileri, özelleştirmeye karşı etkin bir muhalefet sergiledi. Kore'ye gelince, militan ve bağımsız Kore Sendikalar Konfederasyonu (KSK), özelleştirmenin tehdit ettiği devlet işletmelerindeki işçilerden önemli miktarda üye ve destek topluyor.

Büyüyen ihracat-işlem bölgelerine göç eden işçiler geleneksel otorite kalıplarından benzer şekilde ani bir geçiş yaşamaktadır: Mesela küçük firmalardan ya da çiftliklerden aşina oldukları aile ya da şahsi disiplinden, büyük fabrikalardaki emek piyasalarının gayri şahsi disipliner gücüne geçmekteler.[32] Burada sonuç, işçi protestosundan çok, yıkıcı oranlarda devamsızlık, iş devri, düşük motivasyon ve direniş şeklinde görülüyor; sürekli yeni işçilerin işe alınması ve eğitilmesinde karşılaşılan güçlükler de cabası.

Daha küçük yerel firmalarda hem aile işçileri hem de aile dışından ücretli çalışanlar nispeten kişisel olan bir karşılıklı bağlılık sisteminde çalışabilirler. Bu sistem karşılıklı destek ve güvene dayanarak, ücretsiz aile işçiliğini sürdürmeyi, ücretlerin ödenemediği kârsız dönemlerde ücretli istihdamı muhafaza etmeyi ve daha genel olarak beceri ve işletmeyi olmasa da sadakati ve bağlılığı teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu küçük firmalar daha büyük müşteri firmalara mal ya da hizmet sağladıklarında, reform sonucunda yoğunlaşan rekabetçi baskılar yerel firmaları iki misli etkileyecek şekilde arz zincirlerine aktarılabilir.

---

30 Bill Taylor, "Privatization, Markets, and Industrial Relations in China", *British Journal of Industrial Relations* 40. no. 2 (2002), s. 249-72.

31 1991'de Tayland sendikaları o zamanın askeri yönetimi altında devlet işletmeleri sektöründe yasaklanmıştı.

32 Bkz. Deyo'nun ihracat-işlem işçileri arasındaki piyasa tarafından disipline edilen "hiperproleterya" üzerine tartışması. Frederic Deyo, *Beneath the Miracle: Labor Subordination in the New Asian Industrialism* (Berkeley, CA: University of California Press, 1989), 6. bölüm.

Bu durumda yerel firmalar güç zamanlarda çalışmaları sürdürebilmek için aile yükümlülüklerine (adları, uygun olarak paternalizm olarak konsun ya da konmasın) çok daha fazla ağırlık vermeye zorlanırlar. Ancak bu tür firmalarda karşılıklılığın sürdürülmesi, daha kârlı dönemlerde periyodik olarak mali "sermaye artırımına" dayandığından, ticaret serbestleşmesi, arada sırada gerekli olan bu canlamanın önüne geçecek şekilde sürekli bir rekabetçi baskı –özellikle de kayıtdışı sektördeki arz firmalarının alt kesimi arasında– yaratma etkisi olabilir. Toplumsal ilişkilerin süre giden istismarı yerel emek sistemlerini tüketirse, hem yerel firmalar hem de içine yerleştikleri aileler iflas edebilir.

Reform sonucunda bu çeşitli üretim halleri iki kurumsal sorunu paylaşıyor: İlki aynı zamanda mevcut olan farklı emek denetim biçimleri arasındaki normatif çatışmadan kaynaklanıyor; ikinci kurumsal sorun ise yeni denetim biçimlerine geçişten dolayı yaşanıyor. Hem devlet sektöründeki hem de özel sektördeki firmalar, yeni rekabetçi baskılara, gündelik ve sözleşmeli işçilere artan oranlarda başvurarak kısmen karşılık veriyor. Hagen Koo,[33] Kore firmalarının esnekliği artırmak amacıyla geçici ve yarı zamanlı istihdam ile taşeronla çalışmayı büyük ölçüde artırdığını belirtiyor. Artan sayılardaki düzensiz işçilerin deneyimlediği piyasa güdümündeki istihdam uygulamaları, aynı firmadaki teknik, vasıflı ve denetçi işçiler ile kalıcı, yarı vasıflı işçilerin yararlandığı istihdam koşullarına kıyasla apaçık, kabul edilemez bir tezat sunuyor. Özellikle de sorunlu bir örnek, çoğu zaman yan yana çalışan, eşit derecede vasıflı ve kıyaslanabilir görevlere sahip işçilerin, içeriden çalışan mı yoksa tedarikçi veyahut iş bulma firmalarının çalışanları mı olduklarına göre birbirinden son derece farklı istihdam şartlarına sahip olmaları. Bölünmüş ve eşitsiz çalışma koşulları üretimi baltalayabilecek hırçınlıklara ve çatışmalara yol açabiliyor.

İkinci olarak hem emek piyasasının düzensizleştirilmesi hem de DI'nin özelleştirilmesi karşılıklı yükümlülüğe dair mevcut ve beklenen kalıplarda bir aşınmaya işaret ediyor. Toplumsal

33 Koo, "Dilemmas of Empowered Labor in Korea".

düzenlemenin, piyasaların gayri şahsi yönetişimine boyun eğmesiyle birlikte menfaat, güç ve sömürü; işe alımda ve üretim alanında yükümlülüğün yerini alıyor. Böylece şirketler ile hükümetler emeğin düzenlenmesine ilişkin yeni biçimleri tesis etmeye ya da sağlamlaştırmaya çalışırken, işçilerin karşı çıkarak eski sistemin normlarını istemesi durumunda felç eder nitelikte bir çatışma ve anomi ortamıyla karşı karşıya kalabilirler.

Asya'da emeğin düzensizleşmesinin yaygın bir sonucu, hükümetle bağlantılı sendika federasyonları aracılığıyla, belli bir birliğe yönelik ya da toplu istihdam düzenlemelerinin artan oranlarda baltalanmasıdır. Çin'de özel sektörde ve yabancı işletme istihdamındaki hızlı büyümeye karşılık Dİ sektörünün eşitsiz ve çekişmeli düşüşü,[34] yarı resmî nitelikteki Komünist Parti temelli Bütün Çin Sendikaları Federasyonu (BÇSF) aracılığıyla gerçekleştirilen devletin düzenlediği denetimlerin aşamalı olarak zayıflaması anlamına geliyor. Benzer bir şekilde, Güney Kore'de hükümetle bağlantılı Kore Sendikaları Federasyonu'nun (KSF) yerini kısmen daha militan sayılan KCT almışur; KCT'nin hükümet denetiminden muaf oluşu ise işgücü disiplinini aşındırmaktadır. Her iki durumda da korporatist sendika temelli denetimlerin kaybedilmesi işyerinde otoritenin dengesini bozmakta ve işçiler arasında militanlığı artırmaktadır.[35]

Kalkınmada ödün verilmesi

Ekonomik reformun emek sistemlerinden ödün verme ve onu baltalama şekilleri, gelecekte kalkınmanın sürdürülmesi açısından da önemlidir. Emeğin toplumsal olarak yeniden üretilmesinde görülen açıklar, sağlık ve temel eğitimden iyi eğitimli ve teknik olarak vasıflı işçilerin azlığına, yetersiz araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) imkânlarına kadar bir dizi kalkınma

34 Bill Taylor, Dİ reformunun eşitsiz ve genellikle sadece sembolik nitelikte olduğunu belirtiyor (kişisel yazışma).

35 Kore'de emek anlaşmazlıkları 1990'ların yarısından 2001'e kadarki dönemde iki katından daha fazla artmıştır. *Korea Herald*, "Labor Key to Success amid Intensified Global Competition", 5 Haziran 2002.

karşıtı sonuç meydana getirir. Benzer şekilde, karşılıklı bağlılığa dayalı istihdam sistemlerinin yerini rekabetin etkisiyle piyasa temelli işyeri disiplininin alması çatışmayı artırıp, iletişim ve güveni azaltarak kaliteyi ve yeniliği olumsuz yönde etkiler.[36]

Daha önce bahsettiğimiz gibi firmalar, düzensizleşmeye (deregulation) çekirdek çalışanlarını koruyup, önemli olmayan işçileri daha savunmasız bırakarak yanıt verirler. Bu senaryoda firmalar uzun vadeli bir görüşle, beşeri sermayeye yatırım yaparak ve örgütsel bakımdan yeniden yapılanarak rekabet ve uyum güçlerini artırırlar. Bu amaçlar doğrultusunda firmalar, bazı işçilere sadakatlerini sürdürmeleri ve şirket eğitim masrafına karşılık getirilerini sağlama almak için yardımlar ve olumlu istihdam koşulları sunabilir; öte yandan diğer daha az vasıflı, çekirdek sayılmayan işçiler ise yeniden yapılanmanın yükünü çok daha fazla sırtlarlar. Ancak gerçekte, ticaret serbestleşmesinin artışı, yüksek değerli ekonomik faaliyetlere geçişi desteklemeye çalışmadan, yalnızca ucuz emeğe dayalı doğal bir mukayeseli üstünlükten yararlanan maliyete dayalı stratejileri güçlendirebilir.[37] Sendikaların karşı koyma etkisinin zayıflaması veya azalması ile birlikte emek piyasasının düzensizleşmesi, böylece, özellikle de kalkınma karşıtı bir etkiye sahip olur: Firmaların görüş ufkunu kısaltarak ve işçiler ile örgütlere yönelik iyileştirmeleri, hem yerel hem de uluslararası düzeydeki acil rekabetçi tehditler karşısında son derece pahalı bir hale getirerek, çekirdek işçiler arasında dahi ilerici emek uygulamalarını baltalar. Emek piyasasının düzensizleşmesi emeğin geliştirilmesinin yerini maliyet odaklı uygulamalara bırakırken, uzun vadeli rekabet gücünden ve endüstriyel kalkınmadan da piyasa güdümlü istihdam ilişkileri nedeniyle ödün verilir. Hem geçicileşmenin hem de yetersiz güvenin sonucunda artan işçi devir oranları, pahalıya gelen gelişimsel eğitim programları bakımından iyice caydırıcıdır. Son olarak, tedarikçiler üzerindeki artan

36 *A.g.e.*

37 Burada "statik verimlilikler", mevcut mukayeseli üstünlük mülahazalarını geçersiz kılabilecek, ancak uzun vadeli kalkınmaya sevkedebilecek "dinamik" verimliliklerin yerine geçer. Bkz. Deyo ve Doner, "Introduction: Economic Governance and Flexible Production", s. 6-7.

maliyet baskıları, özellikle de piyasa bunalımları ya da krizleri sırasında küçük ve aile işletmelerinin[38] başarız olmalarıyla birlikte esas arz zincirlerine zarar verebilir. Burada ekonomik serbestleşme, paradoksal bir şekilde reformun sürdürülmesini en çok destekleyenler arasında yer alan ulus aşırı firmaların çalışmalarını tehdit eder.

Toplumsal parçalanma ve kargaşa yönünde çıkan gerilimler

Piyasa reformunun toplumsal entegrasyon ve istikrar açısından sonuçlarının ne olacağı daha kapsamlı bir soru olarak durmakta. Burada yeterli bir şekilde ele alınamayacak kadar geniş bir soru bu; ancak ekonomik reformun toplumsal düzen üzerindeki etkilerine ilişkin mevcut eleştirilerde görülen belirgin birkaç unsura değinilebilir. İlk olarak elbette piyasa reformunun ilk aşamalarının yaygın bir sonucu olan, büyüyen toplumsal eşitsizlik gelmektedir:[39] piyasalara aşırı derecede dayanılması, zamanla vatandaşlık temelli hakların, sosyal ücretin ve gelirin yeniden dağıtımına yönelik politikaların yerini alır. Çift yönlü kurumsal emek uygulamaları ve reformun diğer yapısal sonuçları da eşitsizlik kaynağıdır: Marjinalleşen grupların dışlanmasını artırır; ekonomik olarak avantajlı olan grupların yerel sivil girişimlerden geri çekilmesini destekler[40] ve sivil gelenekler ile topluluk dayanışmasını baltalayan bir dizi alakalı bölünmeyi artırır. Hem "kazananlar" hem de dışlanan ya da marjinalleştirilen "kaybedenler" yakasında görülen sosyal ilgisizlik anomiyi ve kabul edilebilir davranışlar, kişisel sorumluluk ve karşılıklı saygıya dair sivil değerlerin çöküşünü destekler. Topluma ekonomik reformun sosyal dışsallıkla-

38 Aile firmaları üzerine yakın zamanda gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçları için bkz. *Bangkok Post*, "Family-run Businesses under Stress", 28 Şubat 2002.

39 World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, 4. Bölüm, ve Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 196-98 Tayland'da 1980'lerde eşitsizliğin büyüdüğüne dikkat çekiyorlar. Ayrıca bkz. Ethan Kapstein, *Sharing the Wealth* (New York ve Londra: W. W. Norton, 1999), 4. bölüm.

40 Robert Reich, *The Work of Nations* (New York: Vintage Books, 1991), 24. bölüm.

rının yüklenmesiyle birlikte, toplumsal kargaşa görünür ve acil bir sorun haline gelir. Bir bakıma toplumsal kargaşa, politik muhalefetinkine alternatif bir kamusal cevap oluşturur: Toplu eylemin yerini normatif sosyal denetimin daha yaygın bir çöküşü alır.[41]

Çin, bu tür bir durum için gayet yerinde bir örnek teşkil etmektedir. Çin'deki DI reformları sonucunda devlet sektöründen kovulan ve kırsal alanlardan ihracat bölgelerine göç ile yerinden olmuş milyonlarca işçi barınma, emeklilik aylığı, sağlık, ulaşım, eğitim ve geçim için diğer destek ve güvence unsurları için şirket, çalışma birimi ve ikâmet temelli hak etme imkânlarını kaybetmiştir. Bu işçiler, bir düzenli işi,[42] ikâmet için meşru bir dayanağı veyahut işyeri temelli destek sistemlerine erişimi[43] olmayan işçilerden oluşan ve sıkça "değişken kitle" olarak tanımlanan kesimi genişletmiştir. Bu çoğunlukla denetim dışı olan ekonomik geçiş, toplumsal istikrarsızlığa ve cemaatlerin altüst olmasına[44] neden olmuş; sosyal yardımlara ve des-

41 Andrew Brown, Bundit Thonachaisetavut ve Kevin Hewison, "Labour Relations and Regulation in Thailand: Theory and Practice", Working Papers Series No. 27, Southeast Asia Research Center, City University of Hong Kong, Temmuz 2002. Brown, Thonachaisetavut ve Hewison, Tayland'da geçen seneler zarfında örgütlü emek militanlığının yerini odaksız gösterilerin ve protestoların aldığına dikkat çekiyor. Ayrıca bkz. Shaoguang Wang, "Openness, Distributive Conflict, and Social Insurance: The Social and Political Implications of China's WTO Membership", *New Challenges for Development and Modernization* içinde, der. Yue-man Yeung (Hong Kong: Chinese University Press, 2002).

42 Piyasa reformu ile ticaret serbestleşmesine sık sık firmaların gittikçe "çalkalanması" eşlik ediyor, çünkü rekabet gücü olmayan firmaların yerini rekabet gücü olanlar alıyor. Böylesi bir çalkalanma işçiler arasında daha yüksek oranlarda iş hareketliliğine yol açıyor. Bkz. World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 20.

43 Dorothy Solinger, "The Impact of the Floating Population on the Danwei: Shifts in the Pattern of Labor Mobility Control and Entitlement Provision", *Danwei: The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective* içinde, der. Xiaobo Lu ve Elizabeth Perry (New York: M. E. Sharpe, 1997), s. 195-222.

44 *The Wall Street Journal*, "Chinese Protests Grow More Frequent, Violent", 11 Mayıs 2004. McMichael yüksek seviyelerdeki bolluğunun hem emek piyasalarının hem de kentsel toplulukların dengesini bozduğuna dikkat çekiyor. Bkz. McMichael, *Development and Social Change*, s. 201.

teğe farklı derecelerde erişebilmeleriyle grupları ayırarak, yeni toplumsal bölünmelerin ve eşitsizliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[45]

Reformun doğurduğu gerilimlerin ele alınışı

1990'ların sonlarında ekonomik kriz, politik muhalefet, işgücü istikrarsızlığı ve toplumsal kargaşanın birikimli ama değişken deneyimi, hem Asya'nın şirket ve hükümet seçkinlerini hem de çok taraflı kurumların liderlerini[46] reform sürecini yeniden düşünmeye teşvik etmiş, hızla neoliberal gündemin sosyal ve politik sürdürülebilirliği sorununa yöneltmiştir. Örneğin Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) başkanı Hu Jintao, yoksulluk ve bölgesel eşitsizliğe büyük ilgi göstererek, kendini yoksulların savunucusu olarak sunmuştur.[47]

Hükümetler ile şirket seçkinleri, Asya ekonomik reformunun yol açtığı çeşitli kurumsal ve toplumsal gerilimleri, özellikle de stratejik çıkarları ve hedefleri tehdit etmesinden ya da tehlikeye düşürmesinden ötürü, belirli şekillerde ele almaya çalışmıştır. Bu politik cevaplardan emekle ilgili olanlarının en önemlileri şunları içeriyor: Kargaşanın politik olarak zapt edilmesi, reformun yavaşlatılması, aktif emek piyasası politikaları, sosyal koruma, emek sürecinin yeniden düzenlenmesi (reorganization) ve gelişimin artması.[48] Elbette sosyal istikrarsızlıkla baş etmeye çalışan bu çeşitli yaklaşımlar birbirlerini dı-

45 Sarah Cook, "Readjusting Labour: Enterprise Restructuring, Social Consequences and Policy Responses in Urban China", *Changing Workplace Relations in the Chinese Economy* içinde (Londra: Macmillan Press, 2000). Ayrıca bkz. Wang Shaoguang, Hu Angang ve Ding Yuanzhu, "Behind China's Wealth Gap", *South China Morning Post*, 31 Ekim 2002.

46 Asya ekonomik krizinin emek piyasaları üzerine etkisi hakkında Dünya Bankası ile Uluslarası Çalışma Örgütü'nün ortaklaşa projesinde görüldüğü gibi. Bkz. Gordon Betcherman ve Rizwanul Islam, der., *East Asian Labor Markets* (Washington, D.C.: The World Bank and the International Labour Organization, 2001).

47 *The Economist*, "Room at the Top?", 1 Mart 2003, s. 39-40.

48 Bunlardan son üçü –emek piyasası politikası, sosyal koruma ve emek sürecinin yeniden örgütlenmesi– emek sistemleri üzerine çalışmamız açısından en alakalı olanlardır.

şarıda bırakacak türden değil. Aşağıdaki değerlendirmede ayrı ayrı ele alınmaları, sadece reformun doğurduğu sosyal, politik ve kurumsal gerilimleri çözmek amacıyla geliştirilen politikaların analitik olarak ayırt edilebilir boyutlarını göstermeyi amaçlıyor.

Baskıcı seçenek: Gerilimleri ve kargaşayı zapt etme

Politik muhalefet, artan emek militanlığı ve sosyal kargaşa, tehdit edici düzeylere vardığında hükümetler reformun doğurduğu gerilimleri zapt etmek üzere baskıcı güçlerine başvurabilirler. Bu tür bir cevap örtük olarak, dolaylı olmasa da, Çin, Malezya ve Singapur gibi otoriter kapitalizm "modellerine" ve hükümetin yaygın direniş, hatta demokratik meydan okuma karşısında piyasa reformu programlarını bastırarak "çözme" ihtiyacına sık sık atıfta bulunularak desteklenmektedir.

Kore, Çin ve Tayland'da –doğrusu Asya'nın çoğu yerinde de– otoriter yönetim mirası düşünülünce, hükümetlerin reform programlarına karşı direnişi zapt etmek için zora başvurmaya devam etmeleri şaşırtıcı görünmemektedir. Kısmen reformun yol açtığı altüst oluşların etkisi ile gerçekleşen 1989'daki Tiananmen Meydanı gösterilerinden bu yana Çin'de demokratik reformlar durduruldu. Kore'de de Çin'de de emek anlaşmazlıkları ve gösteriler âdet olarak polis müdahalesi veya şiddetiyle karşılanır oldu.[49] Tayland'ın önceki popülist başbakanı Thaksin Shinawatra bile devlet projelerine muhalif olanlara karşı güç kullanılacağını ilan etti.[50] Bu arada Tayland'da devlet işletmelerinde sendikalar ve grev üzerindeki yasak sürüyor. Güçlü bir literatür, söz konusu ülkeler ile diğer Asya hükümetlerinin popülist baskıları ve muhalefeti zorlamak, bastırmak, sindirmek ya da zaptetmek için başvurduğu yolları vurguluyor. Şüphesiz toplumsal gerilimlere bu tür karşılıklar, diğer karşılıkları bazen destekleyerek bazen de onların yerini alarak politik düzenin bekasında önem-

49 Koo, "Dilemmas of Empowered Labor in Korea".

50 *A.g.e.*

li bir rol oynamıştır. Her halükarda burada esas vurgumuz hükümetlerin ve şirketlerin, reformun doğurduğu kurumsal gerilimleri bastırmak yerine çözmek için başvurduğu çeşitli alternatif yollar üzerine.

Varsayılan seçenek: Reformun yavaşlatılması

Gerilimlere ikinci bir cevap olarak hükümetler reformları yavaşlatmayı tercih edebilir. Asya örneğinde en sık ödün verilen reformlar ticaret serbestleşmesi, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi, hizmetlerin ve kamu mallarına yönelik sübvansiyonların azaltılması ve tarımsal fiyat desteklerinin kaldırılması ile ilişkili olmuştur.[51] Bu tür reformları yavaşlatmaya ya da tersi yöne çevirmeye yönelik hareketler, sürekli destekleri gerekli sayılan önemli kurumsal ve uluslararası seçkinlerin çıkar ve hedefleri ile doğrudan çatışabilmektedir. Bu durumda hükümetler, güvenlik ağlarının güçlendirilmesi ve yerli ticaret ile tarımın rekabet gücünün desteklenmesi gibi ulusal düzeyde gerekli uyumların sağlanması amacıyla rötara ihtiyaç duyulduğunu belirterek reformdaki yavaşlamalar için kamuya karşı davranışlarını gerekçelendirirler. Doğrusu, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Forumu kapsamındaki uluslararası ticaret anlaşmaları genellikle "gelişmekte" olan ülkelere tam da bu nedenle istenilen gümrük indirimi hedeflerine ulaşmaları için ek süre tanır.

Çin, Tayland ve Güney Kore, hepsi de reformun hızını hafifletmiştir. Kısmen toplumsal gerilimlere ve politik muhalefete yanıt olarak, Dl'nin özelleştirilmesini değişen derecelerde yavaşlattılar. Ayrıca özellikle dış ticaret serbestleşmesini, sosyal ve ekonomik etkilerinin netleşmesi ve milliyetçiliğin yeni bir yankı bulmasıyla, erteleddiler.[52] Özellikle Tayland'da küresel dur-

51 Tayland'da tarımsal meta fiyatlarını desteklemek amacıyla hükümetin satın alma programları, bu tür piyasa koşullarını bozan politikalara son verme yönündeki resmî vaatlere karşın devam etmiştir.

52 *The Financial Times*, "Foreign Investors Desert South-East Asia for China", 12 Ekim 2000.

gunluk ve bunun sonucunda yerli iş gruplarının yabancı rekabete karşı daha fazla koruma talep etmeleri[53] içe dönük politika yönünde bir eğilimi desteklemiştir. Bu eğilim, bazı tarifelerin yeniden konması ve Dİ'yi özelleştirme programlarında yerli yatırımcıların yabancılara karşı kayırılması yönündeki yeni çabalar ile ispatlanmıştır.[54]

Bu varsayılan seçenek için Çin bir diğer örneği oluşturuyor. Artan toplumsal kargaşa tehdidiyle yüz yüze gelen ÇKP, işçiler ile köylüler arasında toplumsal desteği muhafaza etme ihtiyacına duyarlı oluşu nedeniyle, reform programının başlıca unsurlarını yavaşlatmayı tercih etmiştir. Çin'in DTÖ ile müzakereleri ABD'nin Çinli çiftçilere verilen tarımsal sübvansiyonların önemli ölçüde kısılması taleplerini başarılı bir şekilde yumuşatmıştır. Bankaların, daha fazla işten çıkarmanın ve kapanmanın önüne geçmek amacıyla mevcut şüpheli kredi serviyelerini sürdürmesi sağlanmış ve "aşamalı" reform, sosyal istikrar için genellikle gerekli diye savunulmuştur.

Aktif emek piyasası politikası: Piyasaların çalışmasının sağlanması

Şayet emek piyasasının düzensizleştirilmesinin, emeğin daha verimli ve dinamik bir şekilde tahsisini ve yeniden tahsisini sağlayacağı varsayılıyor ise aynı anda hem hızlı ekonomik büyüme hem de inişteki sektörlerden çıkartılan işçilerin yeniden istihdamının yavaş ya da güç olması durumunda bu yaklaşımın başarısızlığı aşikâr hale gelir. Bu, hiçbir yerde Çin'de olduğu kadar bariz görünmemektedir. Çin'de devlet işletmelerindeki reform, on milyonlarca işçinin işten çıkartılmasına yol açmış ve bu işçilerin çoğunluğu uzun bir dönem boyunca işsiz kalmış ya da yeterli derecede istihdam edilmemiştir. Dün-

53 Bkz. *Pattaya Mail*, "Government Asked to Help Curb Influx of Chinese-Make Products", 27 Şubat 2002; *Bangkok Post*, "BOI says Tariff Cuts Must Not Be Delayed", 16 Ocak 2002.

54 Ekonomik milliyetçilik, yeni hükümetin başarısında doğrusu önemli bir esas teşkil ediyor; buna (geçici de olsa) yerel ticaret, çiftçi grupları, öğrenciler, sendikalar ve STK'lardan oluşan popülist bir koalisyon eşlik ediyor.

ya Bankası'nın teşviki ve yardımı ile[55] Çin hükümeti geçici yardım. yeniden eğitim ve yeniden istihdam programları tesis ederek iş krizine karşılık vermiştir. Burada özellikle önemli olan şey ise hükümetin yeniden istihdam merkezleri ağının, işten çıkarılan Dİ işçileri için üç seneye kadar bir süre için yeniden eğitim ve iş bulma hizmetine ek olarak aylık ödeme ve yardımlar yapması; devamında iş bulma ve yerleştirme için yardımlarını sürmüş olmasıdır.[56] Büyüyen sektörlerde işçilerin hızla yeniden içerilmesinin (reabsorbing) karşısındaki en önemli kurumsal engeli çözmek amacıyla da adım atılmıştır: Yerel ikâmete bağlı sosyal yardım programları. İkâmet şartlarını hafifletme çabaları Çin emek piyasalarının işlemesi için artık kritik önemde görülüyor. Benzer kaygılar Kore hükümetini de göçmen işçiler için daha esnek ve daha güvenli istihdam programı oluşturmaya itmiştir.[57]

Emek piyasalarının disipliner gücü işyerlerinde daha keskin bir hal alabilir. Çin'de özel sektör firmaları, işçiler arasındaki düşük motivasyon, itaatsizlik ve güvenilemezlik sorunlarına piyasa disiplinini inceltip sistematize ederek kısmen karşılık vermiştir. Bunun için ise parçabaşı işe göre ya da performansa dayalı ödeme, grup verimliliği teşvikleri ve işten çıkarma tehdidine başvurulmuştur.[58] Benzer şekilde, Tayland'daki daha büyük birçok şirket süreklilik (attendance), verimlilik, temizlik ve hatta nezaket için karmaşık ve detaylı nakdî teşvikler geliştirmiştir.[59] Mesleki eğitim de Tayland hükümetinin yeni-

55 World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 115.

56 Andrew Reutersward, "Labour Market and Social Benefit Policies", *China in the World Economy* içinde (Paris: OECD, 2002). Ayrıca bkz. May Wong, "Popular Education and Labour Training in China", *Asian Labour Update*, no. 54 (Ocak-Mart 2005), http://www.asianlabour.org/, Erişim tarihi: 1 Mart 2006.

57 *Korea Times*, "Migrants Want Flexible Employment System", 30 Aralık 2005.

58 Catherine C. H. Chiu ve Bill Taylor, "Shuchangdi jilyu: Zhongguo hexin giyeneide hezuo" [Piyasanın Disiplini: Çin'de Çekirdek Firmalarda Rıza] *Haixia Siangan sandide lauzu guanxi yu laugong zhongtse: Yanjiu zhuansmi diliuhao* içinde [Çin, Hong Kong ve Tayvan'da Emek İlişkileri ve Emek Politikası: Araştırma Notu No. 6]. der. Y. S. Cheng, S. Yu, K. Chang, ve B. L. Leung (Hong Kong: Xiang gang Haixia liangan guanxi yanjiu zhongxin [Hong Kong İki Kıyı İlişlerini Araştırma Merkezi], 2001).

59 Deyo ve Doner, "Introduction: Economic Governance and Flexible Production"

den eğitim ve beceri kazandırma çabalarının önemli bir parçası olmuştur.[60] Kore hükümeti de işsizlere ve küçük şirketlerdeki işçilere kişisel gelişimlerini desteklemek amacıyla mali yardımı artırmaya yönelik planları uygulamaya koymuştur.[61]

Emek sürecinin yeniden inşası

Emek sürecinin yeniden inşasında piyasaya dayanmayan dört yaklaşımdan bahsedilebilir: İşverenler ile işçiler arasında bağlılıkların pekiştirilmesi; piramit şeklinde kurumsallaşma; çatışma çözümü için yeni mekanizmaların kurulması ve hızla değişen istihdam koşulları karşısında normatif çatışmayı azaltmaya yönelik çabalar. Bu alternatiflerden ilkine, yani istihdam pratiklerinin güven ve karşılıklı bağlılık temelinde desteklenmesine, daha önce yardımlar, iş güvencesi ve çalışanların katılımının desteklenmesinin işçilerin motivasyonunu ve ilgisini nasıl da artırabileceğini tartışırken değinmiştik. Sendikaların koruyucu rolünün azalmasının yanı sıra emek piyasasının düzensizleşmesi, genellikle firmaların kendi istihdam pratiklerini belirlemesine imkân tanıyorsa da yeni rekabetçi baskılar bu nispeten pahalı[62] yaklaşımı büyük firmalardaki vasıflı, çekirdek işçilerle sınırlama eğiliminde. Bu nedenle istihdamın hükümet tarafından seçici bir şekilde yeniden düzenlenmesi, yani bir tersine reform (reform reversal) gerekebilir.

Her üç ülkenin de hükümetleri, karşılıklı bağlılığa dayalı istihdam sistemlerinin başarısızlığını telafi etmek amacıyla emek sistelemlerini bir dereceye kadar yeniden düzenlemiştir. Tayland'da geçtiğimiz senelerde büyük şirketleri yöneten yeni istihdam kurallarını tesis etmeye yönelik bir hareket görünmüştür. Bu bakımdan en önemli gelişme çalışma saatleri, kadın ve çocukların istihdamı, tatiller ve fazla mesai, sağlık, iş güvenliği ve iş müfettişliği alanlarını kapsayan 1998 tarihli Emek

60 *The Nation*, "Boost for Vocational Training", 3 Şubat 2006.

61 *Korea Times*, "More Job Training Programs Offered", 5 Ocak 2006.

62 Pahalı olmasının nedeni emeğin esnek olmayışı ve ilgili maddi yardımlardan kaynaklanır.

Koruma Kanunu olmuştur.[63] Yabancı göçmen işçilerin istihdamını düzenlemeye yönelik girişimler de görülmüştür.[64] Benzer şekilde Çin'de büyük firmalarda sözleşme temelli istihdamı genişletmek amacıyla büyük bir çaba (kısmî bir başarı sağlansa da) gösterilmiştir. 1994'te yeni iş mevzuatıyla birlikte özel sektörde istihdam koşulları daha sıkı bir şekilde düzenlenmiştir.[65] Kore, bir yandan iş güvencesinin mevcut kapsamı, yaygınlığı ve yaptırımı, diğer yandan emek piyasasını düzensizleştirerek bu korumaları ortadan kaldırmaya yönelik IMF destekli çabaların yol açtığı sosyal çatışmanın büyüklüğü bakımından gelişmekte olan Asya ülkeleri arasında ayrıksı bir yere sahip. Militan KSK Emek Federasyonu'nun sert muhalefetine cevap olarak hükümet, zayıflayan iş güvencesi mevzuatının etkisini azaltmak amacıyla istihdam teminatları ve telafi edici önlemleri müzakere etmek zorunda kalmıştır.[66]

Emek sürecini istikrara kavuşturmaya yönelik ikinci genel yaklaşım olan piramit şeklinde kurumsallaşma, işyeri disiplinini daha geniş ama ikincil mahiyetteki aile, cemaat ağları ve diğer toplumsal bağlardan oluşan sosyal çevre içine yerleştirmeyi ya da yeniden yerleştirmeyi içerir. Piramit şekli, disiplin yükünü bu dışsal sosyal yapılara, onları oluşturan karşılıklı bağımlılık ve normatif yükümlülük kalıplarına dayanarak aktarır. Örneğin Çin'deki Japon ve diğer yabancı yatırımcılar genellikle personel idaresinin önemli bir kısmını, işyerinde otoriteyi kurmak için, sosyal ağları, sendikaları ve politik bağlantıları daha iyi kullanabilen yerel Çinli yöneticilere devreder.[67] Lee

63 Brown, Thonachaisetavut ve Hewison, "Labour Relations and Regulation in Thailand".

64 *The Nation*, "Drive to Register Foreign Workers", 30 Temmuz 2001.

65 Dong Bauhua, "Labor Law and Reform in China", Uluslararası Emek Standartları Konferansı, Stanford Law School, 19-21 Mayıs 2002, http://ils.stanford.edu/conferencc/papers/Dong%20Baohua.pdf, Erişim tarihi: 23 Mart 2003. Ayrıca bkz. *The Economist*, "Does China Have 10m Slaves?", 1 Şubat 2003.

66 Konu üzerine bir tartışma için bkz. Koo, "Dilemmas of Empowered Labor in Korea".

67 Bill Taylor, "Patterns of Control within Japanese Manufacturing Plants in China: Doubts about Japanization in Asia", *Journal of Management Studies* 36, no. 6 (1999).

Ching-Kwan'ın bir Çin ihracat-işlem fabrikasında genç kadın işçiler arasındaki emek denetimlerine ışık tutan çalışması[68] piramit şekli için bir başka örnek sunmaktadır. Üretimin zamanla Hong Kong'tan –ki burada işveren, yerel işçiler arasında denetimin temeli olarak karşılıklı bağlılık esasına dayanıyordu– Çin'in piyasa disiplininin hüküm sürdüğü ihracat-işlem bölgelerinden birine taşınmasıyla birlikte işveren, işe alma ve sosyal disiplin konusunda kadın çalışanlardan oluşan kırsal, yerele dayalı sosyal ağlara başarılı bir şekilde yaslanabilmiştir. Piramit şeklinin kullanımında bir diğer örnek taşerona verme stratejilerinde görülebilir; bu stratejiler işyeri kontrolünü, kişiselleşmiş ve akrabalığa dayalı disiplinin fabrikaya dayalı piyasa denetimlerinden daha etkin işlediği atölyeler ile aile işletmelerine devretmektedir.

Üçüncü olarak, hükümetler ile kayıtlı sektör işverenleri bazı durumlarda sendika temelli toplu sözleşme, işveren ile müzakere ve temsil için diğer yolları tesis ederek iş ilişkilerini yeniden istikrara kavuşturmaya çalışmıştır. Sendikaların desteklenmesi her zaman sorunlu olmaktadır, özellikle de devletin çatışmayı kurumsallaştırmak yerine zapt etme, denetleme ya da etkisizleştirmeye yönelik karşı çabalarıyla karşılaşılabilir;[69] ancak açıkça görülebileceği üzere, hükümetin gittikçe marjinalleşen BÇSF'nin alanının özel ve örgütlenmemiş işletmelere yayılmasını amaçlaması sebebiyle Çin tercihini bu yönde kullanmıştır.[70] Ayrıca daha önceden bahsettiğimiz gibi Çin hükümeti, artan seviyelerdeki endüstriyel çatışmayı azaltmanın bir yolu olarak toplu sözleşmeleri[71] desteklemeyi amaçlamıştır. Ben-

68 Lee, *Gender and the South China Miracle*.

69 Bu, yaklaşımın ne dereceye kadar öncelikle yukarıdan değil de aşağıdan bir baskıya yanıt olarak geliştirildiğine kısmen dayanır. Bkz. Bauhu, "Labor Law and Reform in China". Ayrıca bkz. Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 152 ve China Labor Watch Press Release, "Will Pushing Companies to Set Up Trade Unions Really Protect Workers' Rights?", 25 Kasım 2004, http://www.chinalaborwatch.org/en/web/ article.php? article_id=50224. Erişim tarihi: 1Mart 2006.

70 *Wall Street Journal*, "China to Press More Firms to Unionize", 13 Ekim 2006.

71 Ancak bir toplu pazarlık mekanizması oluşturmadan yapar bunu. Bkz. Dong, "Labor Law and Reform in China".

zer şekilde, Kore hükümeti 1998'de üç taraflı bir komisyon kurmuştur; böylece ekonomik kriz döneminde yükün hakkaniyete daha uygun bir şekilde paylaşılması; ekonomik yeniden yapılanma ve artan emek piyasası esnekliği için emek desteği konusunda müzakere etmek; hükümet temsilcileri, işverenler ve sendikalar arasında yapılacak tartışma ve uzlaşma aracılığıyla işçilerin korunması için yeni biçimler geliştirilmesi (daha militan sendikalar bunun kısmen toplu pazarlığın yerini aldığını düşünmüştür) amaçlanmıştır.[72] 1999 tarihli Üç Taraflı Anlaşma'ya göre, öğretmenler ile memurlara yeni politik haklar ve toplu pazarlık hakları verilmiş, işsizlerin ise sendika kurmasına müsaade edilmiştir.[73] Tayland'da 2000 tarihli Devlet İşletmeleri İş İlişkileri Kanunu, yasaklanan sendikaların yerine, çalışanları toplu pazarlıkta temsil edecek yeni kurulan "birlikleri" getirerek devlet sektöründe istikrarlı iş ilişkilerini yeniden kurmayı amaçlamaktadır.[74]

Emek sürecinin yeniden inşasında dördüncü yaklaşım değişik, birbirine benzemeyen emek sistemleri arasındaki normatif çatışma sorununu ele alır. İşyerinde farklı emek sistemlerinin bir arada mevcut bulunmasının yıkıcı çatışmalara yol açtığına ve çekirdek işçiler ile çekirdek olmayan işçiler arasında bilgi paylaşmayı ve işbirliğini engellediğine daha önceden değinmiştik. Bu çatışma, söz konusu farklı emek sistemlerini kurumsal olarak ayırmaya ya da en azından bir yanda sıklıkla karşı çıkılan işlevsel entegrasyon ihtiyaçları ile diğer yanda kurumsal ayrım arasında daha iyi bir denge bulmaya yönelik çabalara neden olabilir. Bazı durumlarda bağdaşmaz emek sistemlerinin birbirinden ayrılması, hükümet politikasında kök salmış olabilir; göçmen işçilerle yerli işçilerin farklı muamele ve korumaya tâbi olması buna örnek gösterilebilir. Kurumsal ayrım için bir diğer örnek de Çin'de işe yerleştirme hizmetlerinde sıradan iş-

72 Betcherman ve Islam, *East Asian Labor Markets*, s. 454.

73 Koo, "Dilemmas of Empowered Labor in Korea".

74 Kabaca işgücünün yüzde üçüne denk gelen çok düşük oranlardaki sendikalaşma düzeyi Tayland'da etkin bir toplu pazarlık tesis etme çabalarına gölge düşürmektedir. *The Nation*, "So Little to Celebrate on Labour Day", 1 Mayıs 2003.

çiler için emek piyasaları ("emek" piyasaları) ile teknik okul ve üniversite mezunları için piyasalar ("insan kaynakları" piyasaları) arasına belirgin bir sınır çekilmesidir.[75]

Ancak kurumsal ayrım çabaları en çok firma düzeyinde belirgindir; firmalarda yöneticiler emek piyasasının kesimlere ayrılmasını ve istihdam şartlarında, ödemede ve yardımlardaki ilgili farklılıkları kurumsallaştırıp meşrulaştırmaya çalışabilirler. Tayland'da sözleşme işçileri ya da tedarik sağlayan firmalardan gelen işçiler, düzenli işçiler ile çoğunlukla yan yana çalışmakta ve farklı üniforma ya da şapka renkleri ile ayrımlar belirgin kılınmaktadır.[76] Bunun yanı sıra, farklı işçi kategorilerini fiziksel olarak birbirinden ayırıp, çalışmalarını bilgisayar ağı ile yeniden bütünleştirmeye yönelik çabalar da görülebilmektedir. Hizmet ve imalat görevlerinin taşerona verilmesi ya da sözleşmeli işçi kullanılması farklı şekilde mükafatlandırılan işçi gruplarının ayrılması için örgütsel sınırları kullanmaktadır; ancak bu gibi durumlarda koordinasyondan ödün verilebilmektedir.[77]

Sosyal korumanın geliştirilmesi

Hükümetlerin, düzensizleşen emek piyasalarında, yerinden edilen ya da dezavantajlı olan işçileri ne dereceye kadar telafi etmesi gerektiği konusunda tartışmalar görülüyor. Kimileri işçilere yönelik korumaların, istihdama dayalı sosyal güvenlik sistemleri ve özel sektör sigorta sunumu aracılığıyla aşamalı olarak özelleştirilmesini savunuyor. Diğer, daha fazla hak temelli[78] yaklaşımlar ise işçileri emek piyasasının düzensizleşmesine ve özelleşme ile ticaret serbestleşmesinin yol açtığı toplumsal karışıklığa karşı korumak üzere devlet tarafından örgütlenen sos-

75 Meng, "Economic Structural Reform and Labor Market Formation".

76 Frederic Deyo, "Competition, Flexibility and Industrial Ascent: The Thai Auto Industry", *Social Reconstructions of the World Automobile Industry* içinde (New York: St. Martin's Press: 1996), s. 149.

77 Küresel meta zincirleri ve uluslararası taşeronlaşma, emek düzenlenmelerine yönelik farklılaştırılmış sistemleri ve bağlı oldukları emek sistemlerini ayıran ulusal sınırlardan faydalanarak bir adım daha gitmektedir.

78 Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 199.

yal güvenlik ağlarında ısrar ediyor. Aslında piyasa reformu ile sosyal hakların azalması arasındaki alışılmış bağlantının aksine, ekonomik reformun belirli bir şekilde hızının kesilmesi gerektiği böylece serbestleşmeden dolayı "kaybedenlerin",[79] bölgedeki birçok ülkede aslında zaten yaşandığı üzere, devam eden reformlara politik bir tehdit sunmayacağı[80] da bazen ileri sürülebiliyor. Asya'da, bölgedeki hükümetler geleneksel olarak bu tür bir hız kesintisinden kaçınmıştır. Sosyal sigorta ve geçimin korunması kamu görevlileri, devlet işletmeleri işçileri ve bazı kayıtlı sektör çalışanlarıyla sınırlı olmuştur. Asgari bir yaşam standardı elde edemeyenlere, özellikle de ekonomik kriz döneminde olmak üzere,[81] oldukça sınırlı bir güvence sağlanmaktadır.[82] Bununla birlikte Asya'daki bölgesel yönetimler sosyal koruma için ağırlıklı olarak aileler ile cemaatlere dayanmıştır.

Kayıtlı sektörde, Çin'de piyasa reformlarıyla ilişkili, Tayland ile Güney Kore'de ise ekonomik krizle ilişkili toplumsal huzursuzluk, işçiler için sosyal güvenlik ağları tesis etmek üzere yeni çabalara neden olmuştur. Çin'de, kentte kayıtlı sektör işçileri için sosyal güvenlik sistemi ve temel bir ulusal emeklilik programı için başlangıç adımları,[83] iflas eden işyeri temelli sistemlerin yerine geçmek üzere şimdilerde;[84] ayrıca bazı yerel hükümetler

---

79 Dünya Bankası, reformun sürekliliğini sağlamak üzere küreselleşmenin "kaybedenlerine" yönelik sosyal koruma ve tazminatın önemini vurguluyor. World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 14.

80 Kapstein, *Sharing the Wealth*, s. 134; Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*.

81 Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 230.

82 Kore bu bakımdan bir istisna sayılmaktadır; krizden önce bile kayıtlı sektörde iş güvencesi ve sosyal sigorta konusunda gelişmekte olan Asya ülkelerinden daha fazla garanti sağlanmıştır.

83 P. Saunders ve F. Ping, "Social Security Development in a Context of Economic Reform and Social Change: The Case of Rural Social Insurance Program in China", Asya Pasifik Bölgesi'nde Toplumsal Dönüşümler konulu uluslararası konferansta sunulan tebliğ (4-6 Aralık 2000). Ayrıca bkz. Wei Yu, "Financing Unemployment and Pension Insurance", *Dilemmas of Reform in Jiang Zemin's China* içinde (Londra: Lynne Reinner, 1999). Söz konusu sistemlerin bu tür programların maddi maliyetini karşılayamayacak durumda olan bölgesel ve yerel yönetimlere ademi merkezileştirilmesi ile ilgili ciddi bir sorun söz konusudur.

84 Reutersward, "Labour Market and Social Benefit Policies". Ayrıca bkz. The Economist, "Urban Discontent", 15 Haziran 2002.

bölgelerindeki işçileri desteklemek amacıyla asgari ücret düzeylerini artık yükseltmeyi amaçlıyor.[85] Tayland'da önceki popülist Thaksin hükümeti, firmalara yönelik kıdem tazminatı şartlarını artırmış, düşük maliyetli evrensel bir sağlık programı başlatmıştır; ayrıca mevcut yardımların yanı sıra yakın zamanda işsizlik tazminatı da içerecek şekilde sosyal güvenlik fonunun kapsam ve miktarı genişletilmiştir.[86] Bu programların ne kadar etkin ya da sürdürülebilir olacağı ise henüz belli değil.[87]

Sosyal koruma ilkelerini daha açık bir şekilde destekleyen Güney Kore[88] işçilere yönelik yeni korumalar alanında en kapsamlı ve başarılı modeli sunuyor. 1988'de önceki yılın etkileyici işçi isyanının ardından, hükümet en sonunda, neredeyse bütün işgücünü kapsaması amaçlanan ulusal bir emeklilik programı kurdu.[89] 1995'te oluşturulan yeni işsizlik sigortası programı, 1998'de küçük firmalarda çalışanları, geçici ve yarı zamanlı işçileri de kapsamak üzere genişletildi; bu değişiklik ile 1999'da işsizlerin yüzde 12'sine yardımlar sağlanmış oldu.[90] Sendikaların istihdama bağlı sosyal korumalar için yaptığı baskılara karşılık olarak Kore hükümeti, Temel Geçimin Korunması Kanunu (TGKK) altında sosyal güvenlik ve refah kapsamını genişletmeye çalıştı; söz konusu kanun işçilere yönelik birçok sağlık, işsizlik, emeklilik ve işçi tazminatı programı için bir şemsiye çerçe-

85 Çin'de asgari ücretler konusunda son gelişmeler için bkz. China Labor Watch, "Minimum Wage Standard Raised in Shenzhen", Basın Bildirisi, 1 Haziran 2005 ve China Labor Watch, "Guangdong Province Raises Minimum Wage Level", 4 Nisan 2004, http://www.chinalaborwatch.org/en/web/article.php?article_id50226, Erişim tarihi: 1 Mart 2006.

86 *The Nation*, "So Little to Celebrate".

87 Bkz. *Bangkok Post*, "Budget Chief Wants Wealthy out of Scheme", 4 Ocak 2002. Ayrıca bkz. *Bangkok Post*, "Labour Leaders Dead Against Government Social Security Plan", 2 Şubat 2002 ve *Bangkok Post*, "Second-class Scheme for Poor Picked", 16 Şubat 2002. Bu programların sürdürülebilirliği hakkında daha genel bir değerlendirme için bkz. *Bangkok Post*, "Government Given Thumbs-Down", 4 Şubat 2002.

88 Tang, *Social Welfare Development in East Asia*, s. 17.

89 *A.g.e.*, s. 17 ve 138.

90 Betcherman ve Islam, *East Asian Labor Markets*, s. 9. 2005'te 200.000'den fazla insan işsizlik yardımı almıştır *Korea Times*, "Jobless Benefit Applicants Surpass 500.000 in 2005", 2 Ocak 2006.

ve sunuyor. Kore'deki düşük gelirli çalışan nüfusun neredeyse bir milyon kadarının 2008'de gelir vergisi yardım paketi şeklinde olmak üzere hükümet desteği alması bekleniyor.[91]

Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından şiddetle desteklenen ve ekseriyetle işverenler ile işçilerin ücret vergileriyle finanse edilen sosyal sigorta ve emeklilik programları, kayıtlı sektör işçileri için bir miktar koruma sağlıyor ise de ihtiyaçları genellikle çok daha büyük olan, çok sayıdaki kayıtdışı sektör ve kırsal kesim işçilerine erişmekte başarısız kalmaktadır.[92] Bu sorun, büyük sayıda işçinin kayıtlı sektörden kayıtdışı sektör istihdamına geçtiği ekonomik kriz döneminde büyümektedir. Esasen sosyal güvenlik programlarını bu kayıtdışı sektör işçilerini de kısmen kuşatacak şekilde genişletmek mümkün. Çin'de yeni emeklilik planı kırsal işçileri de artık isteğe bağlı olmak üzere kapsıyor. Üstelik Çin hükümeti işverenleri göçmen işçileri sigortalamak ve bunun için gerekli tüm masrafları karşılamakla yükümlü kılan yeni düzenlemeri yürürlüğe koyuyor.[93] Artan işsizlik ile geçici, korumasız istihdamın yayılmasının kabulüyle birlikte Güney Kore'nin TGKK kapsamı 1999'da "atipik" düzensiz, yarı zamanlı ve işten çıkartılan işçiler dâhil olacak şekilde genişletilmiştir. Daha yakın bir zamanda ise Kore hükümeti, üç seneden daha fazla bir süre için çalıştırılması durumunda sözleşmeli işçileri düzenli işçi olarak istihdam etmeye şirketleri zorlayacak ve düzenli olmayan işçilere aylık ya da işten çıkarma konusunda ayrımcılık yapan işverenleri para cezasına çarptıracak bir yasayı ileri sürdü.[94] Bir

91 *Korea Times*, "1 Million Poor Workers to Get Government Subsidies", 15 Temmuz 2005.

92 MacPherson (1987), aktaran Tang, *Social Welfare Development in East Asia*, 154. Tayland için bkz. *The Nation*, "Informal Economy: 23m Workers Need Help", 25 Haziran 2004.

93 *Beijing Youth Daily*, "Beijing Releases New Regulation: Employers Must Give Migrant Workers Hospital Insurance", 12 Agustos 2005 ve China Labor Watch, "Rural Retirement Insurance Program for Migrant Workers Underway Throughout City", Labor News, http://www.chinalaborwatch.org/en/web/article.php?article_id=50279. Erişim tarihi: 2 Mart 2006.

94 *Korea Times*, "Ruling Party to Pass Bill on Non-Regular Workers This Month", 30 Kasım 2005.

diğer önemli adım ise göçmen işçilerin hükümet tarafından finanse edilecek şekilde avukat, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi olacak olması.[95] Tayland'da da sosyal güvenlik kapsamı artık çok küçük (genellikle kayıtdışı sektör) firmalara genişletilmiş durumda.[96]

Kayıt altındaki ve düzenlemeye tâbi işyerleri için tasarlanmış sosyal güvenlik sistemleri çerçevesinde kayıtdışı sektör işçilerini kapsam içine almanın zorlukları karşısında, alternatif sosyal korumaların kurulması ya da genişletilmesi için baskılar artıyor.[97] Dünya Bankası bir dizi ihtiyaç temelli gelir desteği programı, kamu işleri projeleri, kırsal ve küçük işletme yardımı ve mikrokredi programları ile bu soruna dikkat edilmesini desteklemekte.[98] Bu tür programlar, STK'ların kırsal kesimdeki yoksullar arasındaki kooperatif girişimleri, mikrokredi programları ve diğer kayıtdışı sektör geçim projelerini desteklemeye yönelik paralel çabalarıyla örtüşüyor ve onlar üzerinde yükseliyor. Bu yukarıdan ve aşağıdan çeşitli girişimlerin kaynaşmasıyla birlikte, "sosyal sermaye" artışı olarak kayıtdışı sektör için yeni bir sosyal koruma yaklaşımı teşvik edilmiştir.[99] Sosyal sermaye yaklaşımı, başlangıçtaki masraflarına rağmen, harici aracıların ve kuruluşların sosyal maliyeti ve riski karşılama kabiliyetini geliştirip, devletin bu alandaki başlıca uzun vadeli sorumluluklarını yerine getirmekten de muaf tutarak şirket ve reform gündemleriyle gayet uyum sağlamaktadır. Bu, Dünya Bankası[100] ile Asya Kalkın-

95 *Korea Times*, "Migrant Workers Support Center Opens Thursday", 22 Aralık 2004; *Korea Times*, "Medical Aid Available for Migrant Workers, Homeless", 19 Mayıs 2005.

96 Bu da söz konusu küçük firmaların etkin bir şekilde en azından kısmen "kayıt altına alındığı" anlamına geliyor.

97 *The Nation*, "Poverty Reduction: The Long Line for a Better Life", 7 Aralık 2003.

98 World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 87, 114, 150.

99 McMichael, *Development and Social Change*, s. 208-21. Ayrıca bkz. Betcherman ve Islam, *East Asian Labor Markets*, s. 31. Tayland'daki bu yaklaşım üzerine daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Krongkaew, "Social Consequences of the East Asian Economic Crisis", s. 79-80.

100 Dünya Bankası genellikle hedefleme, ihtiyaç tespiti ve temel şeylerle sınırlandırılmış refah yardımı programları ile birlikte sosyal güvenlik sistemlerini desteklemiştir. Banka'nın Çin gündemi kırsal ve insan kaynakları kalkınması ile kırsal alanlarda yoksulluğun azaltılmasını güçlü bir şekil-

ma Bankası'nın[101] topluluk gelişimi programları, kırsal ticaret için mikrokredi programları, kendine yeterlilik projeleri, köylere yönelik fon programları, kamu işleri projeleri, ürün çeşidi zengin tarım, kooperatifler ve kırsal kasabalar ile köyleri canlandırmaya yönelik diğer çabalara son dönemde verdiği güçlü desteği kısmen açıklayabilir. Gerçekten de sosyal sermaye programları ile piyasa reformu arasındaki tam da bu uyum, söz konusu programlara karşı eleştirel yaklaşımlara yansımaktadır: Yoksulların kendilerini ekonomik marjinlerde idare etmesini ve böylece devlet ile sermayenin sosyal geçime ilişkin sorumluluklarından muaf tutulmalarını sağlayan yeni bir "yoksul ekonomisi" kurulması.[102]

Sosyal sermaye geliştirme yaklaşımı için en iyi örneği Tayland sunuyor. Burada bir dizi durum bu yaklaşımı destekliyor: Bir dereceye kadar özerk ve ekonomik bakımdan sürdürülebilir kırsal topluluk tabanı ve kriz sonrası düzelme için ağırlıklı bir sosyal rol üstlenebilecek, STK'ları da içeren, yerel sosyal kurumlar ağı. Tayland hükümeti, Dünya Bankası ile Asya Kalkınma Bankası'nın sosyal yatırım fonlarından yüklü miktarda yardım alarak, topluluk temelli altyapı ve köy kalkınması projeleri başlattı; projeler şunları içeriyor: 78.000 köye toplu kalkınma yardımı; tarımsal çeşitlilik için destek (piyasa riskini azaltmak üzere); çiftçilere borç yardımı; topluluk bankalarının kurulma-

---

de vurguluyor. Bkz. World Bank, "Country Assistance Strategy of the World Bank Group for the People's Republic of China", 22 Ocak 2003, http://www-wds. worldbank.org/servlet/WDS_IBank_Servlet?pcont=details&eid=000094946_02112804184941, Erişim tarihi: 1 Mart 2006. Tayland için bkz. World Bank "Thailand Social Monitor: Social Capital and Crisis", Ocak 2000, http://siteresources.worldbank.org/INTTHAILAND/Resources/Social-Monitor /2000jan.pdf, Erişim tarihi: 2 Mart 2006.

101 Örneğin bkz. Asian Development Bank, "China: Country Strategy and Program Update, 2005–2007", Eylül 2004, http://www.adb.org/ Documents/CSPs/PRC/2004/CSPU-2004.pdf, Erişim tarihi: 1 Mart 2006 ve Asian Development Bank, "Thailand: Country Strategy and Program Update 2002–2004", Temmuz 2001, http://www.adb.org/ Documents/CSPs/THA/2001/ CSP_THA_2001.pdf, Erişim tarihi: 1 Mart 2006.

102 Jean-Marc Fontan ve Eric Shragge, "Tendencies, Tensions and Visions in the Social Economy", *Social Economy: International Debates and Perspectives* içinde (Montreal: Black Rose Books, 2000). Sosyal sermaye yaklaşımının daha kapsamlı bir eleştirisi için bkz. John Harris, *Depoliticizing Development* (Londra: Anthem Press, 2001).

sı; genişletilmiş bir topluluk ormancılığı programı kapsamında "kendine yeterli toplulukların" güçlendirilmesi[103] ve mikrokredi ile küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) için ticaret geliştirme programları. Yeni kurulan Sosyal Kalkınma ve Beşeri Güvenlik Bakanlığı bu ve diğer benzeri programları izlemekte.[104] Tayland kralı bu yaklaşımı "kendine yeterlilik" hareketinin bir parçası olarak şiddetle desteklemiştir. En önemlisi, önceki başbakan Thaksin'in popülist milliyetçi Thai-Rak-Tai hükümeti, topluluk ve sosyal kalkınmayı yasama gündeminin zirvesine koymuştur.

Kalkınmacı seçenek: Ekonomik rekabet gücünün geliştirilmesi

Hükümetler ve firmalar, yerel firmaların, işçilerin ve çiftçilerin ekonomik rekabet gücünü artırarak sosyal altüst oluşları ve işgücü kırılganlığını azaltmaya çalışabilir.[105] Bu, eğitimin iyileştirilmesi, firmalarda çalışmanın yeni biçimlerde örgütlenmesi, kurumsal Ar-Ge'nin ve yeni yönetim yöntemlerinin desteklenmesi, ihracat işlem bölgelerinden yerli firmalara geriye doğru tedarik bağlantılarının desteklenmesi ve teknoloji yoğun sanayi için sosyal ve fiziksel altyapının oluşturulması gibi yenilenmiş çabalar gerektirebilir.[106] Buradaki tartışmamız çokça özellikle emeğe ilişkin politikalarla sınırlı.

Genellikle görünen o ki, kalkınmacı seçeneği en güçlü şe-

103 Topluluk orman programları daha önceden çiftçilerin devlete ait orman alanlarından tahliyesine yol açan politikaların kısmen iptalini içermektedir. *Bangkok Post*, "Alternatives Needed to National Parks: Hurting Villagers Living around Forests", 6 Ocak 2002; *Bangkok Post*, "Displaced Farmers to Get Previously Allocated Land: New Approach to Reform Welcomed", 7 Ocak 2002. Kendine yeterlilik hareketi Tayland'ın azalan ormanlarının çevresel korunması konusunda yeni bir ilgiye yol açtı; daha önceden etkinliğini yitiren topluluk orman programları artan oranlarda resmî destek bulmuştur.

104 *Bangkok Post*, "Three More Ministries to Join Line-up", 10 Ocak 2002.

105 Burada "kalkınmacı" politikalardan kastımız, daha yakın zamanda izlenen piyasa odaklı yapısal reform politikalarından ziyade Asya Kaplanları arasında geleneksel olarak izlenen devlet güdümlü yaklaşımlardır.

106 Dünya Bankası'nın tercih ettiği bu seçenek üzerine tartışma için bkz. World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 14, 19-20, 101, 149.

kilde izleyen Güney Kore oldu; bunun için ise iş yaratmak için hükümet sübvansiyonları,[107] firma temelinde çalışmanın yeniden örgütlenmesi,[108] eğitim ve beceri geliştirme programları,[109] doğrudan yabancı yatırımın düzenlenmesi ve düşük faizli krediye dayalı sanayi politikası[110] gibi yöntemlere başvurmuştur. Tayland, kalkınmacı seçeneği reform ile krizin baskılarına uyum sağlamak amacıyla daha yakın bir dönemde benimsemiştir. Tayland'daki mevcut kalkınmacılığın önemli bir unsurunu, özellikle de büyük yabancı müşteri şirketlere sanayi tedariki sağlayan KOBİ'leri hedefleyen bir yardım ve destek programı oluşturuyor.[111]

Bir bakıma Tayland'ın KOBİ programı, reformun doğurduğu hem sosyal hem de kalkınmacı gerilimleri ele almaya çabalıyor. KOBİ kalkınma programlarının çoğu, özellikle de kırsal ve küçük işletmeleri hedefleyenler, esas olarak istihdam yaratımına ve yoksullukla mücadeleye odaklanıyor.[112] Bu programlar emek-yoğun, altyapı oluşturan kamu işleri projeleri, kendi hesabına çalışmak için kredi programları ve diğer gelir ikâme çabalarını içeriyor. Güney Kore'deki mütekabil istihdam yaratma programları kadar kapsamlı olmasalar da –ki burada kamu iş-

107 *Korea Times*, "Government to Subsidize Job Creation", 9 Mart 2004.

108 Bkz. Sarosh Kuruvilla ve Christropher Erickson, "Change and Transformation in Asian Industrial Relations", *Industrial Relations* 41, no. 2 (2002), s. 171-228.

109 Betcherman ve Islam örneğin Kore'nin 1999 Beceri Geliştirme Programını ele alıyor. Bkz. Betcherman ve Islam, *East Asian Labor Markets*, s. 278 ve Tang, *Social Welfare Development in East Asia*, s. 3.

110 Alice Amsden, *Asia's Next Giant* (New York: Oxford University Press, 1989). Ayrıca bkz. Chalmers Johnson "Political Institutions and Economic Performance: The Government-Business Relationship in Japan, South Korea, and Taiwan", *The Political Economy of the New Asian Industrialism* içinde, der. Frederic C. Deyo (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1987), s. 136-164 ve *Korea Times*, "Firms Will Get Subsidy for Hiring Workers", 7 Temmuz 2004.

111 Dünya Bankası güçlü bir KOBİ kalkınma politikasını, yabancı yatırımcılara yönelik sağlam bir yerel arz temeli sunarak iyi bir yatırım ortamı oluşturmak için etkin bir yol olarak görmektedir. Bkz. World Bank, *Globalization, Growth, and Poverty*, s. 156.

112 KOBİ'ler Tayland'daki toplam sanayi işçilerinin yüzde 60-70 kadarına istihdam sağlamaktadır. Bkz. Frederic Deyo, "The 'New Developmentalism'in Post-Crisis Asia: The Case of Thailand's SME Sector", *New Challenges for Development and Modernization* içinde, der. Yeung, s. 17.

leri projeleri 1999'da işsiz olan 1.7 milyon işçinin kabaca yüzde 76'sına istihdam sağlamıştır–[113] Tayland'ın istihdam politikaları, kriz döneminde kırsal topluluklara yine de önemli bir yardım sağlamıştır.

Emek açısından, reformun yol açtığı toplumsal gerilimlere karşı geliştirilen çeşitli cevaplara dair tartışmamız, hükümetlerin hem sosyal politikayı kalkınma çıkarlarına uygun bir şekilde oluşturabileceğini hem de kalkınmayı sosyal bakımdan faydalı şekillerde sağlayabileceğini gösteren bir dizi örnek sunuyor. Güney Kore, Singapur, Tayvan ve Hong Kong'da eğitim, sağlık ve barınmada beşeri sermaye oluşumu, işçilerin niteliklerini ve becerilerini geliştirerek kalkınmayı destekliyor. Aynı zamanda bu politikalar ekonomik kaynaklar ile yetenekleri geliştirip, daha yaygın bir şekilde dağıtıyor; böylece büyümeyi paylaşılan bir sosyal ilerleme ile bağlıyorlar.

Şirketler düzeyinde ise hükümetler ve şirketler, reformun doğurduğu hem kalkınmaya ilişkin hem de toplumsal nitelikteki gerilimleri, daha önceden değindiğimiz kalkınmacı emek sistemlerini destekleyip genişleterek ele alabilirler. Bu sistemlerin işçilerin yeterli ücret ve yardım, makul bir iş güvencesi, hakkaniyete dayalı istihdam koşulları ve karşılıklı bağlılığa dayalı istihdam uygulamalarına sahip oldukları yerlerde en iyi şekilde işlediği genel kabul görüyor. Daha önceden de bahsedildiği gibi bu şartlar insan kaynakları ve eğitim yatırımlarını, katılımcı yönetimi, çalışmanın yeniden örgütlenmesini ve diğer rekabetçi, yüksek değerli, yüksek ücretli istihdamı destekleyen işveren uygulamalarını teşvik edebilir. Yüksek ücretli, kalkınmacı emek sistemlerinin daha iyi rekabet gücü için birçok alternatif yoldan –bazısı kalkınmacı, bazısı değil– sadece birini oluşturduğunu elbette kabul etmek gerek. Firmalar açısından rekabet gücü, maliyetin önemli ölçüde kısılması, teknolojide ilerlemeler, firmalar arası grup stratejileri, emek sürecinde piyasaların disiplinine daha fazla dayanılması ve reformun doğurduğu toplumsal ve kurumsal gerilimleri ele alamayacak (hatta kötüleştirebilecek) diğer politikalar aracılığıyla elde edil-

113 Betcherman ve Islam, *East Asian Labor Markets*, s. 20-24.

meye çalışılıyor. Doğrusu reformun sürüklediği yoğun rekabet şartları sık sık toplumsal olarak daha az arzu edilebilir yolları teşvik edebiliyor.

Sonuç

Doğu Asya'daki çeşitli politik girişimler, ekonomik reformun yol açtığı toplumsal ve kurumsal gerilimlere ve ihtiyaçlara artan ilgiyi yansıtmaktadır. Hiç şüphesiz değişen sosyal politika ve reform gündemleri, hem işçilerin ve diğer popüler sektör gruplarının hem de dezavantajlı ticaret gruplarının politik muhalefeti tarafından kısmen yönlendiriliyor. Artan sosyal kargaşa ile Çin'in zorlama ve geri çekilme üzerine görece baskısı arasında; Güney Kore'de kayıtlı sektör emek siyaseti ("üretim siyaseti")[114] ile sosyal sigorta arasında ve Tayland'da sınıflar arası, STK temelli sosyal seferberlik (toplu tüketim siyaseti?) ile sosyal sermaye programları arasında net bir bağlantı görülüyor.

Ancak daha az farkına varılan bir şey ise ekonomik ve politik seçkinlerin çıkarlarını ve stratejilerini tehdit eden kurumsal gerilimlerin önemi. Politik muhalefet, özellikle de burada ele alınan üç ülkede, ekonomik zorlama, piyasa karışıklığı, taktik geri çekilme ve polis baskısı gibi yöntemlerin bir bileşimi ile zapt edilebilirken, bu muhalefete hem paralel gelişen hem de onun temelini oluşturan kurumsal gerilimler çok daha köklü bir ekonomik meydan okuma sunuyor.[115] Emek sistemleri yaklaşımı bu gerilimlerin izini sürüp, bağlama yerleştirmemize ve farklı sosyal gruplar ile sınıflar tarafından nasıl deneyimlendiğini anlamamıza olanak tanıyor. Bu bağlamda siyasal çatışma ve çıkarlar ile iktidarın oyunu, hem altta yatan kurumsal gerilimler (bazen algılanan, bazen algılanmayan) hem de bu gerilimlerin idare edilmesine ya da çözülmesine yol açan politik çekişmeler olarak kavranabilir. Emek sistemlerindeki gelişmekte olan sı-

114 Burawoy, *The Politics of Production*.

115 Bkz. White ve Goodman (1998) aktaran Tang, *Social Welfare Development in East Asia*, s. 135.

kıntılara ilişkin değerlendirmemiz, özellikle de ekonomik kriz dönemlerinde görünür olduklarında, daha derin olan bu kurumsal analiz düzeyini önermeyi amaçlıyor.

Son olarak şirket elitlerinin, ulusal ve küresel seçkinlerin geçmişte olduğu gibi şimdi de gelişmekte olan küresel kapitalist düzene karşı ortaya çıkan meydan okumaları etkin bir şekilde köreltecek sosyal reformlar uyguluyor olabileceklerini düşünüyoruz. Burada çok önemli bir şey ise küresel düzenleyici kuruluşların sosyal ve ekonomik gündemleri ele almada artan etkisi. Özellikle de Dünya Bankası'nın geçim güvencesi ve sosyal istikrar konusunda önceden yaptığı vurguyu tekrardan yapması[116] yakın zamana kadar küresel piyasa reformuna ayrıcalık tanıyan tutumundan, en azından biraz, vazgeçtiğine işaret ediyor. Ancak bu dikkatlice sınırlanan gündem değişikliğinin, nihayetinde reform programının kendisinin sosyal ve politik sürdürülebilirliğini artırmaya yönelik yeni çabalara kök saldığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan ve Asya ekonomik krizinin ekonomik reforma karşı ciddi bir meydan okuma yönelttiğine dair yaygın görüşün aksine, kriz, paradoksal bir biçimde, bu ekonomik bakımdan dinamik olan bölgede reforma yeniden hayat vermiş olabilir.

116 Islam ve Chowdhury, *Political Economy of East Asia*, s. 208 ve 224.

11

Zayıf Aktörlerin Sımsıkı Sarılması: Avrupa Birliği'ndeki Küçük Ölçekteki İşletmeler Örneği Üzerinden Ekonomik Serbestleşmeye Yönelik Toplumsal Desteği Açıklama

KEVIN YOUNG

Siyaset dünyasını analiz etmede en önemli unsurlardan biri belirli bir zaman içinde rekabet halindeki siyasal projelere yönelik toplumsal destek kaynaklarını anlamaya çalışmaktır. Harekete geçirebilecek ne tür fikirlerin mevcut olduğunu anlamak önemlidir; bu fikirlerin nereden geldiğini ve onlara yönelik desteğin maddi kaynaklarını anlamak ise daha da önemli. Fikirler ve siyasal projeler gökten zembille inmez; aksine kurumsal olarak yerleşik bir bağlamda yer alan, belirli bir konumdan hareket edip düşünen, kendi çıkarlarına yönelik algılarına başvuran insanlardan kaynaklanır. Bu noktada Polanyici bir perspektif, analiz için faydalı bir çerçeve sunuyor bize. Bu çerçeve, ekonomik liberalizme ait radikal projelerin doğasına ait istikrarsızlığı anlamlandırmamızda yardımcı olmaktadır; söz konusu projeler toplumsal ilişkiler içindeki, rekabet eden piyasadışı bir mantığı önemsememelerinden ötürü, ekonomik düzenleme için ya da ekonominin piyasadışı değer sistemleri içine "yeniden yerleştirilmesi" için çağrıda bulunmaya eğilimliler.

Geçen otuz sene zarfındaki neoliberal deney, "kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sistemi" kurmaya yönelik "ütopyacı" girişimlerin yeniden doğuşu anlamına gelebileceği gibi,

aynı zamanda çeşitli muhalefet biçimlerini de teşvik etmiştir.[1] Dünyanın metalaşması –daha önceden Marx bunu "gerçek tâbiiyet" süreci olarak adlandırmıştır, Polanyi ise "hayalî metaların" yükselişi ile tanımlamıştır– eşikte bizi bekliyor. Polanyici bir perspektiften, "piyasa toplumu" politik olarak savunulur gibi değil; bunun nedeni Polanyi'nin de hatırlattığı (ama birçok kibirli popüler Polanyi yorumunun ele almayı unuttuğu) gibi gerici politik kapanma biçimlerine (Polanyi o zamanlar faşizm ile komünizmi düşünmüştür) potansiyel olarak neden olabilecek bir karşı hareket doğuracak olmasıdır.

McMichael'ın belirttiği gibi "20. yüzyıl sonu küreselleşmesiyle alakalı olarak ikinci bir Polanyici döngü üzerine gerçekten küçük bir endüstri söz konusu olmuştur; burada çok taraflı kuruluşlar aracılığıyla küreselleşme, artan önemde bir koruyucu karşı hareket doğurmaktadır."[2] Her politik araştırmada olduğu gibi, çekici bir teoriden faydalandığımız vakit, bulduğumuz haliyle dünyanın somut ve karmaşık gerçeklerine karşı sürekli bu teoriyi test etmemiz gerekir. Polanyici bir bakış açısından yararlanan çoğu araştırma, neoliberal yeniden yapılanmaya karşı mücadele örneklerini inceliyor ve böylece örtük bir biçimde Polanyici politik özne kavramının süregelen önemini teyit ediyorken, bu çalışma alternatif ve daha dikkatli bir yaklaşımı benimsiyor. Neoliberal yeniden yapılanmanın, kendisine yönelik karşı hareketlerin varlığını fiilen çökerterek, neoliberalizmden memnun olmayanların da neoliberal reformları diz-

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation*, (Boston, MA: Beacon Press, 1944), s. 29.

2 Philip McMichael, "'Anti-Globalization': Polanyian Countermovement or Not?", International Studies Association'ın yıllık konferasından sunulan tebliğ, New Orleans, 24-27 Mart 2002, s. 7. Aktaran Sandra Halperin, "Dynamics of Conflict and System Change: The Great Transformation Revisited", *European Journal of International Relations* 10, no. 2, (2004), s. 263-306, 298, dipnot 4. Bu, Polanyi uyarlamalarının sulandırıldığı ya da eleştirel olmadığı anlamına gelmiyor. bkz. Hannes Lacher "The Politics of the Market: Re-reading Karl Polanyi", *Global Society* 13, no. 3 (1999), s. 313-26; Vicki Birchfield, "Contesting the Hegemony of Market Ideology: Gramsci's 'Good Sense' and Polanyi's 'Double Movement'", *Review of International Political Economy* 6, no. 1 (1999), s. 27-54; Michael Burawoy, "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi", *Politics & Society* 31, no. 2 (2001), s. 193-261.

ginlemek yerine daha da ileri götürecek şekilde hareket etmesine yol açtığı durumlardan bahsedilebilir mi?[3]

Bu bölüm küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) sektöründeki politik seferberliğin, gereği gibi anlaşılırsa, böylesi bir paradoksal tanıma denk geldiğini savunuyor. KOBİ sektörünün AB'de daha neoliberal bir düzenleme ortamı için verdiği desteğin özelliklerini ve nedenlerini anlarsak, neoliberal siyasal iktisadın tamamen eşsiz özelliklerinden birini de daha iyi anlayabiliriz: Yani potansiyel muhalifleri paydaşlara dönüştürmeye, dolayısıyla süreçteki muhalefeti çökertmeye yönelik olağanüstü kapasitesi. Bir diğer deyişle, bazı durumlarda neoliberalizmden memnun olmayanların, neoliberal yapılanmayı destekleyerek piyasanın toplumdan daha da fazla kopması için, tersi için değil, çabaladıklarını görebiliriz. Bu dinamik süreci anlamamız, katı bir Polanyi yorumunun aksine, beklediğimiz halde çoğu karşı hareketin belirmediği neoliberal koşullarda, politik özneliğe ilişkin güncel ikilemi anlamamıza yardımcı olabilir. Burada hedefimiz neoliberal siyasal iktisadın, uçuculuğundan ziyade politik istikrarının bir kısmını açıklamak. Bu tezin özü, çokça teorik nitelikte olmakla birlikte, bölgesel entegrasyon ve çıkar grubu oluşumu üzerine daha geniş kapsamlı bir proje için gerçekleştirilen ve AB düzeyinde örgütlenmiş KOBİ çıkar örgütleri ile yapılan mülakatlara dayalı bir araştırmaya da yaslanıyor.[4] Politik öznelik konusunda belirli bir Polanyici okumaya karşı uyarmak amacıyla bu özel örneği veriyoruz; ancak KOBİ'lerin eğilimini anlayabilmek için tesis edilmiş bir süreç olarak Polanyici bir ekonomi düşüncesine yine de başvur-

---

3 Bu önemli bir soru, çünkü hem politik öznelik üzerine güçlü bir Polanyici görüşün sınırlarını belirlemeye yardımcı oluyor, hem de Polanyi'den ilham alan, benzer birçok varsayım diğer siyasal iktisat çalışmalarında da mevcut görünüyor. Örneğin bkz. Erik Ringmar, *Surviving Capitalism: How we Learned to Live with the Market and remained Almost Human* (Londra: Anthem Books, 2005); Linda McQuaig, *All You Can Eat: Green Lust and the Triumph of the New Capitalism* (Toronto: Penguin Canada, 2002).

4 Bu araştırmanın bazı sonuçları şurada yayımlamıştır: Kevin Young, "How Neoliberalism Reproduces Itself", *Philosophy of Management* 5, no. 2 (2005), s. 79-88. KOBİ'lerin politik özneliğini daha kapsamlı ele alan sonuçlar daha sonra yayımlanacak.

mamız gerekiyor. Özellikle de birçok küçük firmanın toplumsal örgütlenmesinin, onları temsil eden örgütlerin politik bakımdan aldığı pozisyonu nasıl etkileyebileceği konusuna dikkat etmek gerekiyor.[5]

Bu tartışma iki bölüm altında ele alınıyor. İlk bölüm bu çalışmanın nesnesini –AB'de KOBİ sektörü– inceleyip, bunun yeniden belirmesinin önemini ve dinamizmini kuramsallaştırmayı amaçlıyor. Bu sektörü neoliberal yeniden yapılanmanın bazı ters etkileri için bir "yutak" ve "risk taşıyıcı" olarak görebileceğimizi savunacağım. İkinci bölüm KOBİ'lere yönelik çıkar temsilinin ulus aşırı yapısını tarif ediyor ve AB düzeyinde bu çıkar temsili yapısının neoliberal yeniden yapılanmaya direnmek yerine onu yoğunlaştırmayı amaçladığını gösteriyor. Sonuç bölümü, böylesi bir durumun paradoksal niteliğini Polanyici bir perspektiften ele alıyor. Hakları budanan kesim içinden toplumu, piyasa toplumunun tahribatından koruyacak bir geri besleme mekanizması ortaya çıkmış değil, aksine neoliberal yapılanmayı destekleyen aktörler görüyoruz.

Avrupa politik ekonomisinde KOBİ sektörü

Avrupa Komisyonu, bir KOBİ'nin nelerden meydana geldiği konusunda nispeten geniş bir tanım benimsiyor. 1996'tan beri Komisyon, çalışan sayısı iki yüz elliden az ve senelik cirosu kırk milyon eurodan az veyahut senelik bilançosu toplam yirmi yedi milyon eurodan az olan firmaları KOBİ olarak tanımlıyor.[6] Ancak çoğu AB KOBİ'sinin bu tanımın üst eşiğine bile

5 Bkz. Karl Polanyi, "The Economy as an Instituted Process", *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* içinde, der. G. Dalton (New York: Anchor Books, 1968), s. 139-74.

6 Bu tanıma göre üç işletme dizisi var: "Mikroişletmeler" (çalışan sayısı ondan az), "küçük işletmeler" (çalışan sayısı elliden az ve senelik cirosu yedi milyon eurodan az veyahut bilançosu toplam beş milyon eurodan daha az) ve orta büyüklükteki işletmeler (çalışan sayısı iki yüz elliden az ve yıllık cirosu kırk milyon eurodan az veyahut bilançosu toplam yirmi yedi milyon eurodan az). Bu tanımlar 1 Ocak 2005'te biraz değişmiştir. Bkz. European Commission Enterprise Directorate-General, *The New SME Definition: User Guide and Model Declaration* (Brüksel: European Commission, 2003), s. 14.

yaklaşmadığını gözden kaçırmamak lazım. AB'deki firmaların büyük çoğunluğu "mikro" ve "küçük" işletme kategorisine girmekte: AB üye devletleri arasında rakamlar ciddi oranlarda değişmekle birlikte, AB'de KOBİ'lerde çalışan sayısı ortalama yedi görünüyor.[7] Ayrıca KOBİ'lerin sayısı ve farklı ulusal ekonomiler için önemi AB içinde ülkeler arasında ciddi bir farklılık göstermekte.

KOBİ'lerin istihdam, ekonomik büyüme ve dinamizm bakımından sundukları hatırı sayılır katkılar burada ele alınmayacak. Burada şunu vurgulamak gerekiyor: KOBİ sektörü ekonomi için bir risk taşıyıcı durumunda ve neoliberal dönemde kapitalist yeniden yapılanmanın olumsuz etkileri için bir yutak[8] rolü görüyor. KOBİ sektörünü bu şekilde tasvir etmemiz, sağlam bir Polanyici yaklaşımın gösterebileceği gibi, KOBİ'leri toplumu, piyasanın tahribatlarından korumaya katılmaları için nedenleri olabilecek aktörler olarak kavramamıza yardımcı olacaktır.

Risk taşıyıcı olarak KOBİ sektörü

KOBİ sektörü *bir bütün olarak* ekonomik açıdan dinamik ve sağlam görünse de önemli sayıda KOBİ, herhangi bir zaman diliminde incelendiğinde, ciddi ekonomik buhran yaşıyor olabilir. Bir bütün olarak bakıldığında, KOBİ sektörü güçlüdür; bileşimine bakıldığında (yani bireysel üyelerinin çoğuna bakılırsa) kırılgandır. Bütün için doğru olan mutlaka parçaları için de doğru

7 "Ortalamada bir Avrupa işletmesi yedi kişiye istihdam sağlıyor; işletme büyüklüğü mikro işletmelerde olmak üzere 3 ile büyük işletmelerde olmak üzere 1000'in üzerinde değişebiliyor. Dolayısıyla, tipik bir Avrupa firması bir mikro firmadır." "Avrupa Komisyonu tarafından 2003'te yapılan bir araştırmaya göre AB15 içindeki firmaların yüzde 92'si mikro işletme, yüzde 7'si küçük büyüklükte işletme, yüzde 1'i orta büyüklükte işletme ve yüzde 0.25'i BI'dir (büyük işletme)." Bkz. European Commission Enterprise Directorate-General (KPMG, EIM Business and Policy Research ile ortaklaşa), *2003 European Observatory of SMEs No. 7* (Brüksel: Enterprise, 2003); European Commission, *SMEs in Europe 2003* (Lüksemburg: European Commission, 2004), s. 26 ve 33.

8 Burada yutak terimi, sistemden bir dinamiğin ya da enerjinin soğurulması veyahut uzaklaştırılmasını ima etmeyi amaçlıyor.

değildir (bölme yanılgısı). Doğrusu işletme başarısızlığı ve (yeniden) doğuşu AB'de oldukça yüksektir.[9] İlginçtir ki, Avrupa Komisyonu'nun, Birleşik Devletler ile yenilik ve ekonomik esneklik açısından rekabet edebilmek amacıyla "girişimci" kültürünü yaratmaya yönelik tasavvuruyla teşvik ettiği şey tam da bu.[10] Riskin paylaşımı açısından baktığımızda bu tür bir ekonomik politika stratejisi konusunda şunu düşünebiliriz: Ekonomik dinamizm, kısmen ekonomik riskin *bireyselleştirilmesi* pahasına elde edilmektedir. İç piyasanın entegrasyonu ve en son on iki yeni üye devletin AB'ye katılması ile yoğunlaşan ekonomik rekabet sonucunda, zaten kırılgan olan KOBİ'ler önceden olduğundan daha fazla ekonomik baskıya maruz kalıyor ve önceden olduğundan daha fazla risk ihtiva ediyorlar. Bir sektör olarak KOBİ'ler elbette hayatta kalacak. Ancak bu, bireysel KOBİ'lerin pahasına gerçekleşecek; bazıları ciddi zorluklarla karşılaşacak, diğerleri ticari ölümle yüzleşecek, bu arada bazı yeni KOBİ'ler de doğacak. İnatçı ve uzlaşmaz "küçük burjuva" imgesi kafamızda yer etmeye devam edecek belki; mesele şu ki, birim düzeyinde KOBİ sektörü çoğunlukla dayanıklılıktan ziyade zayıflık ve kırılganlık ile tanımlanan bir sektör olarak varlığı sürdürüyor.

9 Bkz. European Commission, Eurostat, *European Business Facts and Figures: Data 1998–2002*, (Lüksemburg: European Commission, 2004), s. 18.

10 Örneğin bkz. European Commission Enterprise Directorate General, *Summary Report: The Public Debate Following the Green Paper 'Entrepreneurship in Europe'*, (Lüksemburg: European Commission, 2003), s. 15. Lizbon sürecinin başlangıcında Avrupa Komisyonu'nun girişimcilik konulu olan büyük bir konferansı bu girişimcilik kültürü üzerine odaklanmıştır. Bkz. European Commission Enterprise Directorate General, *Entrepreneurship for the Future—Final Report* (yayınlanmış konferans tutanakları) (Lüksemburg: European Commission Press, 2001). O zamandan beri Avrupa Komisyonu ve İşletme Genel Müdürlüğü en iyi uygulamalara önem vermek, özel çalışmalar gerçekleştirmek ve özel girişimler başlatmak gibi yollarla "girişimci zihniyeti teşvik etme" meselesine odaklanmıştır. Bkz. European Commission Enterprise Directorate-General, *Report on the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in the Countries of the Western Balkans* (Lüksemburg: European Commission, 2004), s. 8–9. Komisyon'un eğitim reformu üzerinden girişimci kültür teşviki konusunda "en iyi" uygulamalara olan ilgisinin bir değerlendirmesi için bkz. European Commission Enterprise Directorate General, *Helping to Create an Entrepreneurial Culture: A Guide on Good Practices in Promoting Entrepreneurial Attitudes and SkillsThrough Education* (Lüksemburg: European Commission, 2004).

Polanyi'nin küçük işletmeleri çifte hareketin bir parçası olarak anmadığını elbette kabul etmek lazım: Polanyi genellikle "emeğe" ya da metafizik, farklılaşmamış bir "toplum" kavramına vurgu yapmıştır.[11] Emekçi konusu vesilesiyle sıkça bahsettiği şey, piyasanın kapris ve kuruntularına tâbi olan varoluş koşullarıydı.[12] Tipik bir KOBİ'yi, Polanyi'nin von Mises ile hicvederek tartışmaya çalıştığı şu paragraf ışığında düşünelim. Buna göre emek piyasalarında fiyat ayarlamaları için gerekli emek uysallığı şu şartlarda oluşur:

> [G]elirlerin aşırı istikrarsızlığı, profesyonel standartların tamamen yok oluşu, ayrım yapılmadan itip kakılmaya sefilce hazır olma, piyasanın kaprislerine büsbütün bağımlı olma.[13]

Bu tasvir çoğu KOBİ'nin içinde bulunduğu koşullara gayet uygun düşmektedir: Piyasa içindeki bu şartlarda KOBİ'ler piyasanın iradesine tamamen boyun eğmiş, dayatmalarına duyarlı olmaya zorlanıyor. Yoğun rekabet ortamında, birçok bireysel KOBİ, kimi açılardan Polanyi'nin tasvirine çarpıcı bir benzerlik sunan bir varoluşa sahip. Gelişmiş kapitalist ülkelerde büyük işletmelerdeki birçok işçi, piyasanın "rekabetçi sınırına" karşı belli bir düzeyde yasal korumaya sahipken, durum KOBİ çalışanları için genellikle böyle değil. Bu tür karşılaştırmaların son derece sınırlı olduğu aşikâr, ancak varoluş şartlarının piyasanın kuruntularına maruz kalması ve *onun amaçları için* uyarlanması hâlâ geçerliliğini koruyor.

---

11 Polanyi, bazı tarihsel olaylara ilişkin ayrıntılı değerlendirmelerinde eylemde bulunan farklı gruplar arasında ayrım yapmıştır, fakat buna ek olarak, isteyen ve eylemde bulunan metafizik bir "toplum"a sıkça atıfta bulunduğunu not düşmek lazım. Ayrıca sınıf temelli politik öznelik teorilerine yönelik eleştirilerinde "bir bütün olarak toplum" kavramını güçlü bir şekilde savunmuştur, çünkü belirli sınıfların başarılarının kendilerinden daha büyük diğer gruplarla olan işbirliğine ve desteklerine dayandığını düşünüyordu. Bkz. Karl Polanyi, "Class Interests and Social Change", *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* içinde, der. G. Dalton (New York: Anchor Books, 1968), s. 38-58.

12 Bu şekilde, dünyaya dayatabileceğimiz irade ile dünyanın bize dayattığı irade arasındaki modern ayrımın sonucunda beliren sosyal yabancılaşmayı –ve bundan kaynaklanan politik özneliği– anlamada Marx'la birlikte aynı hümanist kıta geleneğini takip ediyordu.

13 Polanyi, *Great Transformation*, s. 176.

KOBİ sektörünün *neden* bu şekilde bir risk taşıyıcı olarak hareket etme kapasitesi olduğuna dikkat etmek lazım. Çoğu KOBİ'nin içine yerleşik olduğu topluluk ile olan belirli ilişkilerini anlamak bu soruya bir cevap sunabilir. KOBİ'lerin (özellikle de çoğunluğu oluşturan mikroişletmelerin) benzersiz kapasitesi, üretim için, fiyatı piyasa dışında belirlenmiş girdilere dayanma yeteneklerinde gizlidir. Dolayısıyla KOBİ'lerin meta üretmek için metalaşmamış karşılıklı değişim ağlarına dayanmaları oldukça ironiktir. Becholfer ile Elliot'ın göstermiş olduğu gibi, aile ve yerel topluluk gibi yerleşik yapılara dayanmak KOBİ'lere ekonomik bir avantaj sunmaktadır: İşte "kendini yeniden var etme kapasitesinin sırrı."[14] Ağırlıklı olarak yerelde bulunan karşılıklılık ağları, sosyal sermayenin "doldurulması" ve fiyatlandırılmamış girdi biçimlerine başvurulması, KOBİ'lerin bütçe kısıtlamalarını esnekleştirmek amacıyla dayanabilecekleri, her zaman mevcut bir tampon işlevi görür. Buna ek olarak, çoğu KOBİ'nin aynı zamanda yönetici olan sahipleri rekabetin sıkıştırması halinde kendi emeklerini (çalışanlarının emekleri bir yana) aşırı miktarda kullanma kapasitesine sahiptirler.

KOBİ sektörünün bu özel nitelikleri, KOBİ sektörünün gelişmesini teşvik etmeyi amaçlayan AB düzeyindeki politikalarda da resmen kabul edilmekte. Örneğin KOBİ sektörünün işsizlik sorununa bir çözüm olarak düşünülmesinin bir nedeni, ekonomik zorluk dönemlerinde KOBİ'lerin işçi yığmalarından kaynaklamaktadır; yani işveren ile işçi arasındaki ilişkilerin daha yakın olmasından dolayı işten çıkarmak daha zor gel-

14 Becholfer ile Elliot'ın yorumları daha küçük KOBİ'ler için özellikle aydınlatıcı: "İşin batmasını önlemeye yönelik mücadelede, kocalar, karılar, çocuklar ve sıkça daha geniş bir akraba ve arkadaş ağı, işyerinin rutininin içine sürüklenir. İş ile evin birbirinden ya da ailenin işten ayrılması –modern kapitalist toplumda çoğu insan için oldukça bildik olan şey– ne mümkündür, ne de çoğu durumda arzulanır. İşleri hayatlarını oluşturur. Kendilik algıları, ev içi gündelik ilişkiler, dükkânın, fırının ya da küçük çiftliğin ritmi ve rutiniyle şekillenir. Genellikle işçi, eş, oğul ya da kızlardan birisidir, çünkü küçük burjuva işletmelerinin büyük çoğunluğu aile işletmesidir." Bkz. F. Bechholfer ve B. Elliot, "The Petite Bourgeoisie in Late Capitalism", *Annual Review of Sociology*, 11 (1985), s. 199, 201.

mektedir.[15] Böylece Polanyi'nin ekonomiyi içeriksel anlamıyla –yani tesis edilmiş bir süreç olarak insanın çevresiyle olan etkileşimi– düşünmesi, KOBİ sektörünün teşvik edilmesinde ve doğrusu örgütlenme biçiminde de zaten şeklen kabul edilmektedir.

Yutak olarak KOBİ sektörü

Bir bütün olarak KOBİ sektörünün elastikiyeti, genellikle artan esnekleşmeden doğan talepler ve devletin istihdam yaratılmasıyla ekonomik kalkınmayı destekleme girişimleri ile bağlantılıdır.[16] Çoğu bağlamda KOBİ sektörü, sermaye yoğunlaşmasının kaçınılmaz olarak yol açtığı aşırı *işsizlik* için bir yutak işlevi görür: Dolayısıyla KOBİ gelişimini destekleyen birçok ülkede devlet politikaları, KOBİ sektörü aracılığıyla, yapısal işsizliği kayıtlı ekonomiye aktarma projeleri olarak görülebilir.[17] AB içinde, ekonomik olarak marjinalleşmiş grupları küçük girişimcilere dönüştürerek *sosyal dışlanma* sorunlarını idare etmeye yönelik hem ulusal düzeyde hem de AB düzeyinde devam eden çabalar söz konusu. Bazı istatistiksel çalışmalar da işsizlik dönemleri ile küçük işletme sektörünün büyümesi arasında korelasyona işaret ediyor; bu da birbiriyle ilişkili bir yapı-

15 European Commission, *2003 European Observatory of SMEs*, (Lüksemburg: European Commission, 2003), s. 26.

16 P-A. Haynes ve E. S. Hauge. "SMEs and Co-operation", *Observatory of European SMEs*, No. 5 (Belçika: Directorate General for Enterprise, European Commission, 2003), s. 1-65, 13. Ayrıca bkz. Z. J. Acs ve B. Yeung, "Conclusion: Small and Medium-Sized Enterprises in the Global Economy", *Small and Medium-Sized Enterprises in the Global Economy* içinde (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999).

17 Örneğin Rusya'da KOBİ büyümesi başka türlü içerilemeyecek bir emek fazlası olan "büyük işletmelerin ve mali sistemin yeniden yapılandırılması" ile açıkça bağlantılıdır; işsizlik genel olarak insanların "girişimciliğe itilmesi" anlamına gelmiştir. Polonya gibi ülkelerde ve özellikle de eski Doğu Almanya'da aynı şey görülmüştür. Bkz. I. Astrakhan ve A. Chepurenko, "Small Business in Russia: Any Prospects After a Decade?", *Futures* 35 (2003), s. 341-59, 357. Doğu Almanya örneği için bkz. B. Musyck, "Institutional Endowment, Localized Capabilities and the Emergence of SMEs: From Mining to Recycling, the Case of Freiberg (Saxony)", *Entrepreneurship and Regional Development* 15 (Ekim-Aralık 2003), s. 273-98, 273.

sal dönüşüm gösteriyor.[18] Diğer çalışmalar ise "ücretli ve aylıklı sektörde artan belirsizlik ve istikrarsızlık yönündeki yaygın algı"nın işsizlerin kendi işlerini kurmaları için bir "itme" faktörü sağladığını belirtiyor.[19]

KOBİ sektöründe istihdam genişlemesinin ardındaki önemli bir nedenin de ekonomist/yapısal değil, aksine, "kalpsiz" işletmelerde istihdama karşı olan değer yargılarına dayalı bir kültürel tercih olduğunu kaydedebiliriz. Bu bakımdan KOBİ sektörünün büyümesi, insan emeğinin metalaşmasıyla alakalı kültürel yabancılaşmaya bir tepkiyi temsil etmektedir. Büyük şirketlerdeki çalışma hayatının (algıdaki ya da gerçek) yabancılaştırıcı niteliğinden tiksinmelerinin sonucunda, birçok insan bir KOBİ için çalışmaya ya da bir KOBİ kurmaya karar vermektedir. Kendi hesabına çalışma fikri birçok insana "kendi hedeflerini koymak ve bu hedeflere nasıl ulaşacaklarını belirlemek üzere, kendi hayatlarını kontrol edebilme hissi... kişisel özerklik arzusu..." ve "denetimin kısıtlamalarından kurtulma" vaatleri vermektedir.[20] Polanyici terimlerle düşünürsek, bu, piyasaya karşı özerkliği artırmayı ve kayıtlı ekonomide başka türlü bulunamayan sosyal dayanışmayı bir miktar da olsa sağlamayı amaçlayan bir hareketi temsil ediyor, çünkü insanların küçük bir şirkete katılarak kendi emeklerinin şartlarını kontrol etmeye çalıştıklarını gösteriyor. Bu şekilde bakıldığında, KOBİ sektörünün büyümesi, böylece metalaşmadan *kaçmak* ve piyasa karşısında algıladıkları kadarıyla özerkliklerini azami mertebeye çıkarmak amacıyla *bireysel* düzeydeki tercihlerin toplamına işaret etmektedir.

18 Sonuç olarak, kimilerinin "küçük burjuvazide" büyüme olarak gördüğü şeyin, basitçe karşı-döngüsel olarak kendi hesabına çalışmada büyüme olduğu savunulmuştur. M. Linder ve J. Houghton, "Self-Employment and the Petty Bourgeoisie: Comment on Steinmetz and Wright", *American Journal of Sociology* 94, no. 3 (1990), s. 727-35; G. Steinmetz ve E. O. Wright, "Reply to Linder and Houghton", *American Journal of Sociology* 96, no. 3 (1990), s. 736-40.

19 Bu dinamik hakkında bkz. Z. Lin, J. Yates ve G. Picot, "Rising Self-Employment in the Midst of High Unemployment: An Empirical Analysis of Recent Developments in Canada", *Statistics Canada Business and Labour Market Analysis No. 133* içinde (Ottawa: Statistics Canada, 1999), s. 1-29, 12.

20 Bkz. O. Uneke, "Ethnicity and Small Business Ownership: Contrasts Between Blacks and Chinese in Toronto", *Work, Employment and Society*, 10, no. 3 (1996), s. 529-48; alıntılar 533, 534 ve 535'te.

Böylece, birçok nedenden ötürü KOBİ sektörünü sadece bir risk taşıyıcı olarak değil, ayrıca neoliberal dönemde kapitalist yeniden yapılanmanın ters etkileri için bir yutak olarak da görmek mümkün. Peki ya bir grup olarak KOBİ'lerin politik *öznel*iği? Öyleyse KOBİ'ler kolektif örgütlerinde nasıl müzakere ediyorlar?

Polanyici ontolojide, KOBİ'ler sosyal aktörler olarak karşı harekete katılabilecek potansiyel adaylar olarak düşünülebilirdi şüphesiz. KOBİ'lerin ekonomik kırılganlığı, yoğunlaşan piyasa rekabetine *karşı korunmak* (Polanyi'nin "değişim ile karşı karşıya gelen toplumun faydalı bir savunmacı davranışı"[21] diye tanımladığı araçsal koruma türünden daha fazla bir koruma) için uğraşacaklarını akla getirirdi. Şüphesiz KOBİ sektörü, Polanyi'nin tasvir ettiği şekilde, 19. yüzyıl sanayicilerinin "piyasaya karşı" değil de "insanlara karşı" hususi mülkiyet koruması talep etmelerinde olduğu gibi, politik bir şekilde davranmazdı (ve davranamazdı da).[22] Büyük ölçekli benzerleri kadar güçlü değiller; bunda hiç şüphe yok. Ancak KOBİ sektörünün, piyasayı kendi çıkarlarına göre düzenlemede, onu piyasadışı bir takım toplumsal değerler içine yeniden yerleştirmede bir politik çıkarının olduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte AB düzeyindeki müzakerelerinde tam tersi görülmektedir: Genellikle KOBİ'ler *daha fazla* neoliberal yeniden yapılanma için lobi yapmaktadır, daha az değil.

KOBİ'lere yönelik çıkar temsilinin ulus aşırı yapısı

KOBİ'ler AB düzeyinde, elverişli bir fırsat yapısı ile karşı karşıya. Bugün Avrupa'da ulus üstü düzeyde örgütlenmelerinin kapsamı, dünya tarihinde eşi görülmemiş bir seviyede; KOBİ gruplarının AB düzeyinde politik seferberliği, bugün dünya üzerinde küçük firmalara yönelik çıkar temsilinde en kapsam-

21 Polanyi'nin burada bütün bir toplum için değil de, belli bir kesime yönelik ekonomik hesaba dayalı bir koruma için yarışan çeşitli kesimlerin çıkarlarını kastettiğini düşünüyorum. Bkz. Polanyi, *Great Transformation*, s. 130.

22 *A.g.e.*, s. 225.

lı yapıyı oluşturuyor. 1990'lardan bu yana, bir dizi KOBİ grubu 1992 Delors Raporu'ndan beri AB tarafından KOBİ gelişimine atfedilen artan öneme karşılık olarak, AB düzeyinde etkin bir şekilde örgütlenmiştir. Söz konusu rapor ise KOBİ gelişimini bölgesel rekabet gücünün sağlanması için stratejik bir hedef olarak ortaya koymuştur.[23] Bugün AB düzeyinde KOBİ çıkarlarını temsil etmeyi amaçlayan yedi ayrı KOBİ grubu bulunmakta. Bu örgütlerin neler olduğu ve nasıl oluştukları gibi ayrıntılara girmek gereksiz, ancak şunu vurgulamakta fayda var: KOBİ'ler yoğun bir uluslararası temsil ağı sayesinde AB düzeyinde iyi örgütlenip temsil edilmekte.

AB düzeyinde örgütlenen KOBİ gruplarının ön plana çıkmasının ardında çeşitli nedenler var. Bunların hepsini bu makalede tartışmak mümkün değil. Ama şunu belirtmekle yetinebiliriz: KOBİ politikası konusunda hevesli olan ve KOBİ camiası ile kurumsal bağlar oluşturmaya çalışan bir komisyonun sunduğu politik fırsatlara karşılık vermişlerdir. Bu bakımdan Coen ile Danneuther'in yorumları yerindedir: "KOBİ'ler, Avrupa Birliği'ne erişimde neredeyse diğer tüm gruplardan daha fazla destek görmüştür."[24] Avrupa Komisyonu, İşletme Genel Müdürlüğü ile KOBİ grupları arasında kurumsal ilişkiler geliştirerek, KOBİ sektörünün birçok bakımdan politik olarak itibarını artırmıştır.

KOBİ'lere yönelik bu çıkar temsili yapısı AB düzeyinde nasıl lobi yapıyor? Avrupa entegrasyonuna ilişkin farklı görüşlere verilen destek dengesinde –Hooge ile Marks'ın deyimiyle daha fazla düzenlemeye tâbi bir kapitalizm ile daha neoliberal bir Avrupa arasındaki dengede– KOBİ gruplarının yeri ne?[25] Yuka-

23 Bkz. J. Greenwood, "Organized Business and the European Union" *Organized Business and the New Global Order* içinde, der. Henry Jacek ve Justin Greenwood (New York: St. Martin's Press, 2000), s. 90.

24 Bkz. David Coen ve Charles Dannreuther, "Differentiated Europeanization: Large and Small Firms in the EU Policy Process", *The Politics of Europeanization* içinde, der. Kevin Featherstone ve Claudio M. Radaelli (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 253-75, 264.

25 L. Hooghe ve G. Marks, *Multi-Level Governance and European Integration* (New York: Rowman & Littlefield, 2001).

rıda değinilen özellikleri düşünülünce, KOBİ sektörünün AB içinde daha fazla düzenlemeye tâbi, kurumsal olarak "yerleşik" bir kapitalizmi desteklemesi beklenirdi; böylece toplam ekonomik performanstan gayrı hedefleri olan düzenleyici rejimler ile ekonomik verimlilik talepleri belki uzlaştırılabilirdi. Ancak sonuç beklendiği gibi görünmemekte: AB düzeyinde örgütlenen KOBİ grupları, daha neoliberal bir AB için oldukça gürültücü destekçiler olarak beliriyor. KOBİ grupları Avrupa devletleri arasında vergi ve düzenleme rekabetini canlandırmak amacıyla Avrupa entegrasyon sürecini kullanmayı şiddetle destekliyorlar. Emek piyasasını düzenlemeye yönelik kısıtlayıcı şartların kaldırılmasını teşvik eden politikalar ve kurumsal yönelimler yaygın bir şekilde olumlu ve gerekli gelişmeler olarak takdim ediliyor. "Sosyal Avrupa" fikri çoğunlukla büyük bir şüpheyle karşılanıyor.[26] "Çoğu küçük işletme düzensizleştirmeden yana bir gündem izliyor", diyor bir mülakat katılımcısı. Bununla birlikte "politik olarak doğru olma" kaygısı yüzünden bunu asla alenen ifade etmezlerdi.[27] Emek piyasasının düzensizleştirilmesi çağrısı özellikle de KOBİ grupları arasında güçlüdür. İşverenin emek piyasasının esnekleşmesi yönündeki talepleri üzerine Polanyi'nin söylediklerini hatırlarsak, burada mevzu insan emeğinin ne dereceye kadar metalaşabileceğidir. Bu şüphesiz, Polanyi'nin "doğal amacı, böylesi bir kurumu ortadan kaldırmak ve varlığını imkânsız hale getirmek olan sosyal koruma"[28] fikrine karşıdır.

KOBİ gruplarının duruşu ilginç bir şekilde "savunma halinde saldırgan" diye tarif edilebilecek bir karaktere yatkın; daha neoliberal bir AB için verdikleri destek, büyük şirketler zaten

26 Şunu not düşmekte fayda var: AB içinde neoliberalizmin desteklenmesi, sadece mülakatlarda değil, ayrıca Komisyon tarafından gerçekleştirilen danışma raporlarında da belirmektedir. 2003 tarihli bir rapora göre, KOBİ camiası emek piyasalarının esnekleştirilmesini ve iş kanunun basitleştirilmesini övgüyle karşılıyor. Ayrıca KOBİ'ler için idari ve düzenleyici yüklerin azaltılması ciddi bir ihtiyaç olarak görünüyor. Bkz. European Commission, *Summary Report: The Public Debate Following the Green Paper*, s. 5, 19.

27 Anonim mülakat.

28 Polanyi, *The Great Transformation*, s. 177.

böylesi güçlü ekonomik üstünlüklere sahip olduğundan, söz konusu duruşlarının da gerekli olduğu gibi bir şarta dayanıyor genellikle. Avrupa iç piyasasında doğru dürüst rekabet edebilmek ve başarılı olabilmek için, KOBİ grupları, hem Brüksel'den hem de ulusal düzeyde mevcut düzenleyici rejimlerden kaynaklanan "aşırı düzenleme" yükünden kurtulmaları gerektiğini savunuyor.

KOBİ grupları neden neoliberal yeniden yapılanmayı destekliyor görünüyor? Yapısalcı açıklamaya göre KOBİ'ler aşırı rekabetçi bir ekonomik ortamda yer aldıklarından, düzenlemenin üstlenilmesi güç bir maliyet dayatıyor. Polanyi'nin "içeriksel ekonomi" görüşü bu durumu anlamamız için faydalı görünüyor; çünkü KOBİ'lerin sosyal ilişkiler içine yerleşme biçiminin, ekonomik serbestleşme için verdikleri desteğe fiilen yol açan şey olduğuna dair birtakım işaretler var.[29] KOBİ'lerin içeriksel ekonomi içindeki yapısal konumları sıklıkla düzenleyici özerklikten yana bir eğilime yol açmakta:

> KOBİ'lerin daha katı olmaları... çok normal bir şey. Düzenlemeler kötü. Yani, genellikle düzensizleşme iyi... KOBİ'ler genellikle sadece yalnız bırakılmak istiyor. KOBİ'lerin taleplerinde, istedikleri şeylerde daha katı olmalarının nedeni bu.[30]

Katma değerin yüzdesi olarak emek maliyetlerinin payının, ortalamada KOBİ'ler için büyük işletmelere kıyasla daha yüksek oluşu aydınlatıcı olabilir.[31] KOBİ'lerin daha yük-

29 Polanyi'nin "içeriksel ekonomi" kavramı ve *homo economicus* reddi için bkz. G. Baum, *Karl Polanyi on Ethics and Economics* (Montreal: McGill-Queen's Press, 1996), s. 46-48. Ayrıca bkz. Karl Polanyi, "The Economy as an Instituted Process".

30 Genel Sekreter, CEDI, Neunkirchen, yazarla görüşme, 24 Ağustos 2004.

31 Mikro, küçük ve orta büyüklükteki KOBİ'ler için geçerli görünmektedir bu. Büyük ölçekli işletmelerde katma değerin yüzdesi olarak ortalama emek maliyeti AB 19'da yüzde 47 iken, KOBİ'lerde ortalama rakam yüzde 56'dır. Dolayısıyla katma değerin yüzdesi olarak ortalama emek maliyetleri KOBİ'lerde büyük ölçekli işletmelerden yaklaşık yüzde 19 daha yüksektir. Bu, marjinal faydalarının yüzdesi olarak emek maliyetlerinin KOBİ'lerde daha yüksek olduğu anlamına gelebilir ve belki böylece emek maliyetlerini artırabilecek türden emek piyasası düzenlemelerine dudak bükmelerine de katkıda bulunur. Not: Burada kullanılan rakamlar AB 19 için geçerlidir, İşletme Genel Müdürlüğü ta-

sek emek maliyetlerine sahip olmasının nedenleri, basitçe daha küçük bir ölçek ekonomisinin sonucu değildir, aksine daha düşük emek verimliliğidir. Bu ise üretim girdilerinin çoğunlukla *fiyatlandırılmamış* (kişinin kendisinin aşırı çalışması, aile emeği) olmasına atfedilir.[32] Bir diğer deyişle, KOBİ'ler nispeten daha yüksek emek maliyetlerine sahiptir, çünkü işçileri daha az üretkendir. İşçilerin daha az üretken olmalarının nedeni ise genellikle emeği "piyasanın dışına" çıkarmalarına olanak tanıyan firmalarının belirli nitelikteki sosyal örgütlenmeleridir.

Bu durum, meseleyi kısmen açıklamaya yardım etse de KOBİ'lerin neden piyasayı kendi çıkarlarına uygun bir şekilde düzenlemek istemediklerini açıklayamaz. Yapılan mülakatların neredeyse hepsinde neoliberalizme verilen destek sadece KOBİ'lerin rekabetçi piyasalar karşısında ekonomik kırılganlığı açısından ifade edilmemektedir; ayrıca bu firmaların belirli nitelikteki *sosyal örgütlenmeleri* de neden olarak belirmektedir. Görüşülen KOBİ grupları, KOBİ sektöründeki çoğu firmanın küçük ölçekte olmasından dolayı düzenlemenin bir yük ve ticaret maliyeti anlamına geldiğini savunuyor. Ayrıca bunun büyük firmalarda olduğundan çok daha "yakından" "hissedildiğini", oysa büyük firmaların, daha fazla rasyonelleşmiş ve bürokratik bir iş bölümü sayesinde düzenlemeyi daha gayri şahsi ve etkin bir şekilde idare edebildiklerini savunuyorlar. Görüşme yapılan KOBİ grupları arasında bu bakış çarpıcı bir şekilde aynı görünüyor. AB düzeyinde örgütlenmiş KOBİ gruplarından en büyüğü olan UEAPME'nin[33] bir temsilcisi gayet güzel bir şekilde dile getiriyor bu bakışı:

> Onlar (KOBİ sahipleri-yöneticileri) yasamanın sonuçlarıyla yüz yüze geliyor... CEO somut olanla asla yüz yüze gelmez, sa-

rafından kendi yayınlarında hesaplanmıştır. European Commission, *2003 European Observatory of SMEs*, s. 26.

32 Bkz. European Commission, *European Observatory of SMEs*, s. 27.

33 UEAPME'nin açılımı şöyle: "Union Europeenne de L'Artisanat et des Petites et Moyennes Enterprises", yani Avrupa Zanaatkârlar, Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler Birliği.

dece bilançoda görür onu... bunun girişimcinin gündelik hayatı için doğrudan etkisi vardır.[34]

Hem KOBİ'leri hem de büyük ölçekli işletmeleri temsil eden "karma" AB örgütlerinden temsilciler, farklı işletme ölçeklerinin nasıl farklı deneyimlerden elde edilen perspektiflerle düşündüklerine dair gözlemlerini şu şekilde yansıtıyor:

> Sorunların büyüklüğü, KOBİ'ler için belki büyük işletmeler için olduğundan daha farklı –dolayısıyla popülist, 'al sana' tavırları– çünkü onlar için oldukça duygusal bir mesele. Şirketleri için ölüm kalım meselesi.[35]
>
> Bence çok basit bir şey... Bir şeyden anında, kişisel olarak etkileniyorsanız, o şeye daha fazla dikkat edersiniz. O kadar küçük ve genellikle aile işletmesi olan firmalar, malumunuz, vergilendirmeyi doğrudan gelir vergisi olarak görüyorlar, kurumsal vergi değil; oysa CEO strateji düşünecektir ve Brüksel'deyken istediği şey, kaba ekonomik düşünce biçiminin doğrudan Brüksel'de çözülmesi... ve Brüksel'de insanları yönlendirme biçimleri bu doğrultuda olacaktır.[36]

KOBİ'lere göre, düzenleme işletme sahibinin-yöneticisinin formel emek sürecinde harcadığı zamanını artıracak bir yük getirmektedir. Somut örnekler verecek olursak, bu daha fazla form doldurulması, belki iş güvenliği düzenlemeleri konusunda daha fazla kaynak harcanması, pahalıya mal olan standartlara uyulması, belirli kotaların rapor edilmesi ve benzeri tedbirler anlamına gelir. KOBİ sahiplerinin-yöneticilerinin genellikle ağır rekabetçi ekonomik baskı altında olması ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi üretim için fiyatlandırılmamış girdilere dayanabilmeleri nedeniyle, sonuçta kendi emek arzlarının aşırı kullanımı, hem düzenlemenin hem de rekabetçi piyasa baskısının toplu etkisiyle mü-

34 Görüşme, Enterprise Policy and External Relations, UEAPME. Brüksel: 23 Şubat 2005.

35 Kıdemli Danışman, Dossiers in Entrepreneurship and SMEs, UNICE, yazar ile görüşme, Brüksel, 24 Şubat 2005.

36 Genel Sekreter Yardımcısı, Eurochambres, yazar ile görüşme, Brüksel, 26 Agustos 2004.

cadele etmede başlıca strateji olarak sıklıkla belirebilir. Bir diğer deyişle, ekonomik bakımdan bir hayatta kalma stratejisi olarak daha fazla emeğin metalaşma sürecine çekildiği görülebilir. Bu, işlerin hayatta kalması için "bükülme" stratejisidir.[37]

KOBİ sektörü böylece Polanyici terimlerle incelemek için karmaşık bir toplumsal güç olarak görünmektedir. KOBİ sektörünün yerleşikliği ve belirgin sosyal örgütlenmesi eşsizdir, ayrıca hayatta kalma ve risk taşıyıcısı olabilme kabiliyeti için bunlar gereklidir; ancak yine de AB düzeyinde ekonomik serbestleşmeyi desteklemek için *politik olarak* hareket etmektedir. KOBİ sektörü bir yutak işlevi görmektedir (yani neoliberal yeniden yapılanmanın kaprisleri içine akabilmektedir). Bununla birlikte, Polanyici terimlerle, piyasa toplumu biçimindeki "karanlık ütopyayı" gerçekliğe yaklaştıracak girişimlere güç ve meşruiyet katan bir siyaseti desteklemeye çalışmaktadır; piyasaya *karşı* sosyal koruma amaçlayan bir siyaset değil. Böylece piyasa toplumunun sıkıntılarına birçok açıdan *tepki* gösteren bir sektör, en azından AB düzeyinde piyasa toplumunun ateşli taraftarı olmuştur. Farklı ulusal ve yerel bağlamlarda, sonuç farklılaşabilir, ancak bu genel örnekten ayrılmalar kuraldan ziyade istisna olarak görünmektedir. Bir bakıma zayıflar piyasanın kaprislerine direnmek bir yana, ona sarılmaktadır. Üstelik sımsıkı sarılmaları mutlaka esas olarak ideoloji kaynaklı olmuyor; daha önce bahsettiğimiz gibi oldukça gerçek ve somut maddi baskılar, KOBİ'leri, izledikleri türden koruyucu stratejiler gütmeye zorluyor.

Sonuç

Bu örnek olay analizi, güncel politik ikilemler üzerine bize, eğer bir şey öğretiyorsa, ne öğretiyor? Ve bu örnek, neoliberal yapılanma konusunda Polanyici bir analizin önemi bakımından ne anlama geliyor olabilir? Bu, tartışmaya açık bir soru ola-

37 P. Huang, "The Peasant Family and Rural Development in the Yangtzi Delta, 1350–1988: A Reply to Ramon Myers", *The Journal of Asian Studies* 50, no. 3 (August 1991), s. 629-33; K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 98-101.

rak kalmalıdır; ancak KOBİ sektörünün AB düzeyinde neoliberalizm için politik bir destek veriyor oluşu, neoliberal siyasal iktisadın özgünlüğü üzerine bir şeyler söylüyor. Polanyici bir perspektifle bu gruptan bekleyebileceğimiz türde bir politik özne doğmamıştır; tam aksine bir özne söz konusudur. Bu sonuç, Polanyici bir perspektifin başka örnekler için analizi gücünü ile de geçersiz kılmasa da, metalaşma ve piyasa toplumuna karşı bir direniş ile bunları koruyucu karşı hareketler ile yıkacak ya da dönüştürecek bir politik proje arasındaki nedenselliğe dikkatli bir şekilde yaklaşmamız için bizi uyarmaktadır. KOBİ sektörünün risk taşıyıcı ve yutak olarak yukarıdaki tasvirleri sayesinde görebileceğimiz gibi, neoliberal yeniden yapılanma, muhaliflerini paydaşa dönüştürebilecek dinamik bir yeteneğe sahip. Bu yeteneği açıklayabilecek parlak bir hipoteze göre neoliberal yeniden yapılanma, riski öyle bir şekilde bireyselleştirmektedir ki sosyal koruma meseleleri ile ilişkili kolektif eylem sorunları artık çok daha büyümüş; öte yandan ekonomik serbestleşmenin desteklenmesi yoluyla ek faydaları desteklemek, ekonomik sorunlarla başa çıkmada hâkim strateji olmuştur. Bu bakımdan Cerny'nin kolektif eylem sorunlarını artıran bir gelişme olarak küreselleşme görüşü son derece yerindedir.[38]

Neoliberal yeniden yapılanmadan olumsuz bir şekilde etkilenenler, ona direnmeye çalışanlar ile her zaman aynı tarafta olmazlar. Halperin'in de işaret ettiği gibi, Polanyi bazen politik özneliği biraz tuhaf bir şekilde –antropomorfik "toplumun" piyasanın kaprislerine karşı kendisini korumak için hareket geçmesi gibi– tanımlamıştır.[39] Ancak bir bütün olarak "toplum" asla harekete geçmez, farklı gruplar harekete geçer.[40] Ve

38 Bkz. P. Cerny, "Globalization and the Changing Logic of Collective Action", *International Organization* 49, no. 4 (1995), s. 595-625.

39 Halperin, "Dynamics of Conflict and System Change".

40 Polanyi savunmasında şunu kabullenmektedir: "'Meydan okuma' bir bütün olarak topluma yöneliktir; 'cevap' ise gruplar, kesimler ve sınıflar aracılığıyla gelir." Ayrıca geniş tabanlı sosyal öznelik üzerine olan vurgusu kısmen grupların tamamen ekonomik faydacı hesaplardan dolayı politik olarak hareket etmediklerini açıklama arzusundan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Polanyi'nin çalışmasında, "piyasaya" karşı "toplum" gibi antropomorfik kavramlar kullandığını öne süren bir gerilim şüphesiz mevcuttur. Örneğin

bu gruplar bazen beklenmedik şekillerde hareket eder. Bundan sonraki çalışmalar, benzer nitelikteki diğer örneklerin yukarıda anlatılanlara uygunluğunu karşılaştırabilir. Örneğin düşük gelirli gruplar arasında vergi isyanları ya da sanayisizleşen şehir ve bölgelerde işçiler arasında neoliberal reforma verilen destek. Şüphesiz şu hedef, içinde bir ikilemi barındırıyor: Piyasayı toplum içine yeniden yerleştirmeyi amaçlayan karşı hareketler, öyle bir şekilde koordine edilecek ki, amaçlarına başarıyla ulaşabilecek ve amaçları sosyal açıdan gerileyici nitelikte olmayacak, yani Habermasçı terimlerle "yaşam dünyasının envrenselci kapanışı"[41] diyebileceğimiz şeyi amaçlayacaklar. Polanyi'nin faşizmde piyasanın gerileyici bir biçimde yeniden yerleştirilmesi konusundaki analizi bu bakımdan çok önemli bir hatırlatmadır.[42]

Ancak eşit derecede önemli şey ise, piyasanın yayılmasına karşı yıkıcı bir şekilde hareket etmesini bekleyebileceğimiz bazı aktörlerin hiç de böyle yapmadığını anlamaktır. KOBİ sektörü, en azından AB düzeyinde örgütlendiği zaman, kendisinden beklenmeyecek türden politika tercihlerine sahip oluyor görünmekte ve bu, teorilerimizin sarf ettiği politik öznelik anlatıları ile bulduğumuz haliyle gerçek dünyanın daha karmaşık ve çelişkili ampirik gerçekliği arasındaki mütekabiliyet üzerine düşünürken bizi tereddüde uğratmalıdır.

Polanyi'nin aynı denemede neden işlevsel kurumlarm örtüşmesinden ötürü "etkin olmak" için "genel çıkarları" düşünmemiz gerektiği üzerine yaptığı tartışmaya bakılabilir. Bkz. K. Polanyi, "Class Interest and Social Change", s. 40.

41 J. Habermas, *The Postnational Constellation: Political Essays* (Cambridge, MA: MIT Press, 2001).

42 Polanyi'nin çalışmasının sıkça gözden kaçırılan bu yönü üzerine olağanüstü kısa bir not için bkz. D. Hall, "Double Movement", *Encyclopaedia of Globalization* içinde, der. R. Robertson ve J. A. Scholte (Londra: Routledge, 2006)

12

Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Piyasa Toplumu: Brezilya'da Kredi ve Bankacılık İçerimi

MARIA ALEJANDRA CAPORALE MADI –
JOSÉ RICARDO BARBOSA GONÇALVES

Giriş

Brezilya modernleşme sürecinin piyasa ilişkilerinin yayılması üzerindeki etkisi, şu iki husus hesaba alınarak anlaşılabilir: Ekonominin toplumsal örgütlenme ve kültür ile ilişkiye giriş biçimleri; ekonomik ve politik kurumların, insanın geçim şartları bakımından sonuçları.[1] Brezilya'nın ulusal kalkınması, Bretton Woods döneminin uluslararası düzeni çerçevesinde ilerlemiş, kurumların modernleştirilmesi ve yeni bireysel hareketlilik biçimlerinin ortaya çıkmasının yardımıyla sosyal içerme koşullarını güçlü bir şekilde etkilemiştir. 1950'ler ile 1970'ler arasındaki dönemde, sanayileşme ve kentleşme ile bağlantılı sosyoekonomik dönüşümler, gerekli alanlara yatırım yaparak belirli bir endüstriyel birikim modelini güçlendirme amacı güden çabaları yansıtmıştır. Bu bağlamda devlet müdahalesi ekonomik büyüme şartlarını desteklemiş, ekonomik yapıda nicel ve nitel dönüşümleri ilerletmek amacıyla geleneksel ile modern kurumsal yapılar arasındaki gerilimleri hafifletmiştir. Ekonomik büyümenin toplumun bütününe faydası olacağı düşüncesi, toplumsal içerme için yeni ko-

1 Karl Polanyi, *The Livelihood of Man* (New York: Academic Press, 1977).

şullar ve bireysel hareketlilik için yeni bir model yaratma girişimlerine yol açmıştır. Bu arkaplana karşın, kalkınma stratejisinin sosyal ve sivil boyutları, kamu kaynaklarının Brezilya ekonomisini canlandırmak üzere seferber edilmesi çağrısında bulunmuştur.

1970'lerin başında uluslararası yatırım krizine rağmen, ekonomik genişleme Brezilya'nın İkinci Sanayi Devrimi'nin sanayileşme modelini pekiştirmeye devam etmiştir. Yine de sosyal içerme süreci, heterojen gelişmiş ve sosyal hareketlilik imkânları ile kâr amaçlı birikim modeli arasındaki gerilimleri açığa çıkarmıştır. Bir diğer deyişle, piyasa entegrasyon süreci, geleneksel değerler ile uygulamaların modernleşme tanziminde varlığını sürdürmesi nedeniyle kısıtlı yaşanmıştır. Bu tarihsel ortamda, modernleşme çabalarına toplumsal katılımın anlamı yeniden tanımlanmıştır.

1980'lerin sonlarında piyasa entegrasyon koşullarında yaşanan dönüşümler, savaş sonrası yatırım modelinin krizindeki içsel gerilimleri açığa vurmuştur: Kamu borçlarının sürdürülebilirliği ve ulusal kapitalizmin başlıca aktörleri olarak büyük şirketlerin birikim kapasiteleri ifşa edilmişti. 1980'lerden sonra modernleşme çabaları artık toplumsal hayatı, bir hayali meta olarak paraya boyun eğdirmişti. Sonuç olarak, üretken yatırım ile mali servet arasındaki gerilimler, ekonomik büyüme sağlamayı amaçlayan ekonomik politikaların uygulanmasını kısıtlamıştır. Bu bağlamda, toplumsal karşılıklı ilişkiler ve sivil davranışın yer aldığı geleneksel alanlar gittikçe altüst olmuştur.

1990'larda fiyat istikrarı, özelleştirme ve tüm piyasaların serbestleştirilmesine odaklanan ekonomik önlemler yürürlüğe konmuştur. Artan kamu borçlarının yol açtığı zorlukların üstesinden gelmeyi amaçlayan bu karşılık, uluslararası mali dolaşımlar için yeni bir entegrasyon biçimi tanımlamıştır. Nitekim döviz ve yatırım krizinin baskısını azaltma girişimiyle birlikte Brezilya devleti, sosyal ve ekonomik rolünü yeniden tanımlamıştır. Devlet, özel ve toplumsal servetin bileşiminde mali varlıkları imtiyazlı kılan sosyoekonomik dönüşümler mey-

dana getirmiştir. Yatırım sürecinin toplumsal boyutunu yitirmesiyle birlikte istihdam ve sosyal içerme, özel kararların mali doğasına tâbi hale geldi. Yakın zamandaki sosyal ve ekonomik eğilimler, ekonomik büyüme için bir taahhüdün olmayışı ile istihdam talepleri ve vatandaşlık arasındaki bir gerilime işaret etmektedir.

Mevcut yatırım kararları, mali varlıklardaki büyümenin zaman ve mekân boyutunu yeniden tanımladığı, böylece karar dönemlerinin süresini kısaltan ve fiyat tespiti için olasılıklar yelpazesini genişleten, spekülatif mali etkinlikler tarafından ezici bir şekilde dayatılmaktadır. Böylesi bir malileştirme ortamında, kamu bonolarının getirisi, kısa vadeli yatırım kararları için akışkan bir kazanç ufkunu güçlendirmiştir. Mali alanın genişlemesi, üretken yatırım kapsamını sınırlandırmış ve sosyal içerme için yeni perspektifler, bankacılığın içerim süreci yardımıyla şekillendirilmiştir. Resesif uyumlar ile nitelenen ve birikim modelinin dayattığı deflasyonist para kuralları ile yönlendirilen makroekonomik bir zemine karşı, piyasa ekonomisinin genişlemesi, kredi erişimini düşük gelirli nüfus için mümkün hale getiren bir ortamda mali etkinliklerin gelişmiş esnekliği ile kolaylaştırılır. Paranın metalaşması, bankaların yeni roller üstlenmeye başladığı bir sosyal alana hükmetmeye eğilimlidir. Böylece, şimdiye dek mali alanın dışında yer alanlar için şahsi kredilerin daha kolay erişilebilir kılınmasıyla birlikte bankacılık sistemi, piyasa ekonomisini genişletme hareketinde kilit bir rol oynar.

Gerek "kurumsal sorumluluk" fikri gerek olanakları sınırlı kesimlere kredi erişimini sağlamak amacıyla mali sektörde yapılan kurumsal değişiklikler, bankacılık içerimini teşvik etmeye yönelik yakın zamanda görülen girişimlerdir; söz konusu içerim özellikle de 2003'ten sonra Brezilya piyasa sisteminin kurumsal düzeninin dönüşümünde vurgulanmıştır. Çok taraflı kurumların kılavuzları çerçevesinde, kamusal sosyal politikalar için yeni bir rol ve kapsam desteklenmiş ve kurumsal sorumluluk uygulamaları sadece ekonomik büyümeyi değil, ayrıca sosyal istikrarı da canlandıracak önemli unsurlar olarak dü-

şünülmüştür. Böylelikle hisse sahipleri, müşteriler, çalışanlar, arz sahipleri, topluluklar ve gelecek kuşakların hükümleri arasında "yeni sivil" ilişkiler kurulmuştur. Kendi kurallarına göre işleyen piyasaların ilerlemesini ve ekonomik büyümede özel aktörlerin merkezî rolünü düşünürsek, toplumsal karşılıklı ilişkiler ve "yeni sivil katılım kalıpları", girişimcilik ve kurumsal sosyal sorumluluk gibi kavramlar ile uzlaştırılmıştır. Toplumsal meydan okumalara karşı çözümlere yeni aktörlerin katılımı, küreselleşen piyasa sisteminde yeni dayanışma biçimleri yaratabilirdi. "Toplumsal dayanışmaya" yönelik bu yeni yaklaşım, kaynakların tahsisinde etkinlik ve verimlilik gibi özel yönetim kriterlerine ayrıcalık tanıyan asgari devlet kavramını tamamlardı.[2]

Bankaların kurumsal sorumluluk uygulamalarının sosyal içerme bakımından mevcut sonuçları ele alındığında, Karl Polanyi'nin liberal söylenceye ve piyasa toplumunun yıkıcı güçlerine yönelik eleştirisi, neoliberal politikaların geçim koşulları üzerindeki etkisini analiz etmek için bir ilham kaynağı sunuyor. Piyasanın merkezîliği şunu gerektirir: "Hiçbir şeyin piyasaların oluşumunu engellemesine izin verilmemelidir; gelirlerin, satışları dışında bir yolla belirlenmesine de."[3] Bir diğer deyişle emek, toprak ve para metalar olarak görünür ve satılmak üzere üretilir. Meta efsanesinin, esas örgütleme ilkesi olmasıyla birlikte, kendi kurallarına göre işleyen piyasalar, toplumun ekonomik ve politik alanlara kurumsal olarak bölünmesini talep eder; yani bir piyasa toplumunda ekonomi, toplumsal ilişkiler içine yerleşeceğine, toplumsal ilişkiler ekonomi içine yerleşmiştir.

Brezilya deneyiminde, paranın metalaşması yakın zamanda yaşanan ekonomik ve kültürel değişimlerin önemli bir ifade-

2 Sonuç olarak sağlık, eğitim, enerji, su vb. temel hizmetlerin sunumu kamu iktidarı, kurumsal sorumluluk ve hükümet dışı örgütler ile topluluklar gibi farklı taraflar arasında çeşitli düzenlemelere yol açardı. Daha fazla detay için bkz. World Bank, *Making Services Work for Poor People* (World Development Report, Copublication of the World Bank and Oxford University Press, 2004).

3 Karl Polanyi, *The Great Transformation*, 11. baskı. (Boston, MA: Beacon Press, 1971), s. 69.

sini sunmaktadır, çünkü toplumsallık şartlarının piyasa ekonomisine daha fazla tâbi olmasını mümkün kılmaktadır: Toplumsal ilişkiler gittikçe daha fazla "ekonomik sistemin bir aksesuarı"[4] halini alıyor. Bununla birlikte, Polanyi'ye göre piyasaların evrimine, toplumu piyasa uygulamalarının etkisine karşı korumayı amaçlayan ihtiyatlar her zaman eşlik etmiştir. Hem piyasa ekonomisini "kurmaya" hem de toplumu bunun zararlı etkilerinden korumaya yönelik tedbirli müdahale şunu ifade eder:

> Toplumda iki örgütleme ilkesinin faaliyeti, her birinin özel kurumsal amaçlar oluşturması, belirli toplumsal güçlerin desteğine sahip olmaları ve kendi özel yöntemlerini kullanmaları. Biri ekonomik liberalizm ilkesiydi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa kurmayı amaçlar... öteki sosyal koruma ilkesiydi, üretken örgütlenmenin yanı sıra insanın ve toplumun muhafazasını amaçlar.[5]

Brezilya modernleşme sürecinin mevcut tarihsel çerçevesi, "kurumsal sosyal sorumluluk" fikrinin, aksi takdirde piyasanın hükmettiği bir toplumda, sosyal koruma için önemli bir mekanizma olarak desteklendiğini gösteriyor. Özellikle de mali kuruluşların –ki bunların, sıradan kanallardan kredi erişim şansı hep sınırlı olmuş düşük gelirlilere ve az miktarda borç alanlara kredi götürmesi beklenir– kredi politikalarının sosyal içerme bakımından etkin olacağı düşünülüyor. Ancak mali kurumsal yapılarda gözlenen dönüşümler –hem bankacılık sektörü mevzuatındaki hem de Brezilya bankalarının şahsi krediler ve mikrokrediler konusunda izlediği stratejilerin tanımlanmasındaki değişiklikler– toplumu korumaya hizmet etmiyor, aksine toplumsal ilişkilerin daha fazla metalaşmasına katkıda bulunuyor. İnsanlar, mali sektörün ekonomik hayata hükmettiği bir piyasa ekonomisinde tüketiciler olarak para ilişkisine yöneliyorlar. Bu nedenle, "toplumun kendisini korumasının" bir mekanizması olarak görülebilecek bankacılık sektöründeki yeni kurumsal

4 *A.g.e.*, s. 75.

5 *A.g.e.*, s. 132.

düzenlemeler ve uygulamalar, aslında toplumsal hayatın artan metalaşması ile sosyal dışlanmaya katkıda bulunuyorlar.

Sanayileşmeden malileşmeye

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Brezilya sanayileşme sürecine, ulusal kalkınma kavramı damgasını vurmuştur. Buna göre devlet müdahalesi, yapısal dönüşümleri güçlendirmek için gereken yatırım miktarı üzerindeki kısıtlamaların üstesinden gelmeye olanak tanıyordu. Böylece özel yatırım kırılganlığına karşı geliştirilen çözüm, uzun vadeli yatırımlar ve mali şartların eklemlenmesini amaçlayan devlet eylemlerinin belirleyici rolünü göstermiştir.[6] Kamu bankalarının genişlemesi ve yabancı sermaye akışlarının rolü, sanayileşme sürecinde belirleyici olmuştur.

1950 ile 1973 arasındaki döneme ulusal kalkınma fikri hâkim olmuştu. Buna göre devlet müdahalesi bu sürecin sürdürülebilirliğini güvence altına alacaktı. Bu bağlamda işletmeler stratejilerini tanımlamış ve vatandaşlığın inşası ulusal kalkınmanın kurucu bir unsuru olmuştur. Bu şekilde, Bretton Woods döneminde Brezilya'daki özel ekonomik aktörlerin davranışı para, maliye ve döviz kuru politikalarının Keynesyen döneme özgü politikaların uygulanmasını destekleyen bir uluslararası ortamda gelişiminden etkilenmiştir. Sanayide devasa büyüklükteki kamu yatırımları, kalkınma sürecinin ve modern cumhuriyetçi vatandaşlığın genişletilmesinin sosyal içerme olgusunun iki veçhesi olarak düşünüldüğü bir toplumsal bağlamda doğrulanmıştır.

1970'lerin başlarında sanayileşen ekonomilerin yatırım krizi yaşadığı bir ortamda, Brezilya ekonomisi genişlemeye devam etmiş ve uluslararası mali sistemle olan bağları, kamu yatırım projelerinin uygulanmasının üzerindeki mali kısıtlamaların üs-

6 Brezilya'nın sanayileşmesinin özgül yanları şu kaynaklarda bulunabilir: Maria da C. Tavares, *Da substituição de importações ao capitalismo financeiro* (Rio de Janeiro: Zahar, 1972); João M. Cardoso de Mello, *O Capitalismo Tardio* (São Paulo: Brasiliense, 1982).

tesinden gelmek amacıyla güçlendirilmiştir. 1965 ile 1977 arasındaki dönemde, imalat ve sivil inşaat gibi sanayiler, Brezilya ekonomisinin en dinamik sektörleri arasındaydı ve kredi sisteminin büyümesi, ev kredilerinin genişlemesini ve dayanıklı malların tüketimini desteklemiştir (Tablo 12.1). Ekonominin daha fazla gelişmesine kısıtlama getiren şey, gelir eşitsizliklerinin toplam talep yapısı ve dolayısıyla özel yatırım kararları üzerindeki etkisi olmuştur.[7]

TABLO 12.1
Ekonomik Sektörler, Ekonomik Büyümeye Katılım: Brezilya, 1965-1967

Sektörler	*1965-73*	*1973-77*	*Ortalama 1965-77*
1. Tarım	2.5	6.4	3.9
2. Sanayi	97.5	93.6	96.1
2.1. İmalat	80.2	61.3	73.2
2.2. Sivil İnşaat	17.3	32.3	22.9

Kaynaklar: Maria da C. Tavares. *Ciclo e crise: O movimento recente da industrialização brasileira* (Campinas, Coleção Teses: Instituto de Economia, 1978).

Sanayi toplumundaki içerme koşulları, uzun vadeli kalkınma perspektiflerini endüstriyel istihdamın genişlemesi vasıtasıyla mümkün kılan kurumsal yapı tarafından önemli ölçüde etkilenmişti (Tablo 12.2). Bununla birlikte bu birikim modeli parçalanmış bir sosyal yapının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bir yandan kapitalist kalkınmanın belirli özellikleri, maddi hayatın üretimi ve yeniden üretiminde geleneksel ve modern biçimlerin bir aradalığı sayesinde ilerledi.[8] Diğer yandan kayıt altındaki sektörde istihdamın genişlemesi aracılığıyla, sosyal içerme beklenilmesine rağmen, sanayileşme süreci üzerinden kayıtdışı sektörün teşvik edilmesiyle birlikte bu süreç sınırlı yaşandı.

7 Bkz. Maria da C. Tavares, *Ciclo e crise: O movimento recente da industrialização brasileira* (Campinas, Coleção Teses: Instituto de Economia, 1978).

8 Karl Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, der. George Dalton (Boston, MA: Beacon Press, 1971).

TABLO 12.2
Gayrî Safi Yurtiçi Hasıla, Nüfus, Emek Gelirlerinin Dağıtımı ve Yeni İşlerin Yaratılması: Brezilya, 1960-1980 (%)

Dönem	*Büyümede GSYH oranları (1)*	*Nüfus artış oranları (1)*	*Emek gelirlerin dağıtımı, dönemsel değişim oranları (2)*		*Yeni işlerin yaratılması (3)*		
			En yoksul % 50	En zengin % 50	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1960-1970	6.17	2.89	-14.37	20.5	11.9	34.6	53.5
1971-1980	8.63	2.44	-15.47	11.14	0.2	37.8	62.0

(3) Sanayi ürünü / İstihdam esnekliği

Kaynaklar: (1) Banco Central do Brasil, *Indicadores Econômicos* (Brasília: 2005); (2) José Serra, "Ciclos e Mudanças estruturais na economia brasileira do pós-guerra", *Desenvolvimento capitalista no Brasil* içinde, der. Luiz G. M. Belluzzo ve Renata Coutinho (SP. Brasiliense, 1984) ve (3) Edmar Bacha ve H. Klein, *A transição incompleta: Brasil desde 1945* (RJ. Paz e Terra, 1986).

Brezilya'da kamu finansmanı modelinin tüketilmesi, yurtiçi ve yurtdışı tezahürleri (yabancı borç krizi ve kamu yurtiçi borçlarının genişlemesi) görülür olmuş ve uzun vadeli büyüme politikaları geliştirmeye karşı sorunlar açığa çıkarmıştır. Uzun vadeli yatırım modelinin krizi, endüstriyel yatırımın altüst olması, geleneksel sektörlerdeki yatırımlar üzerinde sınırlamalar, kur baskısı, yüksek enflasyon ve işsizlik demekti.

1980'lerin sonlarından beri, savaş sonrası kalkınma modelinin niteliğini eleştirenler, çok taraflı kuruluşların himayesi altında seslerini yükseltmeye başladılar ve küresel piyasaların ekonomik büyümeyi sağlama potansiyeline olan inançları, politika tercihlerini etkiledi. Washington Uzlaşması'nın kılavuzunu takip etmek için, Brezilya'da yurtiçi ekonomik ve sosyal politikalar, küresel ekonominin ihtiyaçlarına göre uyarlandı; bu şekilde ekonomik büyüme sağlamak için tek yol olarak algılanan kendi kurallarına göre işleyen piyasanın genişlemesi sağlanabilirdi. Özel aktörlerin yeni kalkınma perspektiflerinde merkezî konumu, bütün kurumsal dönüşümleri etkiledi. İşin bu arkaplanını düşünürsek, devletin yeni ekonomik rolü verimli yasal, hukuki ve normatif sistemler sunarak özel mülkiyet haklarının tanımlanması ve korunmasını içerir-

di. Piyasaların başarısızlıkları ya da yetersizlikleriyle ilgili olarak, çoktaraflı kuruluşlar –özellikle de Dünya Bankası– devlet eylemlerinin hedefi olması gereken iki alan onaylıyor: Altyapı ve yoksullara yönelik mali hizmetler de dâhil olmak üzere temel hizmetler.

Bununla birlikte ulusal yapıyı neoliberal modele uyarlama girişimleri, servetin birikiminde ve sosyal içerme perspektifleri üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Kamusal mali modelin krizinin, ekonomik yeniden üretim şartları karşısında devlet için kullanılabilir politika tercihleri bakımından ciddi sonuçları oldu. Devletin yatırımların gelişmesindeki rolünün yeniden tanımlanması ve kamu kaynaklarının yöneliminde kamu borçlarına ilişkin mali taahhütlerin ağırlığı, mevcut birikim modelinin değişen doğasını gösteriyor. Aslında kamu ve sosyal yatırım krizinin üstesinden gelinmesi, mali likit varlıkları tercih etmeye odaklanan özel bir karar alma sürecinin yapılandırılmasını gerektirdi.

Sonuç olarak piyasa esnekliği süreci, istihdam ve gelir bakımından toplumsal yeniden üretim şartlarının yeni bir yapılanması ile bağlantılı olmuştur. Mali yatırım mantığının merkezî konumu, ekonomik ve sosyal yeniden üretim perspektifleri arasında gerilimlere yol açmaktadır. Nitekim geçen senelerde, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların mevcut hareketinin ekonomik istikrarsızlığa neden olduğu yaygın bir şekilde kabul ediliyordu. Brezilya'da yakın zamandaki ekonomik performansın gelişimi mali merkezîliğin sürdürülebilir ekonomik büyüme ihtimalini engellediğini göstermektedir.

Mevcut makroekonomi politikaları, üretken yatırımlar ile istihdamı muhafaza etmek yerine fiyat istikrarına ayrıcalık tanımıştır. Yatırımlar ve ürünün gelişiminde geçicilik dayatan kısa vadeli özel kararların mantığı, ekonomik büyümede dur-kalk hareketlerini teşvik etmektedir (Tablo 12.3). Üretken yatırımın hızı, endüstriyel yerine malî sermaye birikimini tercih eden bir çerçevede yavaşlamaya meyillidir. Ayrıca ekonomik açıklık, üretken zincirlerin yıkımı ve endüstriyel yapının gerilemesi ile yatırım seçeneklerini kısıtlamıştır. Diğer yandan entegrasyon

gelişmelerinin ihracının önemi ve yerli ürün performansı uluslararası ekonominin dinamiklerine bağımlı olmuştur.

TABLO 12.3
Ekonomik Sektörler, Büyüme Oranı: Brezilya, 1995-2002 (%)

Ekonomik sektörler	*1995*	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*
1. Tarım	4.1	3.1	-0.8	1.9	7.4	3.0	5.7	5.5
2. Sanayi	1.9	3.3	4.7	-1.5	-1.6	4.9	-0.3	2.6
2.1. İmalat	2.0	2.1	4.5	-3.7	-1.6	5.4	1.0	3.6
2.2. Sivil inşaat	-0.4	5.2	7.6	1.4	-3.2	3.0	-2.6	-1.8
2.3. Kamu hizmetleri için için endüstriyel hizmetler	7.6	6.0	5.9	3.8	2.5	4.1	-5.6	3.0
3. Hizmetler	1.3	2.3	2.6	1.1	1.9	3.7	1.9	1.6

Kaynak: Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE), *Contas Nacionais* (Rio de Janeiro, 2004), http://www.ibge.gov.br

Bu yapısal değişimler ortamında işsizlikteki muazzam artış ve emek ilişkilerinin esnekliği yeni toplumsal direniş kalıplarını şekillendirmiştir. Ticari ve mali açıklık, endüstriyel birikim alanını sınırlamıştır; buna endüstriyel işlerin azalması, üretken fabrikaların altüst oluşu ve emeğin örgütlenmesinde yeni biçimler gibi kati sosyal sonuçlar eşlik etmiştir. Üretken ve sosyal yapıların dönüşüm sürecinde işçilerin ekonomik sektörler arasındaki dağılımı değişmiştir: 1992 ile 2001 arasında tarım ile sanayide işlerin azaldığı gözlenmiş, sırasıyla yüzde 25 ve 21.1 değerlerinden yüzde 18.4 ve 20.4 değerlerine düşmüştür.[9] İşlerin ve gelirlerin genişlemesi sonucunda, hizmet sektörü hem kayıtlı sektörde hem de kayıtdışı sektörde büyümüştür. Emek piyasasındaki bu tür hareketler ayrıca kayıtlı ücretli istihdam oranında düşüş ve kendi hesabına çalışanların sayısında artış ile nitelenmiştir. Böylece bu çerçevede, kayıtlı ve kayıtdışı sektörler arasındaki ilişkiler ve etkileşimler, farklı şekil-

9 Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE), *Pesquisa Nacional de Amostra Domiciliar*, http://www.ibge.gov.br (Rio de Janeiro: IBGE, 2002).

lerde cari gelir, kredi ve harcama çevrimlerinde görülen dönüşümler tarafından etkilenmiştir.

Brezilya'da geçim şartlarında gözlemlenen mevcut değişiklikler, savaş sonrası dönemde tarihsel olarak kurulmuş ve pekiştirilmiş ulusal kurumların belirlediği bir zeminde şekillenmiştir. 1990'ların ortalarından itibaren emek ile sermaye gelirlerinin gelişimi, yatırım ve istihdam eğilimlerindeki dönüşümleri yansıtmaktadır; söz konusu dönüşümler sosyal dışlanma ile eşitsizlikleri ağırlaştırma eğiliminde olmuştur. Geçen on sene zarfında emek gelirlerinin gayri safi yurtiçi hasıladaki payı düşmüş, toplam işsizlik ise politika seçeneklerinin fiyat istikrarı ve ticaret ile finansın serbestleştirilmesine odaklandığı bir ortamda artmıştır. Sermaye gelirlerinin bileşimi –temettüler ve faizler– mevcut mali birikim modelinin yeniden dağıtım etkilerini de görünür kılmıştır (Tablo 12.4).

TABLO 12.4
Sermaye Gelirleri, Emek Gelirleri ve İşsizlik: Brezilya, 1999-2003 (%)

Sene	*Sermaye gelirleri – temettü**	*Sermaye gelirleri – faizler**	*Emek geliri, GSYH'nın %*	*Toplam işsizlik, ekonomik olarak, faal nüfusun %*
1999	234.8	237.3	41.3	9.0
2000	172.3	223.0	42.48	9.6
2001	252.5	276.5	41.74	9.4
2002	340.4	275.7	40.57	9.2
2003	323.6	251.4	39.71	9.7

(*) Taban = 1995, deflatör IPCA.
Kaynak: Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE), *Contas Nacionais* (Rio de Janeiro, 2005), http://www.ibge.gov.br

Sonuç olarak piyasa entegrasyon süreci emek piyasası şartlarının yeniden tanımlanması bağlamında anlaşılabilir; söz konusu şartlar altında doğrudan sözleşme ilişkileri nihayetinde büyümüş, sosyal koruma mekanizmaları ise küçülmeye meyletmiştir. Bu süreci düşünürsek, mali erişimin, olanakları kısıtlı kişilere genişletilmesi, deflasyonist politikalar ve düşük ekono-

mik büyüme oranları ile yayılması kısıtlanmış olan piyasa ekonomisini canlandırmayı amaçlıyordu. Bu çerçevede sosyal eşitsizliklerin oluşturduğu baskılar, bankacılık içerim sürecinin genişlemesi sayesinde azaltılabilirdi.

Kredi ve toplumsal hayat

Piyasa bölgesinden kaynaklanan gerilimler –üretimin, istihdamın ve ücretlerin düşüşü– politika alanına da yayılmıştır.[10] Brezilya mali sektöründe geçen zamanda görülen kurumsal değişiklikler neoliberal uyuma ilişkin özgüllüklerin bir ifadesi olarak düşünülebilir. Söz konusu süreçte işsizlik ve satın alma gücündeki kayıpların yarattığı toplumsal gerilimlerin sunduğu meydan okumaya, gelir belgesi olmadığından muntazam banka hizmetlerine erişimi olmayan 45 milyon düşük gelirli kişiye kredi erişiminin sağlanmasıyla karşılık verilmiştir.[11] Bir diğer deyişle kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin yarattığı sorunlar, yasamada ve düzenlemede bir takım değişikliklere yol açmıştır. Ancak bu değişiklikler, aynı zamanda daha fazla mali yayılma için gerekli şartları karşılayacak yönde olmuştur. Böylece sosyal içermeyi artırmayı amaçlayan kurumsal değişiklikler aslında mali yayılmanın gelişmesine de yardım etmiştir.

Bankacılık içerimi hedefine ulaşmak için Brezilya hükümeti, kredi hacmini artırmak ve kredi faiz oranlarını düşürmek amacıyla bankacılık sistemindeki düşük rekabete dayalı yapıyı dönüştürmeye çalışmıştır.[12] 1980'lerin sonlarından itibaren, dü-

10 Polanyi, *Great Transformation*, s. 211.

11 Federal hükümetin gündemi yeni bir yasal kurumsallık tanımlamaya yönelik: bunun kapsamında kredi piyasası, borsa, mali sisteme erişim, emeklilik fonları, sigortalar ve gayri menkul finansmanı yer alıyor. Daha detaylı bilgi için, bkz. Secretaria de Política Econômica, *Principais avanços na implementação da agenda de poupança e investimento* (Ministério da Fazenda: Brasília, 2002).

12 Hükümet açısından, uzun vadeli finansa yönelik gündem şu konulara ilişkin tedbirleri içermiştir: a) Kredi ve sermaye piyasalarının düzenlenmesi b) Bankacılık erişimine yonelik esnekleştirme c) Özel emeklilik fonlarının, sigortaların ve konut için mortgage kredilerinin geliştirilmesi. Yeni düzenleyici ortama ilişkin örnekler arasında şunlar sıralanabilir: Kredinin menkul kıymetleştirilmesi; açık şirketler için yeni yasa; yeni ödeme sistemi; emeklilik fonları ve sigor-

zenleyici kısıtlamaların kaldırılması ile fiyat stabilizasyonu ve özelleştirme ile uluslararasılaşma, Brezilya mali sektörünün rekabete dayalı özelliklerinde gözlemlenen dönüşümlere katkıda bulunmuştur.[13] 1988'de genel bankaların –para, döviz, sermaye ve kredi piyasalarında işlemek üzere konsolide mali bilanço ve tam sermaye hareketliliği ile donanmış bir şekilde– kurulması mali holdinglerin yayılmasını teşvik etmiştir. 1995'in ikinci yarısında bankacılık sektörünün yabancı sermayeye açılmasını, sektörde artan birleşmeler ve devirler süreci takip etmiştir. O zamandan beri Brezilya'nın küresel mali dünyadaki yeri, uluslararası bankaların en büyüklerinin buradaki varlığı ve uluslararası mali sistemin likiditesine bir değer biçme mahali olarak katkı sunan mali entegrasyon biçimi ile anlaşılabilir.

Sonuç olarak mali sistemde yapılan uyumlar, daha fazla yoğunlaşmış, özelleşmiş ve uluslararasılaşmış bir yapıya yol açmıştır.[14] Brezilya'da banka kredisinin gayri safi yurtiçi hası-

---

ta şirketleri için risk yönetimi ve yatırıma ilişkin yeni kuralların yanı sıra mali sistemin elektronik kanallar ve banka temsilcileri aracılığıyla esnekleştirilmesi ve yayılması. Bkz. World Bank, *Brazil: Access to Financial Services*, Rapor no. 27773-BR. (New York: World Bank ve Oxford University Press, 2004); ve Secretaria de Política Econômica, *Principais avanços na implementação da agenda de poupança e investimento* (Ministério da Fazenda: Brasília, 2002).

13 Bankacılık sistemi stratejik planları yeniden tanımlamıştır. Bunun içinde şunlar yer almaktadır: Birleşmeler ve devirler; yeni gelir kaynakları arama; piyasanın kesimlere ayrılmasına yönelik stratejilerin uygulanması; yatırım ürünlerinin (yatırım fonları) arzı; sigortalar; emeklilik fonları ve kazanç ürünleri (hesap borçları ve kredi kartları). Nitekim bankacılık sektörünün uyum sürecinde teknoloji ve personele yeniden yön verilmiştir. Verimlilik stratejileri maliyet indirimleri sağlamak üzere şekillendirilmiş, bu ise yeni emek ilişkilerine yol açmıştır, çünkü emek hareketliliğinin sermaye hareketliliği ile uyum içinde olması gerekmektedir. Bkz. José R. B. Gonçalves ve Maria A. Caporale Madi, "Financialization and Employability: The Future of Bank Workers' Union Movement in Brazil", "After 'Deregulation': The Financial System in the 21st Century", adlı konferansta sunulan tebliğ, Center for Global Political Economy, University of Sussex, Brighton, İngiltere, 26–28 Mayıs 2005.

14 Bankacılık sistemindeki yoğunlaşma Real Plan'dan sonra artmıştır. 1994'te 243 mali kuruluş vardı: En büyük 10'u, toplam aktiflerin yüzde 60.2'si ve toplam mevduatların yüzde 66.1'ine sahipti. 2002'de 180 banka vardı; bunların en büyük 10'u, toplam aktiflerin yüzde 68.3'ü ve toplam mevduatların yüzde 75.7'sine sahip olmuştur. Uzun vadeli bir değerlendirme için bkz. José R. B. Gonçalves ve Maria A. Caporale Madi, "The Performance of Foreign Banks in Brazil: International Liquidity Cycles and Financial Regulation, 1870–2000", Europe-

laya katkısı tarihsel olarak yüzde 30'un altında seyretmiştir. 1990'ların ortasında kredinin genişlemesi, kamu ve özel bankacılık kurumlarının oynadığı ekonomik rolde önemli bir değişime işaret etmiştir. Özel bankalar kredi piyasasında liderlere dönüşmüş, kamu bankalarının rolü azalmıştır.

2000'den sonra hükümet bankacılık içeriminde kurumsal değişiklikleri desteklemiştir; bunun içinse düşük gelirli nüfusa bankacılık hizmetlerinin sunulması aracılığıyla borç kredilerin sözüm ona toplumsal kesimlere yayılması amaçlanmıştır. Hükümetin icraatları şunları içermiştir:

- Gelir belgesi olmadan açılabilecek basit banka hesaplarının oluşturulması aracılığıyla mali kuruluşların "toplumsal" kesimlerde faaliyetini kolaylaştırmak üzere kurumsal düzenin değiştirilmesi,
- Banka temsilcilerinin sayısında artış ve sunulan hizmetlerin genişlemesi,
- Ücretli işçilere ve kamu emeklilik sisteminden emekli olanlara yönelik depozit kredinin düzenlenmesi,
- Dayanıklı mal alınması için verilen borçların, fiziksel teminatlarına nispeten yeni mevzuat aracılığıyla kredi riskinin azaltılması
- Düşük gelirli nüfusa mali hizmetler sunabilecek mali aracıların sayısında artış ve bu amaçla sıradan kredi kanallarına ek olarak yeni mali aracıların –Brezilya Halk Bankası, mikrokredi kuruluşları, banka kooperatifleri ve kredi kooperatifleri gibi– kurulup desteklenmesi,
- Üretime yönelik bir mikrokredi programının yapılandırılması ve mikrokredi borçlarının (esas olarak banka mevduatlarına dayalı) yayılmasını finanse etmek üzere yeni kaynakların tanımlanması,
- Basit hesaplar ile mikrofinans operasyonlarından alınan işlem vergisi ve kredi rüsumunun azaltılması ve ortadan kaldırılması.

---

an Business History Association (EBHA) Konferası'nda sunulan tebliğ, Kopenhag 2006.

• Yeni mevzuat ve düzenleme çerçevesi Tablo 12.5'de özetlenmiştir.[15] Bu çerçeve bankacılık sistemindeki kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının dayandığı yeni sosyal etkileşimleri kapsamaktadır. Ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin hüküm sürdüğü Brezilya bağlamında, mevcut modernleşme süreci büyük ölçüde mali kuruluşların icraatlarına bağımlı olmuştur. Kredi genişlemesi sadece piyasa entegrasyon süreci ve toplumsal yeniden üretimdeki dönüşümleri etkilememiş, ayrıca savaş sonrası üretken yatırım modellerinde görülen kriz bağlamında, yeni toplumsallık koşullarının yapılandırılmasına da damgasını vurmuştur.

Brezilya bireysel bankacılık sistemindeki politikalara ve sosyal sorumluluk ilkelerine bakarsak, şirket imgesinin genellikle şirket kârlılığını topluluğa yönelik sosyal eylemle dengeleme ihtiyacını vurgulayan değerler –dürüstlük, bütünlük ve güçlü bir sorumluluk hissi– ile ilişkilendirildiğini görürüz.[16] Bankalar, uzun vadede ekonomik performansın, güvenilir bilginin hissedarlarla paylaşılmasına ve yüksek kaliteli ürün ve hizmetlerin sürdürülmesine yönelik güçlü bir bağlılığı gerektirdiğini düşünmektedir. Ayrıca Uluslararası Emek Örgütü ve Küresel Sözleşme tarafından buyrulan küresel ilkelerin, iş ayrımcılığının ve her türlü zorla çalıştırmanın ya da çocuk emeğinin ortadan kal-

15 Brezilya Ulusal Para Konseyi (Conselho Monetário Nacional) ve Merkez Bankası'nın aldığı tedbirler için bkz. Secretaria de Política Econômica, *Principais avanços na implementação da agenda de poupança e investimento*; ve José G. A. Reis ve Sílvia Valadares, "Reforma do Sistema Financeiro: Implementação recente e perspectivas", *Série Estudos Econômicos e Sociais* içinde, tartışma metni (Brezilya: Banco Interamericano de Desenvolvimento, 2004).

16 Dünya genelinde yaygın olan kurumsal sorumluluk değer ve ilkeleri bir nevi evrensel parametreler sunuyor; bu parametreler bir girişim kültürünün oluşturulması bağlamında daha iyi yönetim ve işletme uygulamaları başarmak amacıyla uyulması gereken asgari davranış kalıpları olarak takip edilebilirdi. Sonuç olarak kurumsal sorumluluk şu gibi unsurlara yönelik olurdu: Kurumsal imgenin ve markaların mali değerlenmesi, tüketicilerin sadakati, insan kaynakları tutma ve muhafaza etme kapasitesi ve ayrıca hissedarlar için daha yüksek kazançlar. Daha detaylı bilgi için, bkz. Observatório Social, "Responsabilidade Social Empresarial", *Observatório Social em Revista*, Ano 2, no. 4, (2003); Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), *The OECD Guidelines for Multinational Enterprises* (Paris: OECD, 2000).

TABLO 12.5
Mali Sistemdeki Başlıca Kurumsal Değişiklikler: Brezilya, 2000-2005

Kurumsal özellik	*Yasama ve düzenleme*
Basit hesaplar	CMN önergesi 3211/04 (a)
Banka temsilcileri	CMN önergesi 3153/03 ve 2707/00
Depozit kredi	Yasa 10820/03, kararname 4961/04 ve CMN önergesi 2718/00
Kredi riskleri ve teminatlar	CMN önergesi 3258/05, Merkez Bankası önemli: Sirküler 3163/05 ve geçici önem no. 2 Ağustos 2001
Brezilya Halk Bankası (Banco Popular do Brasil)	Yasa 10738/03
Kooperatif bankalar	CMN önergesi 3188/04 ve 2788/00
Kredi kooperatifleri	Yasa 10865/04, CMN önergesi 3106/03 ve 2707/00
Mikrokredi dernekleri (SCM) (b)	Yasa 10194/01, CMN önergesi 2874/01 ve 3182/03
Mikrokredi özel mevduatları	Yasa 10735/03, 11110/05 ve CMN önergesi 3310/05
Üretime yönelik ulusal mikrokredi programı	Yasa 11110/05, kararname 5288/04, CMN önergesi 3310/05 ve CODEFAT önergesi 449/05 (c)
Borç kredilerin vergilendirilmesi	Yasalar 10865/04, 11110/05 ve Maliye Bakanlığı önlemi: Portaria 244/04

(a) CMN–Ulusal Para Konseyi
(b) SCM–Mikrokredi dernekleri
(c) Codefat–İşçi savunma konseyi
Kaynak: Ministério da Fazenda. *Microcrédito e Microfinanças: Cooperativismo de Crédito no Governo Lula* (Brasília: 2005).

dırılmasına yönelik kaygılardan ötürü takip edilmesi gerekir. Burada esas olarak, söz konusu yönetim stratejilerinin ekonomik büyümeye yol açacağı, aynı zamanda kârlılık ile insanların ve doğanın korunması arasında dengeli bir ilişkinin korunacağı düşünülüyor. Bu hedeflere, kuruluşlar ve hükümet dışı örgütler ile ortaklık içinde geliştirilen projeler aracılığıyla ulaşılabilecekti; aynı zamanda hükümetler ile tedarikçilerin sosyal eylemlerde yer alması da söz konusu olacaktı. Sosyal sorumluluğu göstermek amacıyla bankalar, sosyal, çevresel ve eğitim projelerini ve borç ihtiyaçlarına ilişkin kararları destekleyerek mali kuruluşların topluluk içindeki önemini vurgulayacaktı.

Bununla birlikte, bankacılık sektöründe kredi riskinin yöne-

timi, bankacılık içeriminde piyasanın kesimlere ayrılması stratejisini desteklemek amacıyla yakın zamanda değişikliğe uğramıştır. Sonuç olarak, borç verme sürecinde gelir belgesi ve kefil bakımından daha az katı şartların benimsenmesinin etkisiyle, kredi işlemleri, piyasa ekonomisini genişletmiştir. 2003'ten beri Brezilya'da bankacılık içeriminin seviyesini yükseltmeyi amaçlayan girişimler kamu bireysel bankacılıklarını da içermiştir; Caixa Econômica Federal (CEF) ve Banco do Brazil (BB) gibi bankalar, rekabete dayalı bir yaklaşımla düşük gelirli müşteri kesiminin eklemlenmesini güçlendirmiştir.[17] Bankacılık erişimine ilişkin bu stratejiyi, özel bireysel bankalar takip etmiştir; bu bankalar da basit hesaplar, mikrokredi ve şahsi krediler aracılığıyla piyasayı kesimlere bölme stratejilerini genişletmeyi amaçlamışlardır (Tablo 12.6).

TABLO 12.6
Mali Sisteme İlişkin Başlıca Göstergeler: Brezilya, Aralık 2002-Ağustos 2005

Göstergeler	*Mutlak değişim, %*
Müşteri sayısı (a)	17.8
Mevduatlar	34.0
Krediler	55.1
Öz sermaye	60.9

(a) Müşterilerin sayısı toplam zaman, tasarruf ve kısa vadeli mevduat hesabına ilişkindir.
Kaynak: Ministério da Fazenda, *Microcrédito e Microfinanças: Cooperativismo de Crédito no Governo Lula* (Brasília, 2005).

Bireysel bankacılığın mikrofinans kesimine girmesinin ardından mikrokredi işlemlerinin ölçeğindeki artışa rağmen, kredi hacmi, federal hükümetin gerektirdiğinden daha az kalmış-

17 Resmî bir banka olan Caixa Econômica Federal düşük gelirli kesimlerle olan deneyiminden faydalanarak Mayıs 2003'te basit banka hesapları ile işlemlere başlamış, Aralık 2004'te toplamda 2.5 milyon yeni hesaba ulaşmıştır. Kamu bireysel bankası olan Banco do Brasil düşük gelirli piyasayı da içerecek kesimlere bölme stratejisi izlemek amacıyla idari yapısından ayrı bir banka, Banco Popular do Brasil'i, kurmuştur. Bu piyasaya yönelik kredilerin niteliğine ket vurulması küresel performansında olumsuz etkilere yol açabilirdi.

tır.[18] Mikrokredi politikalarının hedefi, gelir ve iş yaratımını amaçlayarak hem tarımsal hem kentsel alandaki kayıtlı ve kayıtdışı mikro girişimciler arasında krediyi yaymaktır. Bu süreç küçük şehirlerde ya da mikro bölgelerde girişimlerin gelişmesine katkıda bulunacaktır; aynı zamanda düşük gelirli nüfusun mali hizmetlere (banka hesapları, tasarruf, sigortalar) erişimini artıracaktır.

Kredilerin hedefine dikkat edersek, tüketim (ya da serbest kullanım) için verilen mikrokredi borçları, mikro girişimcilik için verilen kredileri aşmıştır (Tablo 12.7). Nitekim mikrokredi söz konusu olduğunda, sosyal hedeflere ulaşılamamıştır, çünkü bankaların kredi işlemleri kâr hedefleri ile yönlendirilmeye devam etmiştir. Doğrusu bankaların düzenlemeye tâbi mikrokredi işlemleriyle ilgilenmediğine dair kanıtlar bulunmakta; bu ilgisizliğin nedeni ise yüksek düzeydeki risk ve işlem maliyetlerine karşın söz konusu mikrokredilerin düşük getirisi olduğu yönündeki algılarıdır. Bankacılık sistemi, gerçek teminatın yokluğu ve mevduatların maliyetinin, mikrokredi borçları için federal hükümet politikasının saptadığı aylık yüzde 2 faiz oranı ile yeterince karşılanmadığını düşünmüştür. Böylece, mikrokredi borçlarının genişlemesi sınırlı olmuştur; bunun nedeni hem bankacılık sisteminin vurguladığı yüksek işlem maliyetleri ve kredi riskleri, hem de düşük gelirli kesimin bankalar tarafından sunulan ürün ve hizmetlerden çoğunu tüketmemesidir.

Kredi piyasasındaki serbest kaynakların yönetimi düşünüldüğünde –ki bu, 2000'lerin başında gayri safi yurtiçi hasılanın anca yüzde 15'ine denk geliyordu– Brezilya'da mali kuruluşlar daha kısa sürede daha fazla kazanç sağlayabilecek kredi kesimlerine odaklanmıştır; böylece yatırım stratejisinin hızla değiştirilmesiyle sermaye hareketliliği korunacaktı. Şahsi kredilerin kısa vadeli olmasına, ekonominin ileride gelişimi (masraflar ve

18 2004'ün sonunda Brezilya ekonomisinde vadesiz mevduatların toplam hacmi yaklaşık olarak 250 milyar ABD dolarına ulaşmıştır; yüzde ikisi zorunlu olarak mikrokredi borçlarına yöneliktir. Ancak bireysel bankacılık federal hükümetin amaçladığı mikrokredi hedeflerine ulaşmamıştır.

TABLO 12.7
Mikrokredi Borçları: Brezilya, Aralık 2004

*Kredilerin yönü**	*Krediler (12/04 bakiyeleri) bin ABD$)*	*2004'te kredi akışı (bin ABD$)*	*2004'te sözleşme sayısı*	*Sözleşmelerin ortalama değeri (bin ABD$)*	*Aylık ortalama vade*
Tüketim (ya da serbest kullanım)	2,342,314	3,321,980	3,678,187	903	9.9
Mikrogirişim	216,667	889,103	360,409	2,467	7.0
Toplam	2,558,981	4,211,083	4,038,596	1,043	8.4

(*) Yüzde iki ile sınırlı aylık oranlar.
Kaynak: Ministério da Fazenda, *Microcrédito e Microfinanças no Governo Lula* (Brasília, 2005).

kârlar) ve birikmiş borçların geçerliliği konusundaki beklentilerin aniden ters dönmesi halinde, varlıkların tahsisini yeniden tanımlamak amacıyla izin verilmiştir. Bunun sonucunda stratejik kararlar daha yüksek makas sunan şahsi borçları genişletmeye yönelmiştir (Tablo 12.8). Makasların seviyesi, borç ödeme aczi riskini arttırmaya meyyal makroekonomik istikrarsızlık nedeniyle bankacılık sektörü tarafından kısmen makul görülmektedir. Ancak bankacılık sisteminin yoğunlaşmış yapısı ve bunun makas seviyelerinin belirlenmesi üzerindeki etkileri, Brezilya'da şahsi kredilerin fiyat katılığını anlamak için önemli görünmektedir.

Son Brezilya deneyimi gösteriyor ki, kısa vadeli kredi piyasasının bireysel bankacılık sisteminde faiz oranlarının farklılaştırılması yoluyla genişlemesi şu gibi unsurları içermiştir: Kredi sözleşmelerinde ve kredi riski yönetiminde yenilikler ile birlikte piyasayı kesimlere bölme stratejileri; aynı holdinge üye uzmanlaşmış mali aracılar tarafından sağlanan şahsi krediler; ve bireysel bankacıların perakende ticaret ile ortaklıkları.[19] Örneğin Mayıs 2004 ile Mayıs 2005 arasındaki dönemde bireysel bankacılık sistemi, gelecekte kazanılacak ücretler ve emeklilik

19 Bu davranış şekli yeni sermaye standartları anlaşması ile güçlendirilmiştir (Basle Sözleşmeleri): Daha riskli olan krediler, riske uyumlu banka karlarını etkileyebilecek provizyonları ve sermayeyi daha fazla desteklemek zorundadır.

TABLO 12.8
Makaslar, Serbest Kaynaklar: Brezilya, 2003-2005, Yüzde İtibariyle Yıllık Ortalama

Dönem	*Toplam kredi borçları**	*Şahsi krediler-serbest kaynaklar**	*Kurumsal krediler-serbest kaynaklar**	*Şahsi kredilerde makas*	*Kurumsal kredilerde makas*
Haziran 2003	-7.0	-7.7	14.7	58.5	14.6
Aralık 2003	-0.5	5.8	-8.6	50.8	14.4
Ocak 2004	0.3	7.0	-7.3	50.0	14.3
Haziran 2004	10.0	14.5	8.2	45.0	14.3
Aralık 2004	3.6	13.5	8.0	43.3	13.0
Ocak 2005	11.3	21.5	10.3	45.2	13.3

(*) Önceki yılın ayına kıyasla değişim.
Kaynak: Banco Central do Brasil, *Relatório Anual* (Brasília, 2003); Instituto de Estudos para o Desenvolvimento Industrial (IEDI), *Análise IEDI*, Şubat 2004 ve *Carta IEDI* no. 148, 2005.

aylıkları ile teminat altına alınmış ve dolayısıyla daha az riskli düşünülen depozit krediler temelindeki şahsi kredi işlemlerini artırmıştır ve toplam şahsi krediler içindeki yüzdesi, nispeten daha düşük faiz oranlarından dolayı yüzde 10 pozitif değişim göstermiştir (Tablo 12.8).

Mali erişim stratejileri, gelir bileşiminde yol açtıkları dönüşümler sayesinde bankacılık sisteminin ekonomik olarak yeniden üretimini desteklemektedir.[20] Brezilya bireysel bankacılık sektörünün yüksek düzeylerdeki kârlılık oranlarının, sadece kamu bonolarının kazanç oranına değil, ayrıca yüksek makaslarla beslenen kredi gelirlerinin performansına ve ücretler ile komisyonların genişlemesine dayandığı ortaya çıkmıştır.[21] Kârlılık, yüksek verim sunan kamu borçlarının genişlemesi-

20 Bkz. *Valor Online*, "A descoberta de um novo e muito lucrativo cliente", 2006, http://www.valoronline.com.br/especiais/valorgrandesgrupos/adescoberta.aspx

21 Foundation Instituto de Pesquisas Econômicas (FIPE) verilerinin gösterdiğine göre, 1994'te hizmet kaynaklı gelirler toplam gelirlerin yüzde 6.25'ini oluşturmuş ve 2003 sonunda yüzde 11.21'e çıkmıştır. Hizmetler sayesinde edinilen gelirler personel masraflarını karşılamıştır. 1994 ile 2003 arasında bu gelirlerin personel masraflarına kıyasla katılımı ortalamada yüzde 26'dan yüzde 93.3'e gelişmiştir.

ne odaklı mali birikim modelinden büyük ölçüde etkilenmiştir (Tablo 12.9).

Kâra odaklı kısa vadeli şahsi kredi politikaları, devletin uzun vadeli kalkınma stratejileri oluşturmada sınırlarını göstermektedir.[22] Mali erişim esnekliği amaçlayan yeni kurumsal düzen, büyümeyi destekleyecek ve sosyal içermeye katkıda bulunacak bir şekilde bankacılık stratejilerini değiştirememiştir. Bu değişiklikler sadece mali sektörün daha da genişlemesine katkıda bulunabilirdi.

TABLO 12.9
Faiz Oranı ve Banka Kârlılığı: Brezilya, 2003-2004 (%)

Yıl	*Nominal faiz oranı**	Banka kârlılık oranı** *öz sermaye kârlılığı)*
2003	23.32	18.1
2004	16.24	17.6

(*) SELIC, kamu bonoları, yıllık ortalama.
(**) 2003'te 35 mali grup içeriyor, 2004'te 33 mali grup.
Kaynak: Banco Central do Brasil, *Relatório Anual* (Brasília, 2003); ve *Indicadores Econômicos* (Brasília, 2005); Valor Grandes Grupos (Valor online, 2005).

Paranın şahsi krediler ve mikrokredi işlemleri şeklinde metalaşmasının sonucunda, mali kuruluşlar, Brezilya'da neoliberal döneme kadar kalkınmacılığın temelini niteleyen karşılıklılık ve yeniden dağıtım biçimlerinin üzerinde piyasa değişiminin hâkimiyetini kurmuştur. Yakın zamanda Brezilya'da görülen mikrokredi deneyimine ilişkin kanıtlar, bireysel davranışta ekonomik güdüye doğru dönüşümler ile geleneksel karşılıklılık ve yeniden dağıtım biçimlerinde altüst oluşlara işaret ediyor. Mali esneklik çerçevesinde, mikrokrediler, önemli bir üretken perspektife sahip olmaksızın kayıtdışı sektörde ticari etkinliklerin genişlemesinin yardımıyla, piyasa odaklı hayatta kalma stratejilerini beslemiştir.[23]

22 Şahsi kredilerin vadesi 365 günden fazla olmaz.

23 Bkz. Maria A. Caporale Madi ve José R. B. Gonçalves, "Microcredit and Market Society: Challenges to Social Inclusion in the 21st Century", "After 'Deregula-

Bu stratejiler sanayileşme dönemine özgü yeniden dağıtım politikalarında değişikliklere sebep olmuştur; bu gelişmede kamu bankaları, kredi tahsis politikaları, kamu yatırımı ve sosyal politikalar rol oynamıştır.[24] Ayrıca mikrokrediler, karşılıklılık ilişkilerinin yerini bireysel taleplerin almasından ötürü toplumsal bağların kaybına katkıda bulunur olmuştur. Bu davranış, aileler ve mahalleler içinde geliştirilen karşılıklı ilişkileri tehdit etmektedir. Oysa söz konusu ilişkiler ".... hem üretimi hem de ailenin geçimini temin etmektedir."[25] Bir diğer deyişle, paranın metalaşması ve borçluluğun yayılması kolektif çıkarların muhafazasını tehdit etmektedir.[26]

Sonuçlar

Polanyi'nin sunduğu sistemik ve kurumsal analiz, çok taraflı kuruluşlar tarafından savunulan mevcut politikaların uygulanmasında içsel gerilimleri daha iyi anlamamıza olanak tanımaktadır. Piyasa bölgesinden kaynaklanan gerilimler –gelirler, istihdam ve harcamalar üzerinde deflasyonist baskılar– siyasal alana sirayet etmiştir. Bunun sonucu kurumsal dönüşümler bütün toplumu kapsamaya meyletmiş, daha fazla mali genişlemeye yol açmıştır.

Dolayısıyla mali düzensizleşmeye ilişkin analizi, paranın metalaşmasının toplumsal hayatı yeniden şekillendirdiği Brezilya'da, kapitalizmin mevcut yayılması bağlamında değerlendirmek mümkün. Toplumsal ilişkilerin metalaşması, günümüz Brezilya ekonomisinde görülen mali dönüşümlerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu dönüşümlere arzulanan

---

tion': The Financial System in the 21st Century" adlı konferansta sunulan tebliğ, Center for Global Political Economy, University of Sussex, Brighton, İngiltre, 26–28 Mayıs 2005.

24 Bkz. José R. B. Gonçalves ve Maria A. Caporale Madi, "From Industrialization to Financialization: Changes and Challenges in the Process of Urbanization in Brazil, 1950–2000", Canadian Historical Association (CHA) Yıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ, Toronto, 1–3 Mayıs 2006.

25 Polanyi, *Great Transformation*, s. 48.

26 A.g.e., s. 46–47.

kurumsal sorumluluk değerleri ile bankacılık içerim stratejilerinin arasındaki gerilimler eşlik etmiştir. Toplumdaki karşılıklı ilişkilerin korunmasında önemli bir örgütleyici ilke olarak sunulan "kurumsal sosyal sorumluluk" fikri, aslında şahsi kredileri genişleterek piyasa ekonomisinin yayılmasına hizmet etmektedir.

Kredi stratejilerini "sosyal kesimlere" yayan kâr odaklı hedefler, doğrusu, düşük gelirli grubun borçluluğunu artırmış ve mali sistemin yeniden üretimine katkıda bulunmuştur. Böylece paranın metalaşması, karşılıklılık ve yeniden dağıtım temelinde kurulmuş daha önceki ilişkileri tehdit etmekte ve aslında, geleneksel geçim koşullarının parçalanıp dağılmasını teşvik etmektedir. Bir diğer deyişle kurumsal bankacılık sorumluluğu temelindeki uygulamalar, piyasa toplumunun örgütlenmesine içkin olan yıkıcı etkilerin üstesinden gelememiştir. Yeni bankacılık uygulamaları aracılığıyla sosyal içerme girişimleri heterojen nitelikteki piyasa entegrasyon sürecini sürdürüp, yoğunlaştırmıştır. Son bankacılık içerme süreci, mevcut modernleşme sürecinin belirleyici bir özelliği olmuştur; söz konusu süreç gelenekleri tasfiye etmek ve toplumu meta efsanesi olarak paraya tâbi kılmak amacıyla kazanç güdüsüne dayalı değerleri pekiştirmeye eğilimli olmuştur.

Kurumsal bankacılık sorumluluk kavramı, sermaye birikim dinamiklerinin yeniden yapılanmasına katkıda bulunmakla birlikte, hukuk usullerinde ve ekonomik büyüme ile sosyal içerme imkânlarında nitel bir değişimi ortaya çıkarmıştır. Daha önceden kentteki sanayi işçilerinin geçim koordinatlarını belirleyen toplumsal ilişkilerin şartlarının değişmesinden dolayı vatandaşlığın temeli yeniden tanımlanmaktadır. Bireysel hareketlilik için yeni imkânlar, kişisel çıkarın başarıyla güdülmesine bağlı düşünülüyor; neoliberal ideoloji ise mali kârlılığı toplumsal fayda ile eş tutan bir uzlaşmanın gelişmesine yardım ediyor. Dolaşım alanını genişleten kâr odaklı bankacılık faaliyetleri, ekonomik ve sosyal yeniden üretim imkânları arasında gerilimler yaratıyor. Sonuç olarak, kredi esnekliği ile mali sistemde içerilme arasındaki bağ, meselenin çatışan farklı yönlerini ku-

şatıyor: Yatırım ile emeğin sosyal boyutları tasfiye edilmeye yüz tutuyor ve şahsi mali yönetim gündelik hayata hükmediyor. Bu şekilde Brezilya bankacılık içeriminin analizi, ekonominin toplumdan kopuşunun güncel tezahürlerinin ve hayat ile geçim şartlarının metalaşmasının bir yansımasını sunuyor bize. Sosyal sorumluluk değerlerinin benimsenmesi, toplumsal kesimlere ayırma stratejisi olarak mali erişimin genişletilmesiyle kâr amaçlı hedeflerin desteklenmesi anlamına geliyor; bu şekilde düşük gelirli grubun borçlarının artmasına yol açıyor. Bir diğer deyişle, emek gelirlerinin düştüğü ve istihdam krizinin yaşandığı bir ortamda amortisman ve faiz ödemeleri nedeniyle, hane gelirlerinin mali taahhütlerinin artışına.

Brezilya'nın mali sisteminin yayılma sınırlarında, performans kıstasları ile yönlendirilen bankacılık içerim stratejileri, toplumu piyasa ekonomisine tâbi kılmaya eğilimli olmuştur. Neoliberal itikada eleştirel bir bakışla, kurumsal bankacılık sosyal sorumluluk kavramını, genişleyen bir mali alanda, kredinin metalaştırılması aracılığıyla piyasa ekonomisinin kurulması çabasının bir parçası olarak değerlendirmek mümkün. Doğrusu, kurumsal bankacılık sosyal sorumluluk, 21. yüzyılda kendi kurallarına göre işleyen piyasalar için bir teminat olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

AYŞE BUĞRA – KAAN AĞARTAN

Kendi kurallarına göre işleyen piyasaların yayılmasının insan türünün refahı ve gelişimi için olası tek yol olduğu, ahlâki ve maddi iyiliği için elzem olduğu şeklindeki varsayım, tekzip edilip çürütülecekse dikkatli bir analitik yeniden değerlendirmeyi hak etmektedir. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de yaptığı budur. Polanyi, 19. yüzyılın kapitalist düzenlemelerinin gerek İngiltere'de gerek başka yerlerde toplumun dokusuyla olan uyumsuzluğuna eğilmiş, kendi kurallarına göre işleyen piyasayı yüceltirken, toplumu savunmak adına yapılan siyasi müdahaleciliği de karalayan girişimlerin sorunlu yanlarına eleştirel bir bakışla ışık tutmuştur. Polanyi'nin düşüncelerinden ilham alan elinizdeki bu kitap aynı gayeyi taşımakta ve günümüzde piyasa ekonomisini tesis etmeye ve bu nedenle ortaya çıkan karışıklıkları zaptetmeye yönelik hiç de kendiliğinden olmayan siyasi girişimleri çeşitli şekilleriyle incelemeyi amaçlamaktadır. 1970'lerden bu yana "serbest piyasalara" olan inancın çeşitli şekillerde yenilenmesiyle birlikte dünyanın birçok yerindeki sosyoekonomik durumu yeniden değerlendirirken Polanyi'nin analizinin oldukça yararlı olduğunu düşünüyoruz.

Her ne kadar günümüz uluslararası politika ortamında "devletin geri çekildiği" yönünde hegemonik bir retorik hüküm sü-

rüyorsa da bu kitaptaki tüm bölümler, halihazırda şahit olduğumuz şeyin, devletin ekonomik konulara sistematik müdahalesi olduğunu destekler nitelikte; bunun nedeni emek rejimlerinin üzerindeki kontrole son verilmesi (ve yeniden düzenlenmesi), ticaret ve döviz kurlarının liberalizasyonu ve mülkiyet haklarının korunması için piyasanın devlete daha fazla gereksinim duymasıdır. Bunu gizlemeye yönelik tüm çabalara rağmen göründüğü şekliyle devlet müdahalesi piyasanın toplumsal ilişkilerin tümünde gayretli bir metalaştırma girişimiyle hüküm sürmesine imkân tanımaktadır; sonuç olarak toplumun geçimi piyasanın yasalarına tâbi kılınmaktadır. Gayet ironik bir şekilde tasarlanan ekonomik model –ki bu, piyasa güçleri dışında bir müdahale olmaksızın, kendi kurallarına göre işleyen piyasalara dayanır– ancak yoğun bir idare ve yasama faaliyeti aracılığıyla kurulabilir.

Söz konusu ironik durum Karl Polanyi'nin okuyucularını şaşırtmasa gerek. Doğrusu *Büyük Dönüşüm*'den alınan aşağıdaki bölüm bu kitapta yer alan tüm çalışmaları tutarlı bir mesajda biraraya getirmektedir:

> *Laissez-faire*'de doğal bir şey söz konusu değildir; işler sadece kendi akışına bırakılmış olsaydı serbest piyasalar asla oluşamazdı... *Laissez-faire* devlet tarafından dayatılmıştır... Serbest piyasaya giden yol merkezî olarak düzenlenip kontrol edilen ve muazzam bir artış gösteren sürekli bir müdahalecilikle açılmış ve muhafaza edilmiştir.[1]

Çağımızın sosyoekonomik dönüşümünün benzer bir "politik" karaktere sahip olması bize fevkalade önemli bir şey olarak görünüyor. Polanyi'nin 19. yüzyıl piyasa toplumu bağlamında siyaset ile ekonominin kurumsal ayrımına ilişkin analizini takip ederek, piyasa ekonomisinin kendiliğinden bir süreç olmadığını, aksine emek, toprak, para ve şimdilerde de bilginin meta olarak tamamen kurumsallaşması ile gerçekleşen "siyasi bir proje" olduğunu tekrar tekrar vurgulamak önemli. Özelleş-

1 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, MA: Beacon Press, 1947), s. 139-40.

tirme ve piyasalaştırma ile geçen onca yıldan sonra bugün insan hayatının çok az bir alanı ekonomik kâr amacı güden kapsamlı metalaştırma girişimlerinden etkilenmeden kalabilmiştir. Bu durum paranın ve emeğin yeniden metalaşmasını amaçlayan yasal değişikliklerde görülen nicel artışta ve bu değişikliklerin siyasi ortamı belirleme biçimlerinde görülmektedir (Bienefeld, Devine ve Standing'in bu kitaptaki makaleleri). Kapitalist dünya piyasasının ve hem Kuzey hem Güney ülkeleri arasındaki gittikçe derinleşen metalaşmış etkileşimin de dikkate alınması gerekmektedir (Deyo ve Ağartan, Young, ile Madi ve Gonçalvez'in bu kitaptaki makaleleri). Bu bakımdan günümüz piyasa ekonomisinin bu zamana kadar kelimenin hiçbir anlamıyla metalaşmamış olan insan faaliyetlerinin (fikrî mülkiyet, bilimsel toplumun çalışmaları ve diğer bilgi türleri gibi) büyük ölçüde piyasa güçlerine tâbi kılınmasına dayandığını göz ardı etmemek gerekir (Jessop, Irzık ve Brown-Keyder'in bu kitaptaki makaleleri).

Eski kısıtlayıcı düzenlemelerin kaldırılıp yerine piyasa güçlerini serbest bırakacak yeni siyasi idari organların kurulmasında sürekli politik manipülasyon ile devlet öncü bir yol oynamaktadır.[2] Böylelikle ekonominin toplumdan kopuşu bir takım ideolojik saikler eşliğinde tertiplenen politik bir süreçtir. Yasama faaliyetlerindeki patlama ve devletin piyasa ekonomisinin ve piyasa toplumunun esas temellerini tesis etmeye yönelik düzenleyici fonksiyonlarındaki devasa artış, piyasa savunucularının ideolojik gündemi ve aktif politik faaliyetleriyle şekillenmektedir. Bu bakımdan, söz konusu süreci "insanlığın nihai hedefine tabii evrimi" olarak sunmak başlı başına politik/ideolojik bir duruşu gerektirmektedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de "piyasa, topluma gayri ekonomik amaçlarla piyasa örgütlenmesini dayatan bir hükümetin bilinçli ve sık sık da şiddetli müdahalesinin sonucudur."[3]

---

2 Fred Block ve Margaret Somers, "Beyond the Economic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi", *Vision and Method in Historical Sociology* içinde, der. Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 56.

3 Polanyi, *Great Transformation*, s. 250.

Bu "gayri ekonomik amaçları" basitçe bir grup ekonomik güç sahibi tarafından tasarlanıp yürürlüğe konan ekonomik stratejiler dizisi olarak görmemek gerekir; aksine, piyasanın hayatın her alanında en önemli belirleyici faktör olarak belirdiği bir toplum modeli ve büsbütün farklı bir toplumsal düzenleme biçimini –çeşitli politikalar, kurumlar ve yönetişim yapıları aracılığıyla– tesis etmeye yönelik yeni saikler bütünü olarak görmek gerekmektedir. Bu politik güdünün arkasındaki ideoloji, retoriğinin aksine, nihayetinde kendi "piyasa toplumunu" yaratacak kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa ekonomisinin egemenliği için gerekli kurumsal ortamı oluşturacak herhangi bir politik (ve zorlayıcı) aracı seferber etmeye tereddüt etmez. Bir diğer deyişle, siyasetten bağımsız piyasa kisvesi altında bilinçli devlet müdahaleleri üzerinden günümüz girişimleri, Polanyi'yi anımsatan bir şekilde, zamanımızın *"laissez-faire"*inin ana hatlarını çizmeye yarıyor.

Polanyi kendi kurallarına göre işleyen piyasanın toplumsal ilişkilerden kopmuş bir ekonomik ortamda geçici olarak sağlanabileceğini olasılığını özellikle yok saymamıştır. Öte yandan Polanyi, bu durumun toplum için "kalıcı" bir hal almayacağını, en sonunda karşı hareketin yol açtığı "gerginlikler" ve "hasarlar" sonucunda toplumun çöküşüne yol açacağını göstermiştir. Böylesi bir ortamın yaratılmasında rol alan yasal ve idari çabalara dikkati çekmeye yönelik bir çığlıktır onunki. Bu tür çabalar yıkıcı niteliktedir; bu sadece insanlık üzerinde doğrudan etkiye sahip olmalarından kaynaklanmaz, ayrıca toplumun sistemle bağdaşmaz nitelikteki koruyucu hamlelerinin bizatihi doğasıyla da alakalıdır.

Polanyi'nin bu tür çabaların "politik" niteliğine yaptığı vurgudan yola çıkarak söz konusu çabaların bireysel özgürlük ve bir bütün olarak toplum üzerindeki etkilerini yeniden değerlendirirsek insan faaliyeti, doğa ve politik olarak tayin edilen satın alma gücüne meta muamelesi yapılmasının son zamanlarda vuku bulan yıkıcı sonuçlarını daha net görebiliriz. Kendi kurallarına göre işleyen piyasaların kurumsallaşması siyasi ve kurumsal gerilimlere yol açmaktadır; bu gerilimler yerel,

ulusal ve uluslararası düzeylerde daha yoğun bir şekilde hissedilmekte ve dünyanın sosyal istikrarını sarsmaktadır. Bu bakımdan içinde bulunduğumuz anı daha iyi anlamak için İkinci Dünya Savaşı sonrasının refah devleti olgusunun gerek geçmiş kurumsal yapısını gerek hali hazırdaki çözülüş biçimlerini değerlendirmek gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde görülen refah devleti uygulamalarının ekonomiyi toplumun içine yeniden yerleştirmede ne kadar başarılı olduğu bu bağlamda önemli bir soru olarak belirmektedir (bu konuda Bienefeld ve Devine ile Lacher'in bu kitaptaki makaleleri karşılaştırılabilir). Polanyi'nin "büyük dönüşüm" olarak ilan ettiği savaş sonrasında metalaşmayı sınırlamaya yönelik uygulamaların kendi sınırlamaları üzerine bir tartışma, hem döneme ilişkin tarihsel analizlere katkıda bulunması hem de geleceğe yönelik politik olasılıklara dair sorgulamaları nedeniyle önemlidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin kapitalizmiyle mevcut neoliberal dünya düzeni arasında bariz bir fark bulunmakla birlikte, bizi neoliberalizmin ötesine taşıyacak politik bir gündemi tasarlamaya yönelik girişimlerin, refah kapitalizminin yitik Altın Çağ'ına yönelik bir nostaljiyle sınırlı kalması düşünülemez.

1980'ler piyasa reformlarının toplumsal sonuçlarına göz yumulduğu bir dönem olmuştur. Hayatımızın belirli yanlarını metalaştırmaya yönelik çabalara insani bir çehre kazandırmayı amaçlayan görünüşte ideolojik olan bir yeniden konumlanmayla 1990'lar piyasaya dayalı ekonomik sistemin başarısızlıklarının daha fazla tanınıp kabul edilmesine şahit oldu. Politik ve ekonomik güç sahipleri, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemine karşı toplumsal direnişin kaçınılmaz oluşuna bugün 19. yüzyıl muktedirlerinden daha duyarlı görünüyorlar. Dolayısıyla sistem, uluslararası örgütler öncülüğündeki ulusal politika tercihlerine tercüme edilmiş girişimleri ile *kendiliğinden* direnişlerin ekonomiyi toplumsal bağlamından koparmaya yönelik çabaların önünü kesebilecek bir karşı hareketle sonuçlanmasını engellemeye çalışmaktadır. Çözüm devlet dışı alanlarda aranmaktadır; "iyi yönetişim", "kurumsal sosyal so-

rumluluk" ya da kamu-özel sektör ortaklıklarına dayanan başka "sivil bağlantılar" gibi fikirler, piyasa ilişkilerinin önem kazanmasıyla doğan zararları telafi etmek üzere pazarlanmaktadır (bkz. Buğra; Madi ve Gonçalvez).

Bugün, demokratik sözleşmenin siyasi kurumlar aracılığıyla genel taleplerin ifade edildiği esas iktidar aracı olmayı bırakmasıyla birlikte, siyasi demokrasinin mevcut toplumsal düzene meydan okuma gücü de önemini yitirmektedir. Bu nedenle "çoğunluğun tiranlığına karşı" mücadele etmek, "siyaseti" yeniden tesis ederek "depolitizasyon politikasına" karşı direnmeyi gerektirmektedir; bunun için de piyasanın insan ilişkilerinin tek belirleyici gücü olduğu yönündeki neoliberal zihniyete karşı siyasetin yeniden gündeme getirilmesi, öneminin vurgulanması ve itibarının iade edilmesi gerekmektedir.[4] Bu ise toplumun ekonomik determinizme boyun eğdirilmesiyle sağlanan sözde "kurtuluşunun" hayati sonuçlarının gösterilmesi ve "kendi kurallarına göre işleyen piyasaların" oluşturulmasının toplumsal gelişmenin doğal akışından ziyade siyasi bir proje olduğu gerçeğinin ifşa edilmesiyle gerçekleşebilir.

Şu anda içinde bulunduğumuz durum çifte hareketin bu hedefleri karşılayıp karşılayamayacağını düşündürtüyor. Bunu yapmak için refah devletinin çözülüşünün ötesinde uluslararası finansal kurumların etkisi altında dünyanın çeşitli yerlerinde devlet-toplum ilişkilerinin nasıl yeniden kurulduğuna bakmak gerekiyor. Uluslararası finansal kurumların söz konusu etkisi sadece devlet müdahalesinin kapsamını sınırlamak şeklinde görülmemektedir; ayrıca, piyasa ekonomisine karşı direnişi kontrol edip zapt edecek şekilde devlet müdahalesinin biçimini değiştirmektedir. Bir diğer deyişle, neoliberal küreselleşmenin yol açtığı son dönem siyasi ve kurumsal değişiklikleri incelemek için çifte hareket kavramını yeniden dikkate almamız gerekiyor. Bu değişiklikler ekonomik ve toplumsal hayatın metalaşmasının doğurduğu gerilimleri nasıl çözmeye çalışıyor? Söz konusu gerilimler direniş eylemlerine tercüme edili-

4 Pierre Bourdieu, *Firing Back: Against the Tyranny of the Market 2* (New York: New Press, 2003).

yor mu yoksa kendi kurallarına göre işleyen piyasanın yayılmasını destekleyip sürdüren çeşitli mekanizmalar tarafından kontrol altında mı tutuluyor? Piyasa ilişkilerinin yayılmasına karşı direnişi sınırlayan faktörler nelerdir? Bu önemli sorular, bugün dünyanın her bir köşesinde gittikçe hızlanan toplumdan kopuş sürecine güç vermeye ve karşı çıkmaya yönelik mevcut girişimler bağlamında cevaplanmayı bekliyor.

KAAN AĞARTAN doktorasını New York Eyalet Üniversitesi-Binghamton (ABD) Sosyoloji Bölümü'nde tamamlamıştır. Halen Providence College ve Roger Williams Üniversiteleri'nde (ABD) ders vermekte, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu bünyesinde konuk araştırmacı olarak çalışmalar yapmaktadır.

MANFRED BIENEFELD doktorasını London School of Economics'te tamamlamıştır. Carleton Üniversitesi (Ottowa, Kanada) School of Public Policy and Administration'da ekonomi profesörüdür.

VIRGINIA BROWN-KEYDER hukuk alanında doktora derecesini McGill Üniversitesi'nden (Montreal, Kanada) almıştır. Boğaziçi Üniversitesi ile Sabancı Üniversitesi'nde Avrupa Çalışmaları, New York Eyalet Üniversitesi-Binghamton'da (ABD) siyaset bilimi üzerine dersler veriyor.

AYŞE BUĞRA iktisat alanında doktora derecesini McGill Üniversitesi'nden (Montreal, Kanada) almıştır. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu'nun kurucu üyelerinden biridir. Aynı üniversitede Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde profesördür.

PAT DEVINE öğrenimini Oxford Balliol Colege ile Manchester Üniversitesi'nde (İngiltere) sürdürmüştür. Manchester Üniversitesi İktisat Bölümü'nde onursal araştırmacıdır.

FREDERIC C. DEYO sosyoloji alanında doktora derecesini Chicago Üniversitesi'nden (ABD) almıştır. New York Eyalet Üniversitesi-Binghamton (ABD) Sosyoloji Bölümü'nde profesördür.

JOSÉ RICARDO BARBOSA GONÇALVES iktisat tarihi alanında doktora derecesini Sao Paulo Üniversitesi'nden (Brezilya) almıştır. Instituto de Economia in Universidade Estadual de Campinas'da (UNCAMP, Brezilya) iktisat tarihi profesörüdür.

GÜROL IRZIK doktorasını Indiana Üniversitesi (ABD) Bilim Tarihi ve Felsefesi Bölümü'nde tamamlamıştır. Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde ders vermektedir.

BOB JESSOP siyaset sosyolojisi alanında doktora derecesini Cambridge Üniversitesi'nden (İngiltere) almıştır. Lancaster Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü ve Institute for Advanced Studies yöneticisidir.

HANNES LACHER uluslararası ilişkiler alanında doktora derecesini London School of Economics'ten (İngiltere) almıştır. Şu an York Üniversitesi'nde (Kanada) siyaset bilimi profesörü olarak misafir öğretim görevlisidir. Doğu Akdeniz Üniversitesi'nde (Kıbrıs) uluslararası ilişkiler alanında doçenttir.

MARIA ALEJANDRA CAPORALE MADI doktorasını Universidade Estadual de Campinas'da (UNICAMP, Brezilya) tamamlamıştır. Instituto de Economia'da (UNICAMP) ders vermektedir.

JOSÉ LUIS REY PÉREZ Universidad Carlos III de Madrid'de (İspanya) doktora adayıdır. Universidad Pontificia Comillas'ta (Madrid) hukuk felsefesinde yardımcı okutmandır.

GUY STANDING iktisat alanında doktora derecesini Cambridge Üniversitesi'nden (İngiltere) almıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nde Sosyo-Ekonomik Güvenlik Programı'nın yöneticiliğini yap-

mıştır. BIEN'in (*Basic Income European Network*-Avrupa Temel Gelir Ağı) eş-başkanlarından biridir. Bath Üniversitesi'nde (İngiltere) ekonomik güvenlik profesörü ve Monash Üniversitesi'nde (Avustralya) çalışma iktisadı profesörüdür.

KEVIN YOUNG London School of Economics'te (İngiltere) doktora adayıdır.

ABD Patent ve Ticari Marka Dairesi (USPTO) 193, 194, 212, 217
ABD Patent Yasası 193, 207, 217
ABD Temyiz Mahkemesi 193, 194, 205-208, 212, 213, 216, 221
ABD Ulusal Sağlık Enstitüleri 199
Amerika Birleşik Devletleri 25, 47, 50, 51, 55, 71, 79-83, 97, 106, 107, 113, 114, 116, 118, 121, 122, 125, 133, 134, 181, 183, 189, 192-195, 199, 202, 205, 207, 209-226, 228, 230-233, 263, 280, 334, 335, 349, 350
Arendt, Hannah 103, 107
Avrupa Birliği (AB) 132, 210, 212, 217, 224, 229, 232, 299-301, 304, 305, 307-315

Bayh-Dole Yasası 194, 195, 199, 205, 222
Bell, Daniel 51, 173, 174, 178, 185
beşeri sermaye 128, 176, 177, 270, 274, 294
bilgi 10, 15, 16, 17, 24, 25, 53, 131, 128, 135, 142, 161, 163, 164, 166-171, 173-175, 177-185, 188-191, 193, 194, 196, 198-201, 202, 204, 205, 207, 213-215, 218, 221, 223, 227, 230, 231, 248, 270, 285, 286, 328, 331, 342, 343
  hayali bir meta olarak 10, 24, 163, 173, 181, 184,
  değer teorisi 174
  -nin metalaşması 17, 25, 167, 181, 188, 190
bilgi ekonomisi 16, 24, 25, 189, 194, 205
bilim
  uygulamalı 190
  temel 191
bilimsel bilgi 15, 24, 185, 188-191, 196, 198, 200, 201, 204
  -nin metalaşması 188, 200
Bretton Woods 42, 43, 55, 60, 66, 82, 83, 91, 317, 322

çalışma
  özgürlüğü 24, 140-143, 159
  hakkı 24, 139-155, 157-159
Çevre Koruma Dairesi (EPA) 203
çift yönlü hareket 22

değişim değeri 168, 174, 176, 177
demokrasi 39, 57, 62, 63, 65-70, 72, 74, 75, 81, 133, 255, 346

devlet işletmeleri (Dİ) 264, 265, 270, 271, 278-280, 285, 287
doğa 13, 22, 23, 25, 32, 33, 36, 37, 40, 41, 44, 53, 54, 83-85, 89, 92, 94, 165, 166, 168, 170, 175, 176, 179, 185, 187-189, 191, 193, 194, 206, 207, 238, 239, 244, 254-256, 297, 319, 325, 332, 344
Doğu Asya 26, 33, 39, 52, 183, 261, 262, 295
Dünya Bankası 43, 60, 71, 241, 242, 261, 263, 266, 277, 287, 290-293, 296, 325
Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 197, 229, 233
Dünya Ticaret Anlaşması (DTA) 212, 220, 230
Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) 71, 220, 228-230, 279, 280
düzenleme 18, 21, 27, 37, 38, 42, 44, 48, 61, 84, 92, 96, 103, 106, 108, 111-115, 118, 119, 122, 130, 137, 145, 167, 170, 195, 203, 215, 216, 228, 239, 241, 244, 248, 251, 253, 256-258, 263, 265, 267, 268, 270, 273, 283, 289, 290, 297, 299, 307-312, 320, 322, 328, 331, 332, 334, 341, 343, 344

emek
  piyasası 24, 35, 61-63, 69, 77, 88, 104, 106, 108, 111-114, 118, 120, 144, 145, 148, 149, 152, 153, 155, 157-159, 176, 220, 252, 264-266, 268, 272, 274, 277, 280, 282, 283, 285, 286, 309, 310, 326, 327
  gücü 102, 104, 110, 112, 118, 121, 124, 128, 136, 138, 165, 168, 169, 172, 173, 175-177, 179, 184, 188
  hakları 34, 140-143, 146, 148, 154, 155, 159
  sistemleri 261-263, 265, 267, 270, 272, 273, 277, 285, 286, 294, 295
  örgütleri 331
enflasyon 57, 61-70, 176, 324

faşizm 53, 59, 106, 256, 257, 298, 315
fikrî mülkiyet (hakları) 10, 19, 24, 25, 167, 172, 173, 178, 181, 189, 194, 199, 207, 209, 211, 212, 219, 227, 229, 232, 343
  ayrıca bkz. TRIPS
finans 10, 15, 27, 31, 32, 33, 39, 47, 49, 54, 64, 91, 102, 109, 158, 163, 172, 184, 218, 222, 227, 289, 290, 324, 327, 328, 330, 333, 346
  mikrofinans 330, 333
Funk Brothers Seed Co. v. Kalo Inoculant Co. 207

gelir
  temel gelir 24, 137-139, 154, 157, 158, 350
  asgari tutunma geliri (*revenue minimum d'insertion*) 119
  hak olarak temel gelir 138
gen 179, 183, 190, 192-194, 199, 213-215, 221, 222, 225, 229, 230,
GATT (Gümrük Tarifesi ve Ticaret Üzerine Genel Anlaşma) 220, 224
genetik olarak değiştirilmiş mahsuller 229, 232
genetik olarak değiştirilmiş organizmalar 193, 229
Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) 203
gönüllü sektör (üçüncü sektör)183, 243, 245
Gramsci, Antonio 58, 67
Granovetter, Mark 20, 246

Hayek, Friedrich 68, 256
hayırseverlik 116, 243, 244

icat 122, 193, 194, 196, 199-201, 206, 208, 218, 261
insan hakları 140, 141, 147, 149, 150, 233, 255
iş (bkz. çalışma)
işçi 22, 23, 26, 34, 35, 42, 49, 57, 59-70, 72-75, 87, 95, 104, 106-108, 110, 112-114, 116, 117, 120-127, 129, 130, 133-135, 137, 142, 145, 146, 158, 171, 173, 177, 180, 183,

243, 248, 252, 263-274, 276, 280-290, 292-295, 303, 304, 311, 315, 326, 330, 339

kalkınmacılık 27, 261, 270, 292-294, 337
kamu çıkarları 39, 44, 54, 190, 196, 203
kapitalist 21, 23, 25, 33, 41, 53, 58, 59, 61-67, 71, 76, 79, 87, 163, 164, 167-169, 171, 172, 174, 175, 177-179, 181, 184, 185, 188, 247, 261, 296, 301, 303, 304, 307, 323, 341, 343
karşı hareket 22, 25, 58, 59, 74, 102, 137, 239, 252, 253, 261, 298, 299, 307, 314, 315, 344, 345
karşılıklılık 17, 92, 94, 103, 125, 136, 137, 158, 164, 166, 170, 174, 179, 237, 238, 247, 253, 304, 337-339
keşif 191, 193, 194, 198-200
Keynes, John Maynard 42, 44, 60
Keynesyen(ler) 22, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 81, 82, 110, 322
kredi 27, 28, 42, 44, 46, 51, 54, 113, 114, 121, 128, 176, 179, 280, 290, 293, 319, 323, 327-340
kurumsal sosyal sorumluluk 27, 135, 320, 321, 331, 339,
küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) 27, 292, 299-315
küresel
ekonomik sistem 31
ekonomi 31, 33, 42, 45, 66, 253, 324
piyasa 239, 248, 296, 320, 324
küreselleşme 71, 128, 149, 184, 194, 207, 219, 223, 225, 226, 231, 262, 263, 266, 287, 298, 314, 346

laissez-faire 79-83, 89, 91, 101, 342
liberal 28, 39, 78-80, 82, 87-89, 118, 141, 158, 163, 204, 205, 243, 244, 248, 249, 252, 253, 256-258, 320
liberalizm 77-79, 85, 87, 141, 166, 257, 297, 321

Machlup, F. 189
Marx, K. 62, 167-169, 174, 177, 184, 185, 298, 303
Marksist 9, 16, 86, 104
Merton, R. 197, 198, 201
meta
efsanesi 13, 17, 18, 23, 24, 94, 95, 161, 204, 238, 247, 251, 256, 258, 259, 320, 339
hayali 9, 10, 16-19, 21, 24, 102, 127, 137, 163-169, 171, 174-179, 184, 188, 200, 252, 258, 298, 318
-ymış gibi / -msı 167
metalaşma
metalaşmanın sınırlanması 102, 105-108, 136-138, 186
yeniden metalaşma 10, 23, 101, 102, 109-115, 118-120, 122, 123, 128, 131-134, 136, 343
mikrokredi 290-292, 321, 330, 332-335, 337, 338
Moore v. Regents of the University of California 207
mülkiyet 10, 19, 24, 25, 45, 66, 89, 90, 167, 172-174, 178, 181, 185, 189, 194, 195, 198, 199, 205, 207-209, 211, 212, 214, 215, 217, 219, 221, 222, 225, 227, 229, 232, 252, 324, 342, 343

neoliberalizm 33, 35, 52-54, 65-68, 71, 72, 74, 101, 185, 194, 253, 298, 299, 309, 311, 314, 345
New Deal 78, 80-82
Newton, Isaac 197, 200
North, Douglas 20, 246

OECD 35, 36, 132, 152, 263, 281, 331
Owen, Robert 250, 251

özelleştirme 58, 70, 71, 194, 205, 239, 252, 271, 280, 318, 329
özgürlük 16, 24, 26, 32, 38, 53, 57, 68, 95, 104, 108, 112, 115, 131, 133, 136, 137, 140-144, 147, 158, 159, 249, 256-258, 344

para 16, 18, 22, 24, 28, 39, 42, 45, 46, 48, 54, 63-65, 82, 84, 85, 88, 89,

91-96, 105, 107, 109, 114, 122, 131, 137, 138, 146, 151, 155-159, 163, 165, 168, 169, 172, 173, 175-177, 179, 184, 186-188, 190, 192, 195, 196, 201, 205, 209, 210, 214, 227, 228, 230, 238, 239, 248, 289, 318-322, 329, 331, 332, 337-339, 342, 343
piyasa
finansal 47
güçleri 31, 33, 35-38, 43, 44, 52, 94, 105, 123, 133, 168, 184, 342, 343
küresel 239, 248, 296, 324
emek, *bkz.* emek piyasası
reformları 26, 242, 261-263, 265, 266, 275, 276, 278, 287, 291, 296, 345
kendi kurallarına göre işleyen 9, 15, 18, 19, 22, 23, 27, 31, 43, 89, 91, 92, 94-96, 101, 136, 166, 169, 204, 205, 237, 239-242, 258, 297, 320, 321, 324, 325, 328, 340-342, 344-347
piyasa ekonomisi 15, 16, 18-24, 26, 28, 34, 58, 78, 83, 91-93, 99, 101, 164-168, 170-173, 176, 204, 238-242, 246, 248, 251, 253-255, 319, 321, 324, 328, 333, 339-344, 346
piyasa sistemi 18, 83, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 237, 250, 251, 254, 297, 319, 320, 345
piyasa toplumu 9, 10, 18, 27, 78, 86, 87, 89, 95, 101, 102, 104, 122, 129, 130, 132, 133, 164-167, 237, 239, 252, 258, 298, 300, 313, 314, 317, 320, 339, 342-344
planlama 19, 66, 67, 79, 97, 185, 242, 256, 257
bölgesel 79, 80, 82, 83

refah devleti 10, 19, 21-23, 29, 40, 49, 57-65, 68, 72, 77, 81, 90, 91, 106, 107, 109-111, 115, 118, 119, 124, 139, 143, 147-149, 152, 153, 157, 345, 346
refah kapitalizmi 22, 23, 91, 96, 97, 106, 345
rekabet halinde olmayan mal 170, 174

sendikalar, *bkz.* emek örgütleri
serbestleştirme 22, 39, 58, 83, 96, 252, 261
sermaye 9, 10, 21, 24, 35, 36, 40-42, 49, 50, 55, 58, 60-62, 65, 66, 70, 71, 73, 81, 91, 107, 109, 113, 119, 120, 122, 123, 128, 138, 163, 166-168, 172, 174-185, 196, 239, 248, 265, 270, 272, 274, 290, 291, 294, 295, 304, 305, 322, 325, 327-329, 333-335, 337, 339
sivil toplum kuruluşları (STK'lar) 245, 248, 280, 290, 291, 295
Smith, Adam 55, 104, 249, 250
sosyal demokrasi 39, 57, 62, 63, 65-67, 69, 70, 72, 74
sosyal demokratlar 9, 22, 33, 39, 57-59, 61, 63, 68, 69, 86, 103, 107, 112, 117, 118, 137
sosyal dışlanma 15, 28, 132, 152, 154-156, 158, 305, 322, 327
sosyal gelir 23, 105, 107, 109, 121, 131
sosyal haklar 139, 142, 147, 150, 157, 287
sosyal içerme 115, 153, 154, 317-323, 325, 328, 337, 339
sosyal koruma 27, 35, 104, 105, 108, 111, 115, 16, 119, 130, 133, 140, 166, 243, 267, 277, 286-288, 290, 309, 313, 314, 321, 327
sosyal yasalar 18, 120
sosyalizm 39, 66, 79, 80, 83, 106, 107, 136, 244
Speenhamland Yasası 120, 156

teknobilim 185, 188, 191-194
teknoloji 25, 34, 42, 67, 110, 166, 173, 175, 178, 180-184, 189-195, 200, 218, 219, 221-223, 227, 243, 292, 294, 329
ticaret örgütü, *bkz.* emek örgütü
toprak, bkz. çevre
TRIPS (Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları) 19, 25, 181, 212, 216, 220-222, 224, 228, 229, 231, 232

Uluslararası Para Fonu (IMF) 60, 71, 263, 266, 283

ütopya 78, 82, 97, 102, 237, 297, 313

yeni emek 329
yeniden dağıtım 17, 92-94, 103, 108, 111, 119, 123, 130, 138, 164-166, 170, 179, 237, 238, 240, 245, 247, 254, 275, 327, 337-339
yeniden düzenleme 112, 113, 118, 170
yenilik 45, 52, 66, 167, 173, 182, 183, 185, 192, 195, 214, 217, 226, 232, 274, 302, 335
yerleşiklik 10, 11, 17, 20, 79, 83, 87, 96, 246, 248, 313
yoksulluk 15, 34, 55, 73, 105, 115, 122, 124, 157, 243, 251, 277, 290, 293
yönetişim 26, 81, 82, 112, 113, 181, 182, 239-242, 244, 246, 247, 254, 273, 344, 345

KARL POLANYİ

Büyük Dönüşüm

Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri

Çeviren AYŞE BUĞRA • 411 sayfa

İlk kez 1944'te "vahşi kapitalizm"in kalesi Amerika'da yayımlanan *Büyük Dönüşüm* şu cümleyle başlar: "On dokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü." Karl Polanyi'nin çöktüğünü ilan ettiği on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının can damarı ve temel biçimlendiricisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı; emek, toprak ve parayı metalar haline getiren ve insan toplumlarını uluslararası düzeyde eşi görülmemiş bir kurumsal tekdüzeleşme içinde kendine kayıtsız şartsız bağımlı kılan piyasa sistemi... Polanyi'ye göre çöküş kaçınılmazdı, çünkü kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi insan toplumuyla bağdaşması imkânsız bir şeydi. *Büyük Dönüşüm*, bu bağdaşmazlığın ve kaçınılmaz çöküşün hikâyesi. Yani hem ekonomik liberalizmin hem de ona karşı kaçınılmaz alternatifler olarak ortaya çıkan faşizm ve sosyalizmin hikâyesi... *Büyük Dönüşüm*'ün 80'lerde, yani Polanyi'nin "insan doğasına aykırı" dediği piyasa toplumunun, insanlık tarihinin son aşaması olarak bütün dünyaya dayatıldığı, ekonomik liberalizmi eleştirmeye kalkanların geri kafalı cahiller ile korumacılık önlemlerinin sağladığı rantları elden kaçırmamaya çalışan çıkar gruplarıyla onlara hizmet eden popülist politikacılar olarak görüldüğü, sosyalizmden ise neredeyse bütünüyle ümit kesildiği bir dönemde gündeme gelmesi ayrıca kaydadeğer.

AYŞE BUĞRA

Polanyi'nin ilkel ve antik ekonomiler üzerine yapılmış antropolojik araştırmaların bulgularından yararlanarak 19. yüzyıl piyasa ekonomisini karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle ele aldığı çalışmalarında merkezî sorun bellidir: Toplumun, piyasa mantığına siyasi iradeyi baltalayacak şekilde boyun eğmesi. Ancak Polanyi sadece bir akademik figürden ibaret değildir; siyasi gündemi olan bir araştırmacı, karmaşık bir toplumda bireysel özgürlüğün temeli ile derinden ilgilenen, Marksist olmayan bir sosyalisttir.

Polanyi piyasa ekonomisinin kendiliğinden ortaya çıkmış bir olgu olmadığını, aksine emek, toprak ve parayı meta olarak gösteren birtakım kurumsal değişiklikler aracılığıyla gerçekleştirilen bir "siyasi proje" olduğunu güçlü bir biçimde savunmuştur. İşte bu derleme de söz konusu metalaşma sürecinin günümüzdeki dinamiklerini inceliyor. Piyasa ekonomisinin "doğal" bir düzen olduğuna dair liberal algının etrafındaki gizem perdesini dağıtmaya odaklanıyor...

Ayşe Buğra, Manfred Bienefeld, Pat Devine, Hannes Lacher, Guy Standing, José Luis Rey Pérez, Bob Jessop, Gürol Irzık, Virginia Brown-Keyder, Frederic C. Deyo, Kaan Ağartan, Kevin Young, Maria Alejandra Caporale Madi, José Ricardo Barbosa Gonçalves'in kapsamlı makaleleriyle...

İLETİŞİM 1415
ARAŞTIRMA İNCELEME 236